ИВАН ВАЗОВ

СЪБРАНИ СЪЧИНЕНИЯ
В ДВАДЕСЕТ И ДВА ТОМА

Редакционна колегия
ПЕТЪР ДИНЕКОВ, ПАНТЕЛЕЙ ЗАРЕВ,
ГЕОРГИ ЦАНЕВ, МИЛЕНА ЦАНЕВА

БЪЛГАРСКИ ПИСАТЕЛ

ИВАН ВАЗОВ

СЪБРАНИ СЪЧИНЕНИЯ

том дванадесети

ПЪТЕПИСИ

Под редакцията
на ПЕТЪР ДИНЕКОВ *и* ИЛИЯ ТОДОРОВ

СОФИЯ • 1977

ИВАН ВАЗОВ

12

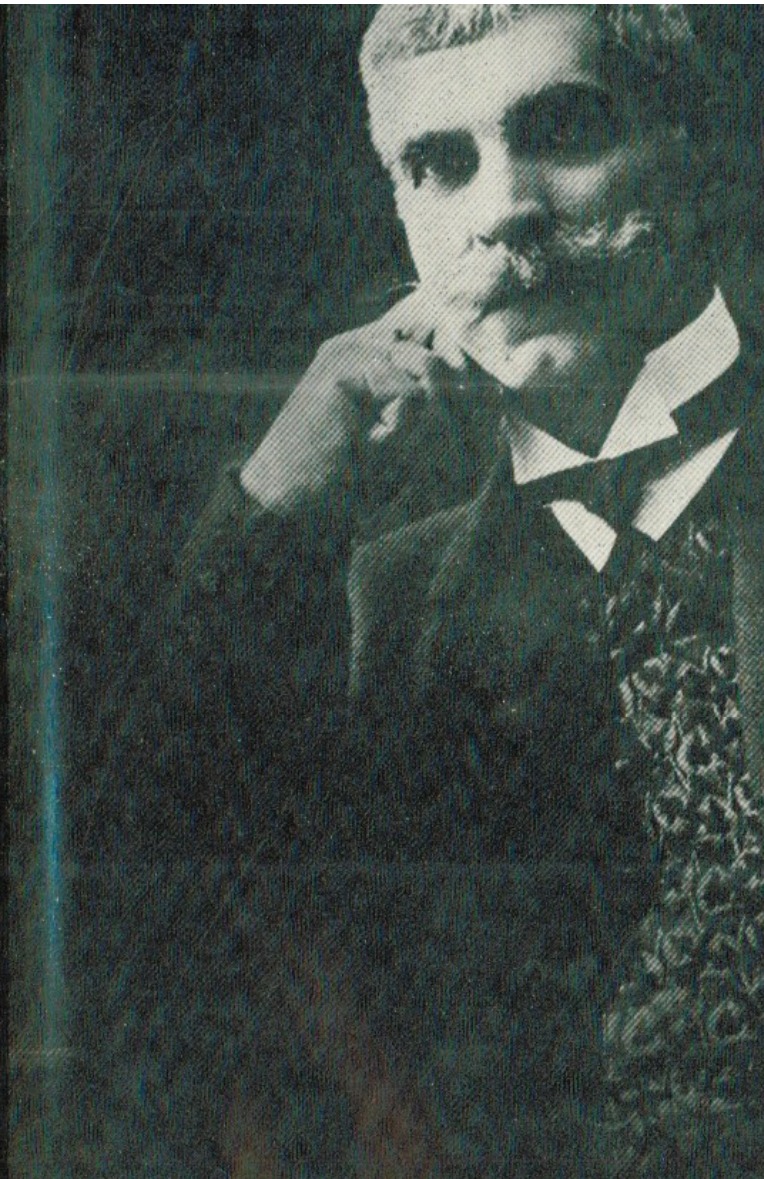

ИВАН ВАЗОВ

СЪБРАНИ СЪЧИНЕНИЯ

БЪЛГАРСКИ ПИСАТЕЛ

12

ИВАН ВАЗОВ

СЪБРАНИ СЪЧИНЕНИЯ

12

ИВАН ВАЗОВ

12

ИВАН ВАЗОВ

СЪБРАНИ СЪЧИНЕНИЯ
В ДВАДЕСЕТ И ДВА ТОМА

Редакционна колегия
ПЕТЪР ДИНЕКОВ, ПАНТЕЛЕЙ ЗАРЕВ,
ГЕОРГИ ЦАНЕВ, МИЛЕНА ЦАНЕВА

БЪЛГАРСКИ ПИСАТЕЛ

ИВАН ВАЗОВ

СЪБРАНИ СЪЧИНЕНИЯ

том дванадесети

ПЪТЕПИСИ

Под редакцията
на ПЕТЪР ДИНЕКОВ *и* ИЛИЯ ТОДОРОВ

СОФИЯ • 1977

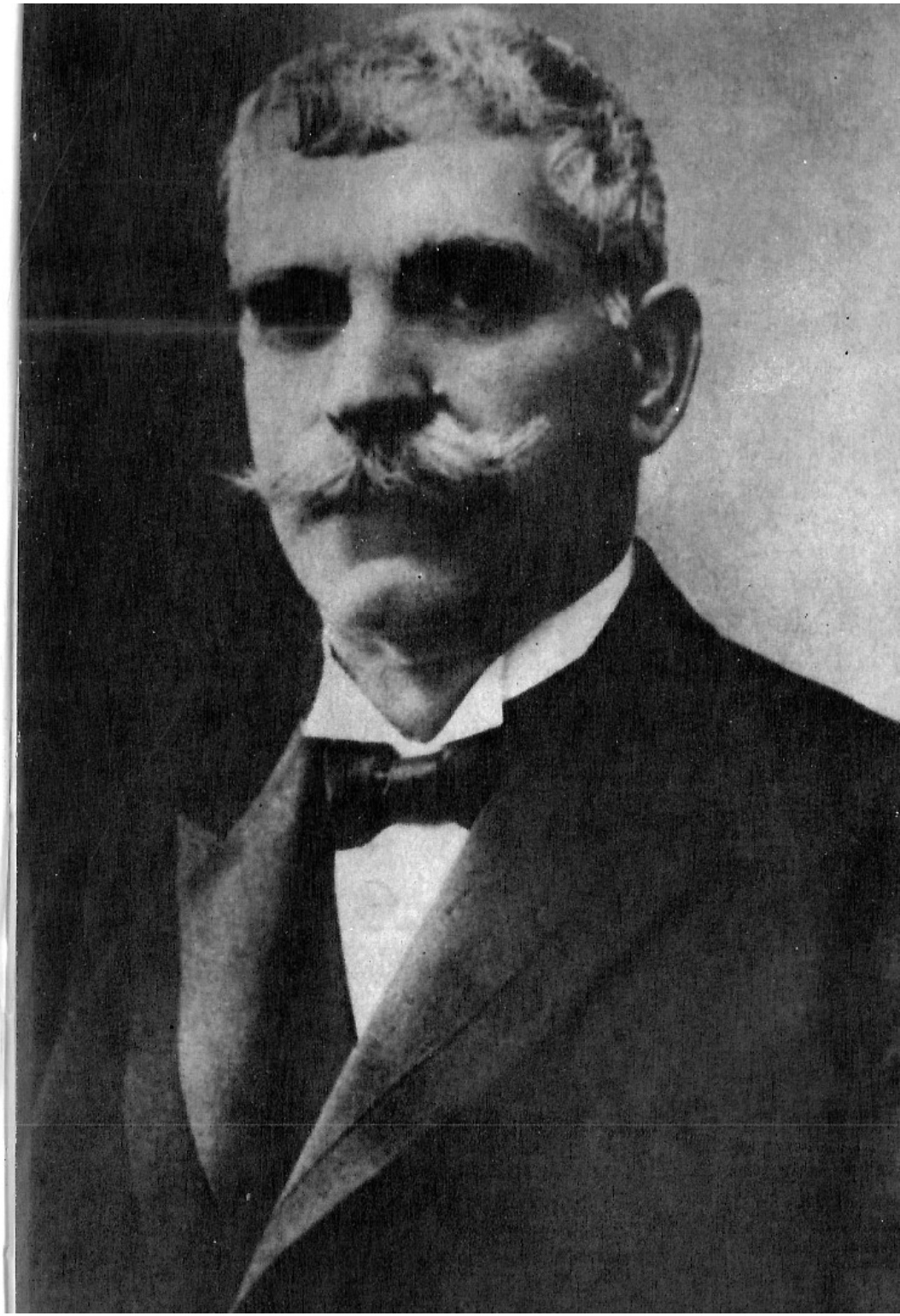

I

ЖИВОПИСНА БЪЛГАРИЯ

ПЪТНИ БЕЛЕЖКИ

ВИСИНИТЕ

Дебел, незачекнат от никаква човешка стъпка сняг покрива с бяла плащаница приоблачната гола поляна на Витоша.

Слънцето от безоблачното студено небе грее ярко, но студено въз мъртвия сън на планината.

Гробна тишина царува.

Само в един дол сред тая поляна, под лед, между редките ели, надвиснали тъжно неподвижни клони, боботи нещо изпод земята, сякаш планината пъшка или приказва на себе си. Това е подоблачната река, която по-нататък се хвърля в бели водопади низ черните скали над Бояна.

Тук-таме, въз белите заспали могили, прояждат снежната плащаница остри канари и завират зъберите си в тихото небе.

Тия канари усилват дивотата на картината.

Ето там, из сянката на някаква дупка, образувана от балваните, една мечка излазя и тръгва бавно нанякъде. Види се, тя не е още умъртвена от зимния си сън.

Тя се движи тежко, лениво по заслепителната белина на снега и образува там черно петно.

Но след малко се връща в бърлогата си.

И пак се въцарява ненарушимия покой и дълбока безлюдност на това пустинно царство на снеговете.

Никакъв орел не се вие из сините висоти.

Никакво крило не пори утихналия въздух и никой звук не събужда пространствата му.

Но ето, студеното слънчево кълбо полека потъва зад хоризонта в един пожарен облак. Няколко време Черни връх се руменее още, облян от последните лу-

чи, после побледнява, потъмнява, навъсва се, сиротен и див, в потъмнялото вишине.

Въз планината пада вечерният студен сумрак; мразовити мъгли излазят отнякъде и падат тежко въз замрачалата поляна.

Настава дългата гробна нощ на планината.

Мразът изкарва ветровете и те забучават зловещо в мрака.

Някъде, през разкъсани за миг облаци, погледва вкочанясала от студ трепетна звездица и пак се изгубва зад дебелото було.

Вятърът фучи с бяс.

Елите край дола, дето боботи планината, плющят черните си клони и скърцат жаловито.

1900

ВИТОША

Каниц, който няма думи да изкаже хубостта на Витоша и на чудесната панорама, която се открива от върха ѝ, сравнява нашата планина с испанската Сиера Невада, изпъчила също тъй величаво гребена си на юг от старославния испански град Гренада. И ние, когато гледаме на Витоша, на тая колосална грамада от гранит, горделиво забила челото си в лазурните пространства на кръгозора, неволно се питаме колко би изгубила българската столица от красотата на панорамите си, ако да нямаше Витоша, ако вместо нея да беше поле или ниски хълмове без величие и без поезия. Навярно София тогава би имала по-благоразтворен климат, освободена от тая стена, що ѝ препречва лъха на потоплите южни ветрове, но и от колко хубости би се лишил кръгозора ѝ от юг, хубости, каквито са натрупани сега във Витоша! От каква наслада за очите, от какви могъщи линии и багри за художника и вдъхновителни картини за поета, от горделива красота за чужденеца, от прелестни разходки за храбрия планински излетач, жеден да изпита сладостта и свежестта на планинския въздух в принебесните си катерения по скалисти чуки и върхове, дето гостуват само орлите, ветровете и белите облаци!

Витоша дава печата си, печата на грандиозност и сила, и дива красота на цялата Софийска равнина. Тя е славата на нашата столица.

Каква живописност, какво разнообразие, каква чудна хубост представлява видът на Витоша при разните осветления през деня, във всичките годишни времена! Каква наслада за очите, какви ласкаещи взора картини, постоянно менливи от играта на светлината

и сенките по нейните зелени плещи и рамена, нацапани със сивите петна на карпите, на нейните върхове и чуки, оголели от всякаква растителност, диви, сиротни и навъсени в небосклона! Когато пролетното слънце я осветли със златните лучи, нейната зелена смарагдова мантия лъсва още по-зелена, гигантът добива празничен вид под тая целувка на светлината; окото съзира ясно всичките подробности, издадености, вдлъбнатини и игри на линиите и багрите и безконечното разнообразие на пъстрата ѝ премяна, най-малките грапели на зъберите ѝ ясно се забелязват в чистотата на небесната синева. И цялата планина сякаш ти се усмихва приятелски и влече погледа ти, и те блазни, и те кани да идеш към нея. Ето там чистата ѝ бяла пряспа, гостенка дори до августа и септември, лепната на урвата под Резньовете. Тя се белее, прилична на един чаршаф, прострян за съхнене, или на някакъв великански лист хартия, който никакви ветрове и хали не успяват да духнат от мястото му, от приобланият яр. Ще кажеш, че очаква някого да напише някакви таинствени слова по неопетнимата ѝ белина. . . По на запад, над село Бояна, лъска и белее друго нещо вечно: Боянския водопад. Воднят стълп, приличен на една неподвижна река от сребро, се проточил по плещите на планината, през рунтавата мантия на горите — приковава погледа. Гледаш го и искаш да чуеш гръмотевичния шум, с който скокът му от качара на канара оглушава там местността, и лудешка мисъл те блазни да се покатериш по недостъпната урва, да му се любуваш отблизо, да почувствуваш хладния лъх на кристалните студени струи, да изпиташ прохладителнат свежест на пръските им и да видиш в мрежата им цветовете на дъгата.

По заник слънце Витоша добива особено обаятелен вид. Лучите на заходящето слънце обливат с нежен розов цвят скалите на Камен дял и на Резньовете, гърбът ѝ е позлатен и тихо рисува в модрите висини своите грапави очертания, Черни връх, вълшебно далечен, издига щърбата си пирамида в светлия простор, често завит със светлоалени облачета, които сякаш се събрали на тая чудесна висота дружно да изпратят слънцето и да му пожелаят лека нощ. Но пряспата вече

е в сянка, в сянка са и плещите, и останалите части на планината, дъбовите ѝ ниски гори придобиват тъмнозелен, почти мрачен шар, в сянка е и София, и цялата Софийска долина. И само ония скалисти върхове гледат още слънцето, залязло зад Люлин планина, и светят от прощалните му нежнорозови лучи като някакви вълшебни дворци и кули, разядени, изръфани от вековете.

Нова и чудата картина представлява гигантът, когато мъглите лазят по стените му. Големи сиви пухови вълни пъплят по зеленатa му мантия. В подвижните им отверстия и неправилно изрязани проломи поглеждат острови от зеленина или сивите сипеи на урвите. Често мъглите се сливат в една непроницаема сива завеса, която застила цялата долна половина на планината. Тогава горната половина виси в небето като една вълшебна планина, но още по-висока, странна, необичайна и фантастична между тая бяла мъглява завеса отдолу и тоя лазурен океан отгоре.

Но оня, който иска да види Витоша в най-бляскавата ѝ хубост, нека я погледне зимно време, в ясен ден. Заслепително бялата покривка на Витоша блести ярко в чистите висини на небето, под заслепителното осветление на слънцето. Възхитителна е тогава Витоша. Тя добива неземен, феерически вид, тя губи за окото всяка плътност, прилича на един призрак, на един чуден мираж, застанал недвижим в дълбините на кръгозора и толкова далечен, и фантастичен, и прекрасен! Когато обаче тъмните развълнувани облаци замрачат челото на Витоша — а те го замрачават толкова често, — хубавицата става страшна със своята бурлива намусеност. Тя мята въз цялата природа някаква трагичност. Грозните облаци застрашително се ширят по небето, превзимат пространствата му, като предсказват наближаването на бурята и на буйни поройни дъждове, що крият в безплътните си черни недра. Радостта бяга от небето и земята, птиците плахо дирят прибежище. Студен вятър иде от намръщения лоб на планината, а глухият тътен на гръмотевицата, излязъл из тия облаци, раздира вече начумерените небеса.

Витоша живее със свой особен живот, тя се смее, въси се, спи, замръзнала под ледната си плащаница зиме; ликува в празничния блясък на зелените си гори

лете и в багрено-златната си премяна есен, въздиша в шепота на листака си, пее хайдушката си песен в шума на ветровете, в гърмежа на водопада си, в яростта на бурите си, ту мила, ту сърдита, но винаги дива, царствена, повелителна и колосална, и стихийно велика. Тоя неин самобитен, вътрешен живот се увеличава с прилива на човешкия живот лете, от май до септември, когато тя става гостолюбива домакиня, пристъпна за софийските туристи. Тогава дълги и шумни кервани от тях се закатерят по хълбоците ѝ, запълнят те редом по козите пътеки и без пътеки по стръмните ѝ урви, за да отидат на гърба ѝ и от него — на поклонение на Черни връх. Всяка година този хубав обичай се възприема от повече свят. По нея се разнасят весели гласове, песни, смехове на морните пътници от двата пола, кипящи от младост и живот и от жажда за бяг към небесата. Тогава пустинната голина на Черни връх зачернява от човешкия мравуняк, по грамадните скали, що стърчат въз темето на върха, се запокачват и изкацват юноши и моми, а поляната му живописно се пъстри от разноцветните облекла на гостите. Тоя престол на облаците и орлите сега се населява и ехти от вълните на живота. И щастливците сега са стократно възнаградени за умората на дългото пътешествие дотука. Пред тях, от тая небесна висота, се отварят панорами феерически, каквито рядко дава планина на посетителите си. Цялата Софийска долина като на длан стои пред тях със София; Стара планина с главните си висове: Ком, Лакатник, Ржан, Мургаш, Св. Илия, Баба, сини и прозрачни в кръгозора; цялата Лозенска планина, и Плана, и Самоковското прекрасно поле, и снежните чуки на Рила, и величествения Мусала далек в хоризонта, и мъгловития простор на Пловдивската равнина. На юг и на запад се вълнуват картините на Люлин планина, на Вискер планина, Граховското поле и Осоговската планина. Пространства безконечни, видове омайни, гледка възхитителна и незабравима. А чистият планински въздух пълни гърдите с възторг и със здраве. И душата на възхитения зрител неволно възклицава: «Поклон, о моя хубава Българийо, поклон, чудна класическа Тракийо, поклон, жална и скъпа за сърцата ни Македонийо! Отечество, колко си хубаво, колко си за обич ти!»

ВОДОПАДЪТ

(ИЗ НЕДРАТА НА ВЕЧНОТО)

Завчера, при една радостна майска утрина, минувах през Бояна за водопада.

Бягах от тъгата. Бягах от шума на София, от нейната суета, пищност и мизерия. . . Исках да ида в природата, едничка непричастна в човешките страдания. Бурите, които разклащат царства и народи, не засягат нейното незиблемо спокойствие, нейното гордо равнодушие. Колко пъти човек е намирал душевна тишина в нейното лоно?

Изкачвам се все нагоре — цели два часа. Изкачвам се полека всред гъсталаците от лещак, облечени в нова шума, из каменлива и залутана пътека. Камъните се търкалят под нозете ми. Боянската река, все отдясно, шуми. Пътят става все по-върл и мъчен, понякога се и не познава по сипеите. Нужни са безчислени почивки. На едно място — пълзя над пропаст. Опасен преход, макар и кратък. . . Слънцето силно пече. Пот облива лицето. От две страни гъсти шубраци притискат тясната пътека, а тя става все по-стръмна. Стигам на по-открито място. През листака достига до слуха ми вече глухият гърмеж на водопада. До една скала, засенчена от клоните на габърите, спирам пак за отморя. Широка гледка на север. Пред мене се зеленее и разстила в омайната си хубост Софийското поле. София заслепително свети със златните куполи на «Александър Невски», начертана от правите линии на улиците. В кръгозора — веригата на Стара планина. Ето там, голият Мургаш, с изгорялата си гора, къпе чело в небесната синева; ето, на запад, високият

Ком, гол също. Аз поздравлявам двата върха, мои някогашни познайници, дето балканските лъхове са галили лицето ми и вливали свежестта си в гърдите ми. . .

Продължавам пътя си.

Грохотът на водопада все по-силен и по-близък. И той говори на душата ми нещо таинствено и велико. Тоя говор на природата завладява чувствата ми; нищо вече от земното, от човешкото. Аз принадлежа вече на друг свят. Клоните, които ме шибат по челото, орелът, който прелита бавно из въздуха, гущерите, които избягват и се пъхат в храстите при приближаването ми — всичко това ми става близко, родно. Аз се сливам с живота на мирозданието и на вечното, защото хиляди и хиляди години, преди Сердика да израсне долу в полето, още когато то е било дъно на велико езеро, тук, на тоя склон на Витоша, все тоя живот е прозябавал във вечната тишина, при вечния шум на водопада.

Но ето излазям пред самия водопад.

Два грамадни стълпа вода блещят под слънчевите лучи и падат в пенливия вир. Ужасен гръм, трясък, рев, боботене — тоя шум с нищо не може да се изрази. Сякаш слушам гнева на едно водно чудовище, чудовище, съставено от разтопено сребро, от заслепително бели и блестящи струи и от пяна и водни искри. Това живо нещо не е от тоя свят, то е нещо апокалиптическо, неизразимо страшно и неизразимо красиво. Спомних си тогава, не знам как, първите стихове от Державиновия «Водопад», който ми декламираше някога моя учител Партений Белчев:

Алмазна сыплется гора
С высот, четыремя столбами,
Жемчугу бездна и сребра. . .

Една подвижна белезнява пара, образувана от пръските на водопада, обхваща голямо пространство във въздуха, оросява с мокротата си посетителя и го

прогонва по-назад. Величествена дъга с най-ярките и нежни цветове се извива високо и гордо в росистата пара, трепти, сияе и пленява очите. Тая дъга виси постоянно там в слънчев ден. А по скалите и в пукнатините им теменуги, теменуги, цветя безчислени, здравец, люляки. . .

*

Водопадът гърми, бухти, реве заглушително. Аз потъвам с наслаждение във вълните на тоя стихиен и гръмовит живот. Как всичко се изгубва сега в душата ми, отстъпва място само на това ново и съкрушително чувство на великото и стихийното! Гете нейде казва, че има поезия в шума на вълните. Да, и каква поезия! Но тука тя прониква, обхваща цялото ти същество. Тоя водопад ти се струва, че не иде от върха на Витоша, а нейде от небесните висини, носейки със себе си лучите на синевата им и шумът на бурите им. И чини ми се, че никое природно зрелище не действува тъй потресно на чувствата. Аз съм се любувал на други два големи водопада в България: на Суучурумския при Карлово и на Костенецкия, но този най поразява въображението.

Каква красота имаме ние пред самата столица и как малко ѝ се радваме!

*

Обаче, една приятна изненада.

Отдолу се зададоха около стотина поклонници на водопада от София: мъже, жени, момци, девойки, ученици и ученички. Яркоцветните облекла взимаха очите. Тая весела дружина с викове и песни идеше насам. . . Едно време аз писах, че ние живеем и мрем в отечеството си като същи чужденци. Не, вече българинът привикна да се радва на хубостта на България. Модата за излети доби широко развитие. А заедно с това, заедно с любовта към природата — а нашата ли не е достойна за любов — и душите се освежават с нови впечатления, и чувството за красотата ги облагородява.

Като да потвърди или опровергае това мое мнение,

един от учениците зачурулика песента от «Царицата на чардаша»:

«Жените, момите от кой да е шантан»...

Де, де, дяволо, и тука ли? А аз бягам от София!

Водопадът по-силно загърмя, разсърден, че храма, в който той пее своя вечен химн, се осквернява от такава нечестива песен...

Внезапно съгледах в тълпата една фигура с бялата брада на свети Спиридона, която усмихнато — не брадата, а фигурата — ме поздравляваще с ръка — нашият славен художник Мърквичка... Узнах после, че той всяка неделя иде на гости на Витоша да черпи младост и вдъхновение.

За мое ново учудване видях, че идеха и двама английски офицери. Когато приближиха, те ме попитаха на завален френски език за пътя и към Черни връх. От разговора, който последва при тая случайна среща, аз узнах, че единият е от Северна Шотландия, а другият, господин с аристократическо лице, се каза, че е от остров Уайт. Те се възхищаваха от хубостите на България. Понеже аз изказах съжаление, че нищо още не е направено за удобства на пътниците, те възразиха, че тъй е много по-добро: Шотландия с навсякъде проклетите хубави пътища и съобщения, Швейцария с големите удобства, които дава на пътниците с нейните фюникюлери и планински хотели, отнимат от поезията на природата, която те предпочитат дива и неопошлена от ръката на цивилизацията и пресметливостта на спекулата.

Прави ли бяха те? Не знам.

Но ние, хора с първобитни вкусове и с още спяща енергия, да не слушаме тия албионски синове, жедни за дивото и оригиналното. Една добре изравнена пътека до водопада и една скромна стрешина до него, за в случай на дъжд или буря, не би било лошо.

Англичаните не са приказливи хора и без препоръка не водят с тебе сношение. Но тези се оказаха по общителни. Така, аз бях изненадан още: те ми заговориха за българите. Намират ги много добри и симпатични хора. Аз забележих с усмивка, че ние се радваме на славата на «человекоядци». Единът каза: «Да, гърците така ви представяха, но ние се убедихме, че гърците са...» (той им прикачи едно оскърбително прилагателно, каквото и Байрон някога бе им дал). Другият, шотландецът, прибави, че българинът е и храбър като войник. (Той участвувал в боя при Дойран.) Според него тая българска победа е «une grande gloire» за България*.

Да чуваш хвалби от неприятели на днешните дни, има ли по-упоително нещо? Другият, като да тури венец на моята народна гордост, забележи, че и типът на българките е красив. (Дано тия редове не паднат под взора на нашите напети гиздосии по булевард «Цар Освободител» — иди им стой насреща тогава!)

Но можете ли си въобрази нещо по-невъзможно, по-немислимо? Една хубава госпожица, при тоя дивен водопад, сред тая дивна поема на планините, беше разтворила вестник и го четеше!... И тука? О, ужас! Ветрецът, развявайки по лицето ѝ кичури коси, подгъваше вестника, за да не може да го чете; водопадът по-гръмливо ревеше, за да привлече вниманието ѝ, и казваше: «Тук е запретено!» Но всичко напразно.

Тогава самото небе се намеси. Из един рошав облак се изсипа внезапно буен дъжд. Гостите на водопада се разбягаха. Премноголюбознателната госпожица и всичките госпожи и моми се разтичаха като дриади, подплашени от похотливи фавни, да търсят убежище под по-гъстите клонове.

Англичаните, без да бързат, се повърнаха назад, вървейки спокойно под дъжда.

А водопадът все бухтеше.

Май, 1920 год.

---

* Речта е за големия, последния бой при Дойран през септември 1918 год., в който паднаха, убити само, повече от десет хиляди души англичани и гърци, по собственото признание на англичаните. Уви, тая «grande gloire» се затули, преди да се узнае, от черната сянка на доброполската провала.

СОФИЙСКАТА ДОЛИНА

Тя се вижда цяла, като на длан, от гърба на Витоша. По едногласното твърдение на геолозите, този безкраен простор между този дългнест венец от планини в далечните предисторически времена е бил езеро. Величаво са светели сините води между пустинните и мълчаливи хълбоци на планините, като са давали убежище в недрата си на исполинските допотопни чудовища — ихтиозаври. Във ветровито и бурно време големите талази с бесен шум са се блъскали в канарите на Стара планина, на Витоша, като са покривали в продължение на хиляди години равната ширина, насеяна днес с многобройни кичести селца, с ниви, ливади, пасбища. Там, дето днес се дигат дворците, черквите на столицата, точат се булевардите, гъмжи народ, шумят талазите на кипящ живот, шумели са талазите на езерото, езеро голямо колкото Охридското. Дълбокият днес Искърски пролом, който захваща от Курило, е имал тогава дъното си на няколкостотин метра повисоко и на тая висота е текъл и Искърът. Той полекалека е дълбал матката си, дълбал я, разширявал я, изяждал пръстта и камъка и давал на водите проход за изтичане, все по-голям и все по-дълбок, додето се показало под небето самото тинесто дъно.

На тази гигантска, търпелива, вековна работа на Искъра се дължи появяването на Софийската долина.

Но нека продължим да я гледаме от гърба на Витоша. А тая гледка е хубава и величествена. Триж помалка от Пловдивското поле, Софийската равнина, ако няма величието от безкрайност на простора му и кръгозорите му, обладава по-голяма гиздавина и по-

вече живописност. Венецът от планини, който я заобикаля, е по-тесен и по-закръглен и от всяка нейна точка по-ясно се видят тия върволици от ридове, безкрайно разнообразни по форма, по строеж, по големина, по багри, по изненади на линиите и очертанията, които носят названия: Ком, Мала планина, Мургаш, Лозенска планина, Витоша, Люлин, Вискер, Драгоманска висота, които се вълнуват отвред в хоризонта и подпират небето с гърбовете и чуките си, ту голи, ту гористи, ту скалисти, ту увенчани със снежни преспи. И над всичките тия висове пак гигантската Витоша горделиво и надменно издига най-високо приоблачното си чело, господарува царствено във вишинето.

През зеления килим на долината лъщи и лъкатуши Искърът, подир Марица втората голяма река на България. Той се подава шумлив и пенен от юг, из тясната Урвичка клисура, потисната от склоновете на Плана, полите на Витоша и Лозенската планина;той се гърчи, вие като змия около канарите на историческия Урвич и излазя в полето, засенян от върбалаци, вие се, син и разлян през нивя, паши, ливади, и се губи най-после в пролома, който си е издълбал в Стара планина, за да просече и Дунавската равнина и да се влее в Дунава, бавен, мътен, многоводен. Долината е насипана със села, отдалеко красиви с дърволяка, който крие бедните им къщици и хижи. Села са се загнездили и в полите на Стара планина, при които се белеят и няколко стари манастири. Но най-кичести и приятни са селата в полите на Витоша и Люлин, разположени в романтически кътчета по гънките на полите им. Лятно време те привличат гости от столицата, дошли да се насладят от чистия им въздух или на път за хълбоците и върховете на планините. Кой не е посещавал тия прелестни кътчета, носещи звънливи исторически названия, пълни с прохлада и зеленина. Ето, от изток Панчарево със старата си римска баня, сгушено в един прелестен кът, там, дето Искър, като излазя из пролома си, пълни с шум околността. Зад него, върху един стръмен склон, почернял от горите си, се крепи кокалянския манастир «Св. Архангел», който е видял да му идат на гости български царе; срещу него, пак през реката, стърчи канаристия рът Урвич, прославен от

преданието за последните борби с турците на издихающата българска независимост. На запад от Панчарево селото Бейлер чифлик (Цар Симеоново), после шумястото Драгалевци със стария манастир «Св. Богородица», от времето още на българското царство, разположен на чаровна височина с дивни гледки въз цялата долина, сред зелени дъбови и букови лесове; ето по-нататък Бояна, живописно кацнала на прекрасното възвишение край дола, из който гърми кристален поток — същият, който на величествени водопади се спуща високо над нея от гърба на Витоша. При природното си очарование това село съединява и спомените за доста славното и трагическо минало. В него посетителят може да се поклони в старата тъмна черква, съградена от севастократора Калояна, запазила още по стените си фрески от епохата на търновското царство. Пътникът може да иде от Бояна, като минува през райски хубави местности по полите на Витоша, на Княжево, потънало в зеленина и цяло гръмнало от песента на Владайската река, която го хлади и весели. Трамвият, пролет, лятос и есен, постоянно носи гости от столицата, дошли на разходка или за къпане в лековитата му хладка баня, богатство неоценимо и неоценено. . . После иде Горна баня, залепено въз една пола на Люлин, също богато с минерални извори с чудесна лечебна сила за разстроените организми, постоянно гъмжащо от свят, притекъл се там да дири здраве, покой, чист въздух и наслада от необикновено хубавата гледка въз Витоша и въз Софийската долина. Още по̀ на запад — Банки, в една тиха долинка в полите на Люлин, прочуто по врачебната сила на хладката си минерална вода, една от най-посещаваните в България. А зад тия две села, в самите недра на планината, се нишат в горите манастирите «Св. Крал» и «Св. Троица», романтични разходки, пълни със сладка меланхолия и свежест.

Десетина километра на север от Витоша се красува самата столица. Красиво се белее тя сред равнината, която оживява и весели. Нейните нови и големи здания още отдалеко привличат погледа, стърчащи гордо над другите къщи. Улици широки, прави, обсадени с акации, осветлени ноще с електричество булеварди просичат на всички посоки многолюдния град, прострял се твърде широко и растящ всеки ден и всеки ден похубав и по-оживен. Из много из тия шумни артерии на града хвърчат електрически трамваи, които съобщават един с друг най-далечните му краища.

Който е познал София в предвечерието на Освобождението и в първите години след него, остая изумен от учудване пред бързото превръщане нейно. Дрипавият и нечист турски мютесарифски град с петнайсетхилядно население сега е прекрасен модерен европейски град, гъмжащ от едно живо население, което расте бързо към двесте хиляди души.

Център на интелектуалния и политически живот на България, поставен в пъпа на Балканския полуостров, и кръстопът на главните друмища между Европа, Бяло море и Цариград, София ежедневно расте в хубост, големина, людност и в икономически подем. При другите естествени добрини, природата се е погрижила да я подари и с едно богатство, каквото не обладава никоя столица на света: минерални топли бани, чиито врачебни струи бликат в самият ѝ център. Новата София обладава още ред забележителности. Тя се гордее със своята Зоологическа градина, чудесна по уред и по богатство на колекциите си от растения и животни, находящи се под прямия надзор на н. в. царя; зад нея се издига на височината на Курубаглар, като усамотен дворец, сградата на богословското училище. Между тях се шири зеленината на прекрасния парк «Княз Борис», с какъвто не се е ощастливила още никоя балканска столица; величествения бронзов паметник на Царя Освободителя, с прекрасните си исторически барелефи, паметник, който би бил украшение и гордост на най-първите столици в Европа; Народния музей, обогатен с редки нумизматически колекции и с важни исторически разкопки: статуи, саркофаги, каменни колони и пр.; паметниците пирамиди на Царя Освободителя и на Левски; прелестната Градска градина. И тая млада столица всеки ден расте, разхубавява. . .

ИЗ ВЛАДАЙСКОТО УСТЕ

Два километра нещо, отвъд селото Княжево, се прехвърля през пенливата Владайска река каменният мост, който носи името на първия български княз: «Александър I».

Малцина от роящите софиянци, що всеки трамвай довлача от столицата в Княжево, си дават труд да се разходят по шосето до тоя мост. Излезли из душните улици и запушени кафенета на София, те тука пак се нагуркуват в тесните градини-бирарии и мислят, че са направили една приятна курска разходка, като вечерта се връщат назад с глави и стомаси пълни с пиво, едвам видели или съвсем невидели зелените върхове на Витоша, непоели в гърдите си истински, свободен планински въздух, невъзприели впечатленията от благородния планински мир, което се добива само с разходката до Александровския мост, извън Княжево.

Да, малцина рискуват да излязат по изхълменото, каменливо, лошо шосе и да се порадват на чаровната гледка на Владайското пленително усте, пълно с такава свежа зеленина, водни шумове и поетическа уединеност.

Малцина. . . А съвсем рядко някой отминава моста, за да иде по-нататък в клисурата, от който именно тя се захваща най-прелестна.

*

Може би аз съм единият от много редките храбреци, които минуват тоя Рубикон и се залутват по-нататък.

Аз посетих устето отвъд Александровския мост,

три километра навътре, към Владая, и миналата неделя, издебнал един безветрен и бездъждовен ден на тая навъсена есен.

Колко е хубаво това усте! Седнал на тревицата на един висок бряг, аз гледах картината на природата и гълтах със сибаритско сладострастие радостите за очите, сърцето и душата, що дава тя.

Пред мене шумеше реката в зеления си дърволяк, устремявайки зелени, бистри пенести струи из каменливата си матка. Не можеш да се нагледаш и начудиш на живописните й завои. Тя криви, извива, кърши се капризно в полите на Витоша, скрива се, белее се, играе и блести, пее, плаче, смее се, приказва като живо нещо, пълни цялата клисура с мелодичен шум. И ти се вслушваш и искаш да разбереш тоя тайнствен говор, понятен само на нейните русалки, които ти се иска да зърнеш през листата там. . .

От самите вълни на реката се издига склонът на Витоша. Той е цял облечен в гъста гора и с това рунтаво рухо, което есента е нашарила с най-разнообразни багри, той изглежда, като че се е пременил за Великден. Дрехата му прилича на пъстра и яркоцветна мантия или на сопотски китеник, изтъкан на зелено поле с кафяви, червени, жълти, светлозлатни, турунджови, тъмноморави шарки, артистически съчетани, та пленяват окото с поразителна красота.

На юг устето се стеснява между тия гористи склонове на Витоша и голите урви на Люлин планина, по които се точи платното на железницата. Тия последните сякаш са турени за контраст, да изтъкнат още повече хубостта на витошките. . . Но и те са хубави сега с тихата си меланхолия.

На север проломът отваря вид на Софийското поле, дето се грамадят къщята на столицата, извънредно живописна в своята отдалеченост.

Феерията щеше да бъде пълна, ако не беше присъствието в дола на пералната фабрика с накачените наоколо ризи и бели гащи. Това зрелище хвърля грозота във величавата и дивна панорама на пустинното Владайско усте. . .

*

Надясно от мене, в гъсталака, екна песен от млади женски гласове:

Когато бях овчарин
и овците пасях,
бях много благодарен,
макар и сиромах.

Не знам автора на тая песенчица бил ли е овчар и дали е бил много благодарен, че бил сиромах — за което, заедно с читателите, дързая да се съмнявам, — но тя много хармониране с окръжающата обстановка и със собственото ми лирическо настроение сега. Вероятно тя галеше душите и на младите жени или моми, защото гласа им с много чувство я пееше, залутани в зеленозлатния дърволяк на самотията. . . Защото, всред тревожния живот на столицата, душата, уморена и наранена от измами, все пази в дълбочините си едно тихо кътче на чистота и жажда към простия природен живот, петимна макар минутно да се потопи, чрез въображение поне, в талазите на светлата му тишина и невинност. . .

А песента се отдалечаваше и слабнеше зад шумака:

И времето бе кратко
със шарен ми кавал,
и никога тъй сладко
не съм ни ял, ни спал!

Като да потвърди тия думи, един кавал изсвири през реката, дето едно стадо овци пасеше увехналата трева по брега. . . Не, аз вярвам сега, че онова овчарче, дето свири там, е щастливо. . . Тук вярваш в щастието. . .

1901

ИЗ МАЛА СТАРА ПЛАНИНА

Когато изминете с железницата десетина километра надолу от Церово (в клисурата на Искъра), ако погледнете наляво, в едно дълбоко гърло на Стара планина, ще видите в дъното му от една голяма височина да скача стълпът на един водопад. Това видение трае само миг, но впечатлението е силно. Иска ви се да се побави влака, за да се полюбувате по-дълго на тая картина.

Ето защо аз жадно издебвам мигът, колчем пътувам из клисурата, да погледна пак водопада, а най-после не устоях на съблазънта и на скиталческия си нагон и реших да ида при самия скок.

Това беше в началото на май месец. Железницата ме стовари на Церово, дето няма станция, но има — за редките пътувачи дотам — спирка.

Две-три минути аз се озъртах отде да ида в селото. То е на височко и заградено с храсталак. Видях знамена, че се веят на една къща, и тръгнах към нея, с цел да питам за пътя въз планината. Не без мъка се изкачих до къщата със знамената. Там ме чакаше една изненада: рояк селянчета, пременени и гологлави, с книжки в ръце стоеха чинно на двора; куп селски първенци и един мургав момък, в панталони, ме пресрещнаха учтиво и ми дадоха стол да седна. При пръв поглед разбрах, че се намирах в селското училище, и то на изпита. След кратък разговор — между прочем бях помолен да изпитам и едно дете — аз попитах няма ли някой опитен водач от село, да ме поразведе из планината. Обади се един момък, когото викаха Младен. Добрите селяни се чудеха какво ще правя из планината.

— Руда ли ще дириш? — попита ме един от стареите.

— Не, до водопада, искам да го видя — отговорих и им обяснявам кой водопад.

Селяните ме изгледаха в недоумение.

— Дето рипа водата ли? — попита един.

Взех си сбогом от селяните и учителя и тръгнах, придружен от Младена, който ми взе чантичката с провизията. Скоро излязохме из селото и се покатерихме. Околността беше покрита с буйната зеленина на орешаците. Те тъдява растат в голямо изобилие, растат и по урвите, и по планината. Колкото повече се качвахме, толкоз пътя ставаше по-върл и лош; но затова пък изгледа наоколо печелеше. Долината се разтваряше по-живописна, заградена от зелени и стръмни височини. На изток от Искъра те се издигаха твърде високо, прошарени с дъбови горици, усамотени ниви и колиби, заглъхнали в шумалак и залепени на урвите като орлови гнезда. Отсам, право над главата ми, стърчеха грамадните жълтеникави скали, що увенчават чукара и които такъв странен ефект произвеждат, като ги гледаш от линията. Тия стени, прилични на великански зидове на разрушена крепост, церовчани ги наричат просто «Камико». Младен ми разказва, че на върха на тоя чукар има равна зелена поляна.

— Хубава отрадия има там, господине — допълни той.

— Какво е това отрадия? — попитах аз.

— Така, отрадия, дето е високо място и зелено, и отворено, и има хава хубава. . . теферич да го кажем.

Очевидно, отрадия произхожда от радост, отрада. Помислих, че тя е скована от нашите войници, които често побългаряват по своему руски думи. Но после аз я чух от устата и на други селяни и се убедих, че народът я употребява от памтивека вместо турското: теферич. Кой от нас знаеше това до днес?

Господа филолози, разходете се малко из Малата планина! Всички има нещо да научим у шопите.

Именно «Малката планина» нарича Младен тая планина. Той ми разправя, че тя държи от Петрохан до Искъра. Ние следваме пътя си през урви, стръмнини, повечето покрити с дъбови гори. Дъбето и тук, и по склоновете на цялата клисура са дребни, с тънки стволове и с бедни листа. От постоянното кастрене клоновете им, за да приготвят селяните шума за добитъка, те растат на височина, но остават слаби, затри и болничави. Навред минуваме през планински бари и край извори. Тази планина е изобилна с вода, както е богата с чудесни видове и голямо разнообразие на картините; за жалост, това е всичкото ѝ богатство: ниви не стават по стръмните ѝ склонове, истински гори няма и паша няма, та поминъкът е мъчен и крайно оскъден; оскудия и немотия животинска владеят в тия жалки колиби («държави»), тъй живописно разхвърляни по стръмнините, лишени от всякакви съобщения със света. Само постройката на линията е дала временно работа на тукашните хора. Железницата изглежда, че в нищо няма да съдействува за повдигането на благосъстоянието им. Те безучастно гледат долу при Искъра влаковете как летят и димят, слаби да дадат какъв да е живот на пущинаците им. Тукашните жители имат само една надежда: дано се открият руди в планината; затова всеки гражданин тъдява считат за издирвач на руда. Младен все ме подозира, че и аз съм такъв, и ми обажда, че при водопада, дето отиваме, някои изкопали имане, намерили злато. Види се, и отиването ми към това таинствено място поддържа убеждението му, че търся скъпоценни метали.

Но аз му повтарям, че съм тръгнал просто на разходка из тая хубава планина. Той обаче ме гледа недоверчиво и се усмихва, като че иска да каже: «Ти на съдраната ми шапка приказвай това.»

Минахме сенчеста гора и седнахме, за да починем при едно чучурче. Там си глътнах малко коняк и изпих чаша студена, много вкусна вода. Това укрепи силите ми. Кладенчето се казва «Варище». Ние сме възлезли твърде нависоко, широк хоризонт се разтваря пред очите ми. Планинските бърда отсреща представляват чудесна картина. В една падина там, много нависоко, е сгушено хубавото село Бов. То дава името си на пя-

лата оная планина. Общият тон на всичко е зелен. Красотата е неизказана. Зад нас чуката, по ребрата на която лазим, се увенчава пак от жълтеникави грамадни скали,чийто пласт върви хоризонтално по върховете, следва техните завои, ту полускрит от растителност, ту гневно озъбен над пропастите. Мястото е толкова прохладно и живописно, щото ми се ще да постоим по-дълго време тук, но Младен ми обажда, че малко по-нататък има хубава «отрадия», та там да сторим това.

Тука из гората ековa силен смях. Обръщам се и виждам боса мома, с хубавичко загоряло лице и руса коса. Няколко кози пасат. Тя се смее и самотиите ехтят от кикотенето ѝ.

— Пастирка е — казва Младен; — виж какво е диво, не е виждало челяк от градо — прибавя той, като да извини присмехулницата.

— За какво се смее?

— Знам ли го?. . . Смее се.

Ние тръгнахме напред, чрез което се приближихме до овчарката. Тя отбягна назад като сърна и се качи на един камък. И пак смях, та се къса. Очевидно, тя се смееше на мене. Тъй изправена между дивите дъбове в самотията на планината, тя беше твърде странна. Аз се спрях и попитах балканската дриада как я викат.

Тя спря звънливия си смях и отговори с висок глас, който проехтя по скалите:

— Гълъбинка!

Такова поетическо име никога не бях чувал! Младен забележи удивлението ми и вероятно го изтълкува неправилно, защото ми каза с виноват вид:

— Диви сме, господине, нали знаете? Прости хора сме, така се кръщаваме. . .

Скоро дойдохме на «отрадията». Младен имаше право: тука имаше поляна равна и весела, от която се гледаше надалеко. Но тя имаше и друга особеност: стоеше, висеше над една страшна пропаст, в дъното на която боботеше невидим воден скок. Седнах на самия край, на два метра от точката, дето каменната стена се спускаше отвесно в дълбочината на дола. Всекиму е

известно парливото удоволствие, изпитвано в съседството на една опасност, против която си сигурен. Видът беше величествен, панорамата великолепна. На изток Голямата Стара планина се простираше пряко, според реката, със своята безкрайна живописност и вълнообразност, увенчавана от остър гол връх — Вятърът; в полите му е Бов, едно от малкото големи и събрани тъдявашни села. От тоя връх един път води към другото подобно село Лакатник, а друг — в дълбоката дупка, дето се крие манастирът «Седем престола». Аз с наслаждение гледам цветущите плещи на планината; мотиката и ралото, с вкуса на художник, са напъстрили със златните петна на нивите зеленатa мантия планинска. В полите им лъкатуши Искъра, а с него и железницата, в една вратоломна дълбочина. Тъжовният шум на реката стига дотук, приличен на подземен стон. А гледката е по-хубава, по-дивна, няма насита. Половина час, а аз все седя прехласнат, а Младен трети път ме подсеща:

— Господине, хайде да вървим.

Завихме наляво, все край пропастта, в подножието на гигантската скала, наричана «Високия камък». В хубавата церова гора до самата пътека се издига дим и се чуват гласове. Кога пристигам там, поразява ме неприятно зрелище: шопи горяха кюмюр — те опустошаваха гората по този начин. По-нататък — в нея се мяркаха говеда и кози. Как се допуска всичко това? Нали тия гори са обявени охранителни? Аз и по-после се убедих, че невежеството на селяните и нехайството на властта са ги отдали плячка на опустошението. А то се забелязва навред, то напредва застрашително. Озъбените скали по склоновете, сипеите, голотата и храсталаците се намещат там, дето са били зелени лесове. Мисля, че има само едно средство, и то радикално, за да се тури край на злото: вдигането на няколкото села, пръснати в безчислени кошари и «държави» по склоновете над Искъра. Това население, бедно и нещастно, на неблагодарната земя прекарва окаяно, полуоскотено съществуване. Има толкова празни места в България, дето би могло да се настани и намери по-добър поминък, а горите да се спасят от брадвата на шопа и от зъбите на козата му,

едничкият му имот и прехрана на тези негостоприемни стръмнини.

Присъствието на железницата, както казах и по-напред, не се отразява в нищо на живота на тукашното население — то не произвожда нищо, не търгува с нищо, няма, нито е способно да има каква-годе индустрия, по железницата не се вози, от предубеждение и от немотия. Железницата ще се окаже донейде благотворна за него, ако самата природа му дойде на помощ. А такава надежда съществува. Подозират се, някъде са се вече открили, минерални богатства в планината. Това ще ѝ даде живот. Къде Лакатник, казват, англичани открили медна руда; рудница за каменни въглища е намерена къде Своге, някъде — близо пак до Своге, един километър на изток, нашите инженери са открили желязна вода с целебна сила и тя е прибрана в дървено улейче; такава са нашли и при местността Калугерица, при Искъра — не говоря за богатите каменни кариери, които снабдяват София с камък. Железницата прави достъпни и лесно експлоатируеми тия естествени богатства, както направи достъпни за взора величествените хубости на природата. Трябва да се очаква сега енергия, капитал и постоянство в това изследване тайните недра и скритите съкровища на тая планина. Туристите обаче и поетите вече напълно обладават красотите ѝ.

Аз зле смятах на силите си, като не вземах кон от Церово. Вървенето ми из върлините става трудно, умората подкосява нозете ми. Излишно е да кажа, че това не ставаше с Младена, който с пъргавината на балканска коза се качваше по висоти и по брегове, принуден да ме възчаква на всяка минута, за да почивам по балваните или полянките край пътя. Наближавахме вече селото Заселе. Едно хубаво име. Стара планина тук, както Малката, тъй и Голямата, са посипани с множество села, от които никое не носи турско име и всичките ги имат чисто български, свежи, изразителни. Ето на запад от мене са: Гракьовци, Искрец, Дебрачин, Меча поляна, Завидовци, Брезе, Зимевица, Заноге.

Заселе е разположено в падината ѝ, на височината на едно бърдо. Голямо село. До него е сетнята цел на пътуването ми: водопада. Една балканска речка минува отсам селото и като достига до един бряг, хвърля се с шум в една ужасна пропаст. От три места тя е заградена от стени и зъбери; от изток е тесен отвор, в който реката продължава пътуването си през нагромадени скали и балвани, нападали или свлечени от върховете. Седнах да обядвам до речката в една ливада, под кичеста върба. Досетливият Младен своевременно гуди в студената вода стъклото с варненското вино, що украшаваше приятно провизията ми. Всеки може да си представи дали беше приятен обяда ми в тая балканска прохладна ливада, при боботенето на водопада, чието присъствие чувах само, но не виждах, поради недостъпността на скалата, отдето падаше.

Моето общество се увеличи с две нови лица: един човек и едно куче. Той беше селският кмет, тип на селски чорбаджия, шишкаво-дебел, с кръгло лице, изгорено от слънцето, с усмихнат и подозрителен поглед. Носеше черна шаячена френска дреха и кожена шапка. Кучето му, напротив, дръгливо, веднага направи познанство с моето, преди господарят му да стори това с мене. Младен ми пошушна, че сме в кметовата ливада, която мачкаме без позволение. Мислех, че иде да протестира, но се измамих: кметът любезно се здрависа с мене, седна и поиска кратки сведения за личността ми. Нещо обадих, нещо скрих. После — други въпроси. Защо ида тук? Каква работа ме гони, и прочее. Не остана обаче доволен от отговора ми, че ида на разходка. Той размени въпросително лукав поглед с Младена.

— Защо криеш, кажи си право — каза той усмихнат, но сериозен.

Повторих същото. Кметът е недоверчив.

— Знам, господине; идете за имането тука — каза той внезапно, с вдъхновена физиономия.

Изсмях се и се сетих, че и Младен по-напред ме подозираше за иманяр. Нови уверения. Напразно — вярва ли ти оня кмет? Той добавя:

— Тук в скалака, низ дола — и той посочи на из-

ток, — има имане. Знаят и другите в село. Но де е — не се знае. . . Лани тука един влах бе дошел — пък аз вземах, че го вързах, па го изпратих в градо.

— Защо?

— Нямаше билет. . . позволително. Ваша милост имаш ли? Дай го! — И как строг!

Намерих се в чудо. Не исках да споделя съдбата на влаха. Разправях, че на хубостта на тукашната планина дошел съм да се порадвам. И все в тоя смисъл. Не вярва! Обадих му най-после, че по занятие аз пиша. . . Това като че го успокои. Въдвори се дружелюбно отношение и даже прие чаша винце. . . Разговорите ни все продължаваха — и вече по-политически. Но времето напредваше и аз станах да си тръгна. Беше четири часът, а на пет и 15 минути влака пристигаше на Церово. Трябваше да бързаме. Не щях да се връщам из първия път и реших да сляза из дола, та да уловя линията и по нея да ида до церовската спирка. Кметът ме изпрати до брега и услужливо ми посочи несъществуващата пътека по задръстената с камънак и храсталаци урва, ужасно стръмна и дива. Той ми посочи даже долу там, над една воденица, мястото, дето други иманяри преди мен копали за имане. Благодарих му, простихме се като най-добри приятели и така си тръгна назад към село.

Урвата беше ужасна. На всеки миг бедствувах да се подхлъзна по канарите и да си счупя костите в някоя яма. Слазянето трая около половин час. Чува се постоянно шумът на водопада. Младен, който постоянно ме крепеше и ме съветваше да се хващам за бодливите вейки на глогините, лиляците и дъбовете, ми каза, че из тоя път се изкачват нагоре селянките с чувал брашно из воденицата. Бог да дава сила на тия жени! Коза не може да се изкачи, говедо би си строшило краката, а как изпъплят с товар на раменатa? Най-после, на едно място се търтих премалял и без душа, за да си поотпочина. Младен ми посочи към върха, отдето слезнахме. Погледнах, но нищо не видях.

— Виж, виж, там, какво се мярка?

Тогава забележих, че горе, между скалите, нещо черно се мърдаше, скриваше и пак появяваше.

— Какво е това? Гад?

— Не, главата на кмета — отговори той усмихнато.

Бай Ангелко, бог да те поживи: ти все ме взимаш ва иманяр и ме дебнеш.

Пет минути преди появяването на влака ние пристигнахме на церовската спирка.

СЕДЕМ ПРЕСТОЛА

ЙЗЛЕТ В МАЛА СТАРА ПЛАНИНА

Ескуриалът на н. високопреосвещенство дяда Партения — манастирът «Седем престола», дето старецът ходи често да търси отдих и тишина, е най-малко навестяван от всички манастири по тоя край на България. Загубена сред глухотиите на Стара планина, тая света обител от векове стои тиха и забравена, незасегната от световния шум, грехове и крамоли. Малцина грешници се решават да идат дотам. Миналия месец и аз имах чест да сторя това.

На Своге, дето пристигнах с железницата, аз не се надявах да найда кон и се бях решил, че апостолската ще я карам. Но благодарение услужливостта на железничния доктор г. Х. и на един тамошен търговец, аз се сдобих лесно с добитък и водач и веднага потеглих.

След като минахме предпазливо по килнатия орханийски мост на Искъра, ние завихме по десния му бряг и след малко влязохме в гористото усте, отдето изтича Рединската река.

Скоро Искъра и долината му се изгубиха от очите ми. Аз се озовах между високи гористи урви, на които подножието мие казаната река. Нищо особено няма в това усте, то осиромашава от растителност, колкото приближава към Редина. Трябва да кажем — към една сборна махала от това село, — защото то е пръснато, както всички тукашни села, на големи пространства; кошарите му и държавите му са накацали по всички околни урви, чуки и усои и поради това цялата планина носи местно название: Рединска. В селската кръчма обяд. Понеже е неделя, тя е пълна със селяни. Пак

поздравления и ръкувания с всичкия този учтив народ! На един хълм над селото седнах под сянката на орехите. Куп шопчета, пременени, а едно от тях с червени цветя, натъкнати по сламената шапка, свири с кавал. Хубава идилическа сцена, достойна за Хорация и Теокрита. На кръчмата узнах, че това било даскалчето и учениците му!

Тръгнах пак, все нагоре из реката, и завих въз един яр. Оттука вече завъзлазяхме, гледката се отваряше все по-широка, все по-пленителна. На север в кръгозора се дигаха високи върхове, покрити с паша и тъмни дъбрави. Край един от тях, най-високия — Ветрилова воденица — трябваше да изпъпля за манастира. Водачът ми бай Васил, тоже на кон, стар и чер куцовлах, със зловещо лице, с черна антерия с висящи ръкави, ме прекарваше ту край кошари, ту през прелестни ливади, ту през сенчести гори без път. Излязохме вече по гола камениста урва. Често се спирах да се наслаждавам на разкошната панорама. Хълмове, долини, върхове, стръмнини, нашарени от жълти ниви и зелени ливади и букови гори, изпълняха цялото пространство пред мене.

Подир два часа ход ние стигнахме седловината при върха Ветрилова воденица.

Боже господи, каква картина се откри оттука на юг! Какъв планински мир, вълшебен и величав! Сега, като искам да кажа нещо за това, усещам колко е слабо перото, колко е нищожна и най-богатата човешка фантазия пред действителните и живи хубости на мирозданието. Уморения пътник, стигнал на такова място, забравя мъката на пътуването, чувствува интензивно радостта на живота, за който творецът е създал тия грамади от неизказани красоти. Религиозен, съзерцателен, мистик става човек тука, лице с лице с бога, комуто чувствува духът и мъдростта, и неизмеримостта!

От самото било на гребена друга картина се откри на север — мрачни и диви върхове, до темето обрасли с гора. Твърде наблизко загражда кръгозора с колосалния си гръб върхът Р ж а н а; той изглежда оттука непостижимо висок. Пред самите нас, под нозете ни, зее страшно дълбок дол, една пропаст! Стръмни, облечени с гора урви се спускат надолу стремително, но

тъй пустинни, диви и недостъпни, щото би казал човек, че само орлите могат да се спущат в дола, но не кракът на човешка твар. Седнах на скалата, що венчава тая височина, и дълго се радвах на страховитата гледка. Аз попитах Василя накъде се пада манастира.

— В дъното! — отговори той и ми посочи дола, в мрачните завои на който нищо се не забелязваше. Тогава видях, че друма, който върви хоризонтално по източните плещи на Ветрилова воденица, за да иде в село Лакатник, недалеко от мене се раздвоява и един друг път се накланя и губи в букака на урвата.

Оттук вече трябваше непременно пеш да се ходи: пътуване на кон е крайно опасно. Зад нас се зададоха двама конни стражари. Видът на други живи хора в такъв пущинак е истинска радост. Първия, който беше старши, ме попита къде отивам. Отговорът ми обаче не го задоволи и той ме обсипа с нови въпроси, задавани с грубичък тон: защо отивам в «Седем престола», какво ще правя там, кой съм аз, какъв човек е водача ми. Очевидно, аз възбуждах подозрение у тоя бдителен човек. Аз си обясних загадката, когато узнах от него, че тук дирели разбойници! Види се, че този старши забележи в моята личност нещо разбойническо, макар че аз се знам за твърде хрисим човек! Това ме малко полъсти.

Стражарите, успокоени най-после, посъветваха ме приятелски «да се предпазвам» и си отминаха. В това време бай Васил се изгуби надолу в гората с конете, додето аз, седнал на един камък, пушех цигарка и взимах пътни бележки в записната си книжка. Аз сега намирам в нея, между другото, следните стихове, набързо надраскани с молив тогава:

Стражари конни в планината
стигнаха ме и ми явиха:
«Пази си джеба и главата,
разбойници се тук вестиха —

разбойници ний гоним люти!»
— Приятели — казах им тамо,
кажете: гониме хайдути —
в гори хайдути идат само!

Не са тъй страшни, нек върлуват;
аз даже ги почитам малко:
те кожа и глава рискуват
за своето коматче жалко.

Разбойниците тук не идат —
в горите и във планините:
те другаде без брой се видат,
но вие тях ги не ловите!

Тръгнах да стигам водачът си. Гора гъста, хайдушка. Трябва да си призная, че тоя дявол старши отрови радостта ми. Аз неволно се огъртах, като си мислех, че на два разкрача от мене може да се скрие цяла тайфа, без да я видя. . . Какво ще се предпазваш!. . .

Най-после, след дълго спускане през букака из вратоломна пътека, ту през глухи сенчести самотии, ту край ревяще, скрито в шумолака пенливо поточе, ний слязохме в дъното на дола. Нивици и ливади — знакове на култура, показват, че манастира е близко. Той се показа скоро зад един завой.

Надали ще се намери място по-пригодно за целта на отшелническия живот от това. Манастира е скрит в тая планинска бездна, далеч от света, от друмища и от съблазнителната близост на човека. Гористи урви отвред. Сякаш че си в дъното на някой кладенец. Един рошав и страшен господин изскокна из една стая на чардака при шумът, който направи нашето пристигане в манастирския двор. Неволно ми мина през ума дали нямам пред мене си един от ония приятели, които дирeха стражарите. Но скоро видях, че съм измамен: това беше игумена, който, въпреки подозрителния си вид, излезе човек твърде гостолюбив и любезен. Заръчà да ми постелят чердже, седна при мене, донесоха зелена ракия, сладко, кафе, с една реч — великолепен човек. Като се посприказахме, аз излязох да пообиходя тъдява.

Манастирът се нарича собствено «Св. Богородица», но е известен под името «Седем престола» поради седемте прегради на храма му, от които всяка има престол, дето се служи. Зданието се състои от чардаци,

вехти и изписани отвън с шарки, зверове и хора. Игуменът не знае нищо за миналото на манастира, в който нямало и никакви старини. Отвън манастира тече кристална и шумяща река, Габровица, която отива по права линия на север, да се влее в Искъра. Аз се разходих надлъж по нея: другаде никъде не беше възможно да се иде — урви захващат от нея, та до небето! Кръгозор съвсем няма, погледа се скита по черните букаци и по върховете, чувствуваш утеснение като в един затвор. Глухо, диво, негостоприемно — всичко това запечатано със своеобразна прелест. Тук наистина човек не може да мисли за нищо друго освен за душата си.

Игуменът обаче мислеше и за друго: той извади вечерта пред мене на трапезата ми превъзходно врачанско вино — обстоятелство, което ме позачуди и което хвърля една жизнерадостна нотка в глухия, тъжния Ескуриал на дяда Партения. Аз имах честта да спя и в самата стаичка, нарочно направена за владиката, но цялата почти нощ не спах. От прозореца, който разтворих, аз пушех, слушах песнята на чучурите и гледах на съвсем почернялата урва на юг. От върха ѝ месеца като един електрически фенер, забит там, освещаваше с таинствена и меланхолична светлина планинските върхове, спящата природа и двора, сред който Васил спеше простян със съня на праведника. Каква очарователна нощ!

Сутринта, по десет часа, аз тръгнах назад за Своге, като улових пътя през Брезов дол и Влайна и минах предел от други диви, непознати раеве, каквито се крият само в обятията на тая пуста хубава Стара планина.

София, 5 август 1899 год.

ИСКЪРСКИ ПРОЛОМ

ИЗЛЕТ

Курило

Една европейска пътешественица, която беше пътувала преди малко време из пролома на Искъра, по новата железница там, духовито каза, пленена от величавата хубост на пейзажите, че тая линия трябва да е начертана от инженери-п о е т и.

На любопитните оставям да издирят доколко са поети нашите инженери, които са изучвали линията; но аз знам един други поет, много велик, на чието мощно творчество се дължи тоя чуден планински пролом: Искърът.

Искърът! Той е начертал из самотиите на Стара планина цяла поема от дивни пейзажи, хубави и таинствени долини, скалисти вратоломни стени и. . .

Но аз прибързах.

Проломът е за чудене по-навътре, а сега железницата, която остави курилската станция, влезе в пуста теснина с голи и печални урви, които се издигат с полегати и изронени ребра от две страни на Искъра. Той е сега, по причина на последните дъждове, придошел доста голям. Из широката му матка мътни и шумящи се влачат безпокойните вълни, идейки от снежните чалове на Рила и Мусала.

Но сега само той е хубав, само той живее и дава живот на мъртвата пустиня.

Пролетта не е още одушевила с животворния си лъх тукашната природа. Унило наоколо.

Свирката на паравоза заглушително изпищя из самотиите и влакът се пъхна в първия тунел и потъна в гробна тъмнина.

Къде Калугерица

Голямата планина, през която минахме, остана назад. Искър лъкатуши из една хубава долинка, дето още стоят бараките и другите временни постройки, обиталища на инженерите и работниците по железницата.

От двете страни високи урви, покрити с дъбови гори, които още не са се разлистили. Горе над тия урви други върхове, все гористи. . .

Колко са хубави тия чуки!

Идат ми на ум Хайневите думи:

> Прощавайте, салони хубави,
> и вий, лустросани мъже, лустросани дами:
> аз отивам да се катеря по планините!

Аз нямам да се прощавам с никакви дами, но не по-малко ламтя за планините. Но това желание ще изпълня друг път, а сега железницата ме отнася нататък немилостиво и аз пак потъвам в тунел.

Как страшно гърмят колелата из каменния мрачен пробой! Каква бездна!. . . Да беше пътувал Данте из такъв друм, навярно щеше да притури още един кръг в своя ад.

Реброво

Чудесна е клисурата. Величествени или мрачни, или дивашки върхове — но винаги хубави.

Искър следва своите безконечни меандри.

Аз стоя на прозореца, обърнат към реката, и не мога да се начудя. Право да си кажа — прозореца е завзет от няколко чужденци и аз само между раменатa им и крадешком мога да се радвам на панорамата.

Влакът е пълен с пътници — италианци, французи, шопи, граждани, — които отиват за Враца и по-нататък.

Защото сега тая линия съкрати съобщенията по един невероятен начин. Отвъдна и отсамна България се приближиха. Железните колелета гърмят и пресичат, носейки живота и цивилизацията, усоите на Стара планина, в които през векове даже дървено колело не е минало! Един мой приятел, който има привичка да пуска остроти, не винаги от образцова естетичност, каза ми при един разговор за тоя нов друм:

— Господин Хаджиенов пръв изнасили Стара планина!

Ето наистина едно престъпление, което никой кодекс не може да накаже.

Чужденците непрестанно говорят, вагона бръмчи от техните глуми и смехове. Като ги слушам, аз си мисля, че ние българите още не знаем да водим занимателен разговор и да глумим без обида за някого от присъствующите, защото храна и жертва на нашата духовитост винаги бива някой от нас. Тоя път обаче моите другари-сънародници вършеха по-важна работа: те ядяха — трябва да кажа р у ч а х а, защото в тоя шопски свят человеците р у ч а т.

Един достопочтен белобрад поп срещу мене често се прозява и иска да задреме. Достоен человек!

А Искър тече и шуми мътен.

Нов тунел.

Чудната панорама изчезва в тъмнината, заедно с врачанците, които закусваха, и с достопочтения старец, който дремеше.

Своге

Между две високи усамотени скали, като през една гигантска порта, влакът влезе в долината на Своге. . .

Хубава долина, едничката в целия пролом на Искъра. Отвръст бърда, повечето покрити с дъбови гори.

В тая долина Искрец се влива в Искъра.

Долината е закрита от север добре и нейното романтическо положение вред планинския хаос и присъствието на станция ѝ обещават добро бъдеще. Отсега виждам веселите летни къщи и вилици, които донякога, а може би и скоро, ще оживят това спокойно и пряс-

но кътче в балкана. От София дотука са 33 километра, значи, в по-малко от един час влакът ще донася тука любителите на природата. Някои прозорливи господа от София, даже и един непрозорлив, са си купили вече землища тук.

А как чудно тече тоя славен Искър!

Церово

Тук няма станция. Но това не значи, че красотите на природата са по-малко. И какви хубости! Колко въздух има в тая долина!

Церово е бедно каменно селце, кацнало на една височина отляво на железницата. Малко по-долу зад него се издигат канависти стени, които се увенчават от една жълта заострена скала, с мощни очертания.

Един от италианците издигна ръце към тоя връх и извика с ентусиазъм:

— O, domo di Milano!

(О, Миланский съборе!)

Милкова ливада

Чудни скали от север. По техните страхотно стръмни върхове стърчат уединени камъни, имеющи форма на сфинксове, кумири, пагоди, чудати кули. Въобразявам си, че пътувам из долината на Ин, в Тиролските Алпи.

Една дълбока пещера е извъртяла вътрешността на тая стена. Черният ѝ вход зее и се види оттук в непристъпните скали. Долу до реката друга пещера, из която ручи една река.

Исполинската стена е чудна.

Окото не може да се нагледа на тая игра на природата.

Даже достопочтеният старец излезе тук от своето безучастие. Той погледа каменните фигури на върха и каза:

— Сякаш че е развалено кале.

Мерси и за толкова, добрий старче!

Идете, господа, и гледайте скалите при Милкова ливада.

Отвъд Милкова ливада

Оттук нататък проломът става феерически. Пак исполински стени, висове дивни, изненади на природата, а между пролуките, които ни оставят бърдата, показват се величествени чалове с бели преспи. О, хубави планини!

Отвъд Елисейно

Минуваме станцията Елисейно и после самото село с това име, което звучи тъй класически и което е толкова дрипаво. Тук клисурата става еднообразна, но после се разширява и превръща в чаровна зелена долина, през която се извива величаво Искър, блеснал от слънцето. Тук вече лъхнала пролетта! Недалеко, отвъд реката — Черепишкия манастир. Чудесна местност! Зад скалистото бърдо, което ми е отляво, на землището на тоя манастир, е умрял Ботев. И аз си бъбля неволно:

Жив е той, жив е, там на Балкана. . .

Но клисурата изново става грандиозна и влакът се пъхва в скалисти и екливи теснини.

Мездра

Тук влакът изсипа по-голямата част от пътниците. Всички отиват за Враца, която отстои 12 километра. «Сбогом! Сбогом!» «Adieu!» — разнасят се на станцията гласове. Вагонът ми запустя. Остави ме и достопочетният старец. Аз поисках да узная впечатлението му от дивните красоти, които от четири часа се изреждаха пред очите ни.

Той се понавъси и рече:

— Много диво. . . Грозно!

Рòман

Тук се свърша железницата. И клисурата вече е разширена, и ако остая все хубава, то тя престая да е величествена. Селото Рòман, което носи такова ро-

мантическо име, е отвратително. Куп грозни колиби. Италианците работници го произнасят: Romano! Бедните, това име тъй звучи на Италия!

Впрочем, свършвам: ако тая линия-поема не се показва дълга на пътника, то моя разказ без друго се е показал такъв на читателя.

Но каква величава, каква живописна, каква хубава е пустата му Искърска клисура!

Господа, елате всички да ѝ се радвате.

Недейте слуша̀ дяда попа!

Март 1897

СВОГЕ

Ако е вярно твърдението, че железницата отнима част от прелестта и поезията на местата, през които минува, то това е особено вярно за долинката на Своге. Тая единствено по-широчка планинска долинка по целия път на линията София—Мездра е много изгубила от прежната си дива хубост. Средата ѝ е завзета от градежите и постройките на станцията и неизбежните дрипави кръчми, локанти, ханчета около нея. Спекулацията и безвкусието са хвърлили своята прозаична нотка в тоя балкански предел. Окото на пътника не се оскърбява само от няколкото своегенски сламени кошари, полускрити в тъмнозелените церове и свинаци — родове дъб, — и от старовремския манастир «Св. Параскева» с високите си дървета отвъд Искрецкия мост. И тия кошари, и тоя манастир стоят като свои в долината и вместо да я грозят, прибавят прелест на покоя и меланхолията на картината.

Истина е, че когато модата — и кесията им — накара столичаните да дирят прохладни искърски бани, при чист балкански въздух и горски видове, в самите пазви на Стара планина, тия уродливи здания ще отстъпят място на прилични летни къщици, гостилници, градини и пр. . . .

А може би никога това да не бъде!

Има обаче хора, които вярват в горното приятно бъдеще на Своге. Неколцина софиянци са си накупили места, сравнително с неевтини цени, за бъдещи вили и вече ги заграждат и засаждат.

Един хубав и безоблачен ден през миналия юли влакът ме остави на Своге, дето нарочно идех да се поразходя, па да видя и долината на Искрец. След като влакът пак потегли и се изгуби в клисурата, аз побързах да ида на някое по-открито и височко място, дето да поседя и да се понагледам на долината. Такова място найдох на двесте разкрача от станцията, под сянката на няколко дъба, при поточето Зли дол.

Трябва да кажа, че не на посока аз дойдох тука, а нарочно: поляната, дето бяха тия дъбове, принадлежи на моя скромност и аз като султаните чувствувам се по-сигурен и по-щастлив само в собствените си владения. Истина е, че моят бъдещи Sans-Souci, моят Павловск, моят планински Евксиноград, чиито мраморни колони, сенчести градини и хладни шадравани съществуват още в бляновете ми — уви, те винаги само в тях ще останат! — засега се състои от една парясана нива, веселена от осем дъба и наскърбявана от едно гробище. . .

Присъствието на това малко «Орландовци» внася меланхолия във владението ми и в душата ми. Тук лежат костите на десетина македонци, италианци и хървати, работници при построяването на линията. Един килнат дървен кръст и една килната дървена оградка пазят тия печални гробове, вечно жилище на убити от страдания, от мокрота, пек и изтощение човешки организми. Животът е срещнал тия бедни труженици тука, а гробът ги е прибрал близо до самата линия, правена от техните потни и жилести ръце. Всички тия нещастници тук са били докарани от волята на оня всесилен, немилостив и страшен цар, за който говори Некрасов:

В мире есть царь: этот царь безпощаден,
Голод — названье ему. . .
Он-то согнал сюда массы народные.
Многие в страшной борьбе,
К жизни возвав эти дебри безплодные
Гроб обрели здесь себе!. . .*

* Стихотворението Железная дорога.

Оттук се отваря хубав вид на долината. Тя няма широката и чаровна гледка, на която се радват Драгалевци, Бояна и Горна баня, но има преимуществото да даде ощущението на един тих, планински кът, с близостта на вековни дъбови гори, на таинствени самотии и зелени чуки, при глухото шумтене на Искъра. И това можеш да добиеш за по-малко пари и за толкова време, колкото ти трябва, за да идеш с файтон от София до Бояна и до Горна баня — един час нещо!

Долината, тясна и дълга, е заградена отвред с върхове и бърда — южните добре облечени с гора, северните по-лошо. Искър се вие в полите на тия последните, които носят названия Грòхотен (отвъдния) и Бабин плаз (отсамния). Тия звучни названия са получени от характера на самите висини. Първата — от постоянния шум на Искъра в скалистото ѝ подножие, от речния г р о х о т (дума, мислена от нас за архируска!); второто е почти нарицателно в тия места и заменя с и п е й и м е ч а п ъ р з а л к а (бабин плаз, бабин плъз, плъзгане).

На запад долината се прохлажда от още една река — Искрец, който, дошел из недрата на Малката планина, винаги многоводен, кристален и шумлив, се втича в Искъра. Между тия именно реки е и най-прелестната част на долината. Това е равна зелена поляна, отдето се отваря чудесен вид в три вълшебно хубави клисури; манастирът «Св. Парашкева» покойно се белее там с големите си дървеса, които слизат дори до Искъра. Огромни орехи се зеленеят между дъбите, по склона на Бабин плаз, твърде стръмен и разреден от дърветата си, та хвърля тъга на картината. На темето му стърчи път, с нещо като знаме на горния край. Подобно нещо стърчи и на противоположната чука Грòхотен. По-после видях, че на прътовете не бяха знамена, а вапцани дъски с надпис: З а б р а н е н а е п à ш а т а! Те са поставени от горското управление с цел да се попречи пущането кози и говеда в забранените гори. Аз се убедих, че малко полза има от това. В горите пак се пасе! Никакви наказателни мерки няма да ги спасят, додето козите са главното препитание на селяните и се хранят главно с шума, с връхчета и стебла от дъбови фиданчета. Прочее, горите фатално

трябва да гинат. Церът е един: преселяването планинците другаде. А в България има доста свободни места, и много по-родливи от тия безплодни, макар и живописни балкани.

При все това венецът на околните чуки е превъзходен. Очите ми бягаха с наслаждение по техните куполовидни глави, тъмни дъбови гори по склоновете и в дълбоките усойни проломи — всичко това прошарено със зелени ливади, с ниви и с «държавища». Като ги гледаш отдалеч тия потънали в сянка и в зелено колиби, дишащи мир и тиха радост, наумяващ си въздишката на Хорация:

O rus, quando ego te aspiciam!

И неволно ламтиш да се найдеш в поезията на тия тъй привлекателни отдалеч колиби. Уви, те, както всичко хубаво у нас отдалеч, са много грозни. Там е царство на невъобразима голотия, нищета и скотски живот. Не, по-добре да ги гледаме оттука!

На изток, под самите ми нозе, тече поточето Зли дол; то е винаги студено и не пресъхва, а зад него се издигат като едни гиганти при входа на долината две високи скали, с изглед на стари кули, между които минува линията. Отвъд Искъра — пак върхове, гористи склонове, а на най-близкия — пак път с печалния надпис. Уви, ненадеждни защитници на горите при едно население, надъхано от свирепа вражда против тях.

Нà, още докато седях в имението си (merci du peu!) и мислех тая есен да пристъпя към окастрянето и очистването младите дъбови фиданчета, що слазят по брега на Зли дол, едно шумолене там привлече вниманието ми и аз видях, че едно шопче беше успяло вече да отсече много от тия фиданки. Пред него стоеше куп шума и клони. Аз скокнах в негодувание и му се закарах, като му сочех прътовете с печалните надписи. То се смая и ми отговори, че не ги е чело и че някой си негов господар го пратил да набере шума за някакво си яре!

Истина е, че аз нямах право да се основавам на печалните прътове: там бе писано, че се забранява пàшата, а не и сеченето!

— И защо именно тия фиданчета? Малко ли са тука по-стари дървета, от които можеш да си накастриш шума — за твоя господар?

— ?

— Знаеш ли, че ще те предам ей сега на горския? (Дяволите го знаят къде е горския!)

—?

— Ти трябва и други път да си правил тука същото, малки разбойнико.

А бедното шопче цяло трепери и не казва нищо. . .

Види се, да съм бил много страшен.

Аз го видях, че то гузно отмина нататък с шумата под мишница — за да дойде утре пак да я сече.

А прътовете все стърчеха в сините небеса с печалните си надписи: З а б р а н е н а е п à ш а т а!

Като закусих под дъбите си, аз тръгнах, придружен от едно хлапаче, което ми взе чантата, да направя разходка из долината на кристалната река Искрец. Два часа вървях по левия висок бряг неин и два часа бях зрител на най-разкошните и живописни картини, каквито човек може да си въобрази. Тая долина е рай. На два километра от село Искрец небето бързо потъмня от черни облаци, замириса на дъжд и ние побягнахме в близкия манастир «Св. Богородица». Аз нищо няма да кажа за тоя манастир: той прилича на всички тъдявашни манастири: стар, със запустял вид, беден и неуреден. Един млад игумен, македонец, развит човек и постоянно говорящ за политиката, ми отвори старата тъмна черкова. Древни зографии, изкъртени, опушени, почернели. Как е тихо, хладно, успокоително в тая черкова! На каква старина тя диша и колко добре става на душата в съседството на миналите епохи, които ти говорят за Асеньовци и Шишмановци!

След два часа аз пак бях на станцията. Понеже имаше време до пристигането на влака, спуснах се

трябва да гинат. Церът е един: преселяването планинците другаде. А в България има доста свободни места, и много по-родливи от тия безплодни, макар и живописни балкани.

При все това венецът на околните чуки е превъзходен. Очите ми бягаха с наслаждение по техните куполовидни глави, тъмни дъбови гори по склоновете и в дълбоките усойни проломи — всичко това прошарено със зелени ливади, с ниви и с «държавища». Като ги гледаш отдалеч тия потънали в сянка и в зелено колиби, дишащи мир и тиха радост, наумяваш си въздишката на Хорация:

O rus, quando ego te aspiciam!

И неволно ламтиш да се найдеш в поезията на тия тъй привлекателни отдалеч колиби. Уви, те, както всичко хубаво у нас отдалеч, са много грозни. Там е царство на невъобразима голотия, нищета и скотски живот. Не, по-добре да ги гледаме оттука!

На изток, под самите ми нозе, тече поточето Зли дол; то е винаги студено и не пресъхва, а зад него се издигат като едни гиганти при входа на долината две високи скали, с изглед на стари кули, между които минува линията. Отвъд Искъра — пак върхове, гористи склонове, а на най-близкия — пак прът с печалния надпис. Уви, ненадеждни защитници на горите при едно население, надъхано от свирепа вражда против тях.

Нà, още докато седях в имението си (merci du ргеи!) и мислех тая есен да пристъпя към окастрянето и очистването младите дъбови фиданчета, що слазят по брега на Зли дол, едно шумолене там привлече вниманието ми и аз видях, че едно шопче беше успяло вече да отсече много от тия фиданки. Пред него стоеше куп шума и клони. Аз скокнах в негодувание и му се закарах, като му сочех прътовете с печалните надписи. То се смая и ми отговори, че не ги е чело и че някой си негов господар го пратил да набере шума за някакво си яре!

Истина е, че аз нямах право да се основавам на печалните прътове: там бе писано, че се забранява пàшата, а не и сеченето!

— И защо именно тия фиданчета? Малко ли са тука по-стари дървета, от които можеш да си накастриш шума — за твоя господар?

— ?

— Знаеш ли, че ще те предам ей сега на горския? (Дяволите го знаят къде е горския!)

—?

— Ти трябва и други път да си правил тука същото, малки разбойнико.

А бедното шопче цяло трепери и не казва нищо. . .

Види се, да съм бил много страшен.

Аз го видях, че то гузно отмина нататък с шумата под мишница — за да дойде утре пак да я сече.

А прътовете все стърчеха в сините небеса с печалните си надписи: З а б р а н е н а е п à ш а т а!

Като закусих под дъбите си, аз тръгнах, придружен от едно хлапаче, което ми взе чантата, да направя разходка из долината на кристалната река Искрец. Два часа вървях по левия висок бряг неин и два часа бях зрител на най-разкошните и живописни картини, каквито човек може да си въобрази. Тая долина е рай. На два километра от село Искрец небето бързо потъмня от черни облаци, замириса на дъжд и ние побягнахме в близкия манастир «Св. Богородица». Аз нищо няма да кажа за тоя манастир: той прилича на всички тъдявашни манастири: стар, със запустял вид, беден и неуреден. Един млад игумен, македонец, развит човек и постоянно говорящ за политиката, ми отвори старата тъмна черкова. Древни зографии, изкъртени, опушени, почернели. Как е тихо, хладно, успокоително в тая черкова! На каква старина тя диша и колко добре става на душата в съседството на миналите епохи, които ти говорят за Асеньовци и Шишмановци!

След два часа аз пак бях на станцията. Понеже имаше време до пристигането на влака, спуснах се

към Искъра и се окъпах в хладните му мътни талази, на които шумът прилича на глухото боботене на влака, когато се подаде из скалистия завой при Грòхотен. Подир един час той се подаде. Сбогом, Своге! Сбогом и тебе, мой Sans-Souci — с твоите печални гробища и меланхолни дъбове — и едните, и другите тъй прохладни и гостолюбиви!

София, август 1899 г.

ПРИ ШУМЪТ НА ИСКЪРА

Късна и тъмна юлска вечер. Седя на терасата на планинската къща. Тъмно и мрачно навсякъде. Мрачна и зловеща се тъмнее високата урва насреща ми. Дене тя е урва, сега под покривката на мрачината тя е нещо живо, тя гледа, тя слуша, тя нещо мисли, намръщена и таинствена. Някаква студенина и враждебност иде от това грамадно и безименно нещо, което къпе върха си в тъмносиньото небе и нозете си в шумящият невидим Искър.

И Искърът, по-добре — шумът му, е друг сега. Шум странен и таинствен. Това е песен на жива твар, която оглашава самотиите и населява мрака с някаква дива, непонятна мелодия, мелодия на душа титанска и нечеловешка. Скръб, тъга, гняв диша в тая песен или в това ридание. За какво ридае реката, от какво се мъчи, защо е гневна? Аз напразно напрягам слух да доловя някой смисъл, да отгатна някакъв отговор, не, нищо! И невидимата река тече и шуми в тъмнината и живее своя чужд нам живот. Нейната душа не буди в моята нищо човешко и земно. . .

Тъмносиньото небе е посипано със звезди. Те светят и трептят като малки и големи брилянти в безкрайните му дълбочини. В противност на урвата и реката, това нощно звездно небе говори с по-понятен език. То ми е някак си по-близко. То разтваря широки простори на мечтите ми, зове душата ми в своя тих, волен, сияющ звезден свят. Мисълта ми ходи на гости на тия безчислени мирове, както е гостувала тям в детинството ми, в юношеството ми, когато, с душа вярваща и наивна, аз съм потапял погледа си в небе-

сната безкрайност и съм мислел, че там, над тия милиони нощни слънца, стои сам бог, бдящ над земните страдания, радости, следящ трепетите на всички човешки сърца, слушащ молитвите и въздишките, които земната скръб изпраща към престола му.

Но ето нещо страшно забухтя в долът. Зададе се едно черно и дълго чудовище в мрака с две огнени очи, над което се виеше на кълбуци черен светлив дим. Това чудовище по-силно и силно гърмеше, то изпълняше с грохот цялата планина. После замина ревяще и пъхтяще пред мене, разтърсвайки земята и терасата, и изчезна сърдито някъде в нощта. Няколко време още слушах постоянно слабеющия шум на влака, летящ в неизвестността. После, пак зловещия шум на реката, пак намусената черна урва, пак безкрайното и дълбоко звездно небе. . .

*

На заранта аз пак излязох на терасата си. Слънцето вече изгряло, но тя е още в сянка. Урвата, облечена в зелена ниска дъбова гора, гледаше по-приветливо и приятелски. И шумът на Искъра е не тъй зловещ, заприлича на дремлива монотонна песен; самият Искър, мътен и пълноводен, течеше долу, носейки дебелите си вълни из долът. От чистото ясно небе слънцето заливаше със златните си утринни лъчи планината. Колко е весела тя! Виждам там нейде, нависоко, между дъбовите гори, зеленее се нива с царевици, подава се скромна и бедна кошара на стопана ѝ. Тя прилича повече на орлово гнездо на тая висота, отколкото на човешко жилище. Тия ниви и кошари по планинските стръмнини селяните тука ги наричат «държави». Бедни малки нещастни държави! Колко труд, мъка, търпение костуват на владетелите си! Ето, такъв един владетел, един цар на такава държава, се спуща из някаква козя пътека, засенена от дърветата. Той е дрипав, с изгоряло и почерняло лице, мъчният живот е ударил по него своя неизличим печат. Такъв печат носят всичките мъжки лица в тази безплодна и негостоприемна, ако и живописна планина. Аз разпитвах неколцина души за живота им. Да, тежък бил, но тука им е добре, тук

си са навикнали. . . В града? Никога там не биха отишли да живеят! Спомних си за привързаността на лапонците към техните ледени пустини. . .

*

Често правя разходки надлъж по Искъра или край железнопътната линия. Често се отбивам и в някоя залесена тънка на планината. Там, до някоя планинска баричка, седящ на скала, чета донесените книги от София. Но много мъчно се чете в планината, на открит въздух. Погледът постоянно дезертира от книгата и отива да се скита по скалите, по урвите, по върховете. И мисълта не мога да я свържа за книгата — тя, мисълта ми, лети още по-лудешки в простори други. . .

*

Имах тук една изненада.

Един ден се възкачих по урвата, в полите на която стои моята уединена къща. Бях с дружина. Посетихме една държава на по-богат шоп, както ми казаха. Жетвата беше се свършила и няколко жени — булки и девойки, и с тях един висок момък по риза и с шаячени панталони, пренасяха снопите за вършене на хармана. Стопанът ни прие радушно, заръча да ни угостят с хубави сливи и круши. По едно време момъкът, като отриваше пота си по лицето, дойде при нас и се ръкува.

— Син ми — каже стопанинът.

Момъкът, чиято коса и дрехи бяха облепени със слама и умното му лице изгоряло от слънцето, ни зачуди със своето спокойно, почти достойно държане. Няколкото кратки фрази, що изрече, показаха, че той е развит младеж.

Бащата усмихнато каза:

— Дойде ни Димитър на гости, нали е сега ваканция? — та и той да помага. После, нека си иде пак в София.

— Каква ваканция имате? — попитах почуден Димитра.

— Университетска ваканция — отговори той просто.

— Как, вие сте студент?

— По правото — отговори той, като отърсваше сламките от панталона си.

«Nil admirari!» — беше казал един латински поет.

ПЛАНИНАТА СЕ СЪБУЖДА

Цяла нощ реката шуми. Влакове от време на време загърмяват под прозорците ми и ме сепват. После шумът на Искъра, монотонният и вечният му шум ме унася пак. Но ето, пак правя ново сепване, аз чувам далечно кукуригане на петел. Как е то ободрително! От източния ми прозорец прониква слаба предутринна виделина, срещната стена позабелява, денят изпраща първите си предизвестия, че иде от изток. Иде той бавно, постепенно и неудържимо. Ставам и отварям южния прозорец. Живителен лъх нахълтва в стаята. И шумът на реката по-радостен и по-приветлив се чува; самата тя по-ясно се откроява в бялата си песъчлива матка. Урвата над нея, тъмна и намусена през нощта, добива полека-лека своя естествен зелен цвят. Горите по-добре се виждат и скалите и сипеите по-ясно се очертават. Дърветата по върха се рисуват рязко в чистото утринно небе. А петлите все по-често се обаждат и огласяват самотията.

*

И заедно с това мъчителното съзнание за онова, което преживява отечеството, по-силно обзема душата ми. Не, за българина нийде няма сега душевен мир. Ни природата, ни отдалечаването от грохота и суетата на градския живот, ни уединението, ни красотите и величието на планинския свят не донасят успокоение. И тъга натраплива, като гостенка нежелана, като сянка неотлъчима от стъпките, дружи мисълта ми, гнети душата ми.

*

Слънцето, което още е затулено от източното бърдо, позлатява вече един по-висок чукар на юг; златната му вълна бързо се разлива и по другите чукари, тече по острите канари, спуща се по сивите сипеи. Весел зелен шар добиват и царевиците на самото теме на урвата, весел вид имат и уединените колиби там, и малките нивици, жълтеещи се всред тъмните лесове. Излизам и отивам към близката гара да пусна писма. Каква чудна тишина във въздуха, какъв прелестен утрин час! Прохладни лъхове, напоени с миризма на скоро косено сено и на безименни планински цветя. . . Чувство от сила и здраве се влива в мен от всичко диво, величествено и свободно, що ме обикаля.

На една покосена ливадка, до куп миризливо сено, аз се спирам и гледам смаян тая картина. Боже,колко красота, колко чар за очите и душата! Колко свежест и чистота! Сякаш тая балканска природа вчера е създадена от твореца. А тя е такава от хиляди и хиляди години. И тя е създадена за човека, той да ѝ се радва и да блаженствува в нея. Но човек, едничък, е дрипав и грозен в тоя разкош; той изглежда като чужденец тука, той е като едно петно в тая сияюща от хубости картина; и пак гледам горе там ниските кошари и колиби, затънтени в лесовете, дето живее тоя човек. Аз посетих по-после тия приоблачни жилища. Каква бедност и окаянство в тях! Хората живеят в непосредствено съседство със скотовете. В тесните, ниски, тъмни, задимени къщурки и нечистота, и дим, първобитен живот. Лицата почернели и застарели, които с месеци се не умиват. . . И така е било тука през хиляди години! Градската цивилизация не е проникнала още в тия печални жилища. Царуват само в тях дивотията и нищетата.

Но много ще се излъже в заключенията си посетителят, ако съди за умственото равнище на тия хора по бедността и окаяния вид на жилищата им. Не, тия селяни учудват с развитието си; техния умствен кръгозор се е разширил; приказвам с тях и чувам език почти на граждани. Съприкосновението с градските жители, войните, училището, изборите, новият живот

са повлияли силно на умствения им склад, обогатили са умовете им с хиляди нови понятия. Но вкусовете им са останали първобитни, потребностите им са до крайна степен ограничени, остали са такива, каквито са били по времето на цар Крума. Даже известното им донейде благосъстояние не е повлияло на образа на живота им. Аз съм пътувал по Швейцария, планинска страна като тая, неплодородна и даже по-бедна от нея. Но чистотата и уредът в селските жилища там поразява, както и чистичкото облекло на швейцарския селянин. Там виждаме материална култура, тук — ни помен от нея.

Нека прибавя, че сега селяните гледат малко накриво гражданите поради създаденото настроение. Но те стават добродушни и услужливи, стига да им заговориш приятелски и благо.

*

Един ден, седейки на сянка на една греда в края на селото близко до железничната линия, дойде при мене един петдесетгодишен селянин, ръкува се и седна също. По местния обичай той ме заразпитва отде съм, кой съм, какво работя в София. Той имаше лице загрубяло от селския мъчен живот, облечен бе в дрехи вехти и покъсанички, както всички селяни, но погледът му беше жив и речта му интелигентна. Любопитният този събеседник не се задоволи от моите уклончиви и неточни отговори за кой съм.

Удовлетворих го. Как, вие ли сте? Та ние ви знаем тук, четеме по вестниците, има ви и в книгите на децата! «Вика се, адаши сме, и мене ме викат Иван.» Сега вече втори път се ръкувахме, след представлението, по английски.

Бай Иван е кмет тука. Приказвахме най-напред малко политика, после го разпитах за селото. Обажда ми, че има 65 къщи, но общината им е в близкото поголямо село Зверинò. Поминъкът им е труден. Имат гора, но нямат мера. Нивите им са пръснати по урвите и по върховете. Вирее само скотовъдството. Имат училище с три отделения, имат аптека, имат една кръчма

и един поп, който само през неделя служи литургия в новата, съзидана на една скала извън селото църквица. Но и когато има служба, църквата не вижда богомолци селяни, както и навсякъде по селата. «Селяните отиват там само когато ги кръщават или венчават, или опяват» — забележи духовито бай Иван. Сега селото е празно. Всички селяни са пръснати по полска работа. Остали са само малко жени.

По линията замина една напета селянка в бяла риза и червен набръчник. Бай Иван я поздрави дружески, с висок глас.

— Коя е тая булка? — попитах.

— Тя е дошла от кошарата, ей там от оня връх. Тя е булка и мома.

— Че как тъй?

— Булка е, че сватбата ѝ направихме преди три месеца, а мома е, защото още не е се венчала.

Моето учудване порасте.

Но бай Иван ми обясни загадката.

Момъкът, който я взел, нямал още определената от закона възраст за женене, та попът отказал да ги венчее. Понеже се обичали с момата и стопанството на момковия баща изисквало един нов помагач, то си направили преди три месеци с голям салтанат сватбата. Тази есен младоженикът ще навърши годините за женене и тогава ще стане венчавката в църквата от попа.

Лесна селска философия.

Август 1920 г.

ПО ВИСИНИТЕ И В САМОТИИТЕ

(СПОМЕНИ ОТ ЕДНА СКИТНЯ ИЗ СТАРОПЛАНИНСКИТЕ НЕДРА)

Влакът изпищя пронизително, като направи да повтарят писъка му многократно планинските долове и канари.

Той спря и аз слязох на гара Лакатник.

Слязох аз и другарят ми, добрият инженер С.

Влакът пак изписка и замина. Гарата пак опустя, заглъхна. Нямаше още конете, които трябваше да ни чакат, за да ни занесат в село Лакатник и по-нататък.

Трябваше да чакаме. Отидохме на кръчмата, що виси на склона. Додето С. нареждаше за по-скоро докарване на конете, аз се любувах на планинската гледка. Долу Искърът шуми. Над него високи диви върхове и чукари. Напластяват се едни над други все по-високи и диви, някъде облечени с ниски зелени дъбови лесове, някъде голи и плешиви. Но най-любопитни и необикновени са скалите, които се издигат отвъд реката. Те образуват жълтеникава грамадна, право отсечена стена, вратоломно стръмна и пробита тук-там от пещерни дупки. Атмосферни влияния са изваяли по нея високи островърхи обелиски, които сякаш на всеки час заплашват да се катурнат в пропастта, във вълните на Искъра. В самото подножие на тая грамадна, непристъпна отвесна стена зее пещера, из която изтича буйно някакъв подземен поток и се влива в Искъра. Високо горе на стената зее най-голямата пещера. Спомням си, че преди двадесетина годи-

ни аз я посетих заедно с един министър. До нея стигнахме, вървейки с голямо предпазване и при голяма опасност от проваляне в пропастта. Входът на пещерата е широк и висок. Вътре още по-широко и високо. Тя прилича на някаква таинствена и тъмна църква, издялана в скалата, за да се молят планинските духове. Напреднахме навътре при растящия мрак и при слабото осветление на две свещи, носени от селяни. Чудните сталактити и сталагмити, провесени от свода, бяха изгладени и един от други по-странни. Подът, насеян със скалисти прагове, с тъмни углъбения и коварни дупки; дето светлината не може да стигне. На всеки миг нова опасност от падане, от потъване в неизвестност. Мракът се сгъстява и ходът става по-труден; стъпките ни силно кънтят в глухотата, стените повтарят по няколко пъти гласа ни. Но ето пещерата се стеснява и пред нас се отваря само една дупка, голяма колкото да мине човек. Гроза ни става от тоя затворен пущинак, дето вероятно човешки крак не е стъпвал. Ние се чувствуваме вече отчуждени от света и от живота. Тръпки ни идат. С помощта на свещите, които догарят и се топят от някакъв студен вятър, ние отиваме смело още по-нататък. Проломът се пак разширява, сводът се издига, нови сталактити влажни, мокри; по стените тече вода. Мракът е ужасно гъст, зловещ, спомняме си някои картини от Дантевия «Ад». Пещерата обаче кривнува наляво в таинствените глъбини на планината. Не, по-нататък се не отива! Повръщаме се назад с големи мъки без светило вече — пак под висящи конически, обратни, сталактити, през прагове, през дупки, в които се плъзгаме и падаме, втренчени жадно в радостната светлина на отвора. Когато излазяме от него, душите ни се препълват от възторг: пак прекрасни, осветлени от слънцето върхове, гори, скали. Хубавият божи свят е пред нас чуден, величествен. Каква радост! . . .

Между това очакваните два коня дойдоха. Пийнали по чашка ракия, ние яхваме и полазваме нагоре. Пътят стръмен, засенен от големи брястове и дъбове; планинският чист въздух пълни гърдите с благодатна свежест. Просторите се разстилат пред нас. Зелени поляни, зелени гори. Картини една от друга по-пленителни. Някъде се спираме под някоя сянка да отдъхнат добитъците и пак дълго поглъщаме с опиянени погледи чудесиите, които природата е турила пред нас. По върховете, по зелените им паши се белеят стада. Далечни кучешки лайове; звук от звънци на говеда невидими, които нейде пасат. Застига ни една хубавичка мургава девойка и един млад господин, в граждански дрехи; те пееха по-рано и сега млъкнаха. Сприказваме се. Учители били в Лакатник. Ходили във Враца и сега се връщат. След кратка почивка при нас пак поемат пътя си. Дълго време се мяркат през клоните червената блуза и бялата сламена шапка на учителката. Песента се пак разнесе из шумаците. Ето и учителят хвана подръка госпожицата, нестесняван от никого. Годеници или любовници? Но как тая радостна сцена хармонираше с тая радостна природа!

Излязохме на един гол връх. От него нови изгледи, нови картини, божествено красни, нови очарования! От тоя връх видяхме долу, далече някъде, в една затворена от зелени урви планинска долинка, селото Лакатник. То е осемнайсет километра далеч от гарата. Пред самото село се белее пирамида. Тя е издигната, както после узнахме, в чест на загинали за отечеството юнаци от Лакатник.

Сега вече пътят отива все надолу. Ние слазяме от конете и вървиме пеш. Как свободно се диша, как е приятна умората! Селяни и селянки от Лакатник ни срещат с поздравите «добър ви ден» и «добра ви среща!» Хубав е този народен обичай у нас, него го няма в никоя друга страна. Усещаш се близък и сроден с тия непознати хора. Спреш ли се при тях, всичките идат да се ръкуват приветливо и доброжелателно. И ти отговарят охотно на въпросите. Истина, и те са твърде любопитен народ: без друго ще те запитат къде отиваш, отде идеш, какво работиш, даже женен ли си и имаш ли деца. . .

Но ето, влазяме в селото. Там при една кръчма стоят куп селяни, един пълен млад господин във френски дрехи и самият величествен и усмихнат кръчмар, който ми стисна ръката до строшаване — знак на особено уважение. Господинът във френски дрехи се пред-

стави за учител в селото и ни поканва да си починем в кръчмата. Вътре в нея сложена богата трапеза, нагласена от самия стопан, бивш стамболовистки депутат, в моя чест. Отде знаеше, че ида тук? Ах, тая учителка и тоя учител, които пееха, подръка, в шумаците!

Юли 1920 г.

ПОГАНОВСКИЯТ МАНАСТИР

Това е традиция вече. Когато някой у нас реши да опише посещението си на някой български манастир, той натапя перото си в жлъчка и с очи, пламнали от гордо негодувание, се залавя да бичува лошата обстановка в манастира, безредието, мръсотията, дървениците и всевъзможните несгоди, които представлява на посетителите си всякой наш манастир, който се почита. Не, аз няма да сторя, както тия аристократи, аз няма да вляза с метла в магерниците, да измета вековния им прах и паяжини; да дръпна кирливото расо на невежествения, негостолюбив игумен, който приема гостите си с намусения поглед на витошка мечка, безпокоена в бърлогата си, нито да ви разкажа коравината на недопечения манастирски хляб, а често и отсъствието му, и нечистотата на постелките, които ви обещават бели нощи. . . И защо да сторя това? И каква полза от това? Аз даже мисля, че българските манастири трябва да си останат български, каквито са си били през векове, и да запазят оная си странна прелест на първобитност и диващина, каквато се е отпечатала дълбоко и чаровно в спомените на нашите наивни детски души, неблазирани от сгодите на цивилизацията, когато са били способни да почувствуват поезията на хиляди неща, днес нам грозни и непривлекателни.

Но нашите «аристократи», излезнали из селяшките и бакалските колиби на бащите си, са хора с мъчни вкусове. Тям трябва чарующата гледка на кадифени кресла и канапета по паркетите в манастирските килии, прислуга във фракове и бели вратовръзки, калугери при-

гладени, чисти и приветливи като французски абати от XVIII век. И когато обсипят с укори манастирските паяжини и бълхи — де се е видяло такова нещо у тях? — забравят или почти забравят да погледнат какво има отвън манастира, да видят природата, която го окръжава, и блясъка на чиято красота би трябвало да изпълни с възхищение отровените им бледи души, та да влеят и в тях лучи от възторга си.

Боже мой, и каква е природата тука при този дрипав и мръсен Погановски манастир с неговия още по-мръсен игумен!

Какво обаяние за очите!

Излезте извън него и се полутайте, дето щете. Идете при ждрелото, чутовния пролом там, който дава път на сребробистрата и веселопойната с поетическо име река—Ерма. Две гигантски прави стени издигат гранитни зъбери в небесата, отражавайки в светлите вълни дръвчетата и храстите, поникнали в пукнатините на скалите им. Кой чудовищен Крали Марко изсече тъй гладко тия прави скали? Коя демонска фантазия измисли и създаде това дивно чудо на природата, тая поема от гранит и вода, която обайва със своята дивашка хубост и плени със своята стихийност?

Искате ли да изпитате най-голямата наслада, да допълните възторга на душата си със сладострастието на физическите ощущения? Хвърлете си ризата на един от тия големи балвани край реката и потопете се в сладостно-хладните вълни, които пеят там, или в тихите вирове, в които се огледват белите облачета на небето, като имате пред очите си страшните стени, заболи челото си в синевата. От върха им се прекланят някакви живи същества, като че искат да погледнат в дълбочината, дето сте вие. Те се клатят, мърдат и ти се чини — крадешком надникват над тебе, за да се присмеят на голотата ти. Там е вероятно някой орел или залутана коза, или друго четвероного животно, или някое дяволито овчарче? Не, това е един калугер! Но взираш се внимателно, виждаш, че там ветрецът просто клати тъмни шубраки със загадъчни очертания в небето, усмихнеш се и се гурнеш пак в ласкаещи вълни, честит и радостен като дете. А пък вълните те галят нежно, прегръщат те в своите меки благодатно-

чарующи обятия на наяди. И стоиш, и се негуваш дълго време там, и не го усещаш, и не виждаш насита на сладостта. . .

А затънеш ли на изток от манастира в таинствеността на планинския мир? О, каква прелест, какво очарование от картинното съчетание на тия горички, ливади, мирни долчета, шубраци, прохладни сенчести кътчета, зелени усойни рудинки, миени от пойни барици, тъмни, непроницаеми дъбрави, оглашавани от екливия писък на саможиви горски пилета! Очите гълтат жадно тая интимна, игрива красота на природата, въздухът е напоен от ароматен дъх на косено сено и на безименни горски цветя. Но ето там нà, оная прелестна моравка, заградена от приветен гъсталак, гладка и тиха, зелена като смарагд, и сядаш на нея, под сянката на лещака, и лягаш, и гледаш синьото небе и зелените върхове наоколо, и всред негата и омаята забравяш света и неволите му, и поразите му, и ти мислиш, че се намираш в блян, изплетен от зеленини, покой, от небесна синева и поезия. . .

А углъбиш ли се по-навътре, красотите се увеличават. Едемът става по-пленителен, душата ти се разтопява разкошно и слива с тоя вълшебен свят, упоена, пияна от магията на тишината му, от блясъка на хубостта му, от небесната благодат на прелестта му и девствеността му. . .

Но желаеш ли контраст? Гурни се в дивата и мълчалива церова гора, която се чернее на север в дола. Гора безмълвна като гроб, грозна и страшна със своята самотност. Стъпките ти издават глух ек. Между дънерите сам вървиш като привидение и животът отвсякъде е избягал. Тя е толкова пуста и глуха, щото трепет пробягва по кожата ти и като следваш наклона на дола, ти бързаш по-скоро да стигнеш краят ѝ, да излезеш на бял свят, дето пак ще найдеш слънце, шум и райски гледки.

И излизаш най-после. И ти пак се озоваваш пред завоите на Ерма, на северната страна от манастира. О, тая вълшебна Ерма! Вие се тя между високите си ридове, шуми сладко, пее; отдясно ридът е набучен със сиви скали, разкъсани, грозни, величествени. Върхът му се осветлява от слънцето, което оттук не

видиш. Покатери се по тия скали—сиви, награмадени хаотически. Възлез на най-горните канари, венеца на рида. Сядаш на една от тях до израсли из пукнатините дръвчета, тихо люшкани от ветреца, и гледаш чаровна гледка при заник слънце. И гледаш, и мечтаеш, защото оттук само това може да се направи. Под тебе бездни, насреща гори, през които ти идат лучите на слънцето, приветни и тихи. Манастирът от юг, плувнал в дърволяка си, откроява своя скромен купол в стените на пролома. Ерма пее долу. И шум, и красота, и дивота, и каква поезия!

Идете, идете на Погановския манастир.

РИЛА

В центъра на Балканския полуостров се издига един от най-величествените му масиви — Рила. Тоя масив, по величината на многобройните си върхове, по строежа, по флората, по тучните пасбища, по езерата си, по снегопокритите си висове, а главно по величавостта си, наумява австрийските Алпи. Иречек го оприличава на Татра. На север Рила спуща стръмните си поли в Самоковското поле и Дупнишката котловина, на запад в долината на Струма, на юг в хълмистата котловина на Разлога, в Македония, на изток се съединява при Мусала с родопската верига.

Гледана от всяка страна, Рила прилича на една крепост, издигната до облаците. Само един достъп дава тая гигантска крепост във вътрешността си. То е пролома, който прави на югозапад бистрата и стремителна река Рила, която, като разсича с дълбоки завои гърдите на планината, излиза в живописната Кочериновска долина, бързайки да се влее в Струма.

През тоя пролом, един от най-живописните и дивите, що може човек да срещне из България, пъпли по течението на реката стар път до самия Рилски манастир, прочутата историческа обител на България.

Тоя манастир, една от най-грамадните сгради на Балканския полуостров, се белее и стърчи приветливо в самото сърце на великата планина; той един оживява тоя безлюден, ненаселен горски свят, весели го, сее омая на старинни спомени от Първото българско царство, спомени, едни преживели вековете. Високите стени, обнизани извътре с три и четири ката чардаци, красивото кубе на черквата, Хрелевата кула, изрису-

вала своите резки силуети в зеления фон на околните стръмнини и хвойни гори, извикват във въображението вълшебен дворец, изгубен в тия глухи пущиняци, дето вечно ехти шумът на реката Рила. От десет века насам светинята е привличала поклонници от всички краища на България, които на кервани са идвали да се поклонят на мощите на светеца, избягал от света в тая пустиня за молитва и подвижнически живот и оставил кости в нея. Днес гостите още в по-голямо изобилие идат на посещение на светинята. Идат и за нея, идат и за самата Рила, да ѝ се понарадват, да гълтат чистият ѝ, напоен с боров дъх въздух, да се поналюбуват на величествените ѝ гледки. Ония, които особено ги обичат и които имат силни мишци и здрави крака, отиват по околните върхове, за да обнемат с възхитения си поглед от висотата на чаловете панорамата на Рила и да се начудят на зрелища, каквито рядко може да си достави човек в живота, зрелища незабравими.

Именно Рилският манастир е най-живописното кътче на планината и най-сгодната точка за екскурзии по всичките ѝ посоки. Кацнал на една полянка между зелените стени на урвите, той представя очарователно място за разходка и летуване. Прохладата е вечна там. Реката, като сълза бистра, стремителна, пенеста, ручи из каменната си матка между смарагдови ливадки, блъска се звънливо и плиска в големите бели балвани, пее вечната си песен и пълни целия дол с ехтежа си. Колкото повече се углъбяваш на север от манастира, по течението на реката, толкоз повече картинността на дола расте, дивотата му става по-чаровна и таинствена. А отзад, през вършето на гигантските букове, постоянно се мяркат сградите на манастира, стърчи сурово Хрелевата кула, напето поглежда купола на църквата и се белее приветливо във фона на бричеборските гори.

Чудесен е този Рилски манастир. Наоколо му се трупат и крият плешивите си глави във вишнето великанските чалове на Врълo връх, на Еленин връх, на Бричебор, на Царев връх. Прекрасни вековни елови гори обличат полите и хълбоците им, над горите се зеленеят голини, а над голините се синее небето, из чиито пространства се вият орли. Изобщо, първият излет

любителите на природните красоти правят на Еленин връх. Той се издига право на север, почти от самите северни манастирски порти, и се забива далеко в облаците, тъй често гости на високите.

Когато се озовеш на известно място на голия му хълбок, ти неволно се спираш възхитен. На юг, далеко в Македония, се издига пред тебе страховитата грамада на Пирин. Ти неволно поздравляваш чудната легендарна планина. После възходът продължава и постоянно панорамите се ширят, грандиозните видове се умножават, окото, смаяно, не знае на кое по-напред да се радва.

Какъв простор, какви небеса, какви дивни и омайни феерии! Но ето те най-после на самото теме на Еленин връх. Висок кръст е побит там. Това не е гробен знак, а короната въз главата на великана. Тук, под страшно назъбените и отвесни канари, зеят ужасни дълбочини. Навред панорами възхитителни. Голяма част от Рила е пред тебе, долове, снежни чуки, гребени приоблачни, чалове голи, пирамиди скалисти. На север други видове, прекрасни и чудесни. Витоша се е разперила гола и колосална. Но тя е сега ниска оттук. Зад нея — веригата на Стара планина. Планински езера се зеленеят под тебе и преспи се лепнали по урвите над тях. Гърдите поемат жадно въздуха, очите гълтат жадно просторите, духът лети крилат и упоен. Но ето задават се отнякъде мъгли, облепят стените на чуката, после поглъщат самата чука в сивата си мрежа, поглъщат и тебе и ти се озоваваш в тоя сив, безшумен и таинствен мрак, в който изгубваш понятието за мястото, за времето. Но скоро призрачните валма отлитват нататък, ти пак остаяш на открито и сега картината се е изменила: околните долове са едно сиво вълнисто море, а из това море се подават като острови скалисти чела на чалове. Хиляди мънички цветя пъстрят тучната трева, дето си седнал за почивка, миниатюрни теменужки гледат под слънцето. Студовете и ветровете, които не оставят да вирее никакво дръвце по тия негостолюбиви пустини, са милостиви само към тия невинни теменужки, нежни създанийца и украшение на подоблачните висове.

Излетът на Бричебор ти дава нови гледки и нови

ощущения. Най-напред се луташ с безбройни завои по стръмнината му из океан елови гори, гори вековни, великански, таинствени. Вървиш под техния мрачен покрив с часове, като заобикаляш на всеки миг трупове на паднали борове, бутнати от бурята неотдавна, други от старост прогнили; любуваш се на високите и прави мури с червеникави стволове, прави като свещ, и слънцето едвам прониква с лучите си през техните шатрести клони. После настават голини и пак гледки неизказани, и пак чуки, върхове, ридове, скалаци ужасни, по зъберите на които стъпя коня ти. Някъде минуваш над езера, дремящи в дълбоки скалисти циркуси. Между тия приоблачни езера, из които ручат кристални ручеи, спускайки се из стръмнините, за да уголемят Рила река, най-красиво и най-голямо е Смрадливо езеро. Но от ярът над това езеро окото ти е приковано от друга една величествена гледка: Мусалата! Той е близък оттука, на изток, царят на всичките рилски и родопски великани. Мрачен и царствено горделив издига той челото си и голите си плещи. А наоколо — феерията на гледките е необикновена. Ти вече си забравил живия свят и мислиш, че отдавна се намираш в друг свят, свят вълшебен, неземен, мъртъв.

Излетът към Кадиин връх е чаровен. Той се захваща с идилията на дола на Рила река и после на Илийна река. Няма нищо по-приятно, по-възхитително от пътуването из тая дълга сенчеста долина на Илийна река. Вървиш под сенките на вековни букове, край пирамидовидни ели, край пенливи и бистри талази, през усойни морави и радостни ливади, дето се червенеят ягоди и малини. . . Това е земен рай. Красотите нямат насита, душата е упоена, очите и те са пияни. . . Но ето те въз голата урва на Кадиин връх. Отиваш весело към небето. Но, боже, може ли човешкият ум да си представи величието на онова, което виждаш оттам, което ще видиш от самото теме на чала? От тая грамада великански върхове, изшилени, скалисти, с изгризани чела или с плешиви обли глави, които бодат небето от вси страни, като стихийни вълни, плиснати от някой бурен вятър и вкаменили се във висините на лазура! И оттука — пак Пирин, велик и странен, и таинствен, стърчи със зъберите си и при-

ковава погледа със суровата си красота и неукротима гордост. Царев връх, разлат, гол, травен, изглежда твърде близко и колко царствен в небесните си пустини! Въображението, а тука то е страшно възбудено, иска да зърне на безлюдния му гръб фигурата на цар Петра, коленичила. Прекрасната легенда ти се показва сега още по-поетическа, тя те повръща във вековете на благочестивия и на наивния мистицизъм.

Вечерта късно, при лунната светлина, се връщаш в манастира, след като си минал пак райската долина на Илийна река и си пътувал като привидение под шатрите на буковете в рилския дол, дето си замръкнал. Дебелата, окована с желязо порта с трясък се отваря пред тебе и ти влазяш в манастирския двор, осветен таинствено от месечината. Стъпките ти и тропотът на копитата на коня ти звънтят по обраслите с трева плочи. Хрелевата кула се дига сурово и мрачно като привидение, чардаците мълчат в дълбоката си сянка и в дълбоката нощна тишина, приспивани гальовно от сладкия ромол на чучурите, вечно пеещи или плачущи в тоя широк и заспал сега двор.

Влазяте в килията си. Но не ви се иска сън. И ти дълго още гледаш през прозореца в таинствено огрения кър с големите петна на сенките от елите и буковете. И мисълта ти още отсега блуждае по новите висове и чалове небесни, които утре ти остава да посетиш.

После заспиваш. Не спят само чучурите в двора, не спи Друшлявица, палавата, лудата, звънливата Друшлявица, извън под прозорците ти, не спи и екотът, що буди реката Рила в дълбокия си дол, затъмен от сенките на дърветата си. И сънят на нощта е чаровен. В небесата спят върховете. Природата е тържествена. Нощта е дивна, позлатена от луната. Чудна рилска нощ!

ЕДНА РОДОПСКА УСОЯ

Когато напуснеш станцията Баня Костенец и стигнеш подир осем километра пътуване до село Костенец, като погледнеш на юг, ще видиш наблизо Родопите, че се издигат като една гигантска стена до небето, диви, намусени, лесисти, величествени. Един дълбок процеп, един страшен дол разтваря гърдите на гордата планина и дава изход на шумяща река, между високи, остри, космати зелени върхове, увенчани с причудливи канари, по гранита на които стърчат черните силуети на елите въз бездната.

Приближиш ли до самия дол, ще чуеш непрекъснат и глух екот, който изскача из дълбочините на гърлото и огласява цялата околност с дивашка мелодия.

Тоя шум иде от знаменития Костенецки водопад.

Аз бях посетил тоя водопад преди десетина години; но и това лято, през тоя месец, не можах да се удържа да го не обиколя и да му се порадвам. Такова е обаянието на нашата природа, щото видиш ли един път една нейна хубост, ти пак жаднееш да я видиш и тя те надарява с нови наслаждения, с още по-живи впечатления. Само обичаните неща имат това свойство.

*

Когато приближих на един куршум разстояние от водопада, аз чух гърмежа му по-силен, но него не виждах. Едно бяло здание, четвъртито, с малко кубе, задънено живописно в гърлото, затуляше водопада. Това е костенецката баня, изградена преди няколко години

в самата река. Защото забравих да кажа по-рано, че под самият вир на водопада, сред матката на реката, из един камък извираше топла вода — когато пръв път посетих това място. Своенравната природа беше направила това чудо — един горещ извор сред студената вода!

Няколко скромни жилища и бараки се редяха отсам банята, назначени за гостите, които обаче предпочитат да слазят в Костенец.

Аз отминах банята — сега се къпеха жени — и хванах пътеката отдясно по ръта, заедно с един от банянските гости, г. В., и скоро се озовах на скалата, увиснала над самия водопад.

Възхищение! Един голям, бял стълп вода със страшен шум се хвърля в една скалиста пропаст. Бухтеж, гръм, рев заглушителен. Над пропастта, дето клокочат бясно пенести млечни талази, бели като самия стълп вода, една ситна роса хвърчи из охладелия въздух; там, от време на време, някоя слънчева луча образува дъга. От двете страни — голи отвесни канари, в чиито стени, през течение на вековете, водите са издълбали чудати углъбления, а мокри, вечно зелени треви обличат горните им части, дето стърчат зелени дръвчета, надникнали над клокочущата яма.

А водопадът гърми, реве като разярено чудовище.

*

След половина час съзерцание величествената картина ние походихме донейде си навътре из прохладното планинско гърло, минувайки под надвесени скали, взирайки се в пенести скокове и дълбоки зелени вирове, образувани между грамадни балвани, ту дигахме глави да гледаме страшните прави стени, озъбени и голи или гъсто обрасли с гора.

Върволици невести ни срещат с пълни кошници малини. Ние си купуваме една от тях — кошница, а не невеста — и зобим вкусния ален плод, от който става най-добро сладко. Един ум с по-гореща фантазия би взел тия балкански шътачки за горски дриади, хвърлящи странна поетичност в тая дивна местност. . .

По пет и половина часът се завърнахме при банята, свободна вече за мъжете, и с голямо наслаждение се окъпахме, обладани от ехтежа на водопада, в бистрата й като сълза вода, с 30-градусна температура, приятна, приятна до сладострастие. Три буйни чучура ручат в чистата окропа и ти се не иска да излезеш.

Тая вода е чиста, приятна, умерено топла и лековита, а самата баня се съдържа грижливо. Тия нейни условия, съединени със здравия въздух и невъобразимата красота на местността, би трябвало да направят — вероятно и ще я направят — Костенецката баня един от най-привлекателните и най-посещавани наши курорти. Чух, че една европейска компания искала да я вземе под концесия. Дай боже. Инак е щета и жал такова природно съкровище да остая неоценено и непознато.

Преспах в селото, в Джировия хан, дето освен чисто легло посетителят ще намери на трапезата си и пъстърва — а костенецката е една от най-вкусните.

*

Рано сутринта аз потеглих, придружаван от едно селянче, което ми носеше чантата, пак към гърлото на планината и след като се дивих пак на снежнопенестия водопад, губих се през цели часове из таинствените завои на Стара река и после на Чавча.

Картината на тоя планински дол е чудно живописна. През всичкото време бухти пенлива реката, край която неотклонно лази пътеката в подножието на мрачния рид Соколовец, под заслона на гористи урви. Те са покрити със зеления гъсталак на разновидни дървета: липа, бук, ясен, бряз, дъб, клен, леска; там, дето гора отсъствува, мръщят се страшни скали, напластени хоризонтално една въз друга, имайки често вида на замъци и развалини на крепости. Из пукнатините се подават и растат нагоре гигантски дървета; не можеш да си обясниш как са се захванали на камъка и как се крепят над бездните. На едно място, дето Крайна река се слива отляво със Старата, планината се разтваря и погледът вижда гребена на Родопите, зацапан с преспи, гол, скалист и непостижимо висок. Това е чалът «Котлините». По-нагоре — Стара река (картата на г. Данов погрешно й дава название Рибница, която тече зад източния рът) завива надясно край Соколовец и настигва областта на елите, дето тя взима вече названието Чавча. Ту отзад, ту пред мен върви дружина селянчета с топори: те отиват навътре в планината, за да сечат дърва за градиво. Едно от тях е твърде интелигентно и води с мене разговор по географията на тая планина. Въобще, тъдявашното население е приветливо и питомно: сещаш, че си в Тракия вече. Често ме застигат боси малинарки, с празни кошници в ръце. Те ще берат малини и после ги носят на станцията. Тия дружини от русокоси моми и булки, съхранили, въпреки трудния си планински живот, красивите, правилни и деликатни черти на лицето си — тукашният тип е извънредно красив, — оживяват пустинята с веселия си говор и смехове.

*

Долът става все по-див, все по-величествен, а пътят — все по-върл и почивките по-чести. Високите канари в разни чудати форми и изваяния, острите зъбери на върховете, страшните отвесни пропасти, мрачните гори, гръмливите скокове на водата, пустинашките изгледи пълнят душата с очарование, удивление и трепет. Минуваме край бичкиджийници, работещи и парясани. Пътеката, ужасно грапава, но доста широка, за да могат да се движат колата, които смъкват дървения материал в Костенец, е постлана вече с трески, късове от дъски, остали от сечените и дялани тука ели. Често край пътя се червенеят малини, които зобя с удоволствие. Пристигаме на колибата на «лесничеят». Него го няма там, само няколко горски стражари, от които напразно искам да науча някои подробности и названия на тъдявашни местности: те нищо не знаят, защото са нови.

Продължавам нагоре. Долът се не свършва, завои след завои, картината все дива, пущинашка, усойна и страховита. Тука не срещам вече живо същество.

Урвите от двете страни продължават да се издигат мрачни и да ме делят от човечеството; аз се чувствувам като в далечен, таинствен някой свят. Реката шуми зловещо из пустинната усоя, която няма край. Исках да се изкача на самия гръб на чала Белмекен, та оттам да поздравя Мусала, но разбрах, че и до вечерта не бих стигнал полите на Белмекен.

Часът беше дванайсет. Повърнах се назад и обядвах на една равна скала, всред реката, при бухтежа на вълните. Моята гранитна трапеза се украшаваше от хляб, сирене и чеснов лук, plus — стъкло вино. Селянчето ми предложи за преядка (десерт) цели върхари с малини и лешници. После дремнах на същия камък, имайки за постелка една дъска, гален от прохладата и песнята на планината.

По пет часа аз пак бях при водопада и дълго се опивах от гърмежа му и от съзерцанието на клокочущата бяла бездна под мене и на чаровната долина на север със средногорската верига, докогато банята се освободи и аз можах да понапаря с голямо наслаждение уморените си кости в нейната благодатна и укрепляюща вода, блъскан по раменета от трите чучура, пощастлив от един римски император!

София, август 1900 год.

РОДОПИТЕ

Тая класическа планина, или по-добре планини — защото Родопите са един безконечен куп вериги, гребени, бърда, разхвърляни между плодовитата долина на Марица и Бялото море, — тъй много споменувани от елинските историци и дивно възпявани от Хорация, са населени главно с българи.

И какви чудни красоти! Качвали ли сте се на върха при Бяла църква? Който иска да си състави понятие за райските гледки, които пази в недрата си тази класическа планина, едва ли ще намери по-сгодна точка от казаната височина. Едно безкрайно съчетание на разкошно облечени в борове вериги, на омайни долини, на горди чалове, на сенчести гори, на зелени рудини, на планински пасбища, на възхитителни висове, вълнуващи се в кръгозорите под златистото и морно було на слънцето, една дивна и широка панорама, дето се смешат хармонически най-разнообразните форми, линии и багри, всичката гама на зеленото. Това е една омая за очите, едно пиянство за душата. Прохладният родопски вятър, напоен богато с живителния мирис на хвойните дървета, изпълня гърдите с благотворна нега, разширява ги, чувствуваш, че си всред един райски мир, дето хубостите се надварят, тоновете се преливат чаровно, перспективите са вълшебни, дражестта или величавостта на картините са безподобни.

Между тия таинствени бърда и гребени на Родопите, в разкошно длъгнести долини текат, правейки хиляди красиви завои, бистри, кристални потоци; тук склонове, черни от еловите си гори, мрачно се надвесили над долините, там скали високи, отишли в небето,

се къпят в лазура му, а там голи чалове, увити със светлосребриста гъжва, на облаци се губят в дълбините на ефира; или пък едно невъобразимо напластяване от зелени и черни могили наумява морски талази, духани от вятъра. Грамадни сенки от облаци се влачат по урви и по гърбове, и по усойни долини, менявайки ежеминутно вида на хоризонта, орлите гордо се вият над зъбери. . . Планински ридове със странни форми или с дълбоко говорящи на сърцето имена. Виждаш в кръгозора на юг Персенк, извил се в небето чудат, сякаш виждаш колосално животно с лъвска грива. Малко по̀ на запад — черния Крушовски балкан, чер и мрачен, после Баташки Карлък, великан, чийто зловещ вид и зловещо име будят болезнен трепет в душата: неговите преспи и голини са били огрени от баташкия пожар, свидетели близки на страховитото зрелище, от което още трепери нашата с кръв набагрена нова история. После доспатския лабиринт вълнува своите безчислени върхове; куп други върхове по̀ на запад, между които могъществения Мусала, запречил кръговора с голата си глава.

Една чаровна котловина всред тоя планински хаос: Чепино. Зелена, многозавойна долина, прорязвана от Мътница и Бистрица, насеяна от кичести селца, кацнали повечето в полите на стръмнини; весел, благословен, плодовит кът, богат с топли минерални извори, обгърнат нежно от грандиозен венец планински. От тая райска долина тръгва многоводната река Ели дере, за да просече северния родопски гребен и излезе в долината на Марица, в която се и влива. Едно хубаво шосе, с много мостове въз реката, кривѝ с безчислени завои край нея, следи игривия бяг на брега ѝ под отвесни скални стени, под страшни гористи урви. Рядко има нещо по-живописно и по-дивно хубаво от тоя пролом на Ели дере. Това е една фантастическа игра на природата. Пътуваш из безконечните кривули на клисурата, все край шумящите вълни на тая кристална река. Окото ти бяга, ту възхитено, ту ужасено, по тия стръмнини, отишли по̀врага нагоре, настръхнали от грамадни канари, прилични на вълшебна крепост, заплашвайки да се гръмолясат под теб, и при все това на всеки миг, през стотини векове неподвижно залепени

на стените си, или от гигантски дървета ели, мури, букове, закрепени по скалите над бездната, сякаш любопитни да видят кой минува и заминува из пролома. Подобен на тоя пролом е и пещерския, който съединява Баташко с Марицината долина. Той е също едно чудо, една фантасмагория от планински изненади, вековечно дело пак на друга една родопска река — Кричим.

Тая родопска покрайнина, пълна с красота, е пълна за нас и с исторически спомени. През векове тя е била поприще за борба между нашите прадеди и византийците. Неодолима стръв за завоевателния дух и на едните, и на другите, тя е видяла безброй пъти шумните полкове български или византийски из клисурите си или под стените на многочислените крепости и яки замъци, меняващи господари с играта на военното щастие. На една скала при реката Чай и до днес стърчи разрушен паметник-кула, построен от Иван-Асен II, близо под Станимака, називаема в старината от българите «Теснобран». Малко по-нататък Чай пени вълните си край старославния Бачковски манастир, дето е прекарал, както се предполага, последните години от живота си последния търновски патриарх Евтимий. В Родопите през XIII век се е гнездило княжеството на мелнишкия деспот Слава, този странен венценосец-авантюрист, епически представител на средновековно феодалство, пробил си път от Западна Европа и в Балканския полуостров.

В Родопите е написана една от най-тъжните страници на нашата история след турското завоевание. Значителна част от българското население в тия планински места е било потурчено през XVII век по един бръз, насилствен, трагически лесен начин. Приели мохамеданството, тия българи станали фанатически привърженици на исляма и останали българи по език, обичаи, песни и кръв. Българската им душа само изчезнала. Това са знаменитите помаци, с грозната си слава, спечелена при извършените от тях безчовечни неистовства през 1876 година над братята им българи-християни в злощастния Батак. Част от тях населяват днес и Чепинската долина. И жалко, никакви залягания, никакви политически, културни и хуманни средства на българските правителства не успяха да осветлят

фанатическия мрак в техните души, да се вдъхне национално съзнание у тия изгубени българи, и няма да успеят. А кой знае, може би далечното бъдеще да извърши това цивилизаторско и човешко дело.

Бях честит да прекарам дванадесет дни в Чепинската долина и дълбоките си впечатления от това гостуване в Родопите съм предал другаде. Но сега, препълнен от образа и духа на тоя родопски свят, аз чувствувам потребност да поделя с читателя скъпите си спомени за други един незабравим излет из Родопите — посещението на величествения Белмекен.

БЕЛМЕКЕН

Направих излет до Белмекен на 1902 година, през един прекрасен юлски ден, с една весела дружина туристи и ловци.

Тръгнахме от Костенецката баня, дето прекрасният водопад, който бухти от високата скала в един бясно разпенен, белоснежен вид, изпълва с гръмотевичния си екот цялата околност. Планинското гърло, дето веднага се озовахме, по дива красота, по величавост на намусените стени, застрашително надвиснали над дола, ту голи и изгризани от вековете, ту обрасли с дървета, необяснимо как закрепили корените си на отвесните скали, цепеше дълбоко навътре планината, като изненадваше на всяка минута погледа с нови картини, една от друга по-дивни и по-внушителни. Стара река оглушаваше пущинака с напева си. Прохладният ветрец люшкаше нежно клоните на грамадните буки и липи край пътя ни, който ставаше все по-див и упорит, лазейки с безконечни завои по пресечените поли на урвите. Когато, след дълго напредване, ние напуснахме реката и хванахме наляво по една висока, зелена урва, скоро се изгуби всякакъв признак от пътеки, ние се углъбихме в някакъв планински свят, под клоновете на черните ели, дето гласовете на дружината будеха странно ековете на самотията. Отдавна вече слезли от конете си, ние лазехме по височините с чести кратки почивки по рудини, по лъки, зелени като смарагд, с треви, меки като коприна. Огромни скали, обрасли с едър мъх и жълтеникави лишеи, високи папрати, перести, ветрилоподобни, безбройни бистри и студени балкански вадички, па-

лаво шумящи по стръмнините, препречваха вървежа ни, а очите ни бягаха по висовете, що се мяркаха между ветвите на дърветата и между проломите на хълмите.

Вечерта нашето пàдало беше полянката в северните поли на самия Белмекен, заградено от гъста борова гора. Голям огън осветляваше трапезата на морната и весела дружина. Планинските самотии до среднощ ехтяха от смехове и песни. Когато потребата за сън направи клепките ни да натегнат, ние се простряхме на постелите си, завити добре с дебелите покривки, тъй предвидливо взети от нас, защото нощният хлад тука беше твърде чувствителен, и ее отдадохме в обятията на съня, огрени таинствено от луната, подала се над вършето на черните ели.

Сутринта, след изгрев слънце, което ни събуди покрити с роса, почнахме възлизането си по урвата на върха.

С неимоверни усилия, с вратоломни катерения по страшно стръмната урва, през ронливи, коварни сипеи, през море от настръхнали скалаци, през налягалите гъсти балвани, що образуват невъзможния и приоблачен път, ние възлазяме най-после на самия връх.

Картината, що се отваря на юг, е пустинна, дива, необикновена, пълна с таинственото величие на планинския свят. От тесния ръб, на който стоим, заморени и прехласнати, една гладка, шеметно стръмна урва се спуща дълбоко в една пуста поляна. По-нататък, на една скалиста тераса, се зеленеят водите на заспало езеро, което отразява сенки на намусени скали. От това заспало езеро се издига друга шеметна гладка урва, на която горния край не се вижда, защото е потънал в облаци.

Водачът ни казва, че тоя затулян от облаците връх се нарича Равни чал.

Отляво и дясно се продължава гребена на Белмекен с ред стръмнини, върхове, ту плешиви, ту набучени със сиви скали, ту обвити като с гъжви от влакнести, подвижни мъгли.

Всичко това е диво, пусто, тъжно.

Страшната пустинност и безлюдност на това място се равнява само с дълбокото, от нищо ненарушавано мълчание.

От чистото небе слънцето грее ярко над тия неми урви, чалове, бърда, облаци, но това осветление е също тъжно, мъртво вред безкрайната глухота и трагичност на картината.

Едното езеро стои съвсем в сянка под каменната стена; от него, от неговата спяща зелена повърхност вее нещо траурно и таинствено.

Раздразненото въображение иска да види ноще, при лунната светлина, юди и самовили, насядали на брега му.

На север, отдето дойдохме, под ужасната стръмнина с морените се чернее еловата гора, вред която преспахме тая нощ при светлината на пламтящите клади, а после на месечината, а отдясно скалист рид, по който сега лази по лов на сърни и зайци част от дружината. А по-далеко, в дълбочината, панорамата на гористи рътове, бранища, ниви, ливади, линията на железницата Марица, зад нея и веригата на средногорските, посеяни със селца бърда в дъното на кръгозора. Тая картина е весела, питомна, колкото първата е дива и неприветлива. В нея и слънцето сякаш грее с друга светлина, и лучите му я галят с повече топлина и с повече нега.

Дружината, след кратки почивки на челото на Белмекен, се спуща по тревистата урва в зеления тих дол, дето лъкатуши бистра барица, защото сме измъчвани от жажда. Сега чуваме близо и веселия ромол на поточето. То шурти с детска безгрижност, пее, ликува едничко вред тая глуха пустиня. Ние не можем да му се нарадваме, не можем да се нагълтаме със студената му водица, която ни освежава и ни връща нови сили.

Дружината е твърде весела. Викове и ясни смехове оживяват вековната тишина на местността.

Ненадейно по полите на Белмекен изпъква изневиделица един войник и ни маха да спрем. Разбрахме, че е войник от пограничния пост. Ние — между нас има и един полковник — се покоряваме на заповедта му.

Скоро ни приближава. Той е момче, селянче, както изглежда по чертите на лицето му, покрито с лишеи и мъх, със сиви наивни детински очи, под бяло-руси вежди, каквито са и едвам поболите му въси и косата, с пушка на рамо и с енергическо вървене. Като отдава почест на полковника, той го попитва къде отиваме. След успокоителния отговор, че сме невинни излетачи, дошли да погледаме на царството му, юнакът се повръща и се спира на едно място с пушка на рамо.

Навярно колибата на тоя юнак, през цели месеци жител на тая планинска пустиня, е наблизко в някоя гънка на планината.

Долината, в която почиваме и продължаваме многократно да утоляваме жаждата си от благодатните струи на вадицата, е постлана със зелена трева, тя е тиха, идилична и весела със сладкия ромол на тия кристални струи. Наоколо се издигат мълчаливо върховете. Някъде до едни зъбери се мярка далеко от нас юрушко стадо, идат звучни лаяния на псета, които нашето присъствие е поразсърдило. От изток върховете оставят широк отвор и ни дават гледка въз по-далечни гребени, въз плешиви чалове, въз диви стръмнини, нацапани с петна от елови гори. По едно време забелязваме, че населението тука е по-голямо. Недалеко зад неподвижно стоящия войник една малка черда от седем-осем коня пасе по голината. Облаци се вият въз Равни чал и закриват челото му. Той се вижда по-висок от Белмекен, забил тъй гордо главата си в облаците, но картата ни обажда, че това е привидно: той е по-нисък от последния с няколко десетки метра. Приятният ветрец пълни гърдите ни с бодра свежест и развява сивия шинел на неподвижния войник. Внезапно вниманието му се приковава в четирима юруци, които бързо идат насам с пушки, които светят на слънцето, и с широки бели гунчета, които се развяват от вятъра. Няколко големи овчарски кучета ги следват. Тия планински скитници идат право насам, предполагаме, че идат да пият вода, но те са още далеко. Понеже от Равни чал ще се види неосвободеното отечество, ние се решаваме да го посетим, вярвайки, че облаците няма да бъдат дълговременни гости на челото му, и се запътваме към неговите поли. Скоро ги

стигаме и подкачаме да възлизаме по гладката му урва. Но в това време вниманието ни привлича една сцена в долината и ние се спираме. Юруците, които са наближили вече баричката, са се спрели и не отиват по-нататък. Войникът приближава на височината пред самата горица, говори им нещо и повелително им маха да стоят на местата си, като е насочил пушката против тях. Що значи това? Ние скоро се догаждаме. Конете, юрушките коне, са били пленени от войника, като пасешком, несъзнателно са минали границата и навлезли в българска територия, без да имат паспорт. Стопаните им са дошли да ги освободят. Но войникът им е заповядал да не приближават с пушките си и с кучетата. Те му махат силно нещо и разгневени, очевидно, говорят му за конете си. По едно време дръзките планинци решително тръгнаха напред, последвани от власатите си и едри като лъвове псета. Тогава чухме гласа на войника: «Сядайте или стрелям!», и пушката пак замери въз тях. И юруците седнаха. Войникът пак сложи пушката на рамото, продължавайки нещо да говори с тях.

Ние продължихме пътя си. Вървежът ни скоро стана труден по доста стръмната урва. Като се озовахме на известна висота, погледнахме на юг, в Турско. Едно хаотическо смешение на голини, гори, долове, могили, ридове, които отиват до кръгозора, но твърде дълбоко под нас. Всичко това оттука се вижда скръбно, глухо, трагично. Това е панорамата на страшния Доспат, планината, която в турско време вдъхваше ужас на тракийските търговци българи, що отиваха за македонските панаири, планината, прочута с кървавата си слава за хайдушки пусии, обири и убийства.

Но един голям облак припълзя отнякъде, препречи се и ни затули картината.

Продължихме нагоре, та по-отвисоко да видим по-широк кръгозор. Надявахме се да се изясни челото на Равни чал.

Но облакът, вместо да се издигне, слезе по-ниско. Той идеше към нас. На едно място водачът ни каза, че сме прегазили вече линията на границата и сме в Турция. Но турският пост бил далеко долу, в полите на чала. Дружината пожела да се изкачи на върха,

надявайки се, че облакът може би да е оставил свободно темето му и по тоя начин ще може да се нагледа навсякъде, и скоро потъна в мъглата. Един аз останах, изгубил храбростта да се моря в нов мъчителен ход, лутайки се из мъглите. Това бях сторил на Еленин връх, бе ми се случило и на Юмрючал и ощущението не би било ново за мене. Па и да си призная: силите не бяха първите за летеж към височините. Аз се търкулнах на тревата, в Турция вече, за да гледам планинската панорама на север, а тя беше тъй величествена.

Слънцето сега осветляваше цял горделивия Белмекен, със скалите му в небето, с урвите му, които оттук изглеждаха съвсем отвесни, с някакви други туристи, пъплещи по височините, и някакви стада, пъплещи по другите чукари, свободни още от облаците. Долу, при водата, нямаше вече юруците. Те се бяха повърнали назад след безплодни преговори с войника, който остаяше все господар на добитъка им. Те отиваха към стадото си посърнали, изгубили първия си войнствен жар пред дързостната решителност на храброто селянче. Вероятно, то щеше да постъпи с пленените коне съобразно с предписанието на войнишкия си закон. И сега с пушка на рамо войникът се разхождаше назад-напред по височината, по която конете си пасяха под неговата охрана. И като го гледам, аз си мисля необикновения, фантастическия живот, що прекарва тука през цели месеци. Въобразявам си тая пълна самотност в планината, тия таинствени нощи в колибата му, потопени в гробната стихийна тишина; или пък кога той слуша в треперящия си заслон бесния вой на вятъра, в шума на който се чуват демоническите писъци на духа на планините, на горските юди и самодиви с неземната, страшна поезия на тия нощни часове. . . Какво мисли той тогава при бледния и треперлив светлик на ламбицата си, простян в бедното си легло? За момата ли, що е оставил в село, изгората негова, и въздиша, и копнее за нея? И теготата на душата му става дваж по-силна от това фучене на вятъра.

Два орла се виеха из вишинето. Отляво в пролома стърчат ужасно изгризани скалаци. През техните звънливи стени се провира и спуща с шум поточето, което се образува от барицата и оттам вече добива името

Стара река. Черни ели покриват над тия скалаци планинските плещи. Няколко гърмежа разтрисат въздуха, събуждат от разни ярове ековете и в проточен тътнеж умират някъде в пущинаците. Гърмят ловците ни отвъд Белмекен, вероятно по някой заек или сърна. На най-високото място на Белмекен се чернеят някои хора. Види се, част от осталата ни дружина, пожелала също да погледне от върха. Картината сега става сякаш по-весела и по-питомна при тия признаци на живот. Облаците сякаш се смилиха над мене и се дигнаха безшумно из тихото небе. Но ето че друга сива орда от облаци се подадоха от левия хълбок на Равни чал и се спуснаха към долината. Техните разкъсани пластове се понесоха по-нагоре, заляха хълбоците на Белмекен и завоеваха повече и повече картината пред мене. Конете потънаха в думана. Войникът няколко време се гледа премрежен в мъглата, после полека-лека се изличи, потъна, изчезна в сивите вълни. Половина час нещо мина, мъглата отпълни нататък по плещите на планинския гигант, за да увенчае други чалове, и войникът пак се показа, на същото място, с пушка на рамо.

Конете си пасяха мирно. Другарите ми се върнаха от върха. Те нищо не видели от мъглата, а само се заблудили из нея.

Слязохме в дола, за да се спуснем в костенецката баня през скалистата пропаст на Стара река. Но едвам се заспущахме между канарите, небето над нас се навъси, покри се цяло с облаци, заръси, после заудря бясно проливен дъжд, който ни кълпа немилостиво в продължение на два часа.

Пристигнахме сломени, вир-вода на Костенецката баня, дето с наслаждение потопихме морните си снаги в благодатните струи, при заглушителния гърмеж отвън на водопада.

ВОЛЪТ

ЕДИН ИСТОРИЧЕСКИ ВРЪХ

Това лято гостувах няколко дена в Черепишкия манастир и от него направих няколко излети по дивите планински бърда и клисури, що заобикалят тая омайна местност в хладната долина на Искъра.

Наскоро бях пак прочитал биографията на Христа Ботев от Захария Стоянов и си спомних, че върхът Волът, дето е паднал героят, се намира в «землището на Черепишкия манастир». Това ме подсети да посетя и знаменития връх, подир като бях се катерил по толкова други.

По насочванията на игумена аз се обезпечих един ден по-рано с вещ водач и кон в ближното село Лютиброд — първият ми беше необходим, за да ме заведе на мястото, а втория — за да ме занесе дотам през мъчнодостъпните и върли урви, през които беше пътя ми.

Обаянието на Ботева расте всеки ден у нас: неговият дух живее в душите на младежта, славата на незабравимия певец и герой, живял тъй бурно и умрял тъй романтически, е минала и зад пределите на България, като е засенила имената на деятели, всъщност много по-заслужили на Българското възраждане.

Само ореола на поета, съединен с оня на геройската смърт за отечеството, дават тоя завиден жребий.

При всичко това, у нас никой не си е дал труд, не е полюбопитствувал да се поклони на славното място, което Ботев е бълнувал, когато е казал в молитвата си:

В редовете на борбата
да си найда и аз гробът. . .

Излети се правят сума из тия планини, благодарение на леснотията от железницата, но всички са отминували Волът и мястото, дето е загинал Ботев, стои пустинно, глухо, овдовяло от всякакъв знак на живот и на человеческо участие. А има ли излет попълен с емоции, отколкото излетът из една планина, населена с трепещущи исторически възпоминания, дето българското сърце сеща да бие по-силно и гърдите разширяват велики чувства!

Излязох заранта от манастира рано по 7 часа, минах моста над Искъра, минах през двата тунела и покрай стръмните две паралелни скалисти стени «Ритлите» («Ритлите» — защото наумяват ритлите на кола). Оттам видях, близо до развалините на древната черквица «Св. Георги», до самата желязна линия, водача си и коня, които ме чакаха вече, минали Искъра с варка. Един друг селянин драговолно беше дошел да ми бъде другар.

Бай Цене Койнин от Лютиброд е стар човек, изнемощял от труден живот. Той е бил манастирски овчар във Врачанския балкан, когато Ботевата чета е дошла там, и, според казването му, той е видял с очите си събитието и героя му, както знае на пръсти всичките пътеки, имена и тайни на планината.

Такъв човек ми и мен трябваше.

Метнах се на коня и потеглихме веднага нагоре към село Челопек. Утринта бе прохладна, времето хубаво. На изток лъщеше мътния Искър из зелена долина, на юг заграждана от зелени и гористи бърда, а на север от голи сплеснати хълмове, които порастват на черни височини в кръгозора. Селото Лютиброд, чиито къщици са покрити с плочи, твърде живописно лепнато на склона отвъд Искъра, мамеше погледа с амфитеатралния си вид. Скоро влезнахме в дъбова гора. Бай Цене, словоохотлив човек и верен на задачата си, разказваше ми непрестанно епизоди от разсипването на Ботевата чета, която се е спасявала с бяг по тия стръмнини, за да попаднат почти всичките живи момчета в ръцете на турските потери. След половина час напуснахме прекрасната сенчеста дъбрава и се закатерихме по един

гол каменист рът. Кога дойдох на върха му, гледката се откри величествена, околния планински кръгозор се разшири, а от север се лъсна в разкошната си зеленина плодовитото Врачанско поле. Оттук вече видях първите два конака на Ботева, преди да стигне Врачанския балкан: рътът Веслец, покрит с лозя, дето беше нощувал, без да се бие, а зад него — рътът Милин камък, дето се беше бил само.

Оттук до Челопек бяха няколко минути. Слезнах да почина в селската кръчма, пълна със селяни; по техния демократически обичай всички дойдоха да се ръкуват с мене. Разпитах ги за поминъка им. След кратка почивка излязох да тръгна. Пак любезни ръкувания с всичките тия вежливи хора, от които всеки знае нещо за Ботевата чета. Бай Цене злорадо ги наклопа, че на времето се отнесли съвсем жестоко спроти нея, като издавали момчетата, които се скрили в селото. По-после обаче чух, че и лютибродчани имали същия грях. . . Щом излязох извън селото, принудих се да отседна: пътят веднага стана ужасен и удари въз върлия яр, към Погледец. Погледец е една балканска полянка, дето уединена горица от орехи и круши дава хубава сянка. Тук обядвах, като се наслаждавах на обайната картина на Врачанското поле, художествено напъстрено с разни зелени тонове и златисти петна на зрелите ниви. Един каменен кръст тук показва, че това е оброчище. На светостта на мястото се дължи запазването на горицата, както и навсякъде.

Ако погледнете на картата, ще видите, че Врачанският балкан е един планински клон, който се отделя от Стара планина и отива право на север. Целият гребен е набит и наострен с диви синкави канари. Дълбоки долове го пресичат на няколко места и дават проход на стръмни и лоши пътеки за навътре в планината. Из такъв един проход, между сърдити и стръмни яровe, беше и нашата пътека. Из тоя дол именно са бягали Ботевите другари и търсили спасение в пущинаците или из кошарите. След половин час ние се изгубихме в планината. Високи чуки отвред ни заградиха. Никакво човешко жилище, никакъв признак от култура.

Дъбова гора, голи ридове, пусти и самотни валози, скали. Отляво ни се издига високо гористо бърдо, зад което в скалистите му поли шуми Искъра и се гуши Черепишкия манастир, които тули от нас. И това бърдо, и тия хълмове, и тия гори и целини — са все имот на тоя манастир. Той се простира и нататък! На селото Челопек и Павелче остаят само канарите, които стърчат над тях. Всичките дърва, що сечат, са контрабанда от манастирските гори. Тая несправедливост прави тежко съществуването на тия села; на нея обаче се дължи съхранението на тия гори.

Минахме ред хълмове и планински долинки, окръжени от венец високи чукари, страшно диви, мълчаливи и пустинни. Бай Цене отдавна остана назад: старите му кокали се умориха и аз вече не чувах разказите му. Другарят му, по-млад селянин, все вървеше с мене и вече не разказваше, а ме питаше — по политиката. Аз му отговарях неохотно, защото поне тука исках да бъда далеч от нея. От всеки рът аз се взирах напред, с надежда да видя Волът. Но друг рът се изпречваше, който не беше Волът. Най-после от една нова седловина, обрасла с глогини — гложàк, както казват тука, — водачите ми посочиха през един дълбок дол срещния връх, увенчан с високи и намусени скали.

— Ето Волът — казаха ми те, — гледай го сега.

Тоя връх имаше прилика на вол, колкото и всеки друг връх. От канаристия му гребен се спущаше урва, най-напред гола, а по-долце покрита с рядка ниска горица. Отляво на тая горица урвата подпухваше пак и се образуваше нисък хълм, цял набучен с канари. В самото дъно на дола се види извор, при който се поят стада кози и черди коне и говеда. Той се нарича Крушевско езеро. От него насам почва пак урва, облечена с ниски, гъсти гори. Върхът ѝ, на който седяхме, се нарича Околчица.

Оттук водачът ми сочеше и именуваше местата. Троица пастири врачанци още дойдоха при нас. Според книгата на Захария, последния бой на Ботевата чета е станал на по-малкия скалист хълм на Вола; рядката гора на урвата е било мястото, дето Ботев, седнал след битката да си почине с част от момчетата, е бил убит

изневерешки от черкезкия куршум. То място се нарича «Манастирско пладнище», също владение на Черепишкия манастир. На запад от Волът са други урви, хълмове, гористи чуки, увенчани с карпи, през които една незначителна част само от юнаците е потърсила спасение. Повечето са се изкатерили по нашия връх на Околчица и са бягали към Челопек. На самото място, дето седяхме, бай Цене, шест дена след битката, е намерил трупа на един едър човек,съблечен и с отрязана глава.

Оттук да се иде до върха на Вола беше нелесна работа. Както казах, две ужасни урви — едната надолу, другата нагоре — ни деляха от него.И по двете само пеш можеше да се ходи. Макар силно уморени, аз реших да продължаваме пътя, за голямо неудоволствие на съвършено капналия бай Цене, който не разбираше какво диря повече, след като съм видял Волът. Смъкването из невъобразимо лошата пътека беше мъчително; аз си мислех с трепет как са се изкачвали по нея и из храстите край нея въстаниците, изложени на турските куршуми, от които цял ден ехтяла самотията! Най-после се дотътразихме до Крушевското езеро, в дъното. То не е езеро, а буен извор, който тече в дълго корито, за да се поят стадата. След кратък разговор с пастирите ние поехме нагоре — към «Манастирското пладнище» — през глогини, дрянове, лески и пр. Доста нависоко, до самия скалист хълм, дето е бил боя, близо до няколко по-високи дървета, на 20 май 1876 год. четата е била седнала да обядва. Няколко пушки изпращели отгоре и тя напуснала планинската си трапеза и хванала пусия зад камънаците. Осемте овци остали на ръжените недопечени! Това е било преди боят. Подир боят, пак тука някъде, в тая манастирска гора Ботев е бил убит. Аз пращам читателя към прочувствуваното описание на тия трагически събития от Захария в Биографията на Христо Ботев.

Седях около половин час тука.

Не може лесно да се изразят мислите ми и усещанията ми тука.Образът на героя и певеца ставаше пред мене жив; духът му дебнеше в шубръките, в шума на листата, в глухотата на пустинята. Понеже точно не

знаех трънката,при която Захарий Стоянов ни разказва, че издъхнал Ботев, аз го виждах мислено простян до тая, при която аз бях. Един камък поне да беше побит на същото място, за да се знае, за да се кланят. . .

Поехме пак нагоре. Урвата оголяваше; от върха й видях по-плитка долина с извор пак: Лесковското езеро. И тоя, и другия — Крушовския извор — са били във властта на черкезките потери и четата цял ден е стояла без вода, под жежките лучи на слънцето. Тук възпоминания нахлуват от всяка страна, името Ботев пълни самотията, нечуто за слуха, но усещано само. Венецът на Волът е твърде близко; той е страшна грамада от правилни канари като крепост, правена от титани. Оттук се отваря през пролома тесен вид на врачанската долина, пленително хубава. Из тоя пролом по козя пътека цяла нощ са пъплали момчетата, един след други, за да излезнат на Вола, дето щеше да е гробницата на Ботевото славно и безнадеждно предприятие.

Аз се завърнах към манастира не вече през първия път, а из дола, из който слизат водите на Крушевското езеро, едно пътуване безумно, фантастическо, през вратоломни и ужасни скалаци, за да се спусна към село Павелче.

На минуване пак из «Манастирското пладнище» аз откъснах, за спомен, от една глогина клонче, което пазя и сега у дома, втъкнато в портрета на Ботева.

Кой знае, може би стеблото, от което е това клонче, да е попило някога частица от геройската кръв, която е бликнала и бризнала от благородното чело. . .

1900

БОВ

(ИЗ ДЕБРИТЕ НА ПЛАНИНАТА)

Казаха ми приятели, че някакво си френско списание тия дни, с присъщата на французите учтивост, като обсипало България с хвалби, казало няколко благи думи и за мене; нарекло ме «поет на юмрука и славословец на грубата сила!», и ме поканиха да се защитя. Не, аз няма да сторя това — аз даже съм поласкан от тия незаслужени комплименти, ами ще ви поговоря за село Бов.

Знаете ли де е това село, което тъй богато римува с «любов»? Чували ли сте за него? Не? Нито аз бях чувал.

Аз обаче по-миналото лято, по поканата на едно роднинско семейство, гостуващо там, и по съвета на лекаря си, който ми препоръча почивка в планина, го посетих и прекарах там 20 дена.

Собствено не Бов, а една махала от това село, състояща от кошарата на бай Драганова, отстранена, заглъхнала, изгубена из старопланинските самотии. Две стаи при тая кошара, по накит и удобства прилични на Робинзоновото жилище в океанският остров, служеха ни за прибежище.

Представете си една полянка, дето е кошарата. От север — висок, скалист, пустинен рид, от изток и юг — стръмни урви, които бягат в дълбоки долове, на запад — мрачна девствена дъбова гора, в която старите елински поети биха натуряли фавни и дриади. . .

*

Да, трябва да кажа нещо и за една планинска фея, която ни посещаваше.

Слушали ли сте за «баба Мария» от Бов? Тая фея беше тя. Тя е около четирийсет и пет годишна жена, но тамошните селяни я наричат «баба» от любов и благодарност. Тя е висока, едра, мъжествена като един гренадер на Наполеона; даже още хубава, с лице здраво, загоряло от целувките на слънцето и от галбите на ветровете. Тя е жителка на Бов от много години. Неуморима, весела, жизнена, речовита, тича по скали и височини като коза, язди на кон като кубански казак; тя обладава енергията на 130 диви коня! Тя е докторка на селяните, тя им е съветница и адвокат. Малограмотна е, но по-учена от Нютона, с устата си сваля звезди от небето, а със здравите си ръце би разчекнала челюстите на лъв като Херкулеса. Баба Мария обладава и предприемчив дух, и комерческа дарба. Владее обширни периметри с руди от манган, мед и сребро и каменни въглища. Тя живее с мисълта да стане един ден милионерка. После, тя е сопотнянка. На нейните услуги аз и роднинското семейство дължим всичките улеснения и удобства в живота, възможни в тия затънтени и мъчнопристъпни планински пущинаци.

*

Цял ден разходки по полянката, веселена от бъбъра на кристално чучурче, или излягване на буйната зелена трева по нея с поглед в чудната панорама на отсрещните върхове и бърда.

Вечер от простото тясно балконче, дето вечеряме, изпращаме пожарния заник и там дочакваме трепърливото мигане на звездите в безмълвните и дълбоки небеса, при пълната глухота на природата.

Често се скитах из дъбовата гора и се опивах от мълчанието ѝ. Когато завяваше вятър, из дълбините на листака ѝ идеше шум като от бурно море; или приказвах с някоя козарка мома, която се задаваше из сенчестата пътека, карайки козите си. И фантазията ми

там работеше. Не, това не е козарка, а дриада или самодива. Тишината и безлюдността на тоя планински мир придаваха някакъв странен чар на нещата и на тварите. Теокрит сигурно в такъв лес е мислил идилиите си. . .

Ходих веднаж и до Бов. Това село е в една планинска, оградена от скални стени долинка, отстояще два-три километра от моята резиденция. Питомно, стегнато. Из пътеката вървяха с мене булки и моми, пеейки. Долових тия стихове:

Лице ле, ало боàло,
Спасе ле, агнѐ заспало,
сбери ги, боже, нàедно
да ядат захар заедно!

*

Когато стана нужда да се завърна в София, аз неохотно се простих с гората и с поляната, и с балкончето. Придружен от селянче с куфара ми в ръката, спуснах се пеш из главоломната южна урва през скали, през дъбаци, през сипеи долу в реката. Тоя дол е ужасен, настръхнал с камъняци и балвани и по такива безброй пъти трябваше да минавам реката. Той ставаше все по-мрачен и по-пустинен. Камъняци, камъняци! Не знам защо, представих си, че през такъв пущинак е пътувал Дон Кихот с другаря си Санчо Панса из дивите усои на Ламанча. Внезапно — едно странно видение: отсреща се задава един висок конник в зелени дрехи и с германска фуражка. С него пътуваше нисък дебел селянин. Веднага хрумна ми за Сервантесовите герои! Тъй много ги наумяваха! Но къде отиваше тоя германец сега из тия непристъпни дивотии? Що значи това? Пътниците идеха през камъняците право към мене.

Когато приближиха, германецът, млад, рус, румен човек, ме попита по български зная ли де обитава в тая планина господин. . . (той позова мойто име). Когато чу, че пред него е лицето, което той търси, слезна от коня си и ми се представи. Много желаел да ме види,

идел ми нарочно на гости, във «вилата ми!» (Във «вилата ми»? Excusez un peu!). И понеже аз се връщах вече в София, и той се завърна с мене, за да се качи на влака от церовската станция. Из пътя ми разказа, че е делегат на някакво си берлинско икономическо дружество, натоварен с изучването стопанския живот на българските селяни. Правел това и в Македония, в която бе научил български и която познаваше подобре от наш професор (моля за извинение).

Като си спомням сега за тая странна среща, в която видях една от хилядите илюстрации на немското трудолюбие, добросъвестност и любознателност, неволно ми дойде на ум умопомрачителния въпрос на г. Клемансо към секретаря му в заседанието на конференцията:

— България царство ли беше или република?

Януари 1920 год.

МУРГАШ

Пустата Мургаш планина!
Много си, Мургаш, хубава!
Нар. песен

Добрият П-ша, общият приятел на всички софиянци, които обичат смеха, кърските пиршества и солените закуски, рано-рано сутринта излазяше с мене из оградата на Кремиковския манастир, яхнал на добитъка си, на който висяха дисаги, напълнени с богата провизия, каквато само изтънчения вкус на сибарита можеше да избере в магазинът на Сташевски в София и в избата на манастира.

Казах: яхнал на своя добитък. Това е евфемизъм, за да не одращя ухото на читателя с една неблагородна, макар и гръмлива дума. Защото, за нещастие, коня, който трябваше на другаря, не биде докаран от балкана и той се задоволи философски с онова, което намери в обора.

Хванахме най-напред полите на планината. Слънцето се подаваше над бърдото от изток и озаряваше с румен светлик върха на Витоша, изрязан в небето с една безподобна чистота и хармоничност на линиите; ред голи могили, успоредно със Стара планина, се нижеха от лявата ни страна еднообразно и тъжно дори до селото Бухово. От него захванахме да се катерим по планината, като оставихме отдире си сиромашкия буховски манастир «Св. Георгий», станал исторически у нас по гостоприемството за една нощ, което бе дал на покойния княз Александър на 10 август 1886 година при откарването му за Рени. . .

И така, ние се качвахме все към хълбока на Мургаш. Мургаш! Хайдушкият Мургаш, любимият връх на Любена Каравелова, който му е посветил и песни, и проза! Отдавна е забравена тая планина, новото поколение нито е чувало за нея. Другите великани, които наскоро открихме — Родопи, Рила, Витоша, Амбарица, Юмрючал — блазнят туристи и писатели, а Мургаш се не чува. А Мургаш е бил в онова време, в героическата епоха на българина роб, люлка и свърталище на юнаците: планинските хайдуци наши там са намирали прибежище, яли са легендарните печени агнета под дебелата сянка на букака му. Песнята ни разказва за тия юнаци и въздиша за Мургаш. Той е пълен със смътни възпоминания за неизвестни витязи на отмъщението, горите му са поглъщали гласовете им, изворите му са прохладявали гърлата им, мъжка сила и енергия и буйни животи са се размахвали във волна мощ из самотиите на забравената сега планина.

Пустата Мургаш планина!
Много си, Мургаш, хубава!

След три часа ход въз върлото, ние се изкачихме на един гол връх. Голи са на Стара планина всичките върхища, както и целият ѝ склон, които се видят от София. Но ще се измами оня, който помисли, че и извътре планината е безлесна. Ако погледнем на север от един от тия върхове, ще видим необозрими пространства от гори: те покриват чуки, долове, урви — цялото вълнение на планината дори до Дунавската равнина.

Обядвахме по 12 часът при едно изворче, па продължихме. Слънцето силно печеше. Въздухът трепкаше от жегата и високата на мястото не ни доставяше ни най-малък хладец. Но гледката въз Софийско поле възнаграждаваше стократно за тая неприятност. Картината, с гигантската Витоша в дъното, имаше обайна прелест. Родопите, Мусала, Рила дигаха в кръгозора своите висове, зацапани още с преспи и тук-там тънещи в бели облаци. . . София. . . но кой ти гледаше София оттука? Тя само образуваше едно безименно петно в чаровната гладка долина със своите облаци прах и димове, ниско висящи над нея. Тук природата и ней-

ното величие, и нейната неведома сила и пълнота обхващаше ума и погледа. А зад мене на север? Мургашът стърчеше твърде повелителен, страшно висок и разделен от нас с дълбоки долове, ярове стръмни и валози голи.

Най-после ги прескокнахме и се закатерихме по самия Мургаш! Няколко орли излитат из близките гори. Големи преспи, лепнати в-углъбленията, пускат струйки водица; пътят върви по балкански пасбища и се качва по лъзгави върлинѝ; гледките все по-нови се отварят наоколо, чуката на Мургаш ту се показва, ту се затуля, но все по-близко става.

Влезнахме в букова гора. Тая гора загражда като пояс купена на Мургаш. Гора стара, гъста, величава, но мъртва! Тя е изсъхнала цяла, стволовете се чернеят като изгорели скелети, те простират оголените си безлистни клони с една сърцераздирателна тъговитост и меланхолия, без да се заклати някога на тях зеленко листце.

Никакъв шумец от живот в заспалата мъртъв сън самотия. Стъпките ни трещят зловещо, като че крачим из гробища. Големите стволове, зле изкърмушени от зъба на червяка, покрити с изсъхнали гъби, опустошени от действието на времето, стърчат безгласни, като закрепени на краката си трупове. И каква дълбока глухота, мъртвило, отчужденост! Една скръб, размесена с непонятен страх, обхваща тука душата и ние гледаме по-скоро да изминем това злокобно царство на смърт и запустение.

Животът е хвръкнал оттука навеки, както и хайдуците! Едно възпоминание само от миналото: кладенче шурти между повалените гнили букове. Това кладенче е поило юнаците. То се вика и сега: Хайдушко кладенче. Ние напоихме гърдите си с живителната водица.

От мъртвата гора трябваше още половина час да пъплим нагоре по голината, додето стигнем самото теме на Мургаш. Стъпихме и на него.

То е дългнеста могила, покрита с трева. Отвсъде тя се спуща стръмно и затъва във венеца на умрялата гора, в усоите на която зимните снегове още оставят преспи. На север се зеленее долината на Орхание и то

се белее всред нея. Навсякъде хаос от планини гористи, пустинни и без никакво село или селище. Една сурова дивота и таинственост иде от тия безлюдни, развълнувани пущинаци. От юг гледката съставлява пълна противоположност на тая: многобройните села, питомното Софийско поле с голите гранитни великани, що стърчат на кръгозора, имат под осветлението на слънцето вълшебен вид. Дълго гледах във възторг и поетически захлас. Вятърът излезе силен и ни накара да се приспоним до една падинка на поляната, дето правим обяд.

Връщането ни за манастира стана вече по билото на Стара планина, по неравни гребени, покрити с паши и с гори. Смъкнахме се твърде късно. В двора царуваше гробна тишина. Но тя биде разбудена от гръмливите викове на П-шата: залаяха псетата, закуркаха пуйки и павуни и на много килийки врачката се полуотвориха за любопитните очи на разбудените сестри. . . Скоро тишината се пак въцари, П-шата заспа като праведник и циклопското му хъркане смущаваше самотиите на Стара планина.

1897

ЮМРЮЧАЛ

ИЗЛЕТ И НОЩУВАНЕ В СТАРА ПЛАНИНА

Макар да са минали две години и половина оттогава, споменът за туй скитане по надоблачните височини стои пресен в душата ми. И сега се живо рисуват пред очите ми ония картини хубави и величествени на планинския мир, ония лазения по стръмни урви и остри гребени и катерения по ветровити чалове, посещавани само от орлите. Виждам и сега черните елови гори на Добрила и Жидовица и чувам ръмоленето на Осъмадете в полите им. Спомням си с драгост светлика на големия весел огън, накладен от цели горуни, и нощуването ни там под усойния шум на балканския вятър, и пищенето му из клоните на боровете; изпитвам и сега студените тръпки от планинското утро, тръгвайки по здрач към ближната Амбарица, и вълнуващия се океан бели облаци под нозете ни, покрил талазливо Стремска долина, и здрависването, стискайки шапките си, за да ги не отнесе вятърът, изгрев слънце от голото теме на Амбарица, на която, според преданието, само Крали Марко се качвал за да сипва житото в амбаря си. . .

Това възлазяне се случи сутринта на 28 юли 1897 година.

Но ние ходихме на гости тоя ден и на другия старопланински великан, най-високият, Юмрючал, който показва над Калофер своето плешиво чело.

И това пътуване, оставило дълбоки следи в душата ми, мило ми е сега да разкажа по-подробно на ония, които обичат нашата хубава Стара планина. А кой я не обича?

Подир закуска в полите на Амбарица, на завет от вятъра, който отслабваше заедно със сгряването на въздуха, нашият керван потегли на изток.

Дружината състоеше от осем ездача и трима пеши пътника: последните — кираджии и водач. Той беше бай Ангел Койнов, мечкоубиецът, с тежката кринка на рамото и с юнашките истории. . .

Няколко време вървяхме опипом по острия зъбер на гребена, който тръгва на изток от Амбарица, а после слязохме по южното му ребро с безбройни извивки по стръмната урва, нагазвайки често бистри, шумящи поточета, които се спускаха в дълбокия дол на Карловска река. Отвъд нея се издигаше, успоредно с нашия, друг, камбурест гребен, Кочмарът, със склон, облечен с елови гори. Цели часове слушахме все екливия шум на реката, любувахме се на разкошната картина на дола с усойно хладни долинки, прохлаждани от пойни поточета, към дето душата се стремеше като пияна. . .

Къде обяд слезнахме в самия дол, па възлязохме чрез безконечни криволи на висока обширна поляна, дето Кочмарът пак се сбираше с нашия гребен и с него образуваше билото. Тая поляна е Равни чал. Тя е гола, пуста, леко вълниста степ, от която се отваря вълшебна панорама на юг. Жегата беше силна и никакво дръвче или сенчица. Обядвахме под разпрегнати омбрели до един извор. Нашите очи все бяха вперени в Юмрючал, който тулеше плешивата си глава в бели облаци — твърде близко, като с ръка да го пипнеш. Но как окото се лъже в планината! От Амбарица до Юмрючал, по въздушна черта, има-няма 15 километра. А ние бяхме употребили вече шест часа дотука. А оттука до подножието на върха трябваше да изпътуваме още два — през голите поляни, падини и могили на върха Чифадарица.

. . . . . .

По пладне най-после се възкачихме по стръмнината на Юмрючал, кое пеш, кое с коне.

Темето на Юмрючал е равна, дългнеста от юг към север поляна, покрита с ниска, скудна трева.

Уединена, далеко отишла в областта на облаците, по-висока от всичко, каквото я заобикаля, тя прилича на необитаем остров, висящ в един океан от въздух — такова впечатление прави, когато си на средата ѝ. На всички страни се откриваше безкраен кръгозор. Виждеха се като на длан, в неизмерната дълбочина, долините на Стрема, на Тунджа и на Марица и бърдата, що ги делят, във всичката вълшебна пъстрота на багрите, сенките, формите. Зеленото в тоя безграничен шарен килим бе представено в цялата си гама: от тъмния цвят на горите до яркозеления и златист шар на окосените ливади и ечемиците. Всичко това: ридове, гори, друмища, реки, села, паланки, се рисуваше в една мила, чисто и строго очертана картинна миниатюрност, представяше една феерия от шарове и линии, която радваше и милуваше прехласнатия поглед.

От северния край на поляната се виждаха в хаотическо безредие бърда, ридища, могили, чуки, вълнообразно разхвърляни в полите на великана; те отиваха така, прошарени от долинки и тъмни лесове до кръгозора, забулени от омарата, зад която се криеха полетата на Северна България.

На изток и на запад панорамата се изпълваше от продължението на веригата. Голи гребени, плешиви чалове, върхове, долове, пущинаци, сипеи, урви приоблачни. Пред нас се изправяше надменно, през дълбокия дол на река Тъжа, препречвайки вида на изток, оголелият, със страшни сипеи връх Кадемлия*; на северозапад и запад се вълнуваха главите и гърбовете на Марагидик, Големият Купен, Малкият Купен, Чифадарица, Равни чал, Кочмарът, Острец, Амбарица, а далеко в синината на небето зад нея — камбурестия гребен на Витоша. . .

Някаква тъга, подир първите минути на възхищение и захлас, наляга душата на Юмрючал. Тя е главното чувство на такива пустинни планински височини. Това чувство го изпитвах и на Алпите. Съвършеният покой, мъртвата безлюдност на пущинаците, грамадността на нещата и необикновеността на размерите дават илюзия за един чужди таинствен свят, в който ти се чувствуваш странник и изоставен, усещаш се сиротен, чини ти се, че никога няма да се върнеш в света, пленник на тоя омагьосан, мъртъв, почти враждебен мир.

Бай Ангел Койнов не забрави, както е обичай на всеки подобен връх, да изгърми с пушката си. Гърмежът умря във въздуха без отзив. Като че повикани от тоя гръм, зададоха ни се нови гости — облаци. Те идеха бързи и талазливи, като въздушна войска от призраци, и забулиха северната половина на поляната; те напредваха застрашително към нас. Изглеждаше, че съвсем ще ни закрият с гъстото си було, и ние с безпокойство се питахме какво ще бъде положението ни, ако им скимне да изберат за конак Юмрючал. Те обаче не дойдоха по-близо, а вежливо отминаха нататък и пропъплаха по срещните чалове.

Насред поляната е забита грубо издялана плоча с надпис за спомен на посещението Юмрючал от н. ц. в. княза (25 юни 1888 год.). Камъкът е турен от Калоферската община, която в чест на събитието е и прекръстила Юмрючал на Фердинандов връх.

Аз обаче предпочитам старото му звучно име, под което е познат на хайдутите и на балканските орли. . .

Цял час гледахме захласнати, лутахме се по поляната, без да можем да се начудим на гледката. На южното рамо на върха стои голяма пряспа, вечна, както уверяват. Под нея се спускаха страшни ярове и стени; отдолу стигаше глухият гръм на водопада — Пръскалото, като падаше в дълбоки канариста проломи и излизаше далеко долу в една зелена долинка, дето се мяркаше красиво Калоферския манастир, нашето падало тая вечер.

Беше време да го гоним. Слънцето наваляше на запад. Ние тръгнахме, като се простихме с гиганта и с безкрайния му кръгозор — прощаване навеки!

---

* Съществува в Калофер предание, че дълго време се не знаело този връх ли или Юмрючал е по-висок. Някои любопитни, за да разберат това, прибягнали до едно нехитро средство: забучили въз пръти на двата върха главите на два скоро заклани вола и следили коя по-напред ще се увонее. Увоняла се първа главата въз Кадемлия и тя била призната за по-ниска. Юмрючал има 2383 м над морето.

След двучасов вървеж луната ни огря въз Чифадарица. Отдясно тя се простира плоска, пуста, гола, додето ни гледаха очите в това бледно осветление на луната; отляво тая поляна се накланяше и изчезваше в една черна гора. Оттам, из голяма някаква дълбочина, стигаше до слуха ни воден шум.

Дружината, най-напред гълчовита, полека-лека утихна; само конският топот се чуваше в безмълвието на пустинята. Пешаците вървяха отдире. Необикновеният час и обстановка, тихият лунни светлик, мъртвата тишина настрояваха душите ни на съзерцание, по-добре — на меланхолия. Мълчахме всички. Нямаше нищо по-странно и по-фантастично от тоя пътуващ, по месечина, на приоблачни висоти, безмълвен керван. Оня, който би гледал отстрана, би ни взел за едно шествие от нощни привидения. Аз бях от последните и виждах как, по една оптическа измама, най-отдалечените ездачи, като се рисуваха в небето, добиваха исполински размери, прилични на неземни гиганти, които отиваха да потънат в някаква бездна. На известно място пред нас поляната се пресичаше от сянка: тая сянка беше неизмеримата дълбочина на Стремска долина, която при това съмнително освещение приличаше на тъмно море.

При едно сбиране излезе, че сме сбъркали пътя. Това откритие замени нашето униние с безпокойство. Запътувахме по една наклонност, като държахме все наляво, водени от далечния воден шум. После налетяхме на някакъв камъняк по един изронен яр и езденето стана невъзможно. Между това месечината падна ниско, косвените ѝ лучи съвсем мъжделиво светеха. Нашата тревога се усилваше: ние се мислехме какво ще бъде с нас, когато месецът зайде и ни потопи в тъмнина на това неизвестно върло място. А водачите се щуряха като диви, за да познаят де сме или да зърнат някъде юрушка мандра, при която да нощуваме, като викаха, но никой се не отзоваваше.

Месечината вече се не виждаше, скрита зад една чука. Пред нас се чернееше гора в сянката, а още подолу от нея светеше някакво търкалò, като харман, отвсякъде окръжено пак с мрак; то приличаше на тихо, озарено от месеца планинско езеро.

Нагазихме в гората, клекова гора. Тука стана съвсем тъмно, а езерото бледнееше, па и то почерня и се сля с околната мрачина. Месечината зайде. Само звездите трептяха. Настана едно вратоломно спускане из клекаша. Подхлъзвания, препъвания, падания, уплашени викове, туптения на конете, които се влечеха по задни крака или се срутваха шумно надолу, задържани пак от клековете, на които ниските и меки пружинести шатри умъртвяваха, за щастие, ударите от паданията. Смъкването по урвата трая около половина час. Това нощно скитане приличаше повече на едно бълнуване, нежели на действителност!

Най-после излязохме из клекаша и се озовахме на една полянка, от три страни заобиколена с долове. Тая полянка именно мамливото лунно освещение попреди направи да я вземем за повърхността на едно езеро.

Страшно, заглушително бучене идеше отляво, из една невидима пропаст.

Водачите ни казаха, че се намираме на Джендемът и че трябва да нощуваме тука.

При всичката зловещост на мястото и името му нямаше какво да се прави: пътуване по-нататък беше немислимо.

Разтоварихме, напостлахме си и насядахме, а конете напуснахме да пасат близко. Скоро светна огнец, накладен от няколко сухи пръти и трески, напипани от хората ни наоколо. Огънят пращеше и веселите му езици осветяваха малък кръг около нас; балканският вятър вееше сърдито, шумът на реката гърмеше диво из пропастта. В един дол на юг, далеко, лаеха овчарски псета в мрака, дето една приветна светлинка трепте-ше. То беше мандра. Но колко далеко!

Вечеряхме с голяма охота. Доброто настроение пак ни се повърна, забравихме умора, радостни глъчки и смехове огласиха самотията. Аз изпитвах непонятно наслаждение сега, принуден от изненадата на пътуването да прекарам и тая нощ всред балканските пущинаци, под звездно небе.

Липсваше тука вода за добитъка и за нас. Имахме

водица, но само половина стомна, недостатъчна за толкова изжеднели гърла. Липсваха и дърва: огънят скоро захвана да гаснее. А той беше нужен — не да ни топли, а да отпъжда зверове, особено мечките и вълците, изобилни тука.

За уголемение на безпокойството ни, научихме се, че това място е съседно с Князовата гора. Тая гора, поклонена от Калофер на княза, беше завардена и служеше за охолно свърталище, по връщане от лов, на тъдявашните мечки, биенето на които било запретено. Щастливи овците, които паднеха под зъбите на тия рунтави феодали. . . Сега присъствието на добитъка без друго щеше да ни ги доведе на гости. Бай Ангел ни ободряваше и ни караше да възложим всичката си надежда на кринката му, «изяла досега двайсет и две мечки!». . . Но преди всичко трябваха дърва. Лутнаха се пак да дирят гориво в тъмнината около конете, които внимавахме да бъдат все по-близо до нас. Донесоха едвам три стиски клечки, съчки и сухи корени. Ние ги горяхме пестеливо. Как въздишах за снощния добър огън при Добрила, дето при пламъците, които осветляваха далеко планината, печехме нашето агне!

Нощта напредваше и заедно с нея вятърът вееше по-зловещо и бученето на манастирската река — Тунджа — ставаше по-грозно. Разговорите се прекратиха; неколцина заспаха, въпреки опасенията ни. Легнах и аз да подремна. Дълго се увивах в кожуха си, завивах се през глава, но вятърът все прокарваше студа под завивката, аз не можех да се стопля. Аз слушах със завист хъркането на заспалите; гледах звездите по тъмносинето небе, дето се рисуваше неестествено грамадния профил на един кон, който хрупаше трева до главата ми; ослушвах се във воя на вятъра, слян с бухтежа на водопадите, и кой знае как, бъблех си на ума все тоя стих:

Балканът пее хайдушка песен. . .

И страшна, и таинствена смисъл добиваха сега за мене тези думи. . . Спомнях си за старите хайдуци, които може би са спели на това същото място, под тая съща песен на балкана, и въображението ми хвърка-

ше в мъглявата старина, в рой предания за безименни юнаци, тъмни подвизи, коравн, калени в опасности души, дето се е гнездил неумиращия дух на свободата. . .

Най-после неусетно съм задрямал. Колко време съм дрямал, не зная — но веднага се сепнах и скокнах в просъница, разбуден от големи викове; видях, че всички бяха наставали и викаха: «Ху бря! Ху! Ху! Ху!. . .», опулили плахо очи на север, дето се чуваше, че търчат и бягат конете. Завиках и аз несъзнателно същото нещо, колкото ми глас държеше, заразен от общата паника. . .

Мечката биде прокудена от нашите храбри викове! Кираджиите прибраха насам добитъка, избягал чак в клекаша. Захванаха се оживлени разговори по приключението, всякой предаваше впечатленията си, какво е видял и какво е усетил. Мечката дошла от изток, но била зърната само когато уплашените коне затичали. Бай Ангел Койнов, мечкоубиецът, беше в отчаяние: той прикачваше най-оскърбителни съществителни и прилагателни на пушката си, която не можа да гръмне въз звяра, понеже бил забравил шомпола в дупката на валяка. Той беше засрамен, яростен, отчаян за гибелта на трийсетгодишната си ловчийска слава. . .

Подир тая тревога никой вече не мислеше за сън. Едни лежаха само нащрек, други пушеха и приказваха или си варяха кафе на огъня, който кираджиите поддържаха с натрошените ни тоеги, с вестници, в които бе увивано ядене, и с тем подобно импровизирано гориво. Къде четири часа зората се сипна над Юмрючал. Разсъмването идеше: никога не е било по-приятно и по-желателно. Остър студ пронизваше членовете ни, ние навлякохме кожусите и ямурлуците, които ни бяха завивали.

Скоро доста се развидели: околните върхове и стръмнини, и долове се очертаха ясно и пред нас се откри съвсем нова картина, поразителна по своята грандиозна дивост. Аз надникнах в дола, отдето излазяше речният шум. Тук разбрах защо носи той име Джендем, което е дал и на полянката.

Пред очите ми се представи едно от страховитите

зрелища на природата: надолу се спускаше шеметно права урва в една ужасна пропаст. Черни и високи начумерени канари и зъбери заграждаха като с гигантски стени дълбокия - мрачен, настръхнал с хаотически скали дол. Дивите ярове отпращаха, повтаряха, усиляха до страхота екът на Тунджа. Тя бучеше, тътнеше, ревеше с демонически шум, пенлива и черна между огромни карпи, слезнала стремително с безбройни водопади от стръмния хълбок на Юмрючал. Това е повече неспирен топовен трясък, отколкото шум. Понагоре — отвесните спускове на планината, вратоломно прави стени, набучени с надвиснали над пропастта дървета, ярове, зъбери, грозотии. . . истински ад!

Тръгнахме по здрач за манастира, при който се спуснахме след два часа убийствен вървеж по урвата на гъстата и глуха Князова гора. Пред манастирската вратня ние пак дигнахме очи на север и видяхме Юмрючал, далеко остал в небесата, с вечната си пряспа!

1899

БОГДАН

ИЗЛЕТ ИЗ СРЕДНА ГОРА

Бай Ангел Койнов, мечкоубиецът, с тежката кринка на рамото, не ни придружи, за жалост, тоя път в нашето пътуване. За щастие, и тревожните опасения от диви зверове, с които казваха, че са пълни лесовете на Средня гора, излязоха неоснователни, тоест не съвсем, защото на Дебели дял, като нощувахме в букака, близо при юрушката мандра, една мечка, тъкмо когато спяхме най-сладък сън. . . Но аз отидох напред: да захвана от началото.

Преди да се изкачим по хълбоците на Богдан, ние трябваше да минем през западната част на Стремска долина. А западната част на Стремската долина е един от ония прекрасни райски кътове, посещението на които оставя неизгладими впечатления в душата на пътника. Вървите все в полите на Стара планина, като имате на юг очарователна, цветуща, покрита повече с гюлове долина, а живописните клонове на Средна гора все по-близо се вдават насам, за да стеснят долината, като обайват погледа с неизразимо приятните линии на своите очертания и с лесовете, що обличат хълбока им като с тъмнозелена кадифена мантия — колко са безсилни думите!. . . Не знам кой беше тоя административен чиновник в румелийско време, който беше дал официално название на тоя кът от Стремска долина: Р а й с к и у ч а с т ъ к! Това название не се съхрани подир Съединението, но думата «рай» неволно се върти из устата на пътника, който потъва в зеленини и шумаци, при шумът на безбройни бистри поточета,

без да може да насити очите си и душата си от картината, която бог поставя пред него!

Според програмата на пътуването ни ние спряхме да нощуваме в най-красивото, най-благодатното село на тоя кът. Аз бих желал да ви го назова с някое име поетическо и звучно, което да говори сладко на въображението ви. За нещастие на българина, и на поета, това село е цяло турско и носи името Т е к е!

Който търси силни ощущения и жадува за поражающи ума изгледи на величие и необикновеност, той ще остане изненадан в Средна гора. Тя е една планина с облици и форми меки, сложни, с видове прекрасни и картини свежи, но без величествеността на Стара планина и Рила. Изкачването до самия връх става леко, без да стане нужно да слезеш от коня си.

Онова, което поразява и възхищава тука, то са горите. Какви гори високи, столетни и безконечни покриват плещите и билата на бърдата, що заобикалят Богдан! Тукашните букови лесове не се намират никъде в България. В техните непристъпни и мрачни самотии се гнездят мечки, диви свини, рогачи, лисици — те са най-богати с гад и още му служат за най-сигурно убежище. . .

От височините аз можах хубаво да изглеждам Стара планина; от тях — Амбарица, на която завчера бях, изглежда още по-висока и като че надминува самия Юмрючал, покрит с гъсти облаци. Открива се оттук и другата ѝ част, невиждана от Стремска долина; веригата, която захваща от колосалният гърбат Вежен, дори до острия връх Баба, над Златица. Навред тук Средна гора доближава с полите си Балкана и някъде се слива с него, като образува ред седловини и долинки от една дивна хубост. Аз видях и Клисура, задънена дълбоко в дола си, и над нея яровете на Зли дол, знаменити по черешовите топове, положени на тях през въстанието на 1876 година! Аз исках да си представя, с въображението си да видя тия чудни клисурски абаджии как се трупат по позициите, въоръжени за борба с тирана, наежени, разтреперани, величествени. . .

Бай Мильо, един от другарите ми, не пропусна тук

да разкаже епизода за т о п ч е т о; той даже повтори викът на Ивана Боримечката към клисурските непразни жени да се не плашат от т о п ч е т о, к а т о п у к н е. Шеговит е тоя Мильо и голям познавач на планините. Трябва да си представите бабаит, едър, с дебели яки ръце и силни мускули — той би повалил бик! Той е голям тертипчия за пътуване, носи в дисагите си павурче, бъклица и луканки и понакуцва като Байрона. Но онова, което му придава особено обаяние, е легендата (аз казвам легендата и вие я вземете за такава), легендата, че при второто нахълтване на руските войски през Балкана в края на 1877 г. той собственоръчно изклал половина турско село — за отмъщение на турските злодейства над българите. . . На нашите многократни запитванета той само се подсмива под мустак. . . Но тая усмивка е тъй красноречива и зловеща!. . . Мильо пази ревниво славата си на безстрашливец, защото освен касапския нож, уврян в чизъма му, аз угаждам под две подпухналости на сетрето му два револвера и тая гледка действува ободрително на дружината. . . Подир дълго пъплене по билото на едно бърдо, имайки от дясна страна вълнисти пасбища и коприщенския връх Буная, а от лява страна урви и долове, покрити с гъсти лесове, ние пристигнахме тъкмо по заник слънце на Дебели дял.

Това е планинска поляна — пасбище, обилно със студени извори. От върха се отвориха обширни кръгозори. Само на юг Богдан затуляше гледката. Спряхме в гората, недалеко от юрушката мандра, и веднага станаха приготовления за нощната почивка. Един изсъхнал бук биде пресечен и накладен, за да ни свети и грее. Нощта скоро настана. Големи пламъци осветлиха вълшебно мрака на букака и картината сдоби още по-чудесен изглед от изгряването на луната. Под това двойно осветление вечеряхме, при компанията на юрука, кир Яне, който ни поднесе любезно просените услуги. Няма никога да забравя сладкия укрепителен сън, който склопи очите ми на тоя планински връх. . . По едно време бяхме разбудени от силни кучешки лаеве при юрушките колиби и от туптенето на конете и магаретата (без докачение!). Всички скокнахме. Водачите фукнаха да дирят добитъците, които се бяха разтичали

по поляната; кучетата усилваха своя сърдит концерт и планината ехтеше от него. Тоя лай трая цели часове още и не ни остави да заспим вече. Какъв гад беше? Вероятно мечка или вълк. Тук ги имало много. Във всеки случай тоя път ние не изпитахме онова стряскване, което ни нападна в калоферската планина.

Луната светѝ до заранта. Пихме мляко с кафе и по 6 часът потеглихме за Голям Богдан. Той отстоеше на един и половина час разстояние. Голям Богдан е най-високото място на Средна гора. Той е гол, но се завършва с чука, покрита с лес. В средата на тая к и т к а — както нарича подобни горици народът — има полянка. Там отпочинахме и закусихме. Мильо изпразни няколко пъти револвера си на тая висота и след изпълнението на тоя обред слезнахме и се запътихме по тревистата поляна на изток.

Оттук вече нищо не пречеше на погледа ни: долината на Марица, с градовете и чудните си панорами, Родопите и цялата Стара планина се разстилаха обайно под леката мараня на тоя слънчев ден.

Обядвахме до един извор при Мали Богдан, който е съвсем гол. Оттук се пак захващат столетни букови гори: те обличат стръмнините и на двата Богдана. Това е едно безконечно богатство. То принадлежи на Чалъкооглу от Пловдив. Как е придобито? По един странен начин. Някога, в турско време, тия гори влазяли в землището на Копривщица. Случило се да се убие един човек на Богдан. Властите, според съществуващите тогава закони, поискали глоба сто лири от владетеля на мястото, дето произлязло убийството. За да не платят тая сума, копривщенци се ухитрили да откажат, че са стопани на Богдана. Тогава той бил прогласен м а х л ю л (държавна собственост) и продаден за сто лири на Чалъкооглу. Горският инспектор, г. В., който ни придружаваше, уверява, че сега тия гори струват, ако бяха в Европа, 30 милиона лева! Сега почти нищо не струват, по невъзможност за използуване. Те са оставени без надзор; сечат се, умират, заглъхват. . .

Ние се спущахме из тия гори; цели часове ни ограждаха великански букове, пустите самотии ехтяха от шума на вървежа ни и от гръмовете на пушките. . . От поляната «Гявур Юлдю», отдето видяхме, че Богдан се намръщи с облаци, ние се заспускахме из костоломни и развалени пътеки, все пешак, а за увенчание на бедата небето загърмя, засвятка се и един пороен дъжд с градушка ни брулѝ и блъскà цял час. Богдан ни благослови и поръси! Окъпани като мишки, ние замръкнахме в планината и в чер мрак пристигнахме в село Дерелий. Там добри хора ни дадоха подслон да спим, огън да се изсушим, вечеря да се наситим. Даже дядо Ранчо, прочутия дерелийски артист, ни посвири на кемането си, пеейки една стара хайдушка песен.

Сбогом, сладкопойний дядо Ранчо! Сбогом, дядо Богдане! Няма да забравим твоят гостолюбив прием, твоите сенки и прохлада и приятелска градушка!

1897

НА ВЪРХА СВЕТИ НИКОЛА

ПОКЛОНЕНИЕ

Отсядам при Спасителния дом.

Зелените балкански бърда се дигат горди и мълчаливи в синьото небе.

Няколко орла се вият из ясното вишине; дълбок мир царува въз дивото величие на планинския свят.

На юг, между две по-високи бърда, един плешив, разлат връх къпе челото си в лазура. Тоя връх е Свети Никола, легендарният Свети Никола. По него стърчат паметници и белокаменни кръстове.

Придружен от стражаря на Спасителния дом, аз оставям наляво шосето, зад което дреме в бурен юнашко гробище и се белее величав паметник, възлазям нагоре по голината, минувам край тревясали трапове и могилки, напъстрени от диви планински цветенца, следи от някогашни окопи.

Ширът все се разтваря на север, а темето на върха по̀ приближава и трепетът на сърцето ми се усилва. Минувам край паметниците и кръстовете, спирам при всеки от тях и прочитам с благоговение някое име на руски офицер, легнал навеки под тревата за нашата свобода. Цялата горна част на голината е една гробница на геройство и самопожертвуване. Имената, които прочитам, ми са непознати — но странно, те ми са така мили и близки на душата, сякаш на родни братя. . . Родни братя? Как е слаб човешкият език! Има велики чувства, за които не са измислени велики думи. . .

Стигам на темето на Свети Никола. Боже, пред очите ми вълшебно се разкри омайната картина на Тунджанската долина. Какво чудо! Каква красота!

Но не тя приковава сега слисания ми поглед. Пред мене стърчи южната част на върха: уединена, изшилена остра чука, набучена със сиви карпи, скачена с темето чрез тесен канарист ръб — Орловото гнездо! Оттук опълченците са бутали камъните въз налетелите по урвите неприятели.

Един скромен железен кръст стърчи тука. Стражарят ми каза, че той е побит от благочестива руска ръка в спомен на падналите опълченци.

Аз свалих шапка и се поклоних.

Застанах неподвижен, ням, развълнуван. Унесен от бързея на великите спомени — кой може да им противостои тука? — аз мислено присъствувах, всред окръжающия ме покой, на видението на епическата борба по тия висоти. Мислено виждах нашите изморени храбри дружини и руските брянци и орловци — облени с пот, окървавени, потънали в облаци барутен дим, слени в една мисъл, колосална и страшна, в един устрем безумен, в един напън отчаян и нечеловешки — как отблъсват с железни гърди и бесни ура бесните талази на Сюлейманпашовите юрюши; цепи се въздухът от страшните ревове, тресе се планината от гърмежите, плачат ековете на цялата природа, настръхнала пред ужасното сблъскване на два мира, на две титанически идеи на тоя приоблачен връх.

О, Шипка!
Три дена младите дружини
как прохода бранят. Горските долини
трепетно повтарят на боя ревът.
Пристъпи ужасни! Дванайсетий път
гъсти орди лазят по урвата дива,
и тела я стелят, и кръв я залива.
Буря подир буря, рояк след рояк!
Сюлейман безумний сочи върха пак
и вика: «Търчете! Тамо са раите!»
И ордите тръгват с викове сърдити,
и «аллах!» гръмовно въздуха разпра.
Върхът отговаря с други вик: «урра!»
и с нов дъжд куршуми, камъни и дърви;
дружините наши, оплискани с кърви,
пушкат и отблъсват без сигнал, без ред.

Всякой гледа само да бъде напред
и гърди геройски на смърт да изложи
и един враг повеч мъртъв да положи.
Топовете екнат. Турците ревът,
нàсипа налитат, и падат, и мрът:
идат като тигри, бягат като овци,
и пак се завръщат; българи, орловци*,
кат лъвове тичат по страшний редут,
не сещат ни жега, ни жажда, ни труд.
Щурмът е отчаен, отпорът е лют.
Три дни веч се бият, но помощ не иде,
отникъде взорът надежда не види
и братските орли не фърчат към тях.
Нищо. Те ще паднат, но честно, без страх,
кат шъпа спартанци под сганта на Ксеркса.
Талазите идат; всичките нащрек са;
последният напън вече е настал.
Тогава Столетов, наший генерал,
ревна гороломно: «Млади опълченци,
венчейте България с лаврови венци!
На вашата сила царят повери
прохода, войната и себе дори!»
При тез думи прости дружините горди
очакват геройски душманските орди,
бесни и шумящи! О, геройски час!
Вълните намират канари тогаз,
патроните липсват, но волите траят,
щикът се пречупва — гърдите остаят,
и сладката радост до крак да измрът
пред цяла вселена на тоз славен рът,
с една смърт юнашка и с една победа.
«България цяла сега насам гледа!
Тоя връх висок е: тя ще ни съзре,
ако би бегàли: да мрем по-добре!»
Няма веч оръжье! Има хекатомба. . .
Всяко дърво меч е, всякой камък — бомба,
всяко нещо удар, всяка душа плам.
Камъне и дърви изчезнаха там.
«Грабвайте телата!» — някой си изкряска

* Част от Орловския (руски) полк взимаше също участие в Шипченския бой.

и трупове тежки фръкнаха завчаска,
кат демони черни над черний рояк,
катурят, струпалят като живи пак!
И ордите тръпнат, друг път невидели
ведно да се бият живи и умрели,
и въздухът цепят със демонски вик.
Боят се обръща на смърт и на щик.
Героите наши, като скали твърди,
желязото срещат с железни си гърди
и фърлят се с песни в свирепия сеч,
като виждат харно, че умират веч.
. . . . . .
. . . . . .
И днес йощ Балкана, щом буря зафаща,
спомня тоз ден бурен, шуми и препраща
славата му дивна, като някой ек,
от урва на урва и от век на век!

Мълчат сега тия канари, треперали от ехтежите на битките, мълчат тия урви, облени някога с руска и българска кръв, турила нов велик и неизличим печат на любов между двата братски народа. Тържествената тишина царува над трагическото място.

Мълчанието е пълно, гробно, потресающе! . . .

Върхът стърчи безмълвно с намръщените си скали и белите си кръстове като един мавзолей, приоблачен и недостъпен.

Спущам се към Шипка, из кривините на друма, имайки пак пред погледа си пленителната райска гледка на Розовата долина. Но моята душа е остала горе, все трепетна от онова, което там прочувствува. И аз, от време на време, спирам коня, извръщам се и погледвам осталия високо зад мене скалист връх, мрачен, намусен и пустинен, завит с безкрайното небе и с вечната си слава. . .

София, 1902 год.

ЕДИН СТАРОПЛАНИНСКИ МАНАСТИР

Всред глухите недра на Стара планина, всред чаровните балкански зелени самотии, в една от най-разкошните гънки на северния склон на тая планина, е кацнал, недалеко от изворите на кристалният Етър, Соколският манастир.

Кацнал със своите чардаци и с блестящето на слънцето кубе, между зелени гористи висоти, над един дълбок дол, пълен с вечен шум на реката, той приветливо и радостно се изпречва в зеления си фонд, пред пленения поглед на поклонника, който иде по върлия път откъм Габрово да го посети.

Миналия месец аз бях мил гост четири деня на тая балканска светиня.

Четири деня живях в упоение от чиста наслада за очите, за душата и за сърцето, всред тая дива и величествена местност, гълтайки животворния планински въздух, причастник на таинствения живот на гордата планинска природа.

От което място на манастира да погледнех — от двора ли, от чардаците ли, из стаята си ли, — аз виждах отвред чудна панорама. На север, на запад се спущаха и вълнуваха, дори до кръгозора, зелени планински върхове с пасбища, ниви и гори по тях; на изток и юг високи урви, които от манастира се качваха към небето, за да стигнат гръбнакът на Стара планина. Столетни букови лесове шумят там и говорят за дивата свобода, за вековете. . . Далеко в хоризонта се мержелее призрачния облик на един могъществен балкански връх. По картата съобразявам, че това е Юмрючал.

И аз още от сутринта, разбуден от шумът на водите и на славеите в ближния букак, изскачах из манастира и се залутвах по висотите през гори и пасбища, запъстрели с хиляди разноцветни цветя, за да се любувам още по-отвисоко на безкрайната картина. А вечер на чардака, при таинствения шум на водите, аз гледах как луната вълшебно се изкачва зад клоните на гористото бърдо с една мека зара в тихото небе.

И не се нагледвах, и не се насищах на красоти, диви и пленителни.

Господи, колко хубаво!

За жалост, тая светиня, в тоя чуден кът, е малко посещавана от поклонници, още по-малко — от обожателите на хубостите на природата. Сега (това беше в средата на юния) тревясалия широк двор, с петте руйни чучура на чешмата, стоеше пуст, пусти стоеха и килиите от посетители. Заварих само две лица, дошли от крайдунавските градове, за поправление. Игумен Йосиф, млад, пъргав, тридесетгодишен момък, обясняваше, че това се дължи на ранното още време, на отстранеността на манастира и. . . на кризата. Той прибави още една причина, която е първата и главната: намалението на благочестието у народа. Манастирът, макар и да има обширни имоти, е беден и без доходи. Имотите не може да използуват, приносители не идат. Затова и манастира няма нищо за гостите. Нека прибавя обаче, че тука се намира един дюкян с локанта, дето може да се получи необходимата храна и питиета. Защото и у светеца тука ще се събуди зверска охота за тях.

Има още един калугер тука, белобрад старец, прекарал осемдесет и пет годишна възраст, който с полупарализираните си уста иска да ми разправи нещо за миналото, на което е бил свидетел.

А тоя манастир има свое минало, ако сравнително и нов — той има възрастта на стареца. Тука е живял основателят му, дядо Йосиф Соколски, знаменитият монах-авантюрист, който бе ходил в Рим да предаде в лоното на папата православния български народ, а на връщане в Цариград грабнат от русите на един параход и отнесен в Русия, дето доживя старините си в един манастир.

Тук е гостувал, когато е организувал четата си, друг знаменит авантюрист, капитан Никола — «капитан Никола, капитанско чедо», както гласи песента му, който дошел из Русия и повдигнал търновското въстание в първата половина на миналия век.

Имах намерение да престоя тука десетина дни, но ежедневните, ако и малотрайни дъждове, които пречеха на разходките ми и правеха мокра почвата, ме принудиха да се простя по-рано с тоя прекрасен планински кът, дето прекарах четири незабравими дни на уединен живот. В последния ден обаче той не остана такъв. Една многобройна и мила дружина от приятели из Габрово ми дойде на гости и хвърли весела нота в пустиннишкото ми съществуване. До късно чак балканските усои и върхове отговаряха с ехтежа си на радостните смехове и песни на едно балканско пиршество близо до букака.

На четвъртия ден, рано сутринта, аз напуснах светата обител, придружен от игумена отца Йосифа и конният ми стражар, любезно отпуснат от габровския околийски началник. Скоро в завоя ний изгубихме от погледа си Соколския манастир и конете ни се закатериха из каменлива пътека под листнатия свод на безкраен букак, който ни делеше от друга една велика историческа светиня, на която отивах да се поклоня: върхът Свети Никола с легендарната си слава.

София, 7 юли 1901 год.

ЕДИН КЪТ ОТ СТАРА ПЛАНИНА

На 21 юли 1882 г., по четири часа заранта, аз излизах из разрушения и печален Сопот, възседнал върху здравото муле на Рачо Чобана, за да обиходя Стара планина.

Придружаваха ме, като водачи, стопанинът на почтеното животно, що ездех — Рачо Чобанът, с покачена на рамото мартинка; бай Михал, някогашен строг пандурин, също въоръжен с пушка и с един дълъг нож — и двамата пеши; четвъртото лице, що ми правеше другарство, бе един ученик от пловдивското реално училище. Той ездеше на скромно магаре, което бе натоварено с особената чест да носи две хубаво натъпкани с провизии дисаги, из които приветливо поглеждаха главите на три стъкла със славно киселерско вино. Из тая ранна дружина тичаха ту напред, ту назад две малки кучета, които се обръщаха при името „Горкò»!

Мълчаливо вървяхме нагоре по каменистия рът, наричан «Трапето», един праг на Стара планина, която с всичката си дивост и величие изпречваше и въздигаше пред очите ни своите огромни гърбушки, обрасли с трънаци и бурени, прорити от пороите и проръсени с големи остри каменяци. Навремени се спирахме и извръщахме да гледаме великолепната панорама, що представя долината на Стрема, която почва на запад от Клисурския проход и свършва на изток до Калоферската стража. На юг я загражда Средна гора със своите черни върхове Кривчо, Остри връх и Богдан. Тая долина, една от най-живописните в Бъл-

гария, до днес не е привлякла вниманието на никой знаменит пътешественик-ориенталист.

От дясната ни страна, из разсечените гърди на планината, гърмяха глухо водопадите,чиито вълни от камен на камен, от яма в яма се хвърляха с бясна бързина до самите поли на планината, дето се изгубваха, разделени на малки вадички и бари, из градините.

Мулетата спряха да си починат. Бай Михал запали цигарата си, посочи надясно в дола, който прави реката, към една сграда, окръжена с градина, насадена с боб, и каза:

— Тук е Бойковата нива. Тук преди шест годин, в същия ден, бе се натъпкал цял Сопот. Бягаха от турците. . . всички бягаха! . . . Хората бяха излезли през нощта голи и боси, без дрехи, без обувки, без завивки. . . Пази боже. . . то бе страшно. . . ония ти деца като ревнали, че записка ли. . . един ти казва: «Турци идат. . . Сюлейман паша»; други вика: «Русите са на карловския път.» Не знаеш кого да вярваш, не знаеш къде да идеш. . . А пък всичко оставихме в село. . . Моята жена, поразената, в страха си изнесла на гръб дотук преждата, що работеше на Цача Гайтанджията, а врътва с жълтиците оставила на полицата. . . Да й се не види преждата! . . . Барем един хляб да бе взела, да не гладуваме. . . Чакаме, хъ това, хъ онова, кога ей че иде Ангел Дудулът. «Турците влязоха — извика. . . — Мича убиха — каза. . . — убиха го аивците. . . Престорили се на руси, продумали му нещо по руски и той отишел при тях. . . «Долу пушката!» — му извикали и там го съсекли. . . Няма вече време за губене. . . беж!» Че като рекоха «беж» — като хукнаха нагоре, кой през пътеката, кой през каменяците — не се чуха, не се видяха. . . Е, господине, на този ден преди шест годин страшно бягане беше.

Думите на водача ми произведоха мрачно впечатление. Аз си представих мислено тая тиха и цветуща сега долинка каква е била в онзи критически ден, когато хиляди жени, мъртви от страх, разплакани и изгладнели деца, пребледнели и смутени мъже са се трупали като сплашено стадо овци, обхванати от луда паника, без водач, без посока, без надежда!. . .

— Сега, като вървим нагоре, надлъж из Леевица,

ще ти покажа отде бягаха всички нашенци. . . Дръж се харно: тука е лошо — рече бай Михал, като тръгна пред мулето ми.

— Оттук, из Леевица, все вървяха хората — обади се Рачо Чобанът, който поиска да вземе участие в разговора.

— Мълчи бе, хлапетийо! — измърмора бай Михал. . .— Тебе те нямаше тогава.

Рачо Чобанът млъкна посрамен.

Ние следвахме да се спущаме към леглото на шумещата река. Скоро стигнахме до брега и захванахме да вървим надлъж по него. От двете ни страни се издигаха големи и грозни планински стени,които на всяка стъпка ставаха по-високи и по-увиснали. Слънцето, което едвам се показваше, позлатяваше техните космати върхове. Един чист, хладен, сладостен въздух, размесен с миризмата на горската чубрика, вливаше неизяснимо наслаждение в гърдите ни. Усещах, че се подмладявах в тая прясна, девствена природа, пълна с толкова тишина и хармония. Реката в бели пенливи водопади и скокове се хвърляше из стръмните си брегове, гърмеше, ехтеше и пълнеше самотията с дивата си мелодия. На места, до пътеката, из зелените шубръци и лещаци се смееха стръкове от пресни малини, червени като корала на Персия, сладки като устните на ихтиманските девойки. Аз се навеждах от мулето и късах тия прелестни стръкове. Настанахме лещаците, които ни оставяха една малка като алея пътека, за да преминем. Другарят ми, ученикът, отседна от добичето и се спусна върху тази лакома плячка с голямо остървение. Той напълни всичките джобове на палтото и панталоните си с лешници, които след малко изхвърли обратно, защото бяха зелени. Слязох и аз, защото пътеката стана твърде стръмна и опасна. Пороите бяха я изровили, тръните я преплитаха със своите досадителни вейки. Чудни цветя пъстреха от двете страни пътя ни. Сини, червени, алени, жълти стръкчета показваха своите прекрасни главички из тревите; и те викаха, и те молеха да ги откъснеш. Китката, която направих от тях, бе прелест. Чини ми се, че никога градинските цветове по свежестта си, по блясъка на шара си, по своеобразната си хубост не могат се сравни с произведенията на

горската флора. За всяко цвете аз разпитвах как се казва, готов да му запиша името в портфела си, за да усладя с неговото благоухание някой стих. Напразно! На всеки подобен въпрос бай Михал ми отговаряше еднакво:

— Това е едно цвете — планинско цвете.

А Рачо Чобанът прибавяше дълбокоумно:

— Това е цвете. . . санким трева. . . тъдява ги има много такива.

Изведнаж погледа ми плени едно цвете, което стърчеше на стръмнината на брега. То беше румено-светло, толкоз румено, щото ти се чинеше, че е къс от дъгата, една ангелска целувка, оронена от небето. Аз се спрях, очарован от това чудно хубаво създание, така усмихнато, така красиво, така скромно.

— Поне това не знаете ли как се вика, за бога? — извиках аз.

— Това е «Зла свекърва» — отговори бай Михал.

Аз побледнях от негодувание.

— «Зла свекърва»! Такова ли име са дали на най-чудесното цвете! Боже мой, какъв прозаически народ!

Яд ме беше, защото не пръв път чувах у нас да се дават най-безобразни имена на най-приятните цветя. Естеството, което така разкошно и величествено се проявява и хубавѝ цялото наше отечество, ние го онеправдаваме. Ние нямаме мили названия за неговите хубости. В народните песни, освен традиционните: гора зелена, вода студена, поле широко, ние не срещаме други поетически термини, които да изразяват чудесното разнообразие на красотите и изгледите му. Най-величествените създания на природата у нас нямат имена. И най-миловидното, златожълто цвете, което пролет и лете краси полята ни, ние именуваме «лай-лай кучка». Италианците го наричат «камомила». На едно мораво-белезняво цвете, което така разкошно захубавява ливадите, ние даваме простото име «слез»; на това светлоалено цвете, което се мярка из зелените класове на нивята, ние казваме «пукал»; величествения син крин, който краси нашите градини, ние наричаме «магарешки уши»; на друго едно горско цвете казват «козя брада»; високото, с червено стъбло, с големи листа тропическо цвете, което пълни много

дворове с хубост и зеленина, днес наричат, не знам защо, «кърлеж»! На друго едно полурастение, полуцвете, колкото оригинално, толкова и красиво, което расте по тревистите урви на Балкана, дават име «мечешко зеле»! Идете после това и туряйте в стих тези «деликатни» названия!

Леевица, из която вървяхме от един час насам, приемаше повече и повече див и големлив изглед. Гигантските стени отдясно и отляво загръщаха тесния и дълбок проход, в дъното на който реката стремеше вълните си. На някои места изскокваха твърде фантастични видове на скалите. Там, наляво, върху един озъбен и каменист рът, се мярка висока фигура, като че това е гранитна статуя на някой великан, който мисли и гледа над страшната пропаст. По-нататък изведнаж ти се изпречва един феодален замък с кулите си, със зъберите си, с бастионите си, като че е построен да пази оттам тесния проход. Далеко в дъното на Леевица се чернеят пирамидовидните ели, накацали една връз друга по стръмната урва. Обърнеш ли се назад и погледнеш ли към тесния хоризонт, който ти оставят грамадните стени, тебе ти се представя, като в една своенравна рамка, картината на Стремската долина, хубава, прекрасна, възхитителна в своята далечина.

Бай Михал се спря, посочи с пръст към гората и каза:

— Видиш ли там. . . ей до големия бук, надясно онова бялото, дето се белее?

— Виждам. Що е то? Камък?

— Не, това е човешка глава.

— Човешка глава?. . .

— На Фратя Алтъпармакът.

— А защо са я оставили тамо?

— За знак. . . не е само тя — отговори важно бае Михал.

Повървяхме още малко нагоре. Бае Михал пак се спря и важно продума:

— Ето тука, при краката ни, беше убит Нечо Каламът. Видях от върха, като го гонеха турците. Той бягаше с пушката си. Току-що дойде до реката, нà, тука хе, изскокнаха и отпреде му няколко души: «Дур!!» — извикаха му. Нечо хвърли пушката в реката и падна

на колене пред тях. Тогава Кара Исмаил — познах го проклетника — се спусна и хвана да го сече по главата с ножа си. . . Ето, видиш ли онези кокали. . . ей ги там?. . . Те са неговите. . . Пушката му беше пълна, ала той не гръмна. . . Уплаши се, горкият!

— Ах, да бях аз. . . щях да им светя вода! — каза ожесточено Рачо Чобанът.

Бай Михал се обърна навъсено към него и го погледна. . . Но Рачо Чобанът се затули зад магарето, бодна го, извика: «дяя!» — и се престори на човек, който нищо не е казал.

Най-после стигнахме до дъното на Леевица. Това е една тясна долчинка, притисната от изток, от запад и север с високи и стремителни урви. Там е началото на река Сопотница, която с бесен бяг слазя в полите на планината, дълбоко разсича равната поляна и изчезва изтощена. Половин час ние се бавихме тука. Тук аз посетих едно място, пълно със сърцераздирающ спомен за мене. Подир укрепителната почивка бай Михал предложи да продължим пътешествието си, за да можем направи обяда на самия гръб на планината.

— Да вървим! — казах аз и потеглих напред, надлъж по една кривулеста долчинка, която завиваше на североизток.

— Не е там пътят, върви след мене! — каза бай Михал. — Ти вървиш из пътеката на дърварите. — Аз се обърнах и видях учуден, че той удари право нагоре въз северната стремителна, гладка, ужасна урва, която се възвишаваше до облаците.

— Как? По тази ли стена?

— По нея са се катерили преди шест годин всички нашенци. . . и мъжете му, и жените му. . . Ела да видиш как се е качвала по това стръмнище баба ти Гана Хаджийката със седемдесет годин товар на гърба. Върви след мене — друг път няма.

И действително, ни най-малка диря от път се не съзираше по гладките и лъскави треви на стръмнината.

От най-напред вървежът ми се показа доста лек нанагоре и аз не правех почти криволичения по урвата. Вървях напреко; щеше ми се по-скоро да прескоча тази стръмна стена, основата на която тънеше във

влажната и дълбока долина, а върхът се вдълбочаваше в синия океан на небето. Подир няколко минути аз и другарят ми бяхме вир-вода. Уморени и запъхтени, ние седнахме да отдъхнем. Когато станахме пак да вървим, ние съзряхме водачите си и мулетата, отминали далеко над нас. Бай Михал и Рачо Чобанът спокойно и равномерно крачеха, като правеха почтени зигзаги по стръмнината. Тогава аз разбрах на практика всичката истинност на поговорката: «Който забикаля, по-скоро стига.» Ние пак тръгнахме, но по дирите на водачите си. Една остра скала, с която се свършваше нагоре урвата, беше предметът, който привързваше погледите ни. Ние гледахме един път нея да достигнем и тогава от върха на Стара планина да погледнем на света. Тази скала беше нашата надежда, нашето ободрение. Ние правехме геройски усилия, за да прехвърлим страшното пространство, което ни делеше от нея. Ние вече не вървяхме, а пъплехме. Стръмнината ставаше по-наведена и по-негостолюбива. Кракът мъчно можеше да се закрепи въз гладкия мъх. Всякой миг се залавяхме за кичури дълга и жилава трева или за мечешко зеле, слаби и ненадеждни опори, а ямата отдолу ставаше по-дълбока и по-страшна. На юг почваше вече да се разкрива по-широк небосклон. Ние се намирахме вече по-горе от Остро бърдо на запад и от Петков камен на изток. Великолепната Стремска долина се разтваряше повече и повече със своята омайна живописност. Зад зелените бърда на Средна гора, в дъното на небосвода, се синееха като някакви призраци Родопите. Зрелището беше вълшебно, но ние си запазвахме правото да му се насладим, когато стигнем скалата, сиреч върха. Бързахме още, защото една жестока жажда хвана да ни гори, а на върха имаше студен и кристален извор — Залъмово кладенче, както ни казваше бай Михал. След един час ход ние, смазани, разсипани, възхитени, стигнахме обетованата скала. О, ужас! От нея нагоре ни се изпречи пак урва, висока, неизгледна и изчезваща нейде в облаците. Изпъкналата скала само ни е лъгала. Аз се тръшнах полуубит, отчаян на камъка. Исках да се върна, но как се слазя надолу по гладките треви, дето кракът няма де да спре? Едно подхлъзване — и отиваш в дъ-

ното на ямата! Да продължавам нагоре? Но как се върви по тази проклета стена, краят на която се не вижда?

— Е, господине, из тоя път са минали преди шест години всички нашенци, и то под куршумите!. . . Помисли си какво е било!. . . Това го викат нашите хора Зли пролез.

— Зли пролез? — извиках аз учуден.

Никога по-право название не би могло да се даде на тази невъзможна урва. Чак сега разбрах с трепет какви невъобразими мъки са изпитали хилядите премалели майки, деца и бежанци, доде се спасят от куршума и от ножа на башибозуците. Няма преграда, няма препятствие, което да не победи това могъществено и странно чувство — чувството на самосъхранение. Пред него падат всички сили на волята, всички други длъжности, свръзки, цели. Това чувство, произтекло от нашата слабост, е най-голямата ни сила. То е въоръжило беззащитния човек против зверовете, против стихиите, против природата. Тигърът е лют като човек, когато напада жертвата си. Човек е тигър, когато брани живота си. В тези достопаметни и трагични дни видяха се неща, които са извън природата. Слабостта показа чудеса и чувството на самосъхранението — подвизи. Охтичави и полуживи хора, пеши, боси, настръхнали, в два часа са прескокнали тази урва, по която ние още плуехме. Стари баби и слаби дечица са тичали като зайци нагоре; полът и възрастта са се изгубвали и преобръщали само на мишци, воля и безумие! Много майки са хвърляли децата си по тази стръмнина, за да им бъде по-леко. Една шестдесетгодишна бабичка, прегърбена, пречупена, натоварена с един тежък товар от завивки и покъщнина, дохожда близо до тази скала, задъхана, съсипана, грабва едно хвърлено дете и тича нагоре!

Докле бае Михал, по обичая си, разказваше разни епизоди от тази страшна драма, Рачо Чобанът беше изкъртил един огромен камък и се готвеше да го търкулне надолу. Ние се взряхме с любопитство. Рачо забележи, че внимаваме, и с някаква тържественост се наведе, намести ръцете си под камъка и го тласна в дълбочината. Камъкът най-напред се търкулна, на-

прави един пръв скок, втори скок, трети скок, един от други по-големи, и се устреми надолу с неудържима бързина. Скоковете ставаха от миг на миг по-големи, по-гигантски, по-неизмерими и земята глухо тътнеше. Подир няколко секунди огромният камък скачаше в полите на урвата, голям колкото един орех. Гледката беше действително увлекателна. Рачо Чобанът забележи нашето удоволствие, отри потта си, приближи се при нас с достойнство, посочи към дирята на камъка и каза с престорена скромност:

— Това не е нищо. . . какви по-големи съм търкалял!

— Докарай добичетата, Рачо, да вървим — каза бай Михал. Водачите поеха поводите на животните и ние закрачихме пак нагоре.

Подир още един час убийствено труден ход и мъчими от люта жажда, ние стигнахме навръх Стара планина.

И аз въздъхнах!

Пред моите смаяни очи се разстилаше една величествена панорама, която се свършваше на юг със синкавия силует на родопските гори. В този безкраен простор, дето всичките цветове и краски хармонически се сливаха в една фантастична и невидена арабеска, осенявана от светлосинята ведрина на небесата, погледът се луташе като омаян и тънеше в един небосклон от лазур и поезия. . . Никога човешка дума не може изказа величието и хубостта на картината, що гледах аз. . . Възкачен на тази височина, аз чувствувах, че ставам по-голям и по-грамаден; духът на великанство и вечност, който се носи из тези гигантски създания на природата, правеше и мене да наголемявам при тях. Всичко, що се мяркаше под моето подножие, беше дребно, нищожно, покорно. Игривата Стрема, що лъкатуши из зелените паши и ливади, които покриват родливите поли на Средна гора, ми се видеше като един сребърен конец. Самата Средна гора, в по-голямата си част, представяше една дълга и неравна могила. През нейните рамена се виждаха други поля, равнини и пространства; само високият връх Богдан надменно се сравняваше с мене. Два планински орла се виеха не-

далеко и аз си пришепнах думите на Пушкина,когато тэй описва Кавказ:

Один в вышине
Стою над снегами у края вершины;
Орел с отдаленной поднявшись долины
Парит неподвижно со мной наравне.

Един прохладен и животворен горски хлад внасяше свежест и бодрост в пресъхналите ми гърди. Чувството, че лютата юлска жега палеше на този час долу в полето нетърпимо и задушаваше гърдите на бедните смъртни, усилваше наслаждението ми. Аз гълтах с жадни уста чистия и прохладен въздух и с очи поядах, както казват русите, неизмеримите небосклони. В синия фон на родопските гори неясно се мержелееха като някои пирамиди могилите пловдивски и аз, с истинско съкрушение на сърцето, представих си приятеля М., който в този същи час седеше наведен, облян в пот, над писмения си стол в една задушена и гореща стая в Дирекцията на финансите.

Ние седнахме въз зелената трева при Залъмово кладенче, с благодатните и животворни струи на което всички, с изключение на Рача Чобана, утолихме жаждата си. Утолиха своята и двете бедни животни, които съпътствуваха нашето възшествие към небето.

Подир толкова труд и напрежения ние имахме право да попируваме и бай Михал с невъзмутимо спокойствие отвори дисагите и импровизира въз старопланинската млада тревица една проста трапеза.

Тацит не ни разказва дали Лукул е нареждал по-блистателен пир!

Между това втората кокошка отсъствуваше, а третото стъкло от киселерското присъствуваше, но празно. Енигмата беше пълна. Коя вълшебна фея правеше този афронт на нашите възнегодували стомаси? Изведнаж ние забележихме зад нас двете горки животни, които доядаха последното крилце от кокошката. Значи, пируваше всичкият свят! Внезапно Рачо Чобанът си хвърли шапката, замижа с лявото око и в едно неизразимо весело разположение запя песента:

Отдавна ли си, момне ле, калугерица?

Втората част от гатанката биде тозчас намерена: Рачо, строг блюстител на медицинските правила и знаещ всичките опасности за един изпотен човек от студената вода на Залъмово кладенче, беше невидимо изсушил бутилката с киселерското, разбира се, за здравето на дружината.

Ние запушихме цигарите и се упоявахме от гледката, която бог туряше пред нашите очи. Но нашето спокойствие нечакано биде нарушено от Рача Чобана, който грабна мартинката си и тури на око две черни точки, орли вероятно, които неясно се съзираха на една далечна висота на запад от нас. Когато гръмна пушката, двете черни точки хванаха бързо да скачат по земята.

— Ударих ги — каза Рачо Чобанът, като хвърли един убийствено горд поглед на бай Михала.

Аз изтеглих дългия си инженерски телескоп и погледнах към орлите. Но тозчас останах като гръмнат:

— Бре, Рачо, това не са орли!. . .

— Ами какво е?

— Два юрука, които бягат!. . .

И действително, едвам тогава забележихме, че наблизо там пасеше едно юрушко стадо.

Бай Михал засука намръщено мустаките си и каза тържествено на Рача Чобана:

— Аз ти думам, че си хлапак. . . ти пак оножда ш... Сляп ли си, та не видя, че хвърляш въз хора?

— Орли са! Хващам се на бас! — извика Рачо упорито. . . — Колко съм ги бил такива!

И той грабна телескопа и погледна.

— Тая пусула нищо не види. . . А аз с очи ги видях.

— През дъното на шишето, нали? — избъбра бай Михал и хвана да туря в дисагите изваденитe вещи. Подир няколко минути, кога погледнахме към запад, и стадо, и юруци бяха изчезнали зад ръта.

Пред нас, на север, начеваше грамадният и висок връх Амбарица, който почти винаги е потънал в мъгли. От този връх, разясни ми бай Михал, се гледало оттатък, в България; и Дунавът се е виждал, когато е ясно. Но там мъчно се отива. . . Трябва още един час качва-

не, па и да няма мъгла, вятър ще има. . . Там всякога духа вятър. . .

Има една легенда, която казва, че на този връх Крали Марко някога имал хамбарите си. Но аз непременно исках да погледна на България, с която се бях разделил от две години, дето се криеха за мене такива възпоминания. . .

— Тогава да идем на Харманя — каза бай Михал. — Тамо по-лесно се отива и не е така високо.

Възседнахме мулетата, закривихме под полите на Амбарица и слязохме в един дол, из който шумеше безпокойно бежлива речица. Това беше главата на Осъма. Ние наляхме празните стъкла с бистри струи и продължихме пътя си по едно ново възвишение, което водеше за Харманя. Един четвърт час от Осъма минахме покрай един студен извор — Чатал чучур. Бай Михал ни покани да бързаме, защото мъглата, която увенчаваше вече височината на Амбарица, застрашаваше да слезе и на Харманя. Ние ускорихме вървежа си, но изведнаж видяхме, че бързи и задушливи облаци от мъгла минуваха през пътя ни като някакви въздушни орди. Подир малко време ние се намерихме в един кръгозор от мъгла, в която не можехме да видим повече от десет крачки надалеч. При все това ние карахме напред, за да посетим поне Харманя. Стигнахме най-после. Това бе една пуста планинска равнина. Тук Крали Марко е вършал житото си. Половин час чакахме да се вдигне гъстата мъгла, за да хвърлим поглед на България. Мъглата още повече се сгъстяваше и ние чувствувахме, че ни пронизва студ до костите. Аз мълчаливо се поклоних на невидимите поля на България; решихме да се върнем. Ние слизахме напреко, защото нямаше възможност да познаем прежния си път. Ние пътувахме мрачно и тъжовно, всред непроницаемия океан от мъгли. Изведнаж пред нас лъсна ясното синьо небе, потънало в зари и смях, и Добрила спокойно и ясно издигаше главата си в небесния лазур.

Бай Михал внезапно събра веждите си и запя юнашката песен «Горо ле, горо зелена!» Чудно се разлагаха тези мъжки и свободни звукове в самотиите на планината. Сякаш буковете отговаряха и шумът на поточето

пригласяше на тази дива мелодия. Песента изпълняше долове, разбуждаше еловете, катереше се по урвите и се губеше в небесата. Никога не съм чувствувал такъв възторг при пеенето на една народна песен. Вероятно, защото беше в гората. . .

Тук неволно ми дохождат на ум ония хубави редове, в които г. Величков с такова вдъхновение и патос говори за нашата песен, пеяна в планината. Макар че те са вече четени, аз пак се осмелявам да ги приведа тука и да украся с тях разказа си. Те ще изкажат всичко, каквото аз бих се помъчил да кажа за обаянието на народната песен, когато ехти тя в планината.

«На българските песни подобае, за да бъдат почувствувани и разбирани, обширността на небесата. Пеяни другаде, освен под небето, под сенките на леса, при шуменето на вятъра, те изгубват своето изражение, както изгубва шара си и повяхва разкошната ружа в задушната атмосфера. . . На природата българина отправя своите оплаквания, ней той съобщава своите радости. Тя едничка е състрадавала пет века на теглата му, тя едничка пет века е знаяла да му доставя редките радости, които сърцето му е било способно да почувствува. Затова и той не взима освен нея за свидетел на чувствата си. Той разумява, че тук всичко го разбира и слуша: изворът, що ръмоли в дъбравата; листата, що шумят; звездите, що трептят на небесата. Душата му и природата, еднакво вълнувани, се съединяват в това безкрайно чувство — съжалението. Отзивите, разбудени, повтарят напевите на песента. И той забравя света и чувството на страданията му изчезва в душата на природата. Изкуствените песни изискват особен талант, упражнен глас. Българските народни песни изискват само чувство и обширен кръгозор и всякой става певец, като съгласи диапазона на душата си с величествеността на природата. Всяка от тях носи печата на скръбта и меланхолията. Във всяка от тях се таи историята на петвековните страдания на народа. Всяка от тях е един вик на народната душа, омаломощена в борбата с тежките бедствия и страдания. Осъждат българските народни песни като монотонни и досадни. Критици! Вашите присъди миришат на задушената атмосфера на тъмниците, които наричате ваши

кабинети. Имате ли разположение към музиката? Ухото ви може ли да почувствува хубостта на една мелодия? Гласът ви способен ли е да възпроизведе правилно два звука? Душата ви способна ли е да се развълнува? Една хубава пролетна вечер изкачете се на една планина. Обгърнете с погледите си пространството, което се разстила пред вас. Отворете гърдите си на разкошната миризма, която пълни въздуха около вас. Нагледайте се на обагрения хоризонт, зад който потъва слънцето. И възхитени и очаровани от зрелището, което се разстила пред очите ви, запейте една българска песен. Дойдете тогава да кажете какво мислите за българските народни песни. . .»

Минахме покрай три трапа, прилични на копани.

— Ето Марковите дупки — каза бай Михал.

Пак Крали Марко! Навред все ти, гигантино! Твоята сянка се носи над целия кръгозор на Балканския полуостров! Не си ли ти духът, който свързваш в една вълшебна верига цялото южно славянство? Какво значи твоята огромна и тайнствена фигура? Ти никъде се не срещаш, а навред се намираш. . . Като човек ти си великан; като мисъл ти си идеал!. . .

Дивни Крали Марко! Всеславянска славо!
На тъмни фантазии създанье мъгляво!
Роланд македонски, заветен и мил,
ти векове с твойто име си пълнил!
По кои полета, по коя пустиня
ти не си размахвал сабя дамаскиня?
Где не се е мяркал твоят стращен стан?
Къде не си мятал златен боздуган?
Где не си се борил с някой кеседжия?
Где не си препускал коня шарколия?
В коя скала здрава, във кой камен яки
диря не остави грамадний ти крак?
От Белград до Прилеп, где в глуха пещера
турят ти вртопа тъмните поверья,
до Кукуш печални и до Хеликон,
призракът се носи на черний ти кон
и се мярка твойта неизмерна сенка. . .
Коя ли бе тая баснословна ненка,

що откърми тоя дивен исполин —
с един крак на Емус, с други на Пирин?!

. . . . . .
. . . . . .

Добрила, към която възлизахме вече, е една висока, островърха могила, южната и източна стръмнини на която са съвсем голи, а северната и западната са гористи и покрити със стари и сгъстени ели. Мъглите не смееха да доближат до нея и се спираха насред дола като пред една вълшебна преграда. Съществува една романтична легенда за нея. Едно време някой си Добрил войвода, не знам при какво нападение, уловил една млада пленница, за завладяването на която всичките момчета от дружината му ламтели. Войводата предложил надваряне: който изнесе пленницата до самия връх на могилата, напреко и без да почива, да стане тя негова. Приело се. Един след друг се опитали всички да я изнесат до върха, но все спирали, кой до самите поли, кой по-нагоре, кой до половината. Никой нямал сила да я изнесе до върха без отдих. Добрил войвода бил последният, който се опитал. Юнак бил Добрил и спечелил победата: той я изнесъл на върха! Но там той издъхнал същия час от изнемощение; издъхнала и пленницата при него. От какво? — Легендата не обяснява. Оттогава тази трагическа могила добила името на войводата. Източната страна, по която е ставало надварянето, е почти отвесна и трябват неимоверни усилия, да я възлезе човек напреко до върха. Аз си спомних моето възшествие по Зли пролез и почувствувах благоговейно удивление към силата на Добрил войвода.

Ние се позапряхме под могилата, за да си починат добитъците. До нас достигаше глухият шум на Осъм, който се лееше из дълбокия дол и извиваше къде северозапад, за да слезе по северния склон на планината къде Троян. Насреща, на североизток, още се тълпяха мъглите въз неприветливото чело на Амбарица. Между двете могили съществуваше един жив контраст. Като два духа на мисълта и гнева стоеха тези неми исполини, единият завит в сиво, облачно було, другият замислен под сиянието на небесата.

Прекрасни са горите от ели, които растат по вътрешните урви на Стара планина. Българската горо-изтребителна ръка е бръкнала в самото сърце на Стара планина и е оставила вечни следи от своята опустошителност. Остават вече сравнително малко гори от букове и ели в Балкана. В продължение на много векове топорът е оголвал тези непристъпни области от кичести и зеленолиствени лесове. Всяка година е бил пропъждан по един влажен, плодотворен облак от тези висоти; всяка година, цели векове наред, е било пресушавано по едно изворче, е била убивана една речка, е била унищожавана една хубост, е бил изгонван един рой славеи, едно царство от благодат. . . Видях насваляни по земята, оставени да гният, безбройно число борики, отсечени без време, и както се види, без полза. Печално се търкалят те с почернели и обезлистени клонове, с изкърмушени от пламъците или от червеите утроби и безмълвно протестират пред небето за това светотатство. В това също време всред гората видях и турци от Аиево, село близо до Сопот, които сваляха безпощадно великолепни млади и тънки ели, кастреха им клоните и ги караха на магарета в града — знаете ли за какво? За върлини по лозите!. . . Проклятие!

Ние завивахме в полите на Добрила и се блъскахме ежеминутно о дългите клони на дървесата, които висяха над пътя. Най-после стигнахме на една юрушка мандра. Казах стигнахме, но по-право е да се каже отбихме се, защото бай Михал като стар пандурин има много добри възпоминания от мандрите, които е посещавал някога, и той считаше за своя длъжност да не пропусне случай да си изпроси от гостолюбивите овчари-скитници малко извара. Юруците ни приеха твърде ласкаво, след като пропъдиха псетата, които налетяха с бесен лай въз непознатите гости. Колкото за Рача Чобана, който идеше отзад, той прие обикновеното «добре дошел» от клона на една стара борика, дето се беше покатерил във време на нашествие на кучетата, за да им докаже своята неприкосновеност. На смеха ни той скокна чевръсто на земята и каза, че искал да види от дървото накъде е Сопотския манастир. Не ще съмнение, че ние се показахме удовлетворени от това умно обяснение. Беше спасено и самолюбието на

Рача и той погледна твърде гордо към псетата, които бяха прокудени на почтено разстояние от нас.

Ние седяхме на тревата, полуполегнали, и се разговаряхме с юруците. Те бяха добри хора. Единият от тях, седемдесет и пет годишен старец, разказва, че тридесет и пет години наред той е летувал по тази планина. Мястото ми не позволява да предам тука разказа му за разни любопитни срещи, спомени, сцени с разбойници и български хъшове. Между друго той ми разказа как нагостил клетия Григор Божков от Клисура.

Ползувам се от този случай да дам някои сведения върху личността на този младеж и върху трагичната му смърт.

Божков беше един от онези тихи характери, една от онези нежни натури, които, свойствени само на жените, придават на лицето на мъжа една неизразима и меланхолна сладост. Бял, румен, с големи черни очи, той имаше някаква си женственост, която отрича всяка енергия и твърдост на духа. Приятел, после сподвижник на Тодора Каблешков, той нямаше нито огъня на погледа му, нито буйността на словото му. Имаше само патриотизма му и то беше доста. В предвечерието на въстанието на 1876 год. Григор Божков остави Пловдив, дето управляваше книжарницата на г. Данова, и отиде в Клисура, за да приготви окончателно и подигне бунта в родния си град. Когато клисурското движение беше смазано от ордите на башибозуците, предвождани от кръвожадния Тосун бея, Григор Божков успя с двоица още другари въстаници да избяга в Стара планина. Там те се скитаха няколко деня, спяха под дъжда, криеха се из горите и се хранеха с трева. Изгубени в непознатите пустини на Стара планина, обиколени от хиляди опасности, преследвани от потерите, които тогава се организуваха в турските села, тримата нещастни бедствуваха вече да умрат от слабост и глад, когато една заран съглеждат от тези височини места, не чужди тям.

Познаха, че се намират над Сопот, дето имаха свои приятели. Сладка искра от надежда изгря в техните сърца. Вечерта те се спуснаха от Остро бърдо, преношуваха в бедната къща на една сиромахкиня на края, на заранта рано се прехвърлиха през високия зид на

църковната ограда и се явиха пред бабата, която требеше и пазеше църквата.

Когато видя тези три момъка, облечени в странни и хайдушки дрехи, пожълтели от глад, почернели от тегло, бабата се уплаши.

— Бабо! Мълчи! — казаха те. — Ние не сме лоши хора... българи сме... помогни ни...

— Кои сте?

— Клисурци сме... идем от планината... крием се... крием се... не обаждай ни.

Бабата ги прати да се скрият в училището. Дойде попът да служи утренна. Бабата тича при него разтреперана.

— Що е, бабо? — пита попът.

— Бунтовници, дядо попе!... Трима! Кажи ми какво да ги правим.

Попът бе стъпил на прага на храма.

Той щеше да служи утренна.

Изведнаж той се изгърби на храма и слезе в селото...

И църквата опустя. Никаква песен тази заран не се възнесе към небето. Кандилото блещукаше с мъртва светлина пред разпятието. Сякаш от него капеше кръв!... Подир половина час училището беше заобиколено от башибозуци. Гърмяха и вътре, и извън в прозорците. Троицата другари бяха се качили на пода и се потаеха. Няколко башибозука гръмнаха към пода. Червени капки кръв капнаха през резките. Скоро дъските бяха строшени и долу се строполиха двама души. Единият бе ранен. Той се затече несъзнателно към двора, отиде до църквата и седна спокойно на дъската до зида. Той гледаше. Куршумите свиреха около него. Другият момък побягна досред двора и падна мъртъв. Григор Божков скокна, промъкна се между башибозуците, доближи до стената на долното училище, и там се спря... С един удар отсякоха му главата. Дели Мехмед я занесе на конака. Раненият момък биде чушнат на гръб и занесен в конака, а после в Пловдив. Третият си остана на мястото. Селото беше пусто. Тосун бей пристигна в това време с хиляди башибозука, въоръжени с пушки, ножове, лопати, косери... Но късно!

Днес на терасата, пред съсипаното училище, лежат костите на двамата нещастни поборници. Три недодялани камъни, неправилно натъркаляни въз тях, свидетелствуват за минутното усърдие, което са имали гражданите, да увековечат спомена на тази трагедия и на този срам!

Слънцето висеше вече на западния небосклон. Оставаше още един час до залязването му и ние побързахме да се спуснем пеша от Балкана през Почивалото. Ако да се не боех да направя картината си съвсем кървава, аз бих разказал едно романтично самоубийство, което преди няколко години се извърши тука; бих разказал как един любовник, като видял, че ще бъде разделен от любовницата си, с която заедно бягал дотука, ударил се с нож в сърцето и умрял между гърдите ѝ... и небето! Но нека не закачам тази тема. Може би някой друг мечтател да намери в нея вдъхновение и канава за някоя байроновска поема.

Скоро ние се смъкнахме по кривините, сиреч по планинския път, който с безбройни лъкатушения слазя чак в Манастирската река. Отдясно ни се откриваше панорамата на западната част от Стремската долина. Ние се любувахме на многобройните села, що оживяват тази долина, на очарователната зеленина, която я пременява, на кичестите дъбови горици, които я пъстрят. Недалеко, въз един скалист, остър, непристъпен рът на ребрата на планината, меланхолно изглеждаше полуразрушената старовремска крепост, въз буренясалите стени на която зееха големи черни дупки, направени от времето. Аз съм ходил и друг път при тези развалини, но никакъв знак или надпис не съм намерил, по който да би се узнало нещо за миналото на този скелет. Никакво предание тоже не съществува в народа. На дясна страна се разтваряше провалата, из която гръмливо тече Манастирската река. Ние вече се спущахме напреко и пътят ни стана много труден, защото беше настръхнал от много каменяци, ровове и жилави храсталаци. От «Гроба» ние виждахме харно Сопотския манастир с ниските му подновени зидове, със скромния му храм, който приятно се белее всред разцъфтялата зеленина на околностите. Този манастир, някога цветущ и оживен от голямо число калу-

гери, засенен от един гигантски, многолетен бор, сега е печален, пуст и прилича на един забравен паметник на миналото. Още в турско време бе запустял. Калугерите му бяха измрели или избягали и станали игумени в други манастири; великият му бор падна и набожността престана да посещава оградите му. През войната башибозуците съсипаха до основа хубавия многосводен храм, съграден със средствата и грижите на отца Рафаела; чардаците бидоха изгорени, зидовете срипати, гробищата разкопани.

Слънцето хвърляше вече последните си зари на върха на планината, когато аз и другарят ми слязохме при самата шумеща река. Оттам ние с благодарност съгледахме през клоните на дървесата, в цветущата ливада, многобройна дружина от приятелски и роднински семейства, насядали около богата и весела трапеза, дето нашите места бяха гостолюбиво запазени.

МОЧУРЪТ

КАРТИНИ И НАСТРОЕНИЯ

Аз вървях на юг, из утъпканата пътека, между мочурите, които заобикалят Карловските бани. Няма нищо привлекателно за погледа в тия непроходими търсавища, задъхали на сяра, покрити с тъмната зеленина на високите, корави, блатисти треви, из които излизат, вечер особено, милиони жабешки крякания. Но сега звънливите гласове на тоя земноводен народ на мочурите се потаяха. Тук-там само някои лениви «ква-ква-ква» се обаждаха и пак спотайваха при шума на вървежа ми. Едничкото нещо, което оживяваше приятно еднообразието на тоя пущинак, беше щъркелът недалеко от мене, който газеше с въздръгнати крачоли из гъстите треви на мочура, забиваше дългия си червендалест клюн в тях, издигаше го към небето съзерцателно, прегъваше го на гърба си и клепеше звънливо. Не знам защо, но това ясно клепане на щъркела винаги е внасяло мир в душата ми, види се, защото наумява мирния нетревожен живот на селото, сламените покриви с щъркови гнезда на върха, затрънените плетища с бели костници на волски глави по тях, волята, тишината и идилията, която си създават мечтите ни. По-нататък, на зелената паша, стадо от говеда, дето весело се гонят яки, сити бикове и черни биволи повдигат муцуната си към небето и душат. Зад пашата кичест върболяк; зад върболяка свети мътна Стрема, зад мътна Стрема пак върболяк и зеленина, а зад тях — родовитите ребра на Средна гора.

Изминах областта на мочурите и стигнах до правилния ред зелени върби, отсам под които течеше дълбока воденична вада.

Едно селянче, облегнато до върбата, свиреше с кавал.

Аз се запрях срещу него под сянката на листата и се вслушах в ясните и приятни звукове на свирката; те изскачаха силни, бойки и се сливаха с шума на листето и на речката и пълнеха околността с хармонията си. Обаянието се увеличаваше от простата, живописна картина на природата; само тук, на полето, под синьото небе, кавалът може да говори изразително на душата. За да допълни прелестта на тая идилическа сцена, въображението ми представи хубавица черноока девойка, за която въздишаше в тия страстни звукове младият момък. А кой знае, може би и истина да беше така. Ние, жители на градовете, отдавна сме навикнали да гледаме на любовта като на порок или, поне, като на срамотна слабост. За да угодим на светските понятия, ние затъпяваме най-нежните струни на сърцето си и се боим от трептенето им като от едно угризение. Разгласи ли се една ваша сърдечна привързаност, и ето тя става пища на подигравките, на глупостта и на хорската природна злост. Обществото няма да ви прости това чувство и ще ви изрази гнева си в най-гадни форми. . . В селата не е така. Там естеството е запазило своите права против предразсъдките на градовете. Селянинът и селянката не крият любовта си, опознаването на която е гордост и тържество за тях. Идете на студения извор край селото, бедната девойка, която не намери кой да ѝ напие водата, да ѝ грабне цветето от главата, дваж и триж се връща с празни котли на извора. Стане ли много шумно едно чувство, седенките и беленките го награждават с една слава — с песента, — в града ще бъде с пасквил. . . Селяните, във всичко друго останали назад, в това отношение стоят напред. Те са в прогрес, прогрес, придобит не от възприятието на теориите на натурфилософията, но чрез остаянето при природата, която сама е принцип, истинен, абсолютен, вечен.

Впрочем, има едно петно тука. Ако ергенството и моминството в селата са пора твърде поетическа, женитбата туря край на всичко. Мъжът повечето пъти става грубиян, ленив и затъпява по кръчмите, а жената става робиня, копае, сее и ражда деца. Вместо студения

извор, китките, песните, любовните срещи на плета, сега е колибата, димът, мъките, сополивите деца и поразията. Тя остарява завчас. Това е «черното венчило» в селската песня. Всяка поезия изчезва!

Младият селянин, който свиреше, беше на около двайсет години; ръст имаше тънък, строен и красив под простата си ожулена абичка; лице изгоряло от слънцето, тук-там побеляло от пършеите, но с умно изражение и затова симпатично. Той престана да свири, извърна се към четири вола, що пасяха там в долчето, изхъйка им и те послушно се върнаха насам, като въртяха галено опашки.

Аз го поздравих, размених с него няколко приятелски думи и продължих пътя си и скоро стигнах до Стрема.

Седнах на брега, на зелената тревица. Вълните, мътни и дълбоки, се прехвърляха сърдито и шумяха. Лятно време, в сушите, Стрема е една бистра речица, на която шумът е като напевът на една моминска песен — тъжен и любовен. Сега тя беше голяма и можеше да превърне биволска кола с буйството си, усилено от водите на няколко бесни балкански поточета. Както Тунджа през Казанлъшката долина, тъй и Стрема минува през всичката дължина на Стремската долина, пои многобройни села, паши и ливади, додето се закрие в разкошната клисура на Средна гора, а оттам — през широката долина на Марица се втича в тая река. Стремската долина е един от великолепните ландшафти на Тракия; западният ѝ кът, дето тя се стеснява и свършва до полите на снегопокритата планина Рибарица (на картата Вежен), при Рахманли, е най-възхитителната ѝ точка. Там природата не е пожалила нищо от даровете си. Представете си най-чудесната алпийска долинка, но насеяна с трендафили! Правителството на Стремската околия, прозаично, както всичките правителства, не е могло да даде на тоя предел друго административно название освен «Райски участък», което носи със слава и днес. Оттам дори до калоферските рътове се простира грамадната верига на Стара планина, на която белите снежни върхове чудно хармонират с преснозелените долини в подножието ѝ и със сините небеса — над главата ѝ.

Като се насладих от изгледа на шумящата река и се намечтах под песента ѝ, аз се повърнах назад.

Денят беше чудесен. Не ми се щеше нито да се къпя, нито да се запра в стаята си: реших да продължа разходката си. Възвих към север, през нивята, за да посетя двоевърхото гористо усамотено бърдо, което затуля селото Маджари. Едно, исках от върха му да погледам на широкия простор, който трябва да се разтваря пред него, а друго — защо да крия? — да удовлетворя една прищявка на детството си. Още дете когато бях, това двоевърхо бърдо, което, гледано косвено от брега над Сопот, имаше подобие на разлато **М**, привличаше погледа ми и сърцето ми. Аз копнеех от желание да възляза на него, чинеше ми се, че тогава щях да бъда най-честит. То беше ми станало мило и правилните очертания на двата му върха бяха живо изобразени в душата ми, но това не беше доста: аз го изображавах по коричките на книгите си и с въглен по белите гладки зидове, кога вървях из улиците. Тая симпатия беше се възбудила у мене, както си спомням, от контраста му със Стара планина, при величието на която то стоеше тъй унизено, тъй малко, тъй злочесто — сякаш че беше сираче! Аз му бях станал отдалечен приятел и го галех с погледа си, и го обичах... Сега то беше за мен грубо, бездушно и хаотическо, като всяка планина, гледана отблизо, и не приличаше ни най-малко на сираче, достойно за състрадание; напротив, даже гледаше твърде безочливо към Балкана. Но то пазеше прелестта, която му даваха детинските ми възпоминания.

Подир половина час вървеж человекът удовлетвори каприза на детето и аз с възхищение гледах пред себе си, кацнал на южната височина на бърдото.

Никога не съм се наситил да гледам на Стара планина — оная Стара планина, която загражда като стена северния кръгозор на Стремската долина. Не знам дали природата, българската природа, във всичко щедра царица и гениална художница, е създала някъде, по цяла България, нещо по-царствено, величествено от тая част на Стара планина! Защото тук картината е поразителна и величието на зрелището има нещо подобно на вековете: безконечно и ужасяюще. Тук Стара планина без предгория, без стъпала, без тераси, тъй да речем, без предисловие, се издига внезапно в небесата, гола, страшна, велика, и нищо не пречи на възхитения поглед да я обхване из един път, да ѝ се начуди и да я глътне във всичката ѝ безкрайност. Тя е като една фантастическа стена, изградена внимателно, правилно, гладка, симетрична от някой великан-зидар, за да раздели два свята. На две-три места по хоризонталният връх на тая безкрайна стена личат грапавини и зъбци, като тия, които прави времето на един оцелял старовремски крепостен зид, но които не бъркат никак на правата черта на върха. Тия грапавини са великаните Добрила, Амбарица и Купенът.

На двата си края само тоя зид изменя правилната си форма по един буен и величав начин: на запад — с грамадната Рибарица, която има вид на някой допотопен чудовищен мамонт, легнал на Стара планина и на Средна гора; на изток той се завенчава гордо с пирамидалния Юмрючал — див, усамотен и ефирен гигант, който стърчи в лазура на небесата:

Висок, замислен, вечен
кат идеал далечен.

Слънцето зайде, когато се смъкнах в полите на гористото бърдо; месецът тозчас побеля на небето, после посребря съвсем и изведнаж огря. Настъпи нощта. Аз бях вред гората! Не може лесно да се представи странното чувство, което обхваща человека за пръв път нощe в непозната гора, особено при месечината. Всичко, що те окръжава, добива един тайнствен живот, добива своя душа, която е различна от твоята, и ти стоиш като чужденец вред тая царствено дива природа, без да можеш нито да вземеш участие в битието ѝ, нито да я разбереш. Тия фантастически сенки на гъсталака и на клоновете са будни и крият една страшна прелест за въображението ти, черните върхове на дърветата са фантоми, всяка виделина в гъсталака е едно око — вложелателно; всякой шум, всякой шепот е една непонятна за тебе дума, една неизвестност. Цялата тая сплътена стихия от мрак и сенки, и лучи, и шума, която мълви, и зефир, който шепне, са един мир, който ся-

каш прави съзаклятие против тебе. Само едната месечина ти се усмихва като стара познайница. Доста дълго време седях под увисналите клони на един габър и упоен вкушавах това мрачно наслаждение от тишина и ужас. . .

На $10^1/_2$ часът върнах се в жилището си.

Стаичката ми беше над кръчмата, що е прилепена до мъжката баня. Легнах, но не можах да заспя, макар и поуморен. Отворих Шекспира, във французкия му превод, но той ме не трогна: нито Макбетовите призраци ме подплашиха, нито Дромиовците ме развлякоха — още по-малко ме приспаха. Аз хванах глупо да изглеждам стените на стаята, надраскани и опетнени като умряла съвест.

Извърнах се на друга страна, но безсънието не ми минуваше. Прозорецът беше отворен. Взех да се вслушвам в концерта на мочурите, които сега отвръст ме заобикаляха. Това беше една страховита музика, дето всичките тонове, звукове и ноти се сблъскваха, смешаха се, прегръщаха се и се сливаха в чудовищна хармония, която изпълняше нощта. В тоя шум ще различиш всевъзможни гласове: металическия звън на звънеца, тънкия треплив звук на някой стъклен инструмент, писъка на свирката, цвърчението на птичката, лаят на кучето, гуцането на прасето, плачливото гракане на враната. . . По едно време ти се чини, че тия невидими и неизчислими създания, които плуят в локвите, изпращат своя слян протест против небето, задето са оставени в най-долна степен на битието, и гледат завистливо към звездите, тия обитатели на най-горните области на ефира. Зенитът и Надирът са в разпря. Надирът изпуща своите богохулни писъци и ругателства против непостижимия Зенит, който му отговаря с лучи. . . Понякога пък ти се струва, че това е една дивашка веселба на тоя презрян, в тинята захвърлен свят, който си отмъщава за унижението с отчаяно бясна оргия. . .

И жабите все крякаха, крякаха. . .

1885

РОЗОВАТА ДОЛИНА И ТУНДЖА

Розовата долина държи от Калоферската клисура до Твърдица и се пои от Тунджа. Тая котловина има вид на дългнеста, чупена ивица, заградена от средногорските бърда и високия старопланински гребен. Но сега окото ми, по причина на нейния завой, захваща само източната половина с гористите балкански върхове. (Аз влазях в нея откъм Стара Загора в началото на май.)

Една измама. Розовата долина не се е облякла напълно още с трендафиловия си накит. Пролетта позакъсня. Зимният хлад още вее от преспите на Балкана, слънцето нема време да сгрее добре долината, по която случаят ме принуди да пътувам по-рано, когато розовите пъпки едвам се развиват. Скръбта ми е искрена. Който желае да види във всичката ѝ оригинална хубост Южна Италия, трябва да я посети през априлия, както Андалузия — през марта и Петербург — през декемврия. Долината на розите трябва да я посетиш през средата на май, ако желаеш да плуваш в море от трендафили.

Но и сега тя колко е прекрасна! Колко сила и фантазия природата-магесница е похарчила, за да окичи пролетното ѝ рухо! Старозагорското поле учудва погледа с богатството си и с неизмеримостта на хоризонта си; Казанлъшката долина го омайва с разкошната си пъстрина и величественост. Там естеството е гений благодатен, тук е поет. Додето ти стига окото, гледаш бляскаво зелени ливади, нежно кадифяви морави, живописни ландшафти, гюлови градини, вече заруменили и заблагоухали, пресни поляни, през които

ручат бистри планински бари, и всичко това прошарено с купове горици от кестени, орехи, сливи, череши, круши, дрянове, ябълки, вишове, празнично разцъфтели, а през сред тая панорама, между върбалаци и шумящи брястове, вие се млада Тунджа и шари чудни меандри по зелената равнина. В дъното на картината — Стара планина: верига исполински върхове, които се къпят в синьото небе; а далеко на запад мръщи се халосания Юмрючал, забулен от снегове и облаци, като Олимпът на някой балкански гръмовержец. Щастливите елисейски поля, турени при предела на бореевото царство! А след петнайсет дни тия нежни зеленини някоя вълшебница ще засипе с росни трендафили и из въздуха ще се залеят благоухания, заедно с песните на тъмнооките берачки, увенчани с пресни рози, като старовремските гъркини от Пафос и Цитера по Венерините празници. . .

O, qui me gelidis in vallibus Haemi
sistat et ingenti ramorum protegat umbra?

— казал римският поет и въздишал за тия места преди осемнайсет столетия.

Хораций би могъл още да прибави:

И да ме увенчае с нейните ароматни рози?. . .

Приближихме Чанакчийските бани.

Тук при ливадите спряхме за обяд. Насядахме на меката морава. Хоризонтът пред нас го затварят шумести гъсти дървета, между стволовете на които се белеят в пашите гойни черди говеда, до кърем в трева потънали. Всичко е зелено, ново, сянка. Това успокоително зрелище услажда отдиха ни. Благосклонен зефир полъхва между клоновете и упива гърдите с благодатна, нова сила. Чини ти се, че подмладяваш, като дишаш същия въздух с младата природа; тайнственият дух на пролетта разтреперва всичките ти фибри, радостно усещане вълнува душата; чувствуваш, че човек е създаден да живее при тая хубава природа, само да ѝ се радва и да ѝ се възхищава вечно, вечно, без да му се изпречват страшните въпроси на живота. . .

Ето няколко крачки пред нас, под тревясалия свод, шурти топъл чучур лековита вода, дар от горещата утроба на Средна гора. Блазни те непобедимо желание да се топнеш в топличките струи. Пак жаля, много жаля, че преварих трендафилите, а то бих си позволил сега нечуто наслаждение: бих покрил банята с трендафили и бих се къпал сладострастно в тая розова баня като не помня кой римски император!

А колко подобни минерални извори клочат из богатите поли на Средна гора! Те са истинска благодат божия. За жалост, нашето нехайство малко цени блага на тая разсипница природа; сгодите и чистотата в баните не бият много на очи. Ето например, из случайно зиналите врата зърнах дами селянки, които се къпят с гюслючета и сукмани: въобразявате си колко това е грозно. Турците имаха хубава добродетел, която не можа да се присади в нашите нрави: обичаха и умееха да се къпят. Това беше първото им наслаждение, произтекло от една религиозна длъжност. Гиздави, с мрамор постлани или с прости плочи хамамчета, които във всяка по-заможна турска къща намираме и развaляме, отбелязват хубавия навик за чистота у турската челяд. Грамадни обществени къпални (бани и хамами) навсякъде в Турция, наследие от старата римска цивилизация, зачудват погледа със смелостта на кроежа си и костуването на направата. Хамамите са изражение на възточното зодчество и на възточния вкус. Римляните, които със завоеванието азиатските царства добиха и навика за разкошен живот, въведоха употреблението на банята в Европа. Разкопките в Помпея извадиха наяве тогавашните римски бани, които поразяват по изящество на украшенията и по удобствата; мраморни басейни с топла, студена и хладка вода, която шуртяла от бронзови гърла, а до тях многобройни стайчки за съблечане, за отдих; сводът на баните е покрит с прелестни изваяния (bas-reliefs) на амурчета, а стените с атласи и други митически същества; корнизите и стените са напъстрени с фрески на богини и вакханки в най-сладострастни положения; там са били места за най-изтънчените наслаждения, истински храмове на «религията на плътта». . . Чанакчийските бани нямат такова притезание и вакхан-

ките им със сукманите и с червените си гюслючета не си потапят снагата толкоз от желание да усетят сладострастното действие на топлите струи, колкото да си операт дрехите на нея. Благодарение и на това, защото инак нашия селски народ не би се къпал по цели години.

Ние бързаме да оставим това зрелище на българска практичност и файтонът пак върви из очарователната долина. Природата със своята хубост ни дойде на помощ и настрои пак чувствата ни за възприемание нови естетически наслаждания. Картината пред нас се поразшири. Ние ясно видиме пред нас Тулово, а зад него, при подножието на Стара планина — Мъглиж, чието име е свързано с едно мрачно предание от оная страшна епоха, в която българската независимост издъхвала без борба и без слава. . .

Минахме Тунджа, която още три пъти ще се минува. Тя тече тука, скрита в таинствени сенки на високи гъсталаци, из които, навярно, ноще изскачат русалките да се къпят в огрените от месечината вълни. Не зная по-омайно-романтическа река от Тунджа, която прави хиляди прелестни завои из прекрасните долини, блести, синее се, сребри се под чистото небе, между шумести дървеса, и представлява жив образ на един безбурен и блажен живот. Тя е горда с произхождението си: тя извира из могъщите плещи на двата най-големи гиганта на Стара планина — Юмрючал и Марагидик, отдето ручи и сестра ѝ Тъжа, която, види се, носи името ѝ, гърми по снежни урви, скача от стръмни скали в бездните на планината, а след един час — тиха, мила, тече измежду трендафилови градини, като една победоносна царица, която празнува триумфа си. Рояк ручейки и поточета балкански весело търчат из долината и идат да уголемят свитата ѝ. Така царствена, тя върви все надлъж по полите на Средна гора и я запасва като колосален сребърен пояс. Но и раят, казват, е лош затвор. При Хаинкьой, като се уплашва да не би вечно да лъкатуши из тоя Едем, затворен от две планини, втурва се в Средна гора, разсича я и излазя на другият ѝ край, под Сливен. Оттам Тунджа диша свободно, тече през широки поля и отива на изток, но с много лъкатушки, като че е на подвоица към

Черно море ли да хване, или към Бяло. Най-после, като дохажда при Думантепе, над Ямбол, тя нагло възвива право на юг, улавя си пътя през необозримата равнина, просича ниската Сакар планина и уморена, прашна, премаляла от дълго пътешествие, влива се в Марица при Одрин, срещу устието на Арда, като извървява на юг толкова път, колкото на изток.

Народното въображение е преобърнало трите реки на три сестри, които, подир една препирня коя е най-бърза, наговорили се да преспят при Одрин и заранта, която първа подрани, да повика и другите, за да тръгнат и се надскоряват. Легнали и заспали. Но дяволитата Тунджа, «сестра най-малка», не стояла на думата си, ами:

Най-рано си е ранила,
дваж по-рано от петли,
триж по-рано от зори.
Тръгнала Тунджа, отишла —
на тях се не обадила.

Кога се зазорило, Арда първа си отрила очите и видяла, че Тунджа ги излъгала, и ядно завикала на спящата още Марица:

Марице, сестро Марице,
я стани, сестро, я стани. . .

Тревога голяма! Двете по-стари сестри, дълбоко възмутени, — и жени нали са — хванали люто да клънат по-малката:

Да даде господ на Тунджа
да върви и да лъкати,
горите да си пробива,
горите и планините,
на нази път да отваря.

Като се понасърчили с тия думи, фукнали по дирята на бежанката и песнята казва, че по тоя готово проправен път лесно я стигнали и заминали. Но трите сестри не могли вече да излязат из матката си и от Одрин до морето течат като една река. Кой знае защо, тия реки взели името на най-сънливата, на Марица. . .

Но фантазията ме отвлече далеко на юг, към Бяло море, а каляската отива на север, към Стара планина, през розови градини, размирисали нежно вече.

Слънцето залязваше; море от пламъци, рубини и топази блещеше зад зелените бърда пред нас; горите и хълмовете, и усоите ставаха любовно таинствени под златната ведрина на вечерния час; шумата мълвеше наоколо тихо със зефирите и полските щурци-пискуни пущаха редки звънливи ноти из утихналия въздух. . . Сладки благовония, като из парфюмираните пазви на една фаворитка, разнасяха около нас една страстна упоителна атмосфера. . . А Средна гора всѐ повече и повече тъмнееше в лазурната дрезгавина, а разкошната долина сладко и успокоително затихваше, като че ще чете вечернята си молитва, при курението на трендафиловия си аромат; към небесата, а царствения Юмрючал все още показва на изток бялата си тиара, обляна с последните издихающи розови зари на слънцето и с първите сребристи лучи на месеца. . .

Хубаво си, отечество мое! Не ще се никога нагледа̀м на божествената хубост на̀ твоята природа. Само твоят образ, мил и величествен, стои неизгладим в душата ми, която те люби, милува и слави. Малко ли пъти съм се катерил по твоите гигантски планини и съм се чудил и дивил на твоите гори и поля, и райски картини! И колчем ги пак видя, като че то е първи път, аз се възхищавам от тях и душата ми се обръща на лира и иска да пее. Само ти, отечество, само твоята божествена природа вечно съхранявате за мене очарованието си, което е пленявало детинството ми и младостта ми, и тая възраст на разочарования — дни на жестоки изпитания и мъки. Когато всичките цветя в сърцето ми завехнаха; когато надеждите и младежките ми пориви се сломиха като крилата на устрелен орел; когато в тежка житейска борба умряха много мои идеали, изсушиха се всичките извори за щастие и радост —само ти ми остаяш още и нежно ми разгръщаш обятия и шепнеш на моето ожесточено сърце думи на примирение, на чародейна утеха и на поезия. . . Бъди благословено, отечество мое; бъди честит, балкански раю! Бъди голяма и славна, о, чудна земльо, дето е цъфтяла люлката ми, дето ще се зеленее гроба ми!

НАЙ-МЛАДАТА СТОЛИЦА НА БАЛКАНСКИЯ ПОЛУОСТРОВ

Ще говоря за София.

Най-младата столица на Балканския полуостров и най-хубавата.

(Моля това прилагателно да не се отнася и до жителите ѝ.)

Да, София е хубава. Хубава е със своята чудна Витоша, със своето безкрайно поле, със своят венец от планини, които го заобикалят, със своята великолепна Борисова градина и със своята великолепна елова гора на изток. Атина има Акрополът, но тях ги няма; няма ги и Белград, и Букурещ — не говоря за убогата Цетина. Хубава по местоположение, тя е такава и по вътрешния си накит. Даже и Цариград — инак несравним по местоположението си на Босфора и на Мраморно море, няма красотите, а главно — удобствата и чистотата на София. Неотдавна разговарях с един турчин, дошел от Цариград. Той каза: «Цариград е Цариград, но София е рай!» Чужденците с тъга напущат София, която са успели да залюбят, и покрая нея — България.

*

Аз говоря това, защото си спомням каква беше София преди Освобождението: един мръсен и дрипав турски град с 15-хилядно население, дрипаво като него. По праговете на къщята дебели софиянки с шалвари се пощеха или клюкарствуваха пред помийните бари;

еврейските махали по-вонещи и отвратителни, отколкото римското Ghetto; конакът, днес хубавия царски дворец, тогава състоящ от полурухнало старо здание, заградено с окъртени зидове, въз които бяха побити късове от стъкла, за да не могат лесно да избягат затворниците. . .

Дето сега е Земледелската банка — пустош и локви; мястото, дето се красува днес прекрасната Зоологическа градина със своите редки тропически растения, със своите маймуни от индийските лесове и горди лъвове от Африка, беше пуста ливада; там софийският Диоген Никола Шишеджиев пасеше кравата си. . . А оттам на изток — подивяла степ. Ни дръвце, ни сенчица, нито славейче през май.

*

В 40 години вътре София се преобрази — тя стана неузнаваема с 250-хилядно население. Улици и булеварди прави и постлани, обсадени с дървеса, стотина горделиви здания, градини; църквата «Св. Александър Невски», най-величествената в Балканския полуостров, Народен театър, по-красив и кокетен от всички други на полуострова; Минералните бани — не старите, в които се е къпал цар Крум в 809 г. подир едно страшно клане, извършено при превземането на София, — а днешните, разкош незнаен от никоя европейска столица, с изключение на Будапеща; дворецът Врана (безграмотно писан винаги от вестниците «Враня»), един художествен перл, дължим на вкуса на бившия цар; паметникът на Царя Освободителя, който по красота и величие има съперник само паметника на Виктор Емануил в Милано. . . Петгодишните войни туриха край на по-нататъшното разхубавяване на София.

*

Да, спря тоя процес на обнова и украса.
И липсват още много работи на София.
Липсва й и една река, и казват, че кога да е, Искър

ще бъде прекаран през нея; липсват бели мраморни бюстове в зеленините на Градската и Борисовата градини.

Липсват на София и исторически спомени. Като новите американски градове, тя ги няма — София няма история. С изключение на скелета «Св. София», печална останка от тъмното византийско владичество, никакви архитектурни паметници от миналото, ни от византийско време, ни от българско, които да привличат вниманието на чужденците. Но аз и не тъжа за тях, като гледам ония, които се пазят още в Търново, сърадвам София, че няма такива — защо да се срамим?

И при все това София е хубава, ние се гордеем със София, ние си я обичаме.

*

Да, прескокнах Народното събрание (нека се не взима това в буквален смисъл). А преди три недели нещо то бе много честито. То имà, по неволя, рядкото щастие да гласува ратификацията на Ньойския мир, с който се освещаваше разсичането тялото на българския народ!

«По-грозно злодеяние от българския мир светът не помни. По грубия начин, с който се налагаха условията на примирието по-рано и на мира — по-после; по все новите и нови изнудвания, които се вършеха над България, за да я доведат до отчаяние, той има равен само мира, сключен между Рим и Картаген след Третята пуническа война, или поведението на галския вожд Брен в обсадения Рим.»

. . . . . .
. . . . . .
. . . . . .

Горните редове са взети от устата на едного от ораторите на митинга, станал на 6 май, за да се изкаже протест против похищаването на Тракия и отдаването ѝ на гърците.

Нямаше нищо по-трагично и по-величествено от тая народна манифестация. Никога българската душа не е изразявала своята скръб и своя гняв в по-ярка форма.

Над главите на хилядното множество се носеше един лес от бели плакарди, по които плачеха имената на Македония, Добруджа и Тракия.

Когато ораторът гърмеше от стъпалата на Народното събрание, чух едного печално да казва: «Каква полза?». . .

Други рече: «Защо ли си не мълчим?»

Но един бивши офицер с орлов нос и с такъв поглед извика:

— Ах, вие, господа! Та все това правихме досега! Я помислете: въпреки условията на солунското примирие, нас ни учтиво изтикаха от Добруджа, дето българското право се подчерта чрез най-великия и славен подвиг през цялата всемирна война: превземането с пристъп страшните тутракански укрепления — и ние си мълчахме; орязаха България откъм запад — пак си мълчахме; въпреки Ньойския мир, три месеца по-рано отнеха оръжието ни и ни накараха да разпуснем войската си — ние пак кротувахме! Залъгваха ни с някакъв принцип за самоопределение на народностите в Македония, додето тя потъна в ненаситните гуши на сърби и гърци — чу ли се някой вик на болка и протест? Сега, след безбройни залъгвания и упоявания с опиума на надеждите, грабят ни Тракия!

Как, пак да мълчим?

А на ораторовите гръмовни протести пред Народното събрание хиляди гласове от безчислената тълпа викаха: «Не, няма да дадем Тракия!»

При тоя възглас Цар Освободител на бронзовия си кон сякаш кимна одобрително, като че казваше: «Деца, вие сте достойни за моята любов!»

— Няма да я дадем! Няма да дадем Тракия! — викаше пак тълпата.

О, величествен избух на българското сърце!

Зная, нашите победители ни отнеха оръжието, туриха ни окови на волята, заобиколиха ни с бодлив тел, за да не може гласът ни да стигне до малкото незамрачени съвести в света, отвориха ни едно бъдеще, пълно със срам и нищета. Но едно нещо само не можаха да ни отнемат: честта и човешкото достойнство!

Обичам тоя гняв, безсилен, но горд.

Нека тоя гняв като мълниен блясък осветли душите на целия народ.

Тоя гняв е един духовен капитал.

Това е също една армия, армия нравствена, въз която се крепи нашата наболяла душа.

Не бива да губим вяра, не бива малодушно да отпадаме и скръстваме безнадеждно ръце.

Кой знае, бъдещето, може би близкото бъдеще крие нещо в тайните си скутове. . .

Един осъден на смърт отива към бесилото, пожълтял от ужас и почти безжизнен.

Един умиращ старец очаква покорно конеца си, без надежда и без роптание.

Да, човек умира. Но един народ не иска да мре. А ние сме един млад и жизнен народ. Ние живеем с надеждата, ние гледаме в бъдещето. Един кипящ вулкан от ярост и енергия бухти още в нашите гърди!

Не, ние искаме още слънце, въздух; искаме живот, за какъвто сме достойни, и заговорът на всичките сили на ада няма да убие у нас неумиращото, няма да угаси негасимото.

Не! Над вратата на бъдещето ни не стоят Дантевите думи: «Lasciate ogni speranza voi qui entrate!. . .» а думите: «Българийо, не губи надежди!»

Ние вярваме, вярваме, вярваме!

Май 1920

ДО РАДОМИР

(ПЪТНИ ВПЕЧАТЛЕНИЯ)

С едно приятно свиване на сърцето, с една детска радост, прилична на оная, която пансионерките изпитват, кога ги пуснат на ваканция, напущах София сутринта на 19 май, за да се разходя до Радомир и да погълтам чистия въздух на полята и планините, да се полутам из свободните простори. На читателите би станало лесно понятно това ми радостно усещане, ако прибавех, че напущах столицата, кална и отвратителна като никога, с нейните улици, разкопани за поставяне водопроводни тръби, продънени, прилични на зеещи гробове, покрити с купове пръст, дишущи миазми и смрад. . . Но защо да хвърлям и аз камък въз бедната София? Нека я оставим на покой в каловете ѝ и в дъждовете ѝ и да потичаме из природата, която не познава ни кметство, ни предприемачи, която нищо не може да загрози или опошли.

И когато влакът ме носеше из полето към Владайската клисура, аз пак с юношески екстаз поздравлявах Витоша, сега забулила челото си с дъждовни мъгли, но зелена и хубава, и полята и хълмовете, позасмели се с пролетна зеленина от завчерашните дъждове, след продължителната суша и заоблаченото небе, през сивата застилка на което боязливи слънчеви лучи крадешком, сегиз-тогиз, озаряваха мократа земя и локвичките край линията, бледен, несигурен зрак, и всичко това ми се виждаше тъй хубаво, тъй хубаво. . .

Аз имах в купето за другар г. Е., с когото отивахме заедно до Радомир, дето бяхме поканени на гости от едно приятелско семейство там.

На станцията Горна баня влакът се бавѝ доста дълго. Но най-после ни понесе с пъшкане и тежко към Владайската клисура.

Владайската река, пенлива и шумяща, гърмеше долу между дърволяка си, над нея се вдигаше стръмно склонът на Витоша, облечен с гъста тъмнозелена гора. Картината беше прекрасна. Тоя воден шум, тия гори, покриващи хармонично закръглените хълбоци на гордата ни планина, тая сурова неначетост и девственост на природата, това диво съчетание на звукове, зеленини, багри, преспи и скали, тая таинственост на красотата и свободата очароваваха, пленяваха.

Минахме над Владая, разсипана живописно в швейцарската си долинка, минахме хубавата ѝ седловина, вододел на Бяло и Черно море, и се спуснахме в прелестната длъгнеста долина на Струма, избликнала из южните поли на Витоша. На южния край на тая долина се белеят димове от запалени каменни въглища и нѝ обаждат, че наближаваме Перник със знаменитата си каменовъглена мина.

Уви, казвам «мина», защото така е заповядано да се говори. Нашето българско слово «рудница» е афоресано. Прочутата по своето безвкусие и невежество българска администрация загрози и оваврвари езика ни, загрозява го и оварварява го непрестанно. Разкошната Владайска теснина, която минахме, не е вече ни теснина, ни клисура, ни усте, ни пролом — инженерите я кръстиха дефиле! Скоро ще имаме в София, ще влезе в речника ни една нова филологическа чудовищност: хала! Тържище, пазар, пазарище не са български, не са понятни. Х а л а ще бъде такава. Идиотите в канцеларите, които ни натрапват чуждите ненужни, безсмислени и варварски думи, нито се сещат какво светотатство правят с нашия беден език. И вестниците — и те работят мъжки за това нещо. (Напоследък, между хилядите други безобразия, въведоха и думата «гамен», когато искат да кажат на някого, че е вагабонтин или безсрамник, а gamin значи просто хлапак, палаво дете.) Добрият вкус, науката, училището, писателите могат да се възмущават, да протестуват, но каква полза от това? Езикът ни днес го правят невежествени инженери, безграмотни чи-

новници, неразбрани вестникари и ние, щем не щем, ще гълтаме и мини, и хали, и гамени, и всякакъв филологически смет.

Влакът се бави доста на пернишката станция. Разхождайки се край него, ние гледаме голата могила на юг, в чиито поли се вие Струма и се гуши Перник с простите си къщици, засенени от зелен дърволяк, а срещу нея през пролома на Струма се издигат настръхналите черни скали на Голо бърдо.

Тая могила е историческа. Въз челото на тая могила някога е стоял «непобедимият Перник», прочутата твърдина на Кракра, храбрият български воевода, един от паладините на Самуила в трийсетгодишната му война с Василия Българоубиеца.

На 1874 г. аз живях в това село около една година. Често излизах на върха на могилата, насеян с останките на средновековните стени, в които многократно са се били разбивали усилията на Василия да превземе крепостта. Мечтаех там, бродех уединен, потънал във възпоминания за ония трагични епохи на героизми и катастрофи. И уединението ми се населяваше с образите на миналото, аз живеех с тия исторически сенки и моята мисъл възсъздаваше гордите зидове със зъбци, с кули и бойници, и образа на забрутелия болярин Кракра, упорит защитник на крепостта; виждах в бляновете си Самуила, тая величава и мрачна фигура в нашата мъглява древност, която владее с исполинския си силует цял един тридесетгодишен период от историята ни. Въобразявах си, че той минува с дружините си оттука, аз му се покланях на него, на военния му гений и съзерцавах с благоговеен ужас замъгленото му от страшни и бурни мисли чело. И аз се обръщах към скалите на Голо бърдо, настръхнали срещу мене:

Скали грамадни срещу мене,
гиганти каменни без глас,
защо сте вие наскърбени?
Защо сте мрачни тоя час?
Кажете ми да чуяази,
дали е някога тук бил
на таз могила, срещу вази,
великий, мрачний Самуил?

Слушали ли сте вий гласа му
внезапно тука да гърми —
как тръпнели от яростта му
вси брегове и вси хълми?
Ил нищо вий не сте видели
в ония страшни времена?
По вас тез точки почернели
не са ли кървави петна?
Да, вий го знайте, Самуила —
и аз го зная като вас.
Навред — в тоз дол, при Пинд, при Рила
е паметта му тоя час.
Всъде го видя като хала,
разпален, буен, страховит,
че брани като Анибала
отечеството си сърдит;
ту в ихтиманските рътлини
врага потиска с кървав бой,
ту из тракийските долини
размахва вихрен меча свой;
ту край идрейските брежища
като светкавица лети,
ту през гори, поля, долища
за нови битки се вести.
Тук воевода лют и славен,
там бежанец един остал,
или отчаян, окървавен,
ил умиращ от печал.

Дойдоха ми сега на ума тия откъслеци от едно написано тогава стихотворение, плод на моите усамотени мечтания по тая могила, свидетелка на събития предвековни. . .

Влакът с гръм профучава из скалистия пролом между могилата и Голо бърдо край мътните сега вълни на Струма и излезе в една хубава долина, прорязвана във всичката си дължина от тая река.

На пътя между Перник и Радомир има спирка Батановци, дето влакът се бави доста. Тук заваля дъжд, който стана пороен, когато стигнахме до радомирската станция.

Там ни посрещна младият радомирски учител г.

В., нашият амфитрион. Дъждът плющеше немилостиво, а фаетон нямаше да ни закара до града. Подир дълго чакане под навесата на близката кръчма дъждът престана и ние решихме пеши да идем до Радомир и да вървим почти три километра по разкаляното шосе. Но провидението, в лицето на един файтонджия, смили се над нас, който се съгласи великодушно да ни закара срещу 5 лева!

В домът на гостолюбивия учител имах приятния случай да намеря, като негова гостенка, и младата писателка г-жа М., обърнала неотдавна вниманието чрез една книжка с мило и задушевно написани разкази. След един хубав обяд, приготвен от грижите на младата домакиня, обяд, станал на един кьошк пред разкошната зеленина на двора, ние направихме разходка из града, който радомирчани насмешливо наричат Раденбург.

Глух и убог е тоя Раденбург. Кални и криви улици, вехти хора, провинциални типове. Той е разположен в един дол и по склоновете му и е пълен с дърволяк и зеленина. Излязохме на северния му край и се покачихме на голия рът там, отдето се радвахме на хубавата гледка въз града и котловината му. Зад нас Голо бърдо възвишаваше голите си хълбоци и гръб, пред нас, на юг, се разстилаше прекрасно поле дори до кюстендилските планини. В турско време Радомир имаше физиономия на турски градец, сега си е чисто български и само един полуразрушен мечет свидетелствува за прежните му обитатели и владетели. На този рът посетихме Извора — така се нарича обилния с вода извор, който лете прохлажда и пои Радомир. Накрай града шурти, от твърде високо, струйка вода, това е знаменития «радомирски водопад». Тая радомирска Ниагара в турско време беше по-голяма, но сега е намаляла и кьошкът до нея, на който турците пиеха кафето си и ракията си, е изчезнал. Искахме да продължим разходката си по-нагоре, до Манастирището, гориста падина в полите на Голо бърдо, но навъсилото се пак за дъжд небе ни принуди да се върнем в града. Пътьом отбихме се във военния клуб, дето починахме в приятна беседа, при чаша бира, с началника на радомирския гарнизон г. М.

При заник слънце — защото дъждовните облаци пак се разбягаха и отвориха на запад една ивица от синьобагрено небе — ние се върнахме в къщи за вечеря.

Тя беше твърде весела. След кафето ни очароваха песните на младата домакиня и гостенката й, и двете мили и очарователни. Песните, шегите, смехът, духовитостите, на които тонът главно даваше жизнерадостната наша писателка-другарка, се продължиха до среднощ. Не желаейки да стесняваме, аз и г. Е. отидохме да нощуваме в хотела, а навън градът спеше, потънал в дълбока глухота и дълбока тъмнота, защото тоя превъзходен Радомир, верен на милите старовековни традиции, не пали фенери нощем, и ние при мъжделивото осветление на едно носимо фенерче трябваше да изпитаме, отивайки за хотела си, ощущенията на Дантевите грешници в някой кръг на ада му.

Трябва да похваля Търговския хотел. Тук беше чистичко, а слугата Иван не знаеше как да ни угоди, той ни просто галеше, додето гостувахме тук, с предупредителните си грижи, ние бяхме за него най-милите гости. Това дължехме на една малка стратегема: понеже бяхме узнали, че целия Радомир беше радославистки, ние се представихме на Ивана за радослависти. Като чу това, слугата ни заяви, че и той е такъв, и вече не знаеше де да ни тури. За тоя внимателен прием аз дължа признателност г. Радославову.

Сутринта, 20 май, отидохме у г. В. да си пием чая на кьошка в обществото на домакините и гостенката им. Слънцето озаряваше радостно ярката растителност в двора, птиците цвърчеха, цветята разнасяха ароматите си из чистия утрен въздух. Един славей пущаше сладките си звукове из едно дърво. Пееха и нашите души в тая драга обстановка.

За да използуваме предобедното време, направихме една нова разходка из града. Посетихме трикласното училище, то е ново, просторно здание, с широки класни стаи, добре снабдени с надлежните училищни пособия и даже с един мъничък физически кабинет. Оттам излязохме на ръта на изток от Радомир, предполагайки да видим по-хубава панорама, но затънахме в непроходима кал, та се върнахме, след дълги лутания,

в Търговски хотел, дето си починахме и се почерпихме с по една сливовица.

Обяд — пак на кьошка у г. В.

Влакът тръгваше за София по 3 часа. Но ни един фаетон не се намери в града, за да ни закара на станцията. Тръгнахме, прочее, домакини и гости, пеш за станцията. За щастие, небето, което ни заплашваше с дъжд, се проясни и дори до станцията слънцето му осветляваше прекрасното поле. Едвам се качихме във вагона и любезните гостолюбиви домакини ни пожелаха добър път, дъждът заплющя и под шумотевицата му ние полетяхме назад към старославната могила на Кракра.

ВПЕЧАТЛЕНИЯ ОТ «БЪЛГАРСКАТА АТИНА» ПЛОВДИВ

Аз се завърнах завчера оттам.

Някой го нарече «умрял град». Не, не е умрял. Улиците му гъмжат от свят, животът пак кипи там. Даже Пловдив е по-уреден, по-чист, а може би по-богат, отколкото беше през времето, когато, престолен град на Южна България, той цъфтеше със своя усилен културен живот.

Но Пловдив днес е друг.

Той даже сякаш не е вече български град.

Толкова чуждите елементи са вземали икономически връх в него.

Там не бие вече пулсът на цяла една област, той се пренесе от 1886 година в София, след смъртта на Източна Румелия.

Всичко, каквото знаех тогава жизнено и хубаво, е изчезнало. Интелигенцията му е избягала, духът му дреме, печатниците му не изкарват друго, освен тефтери, канцеларски регистри и съдебни призовки. Няма даже и вестник там, ако не се лъжа.

А той някога (на 1884 г.) беше наречен от Луи Леже «Българска Атина»!

*

В качеството си на поклонник на едно мило мене място, с което ме свързват скъпи спомени от най-добрите ми млади години, аз посетих разни кътове там. Изкачих се най-напред на хълма Сахаттепе. Оттам

гледах, очарован, чудната панорама на града. Колко пъти от тия скали аз съм се възхищавал на веригата на Стара планина, в подножието на която спи моя роден градец! Долу под хълма беше скромната къщица, дето живееше К. Величков и дето имахме трапезата си, дето мечтаехме, дето се препирахме, дето пишехме уводните статии и антрефилета на «Народний глас». Там той въодушевено декламираше Виктор Хюго, духовен властител негов, както и мой. . . Изкачих се и по старинния византийски калдъръм на Джамбазтепе до върха на хълма, дето беше малката жълта къщица, която ми даде гостоприемство една година. Там пишех първата част на «Епопея на забравените» — написах я в три дена. Сега тая гръцка жълта къщица отдавна е изгоряла, заедно със старата си господарка гъркиня, която ме наричаше «палеос антропос» (старовремски човек — понеже ме виждаше, че постоянно пиша, вместо, както другите млади хора, да ходя по развлечения и по танцувални вечеринки — и как много бяха тогава те!). И колко спомени се събудиха в душата ми!. . . Влязох в синята двукатна къщица при Ортамезар — уви, някога моя, от мене градена! Исках да я повидя. Посрещнат бях от непозната госпожа, квартирантка там. Тя учудено и студено ме попита какво търся. Като й казах какво благочестиво желание ме доведе тук, лицето й се озари, тя ме покани в стаята на майка ми, поднесе ми вишнево сладко и изкара едно от децата си да издекламира някакво мое стихотворение. О, каква топлина ми лъхна тука! Качих се на горния кат и влязох в стаята с прозорци към градската градина. Тя беше моята! Там се родиха «Поля и гори», там въображението ми летеше из вълшебния свят на «Царството на самодивите» и ме носеше на крилата си над македонските планини и езера, видени само по тоя начин. Недалеко бе голямата къща с печатницата на книжаря Д. Манчева, моят издател. Тя бе тъжна като гроб. Отиде си и ти, мой обичний, наивний и великолепний Манчев! Спомням си как ти изменяше правописа ми, водеше вечна война с мене за буквата *я*, която ти искаше да заменям с *е* в думата «княз» и ме караше да пиша защищавам: «заштиштавам»! Мил, мил човек беше ти!

*

Ходих в конака, местопребиванието на източнорумелийския главен управител Алеко Богориди и после на Кръстевича. Скръбно. Сега стаите, овдовели от прежното си величие, са се превърнали на складове от архиви; градината на конака — пуста и мъртва. Не се вижда вече из мълчаливите алеи, край туите и бориките, сега умислени и печални като надгробни кипариси, високата и величава фигура на белобрадия Алеко паша, който всеки ден се разхождаше самотен по цели часове, а понякога придружен от жена си, красивата и запазена още гъркиня от цариградските Балтаджиевци. Колко блясък придаваше тая рафинирана аристократка на конака! Когато разтваряше салоните си за гостите, тя с горд вид и изящни обноски и изящна французка реч знаеше да очарове всичките. Истина, тя не научи ни една българска дума. Не научи български ни Алеко паша, българин, родом от Котел, но отрасъл и живял в Цариград, а после като пълномощен посланик във Виена. Но по душа тоя благ и благороден старец остаяше българин, и добър българин, и обичаха го всички, но той поиска да бъде още по-голям българин, когато, ревнив да запази независимост на областта, се противопостави на руското желание за изграждане храм-паметник при Шипка. Не знам как и кои бяха го убедили, че тая руска сграда е опасна за областта, която русите бяха облели с кръвта си, за да я освободят. Това заблуждение му костува поста: след петгодишния период от генералгубернаторството му руското правителство заяви на Портата, че е против преизбирането му, и той си отиде, за да бъде заместен с Гавриила Кръстевича.

*

Посетих и помещението, дето беше Областното събрание. Сега е склад на архиви и книжа. И тук мирише на мухъл. А такъв трескав живот кипеше тогава между тия дебели гивгирени стени! Тук Южна България беше пратила най-достойните си синове, най-громките си имена, особено в първите две години от съще-

ствуването си. Тука бяха Гавриил Кръстевич, Ив. Ев. Гешов, председател на камарата, Чомаков, Величков, Яким Груев, Вълкович, владиката Панарет — защото по право заседаваха владиците български, гръцки, арменски, католишкият. Последният, най-старият от всички депутати, биваше винаги председател до избиране бюрото. Слабо знаещ български, той откриваше сесията със следнята фраза: «Господа представители на О б л ъ с н а т о т о събрание!», и това извикваше усмивки. Тук гърмяха речите на пламенни оратори, като К. Величков, Д. Наумов, земледелец, радващ се в селските маси с престижа на г. Стамболийски, и др. Чужденците, които гледаха тая камара, състояща се от видни и образовани хора, не криеха учудването си.

Имаше там и куриозни депутати. Така, покойния Вълко Нейчов, избиран винаги от Панагюрище. Слушаха неговата реч, която имаше французки склад, и знаеха, че той ще каже някаква неочаквана духовитост. Всяка своя реч, по какъвто предмет и да беше, той завършваше с «бедното Панагюрище», както Катон някога в римския сенат завършвал своите речи с кликът«Delende Cartago!» (Картаген трябва да загине). Имаше оратори, които по други начини бранеха интересите на избирателите си. Тъй, г. Ген-ич един път каза: «Господа, аз, избраник на Х. . . та околия, която нося на рамената си, заедно с воловете ѝ и магаретата ѝ. . .» По тия причини, щом той взимаше думата, камарата цяла напъваше слух, за да чуе нещо оригинално и да се посмее.

*

Взимаше думата и Кръстевич, додето беше още директор на вътрешните работи.Помня тоя нисичък, набит,с червеникаво лице и с жив и енергичен поглед старец, претоварен от години и заслуги. Той говореше кратки речи, но силно аргументирани и убедителни. Неговите малки сини очи тогава блещяха с младежки огън, ръката му, като я махаше, протреперваше малко. Той употребяваше в речта си славизма «убо». Историк наш, дълбок юрист, неуморен труженик, фанатичен родолюбец, той всецяло бе се предал на дълга си. Той

се радваше на голямо обаяние като държавник и човек. Станал главен управител,той беше пак тоя горещ родолюбец. Помним всички възвишените думи, с които посрещна на 6 септември през нощта съобщението на революционерите, че той не е вече главен управител, защото Източна Румелия се съединява с княжеството: «Добре, и аз съм българин!»

Свирепостта обаче на нашите български нрави наложи ненужни унижения на Кръстевича. Разкараха го сутринта във фаетон из пловдивските улици и за посмешище бяха турили при него някаква мома.

Когато видях неговия слисан и смутен поглед, който отвръщаваше постоянно от другарката си, неговите посинели до апоплектичност бузи, аз си помислих, че той няма да преживее тия извънчовешки нравствени сътресения. Но Кръстевич беше философ, имаше силна душа. Откаран и затворен в Конаре, пазен от пушките на революционерите, той скоро се съвзел. Покойният П. Димитров, който бе пуснат до него сутринта, ми казваше, че го намерил вече спокоен, че играел на табла с един революционер. . .

19 декември 1919 година

ЕРУСАЛИМИТЕ НА БЪЛГАРСКАТА ПРИЗНАТЕЛНОСТ

ПЛЕВЕН. — ПОРДИМ. — БЯЛА.

(БЕГЛИ БЕЛЕЖКИ)

Влакът приближаваше към Плевен.

Отляво и дясно се задигаха голи ридлини. На някои от тях, в далечината, се белееха паметници.

Аз пътувах в едно купе на влака с г. Стояна Заимов, ветеран от борбите за независимост, действителния председател на комитета «Цар Освободител». Отивах за Плевен, за Пордим, за Бяла и Горна Студена, дето отиваше и той, за да изпълня едно отдавна галено в душата ми благочестиво желание: да посетя мавзолея и къщите-музеи там, скъпи спомени за Освободителната война.

И г. Заимов, главният виновник за осъществението им, защото идеята за тях е негова, защото той е един вид майсторът на тия исторически и национални паметници, на които от няколко години е отдал всичкия си ентусиазъм и неуморима енергия, се чувствува вече в стихията си, в царството си. И очите му светят при приближаването на Плевен, и той с въодушевление, като ми сочи тия неми и голи ридове на Телиш, на Горни и Долни Дъбник, свидетели на юнашки битки преди 29 години, разказва ми подробности, споменува ми имена, дати. Той е неизчерпаем и вещ чичероне по тия исторически полета, жива история на сраженията и военните събития, на които са били театър.

Недалеко от Плевен, наляво от железния път, вни-

манието привлича една изкуствена могилка, наскоро въздигната, увенчана с някакъв бял каменен стълп.

— Това е могилата на победата — каза той.

— Какво означава тя?

— Тая могила сме издигнали на същото онова място, дето Осман паша е предал сабята си на генерала Ганецки.

Идея прекрасна! От хилядите и хилядите пътници, минали до днес край това място, знаел ли е някой с какъв велик исторически спомен е свързано то?

Но ето стигнахме на плевенската гара и на един фаетон се запътихме към града, който отстои на два километра, разположен в една долина.

За столичанина Плевен не представлява голям интерес като град. Но на тоя, който го е видял в турско време, както аз, Плевен прави силно впечатление. Хубави прави улици, хубави нови къщи, добри хотели, магазини, държавни учреждения радват окото от двете страни на улиците. Навсякъде признаци на бърз и значителен икономически напредък и на благосъстояние. Шум, движение. Въобще, едно впечатление на отрада и живот. Плевен далеко стои от много наши провинциални градове, на които глухотата и сиромашкият изглед навяват тъга и меланхолия на посетителя.

Слазяме в гостилница «Европа», една от най-добрите в града. Но слазяме там за една минута. Моят другар е нетърпелив да посочи на удивлението ми мавзолея и къщата-музей и веднага тръгваме за там.

Най-напред отиваме на къщата-музей. Това е скромна къщица с четири стаички, една от най-предните в турско време. Държавата е откупила тая славна къща от заможния плевенски гражданин г. Вацова. В нея е гостувал един ден — на 29 ноември 1877 год. — император Александър II. В нея е бил доведен ранения и пленен Осман паша, комуто царят е повърнал сабята, за да му изрази уважението си към героизма му.

В тия четири стаи е наредено всичко, което наумява ония паметни дни. Има въз манекени военни облекла от разните родове оръжия — бойни принадлежности; портрети и картини на полководци и бойни полета;

пушки, саби, копия; мини; гранати, положени на пирамиди в двора.

На тоя двор, при тия спомени за битки, за гръмотевици и за смърт — една идилия. Една прелестна градина е изкроена с много вкус и вещина от изкусен градинар. Прекрасни алейки, посипани с пясък, се вият своеволно между храстите от редки растения и пъстри цветници с ярки хубави цветя, които се вслушват в упойния шум на едно шадраванче с лучисти струи. Погледът и душата почиват при тая весела картина, пълна с толкова зеленина, светли багри, свежест и радост. Градинарят, който е един русин, ми поднася любезно един разкошен букет, който би много подостойно блестял на ръката на една млада дама или в цветарника на масата ѝ. Той впрочем и отиде после по това назначение. . .

Преди да напуснем това място, аз се повърнах в една от стаите, дето записах в Златната книга, в няколко развълнувани думи, впечатленията си, получени от посещението на жилището, в което великият Цар Освободител преди 29 години е преживял най-великия момент, може би, в живота си.

Отидохме при мавзолея.

Той е на друго едно място в града. Господи, какъв величествен монумент! Първите думи, като го видях, бяха неволно егоистическо възклицание: «Защо тоя чуден паметник не е в София?»

Идеята на архитекта г. Койчев е реализувана по един съвършен начин. Тая величава сграда, с горди и хармонични линии, издига стройния си корпус с една смелост, с едно благородство на откроя, с една красота на пропорциите, неподражаеми и дивни. Въз черни, като огледало излъскани плочи от витошки гранит са начертани златни имена на герои, паднали за нашата свобода. Тоя мавзолей, незиблеми скрижали на великата епопея, е сякаш една молитва към небето за душите на борците, изваяна от гранит.

Каменни стъпала ввождат под високия свод на светинята. Една вътрешна каменна стълба слазя в подземието, назначено да пази вечния сън на събраните по бойните полета черепи и кости на падналите юнаци. Тук оставям също няколко благоговейни реда в

Златната книга. Такива златни книги ще намеря по-после и в другите подобни светини, що посещавам.

Самият двор, в който се издига мавзолея, още не е уреден; но там се проектира прекрасна градина, по чиято каменна заграда ще стърчат руски и турски топове от Освободителната война.

Инак чудесен е Скобелевият парк. Той е създаден на една височина извън Плевен, на югоизток от него. Тая височина преди 29 години е била настръхнала със страшни, непристъпни турски укрепления, от нейните валове турските батареи са бълвали огън и смърт против русите. Легендарния Скобелев с един отчаян пристъп, излагайки гърдите си на дъжд гранати и куршуми, превзе тоя редут, като пожертвува няколко хиляди руси, и за една минута влезна в самия Плевен, за да го напусне веднага, оставен без подкрепления в тоя беззаветен геройски устрем. . . Въз това място на човешка катакомба сега се разстила тоя широк и прекрасен парк. Разкошни цветя, благоухающи край витите алейки, се усмихват, зелени борчета, липи радостно шептят с листата си, лазурни езерца при пещерки от бигор отражават тихо есенното небе, шадраванчета пеят с кристалните си струи там, дето някога е ревал адът и гръмотевиците на смъртта и дето под барутния дим са се валяли в локви кръв хиляди руски синове, дошли от най-далечните краища на великата империя да умрат за нас!

По една добре вдъхната мисъл на г. Заимова сега се възстановяват тия разсипани от времето турски укрепления, увенчавали някога темето на хълма, за да ни дадат ясно представление за картината на страховития редут, и турските топове пак ще зяпат в амбразурите, но вече не да ригат смърт и трескавици, а като неми предания за навеки погребената сила на тиранина.

От тоя чудесен Скобелев парк панорамата се открива величествена. Под нас лежи живописния Плевен, а наоколо се ширят вълнообразни полета, плодородни, добре обработени. Реката Вит се синее на изток в долината си. Бели паметници се мяркат далеко по върховете на ртлините. Окото бяга с наслада из тоя обширен кръгозор. Навред мир, и отрада, и красота. Слънцето радостно свети от това синьо небе, тъй бла-

госклонно и приветливо усмихнато над благословената българска земя, над мирния труд на българина, над родливите нивя, лозя, наторени от кръвта на руските синове. . .

Връщаме се в града и обядваме в гостилницата, а надвечер потегляме с влака за Пордим, придружени от няколко млади офицери от плевенския гарнизон, които желаят също да посетят къщата-музей там.

*

Вечерната дрезгавина пада въз необятното поле, когато ние пеши се запътихме от пордимската станция за селото, отстоящо на половина километър от нея, и се спряхме пред къщата-музей.

Тя, както и оная в Плевен, е окичена със спомени от войната. Това е скромна паянтова четиристайна къщица на един кат. Тя е била дала заслон на императора Александър II в продължение на три месеца. Тука неговата благородна душа е страдала и се вълнувала при глухия ек на топовните гърмежи на бойните полета около Плевен. Една величествена лампа «Кингстон» осветлява тайнствената зеленина на прекрасната градина с алеи, с езерца, с пещери, с борики,с цветя и нашата весела трапеза там. Един цигуларин-циганин услажда вечерята ни с хубави народни песни и оригиналната музика на старовековната си цигулка. Този тъмно-мургав артист обладава чудно приятен глас.

След вечерята дружината става и отива на една сватба: жени се някоя варненска учителка за богат селски ергенин. Аз предпочитам да остана и да си почина — уморен съм не от пътуването, а от многото получени впечатления в Плевен и тук, при нахлува на историческите спомени. Аз съм преживял в няколко часа гръмоносните събития преди 29 години. . . Председателят на комитета «Цар Освободител» обаче е кавалер, той не иска да иде при булката с празни ръце и й отнесе разкошния букет, дарен на мене от русина! Прекрасно, прекрасно! Cuique suum!

Сутринта отиваме да посетим румънската къща-

музей, която е на другия край на селото, и вървим из булевард «Цар Освободител» — тъй, по настоянието на г. Заимова, е кръстена една дълга селска улица, — като разменяме поздравления със срещаните невести и моми, които имат живописна носия. Музеят е снабден с изключително румънски оръжия, румънски военни костюми въз кукли, образите на княз Карола — тогавашният главнокомандующ на двете съюзни армии — и на румънски генерали, и други интересни предмети. Всичко това, изпратено даром от румънското военно министерство, е натъкмено в една нова къщица, градена след Освобождението. До нея стои един вехтък, нисък и тъмен бордей. Там е обитавал княз Карол. Това печално жилище е било възпроизведено, както си е, в румънското изложение в Букурещ.

Но колкото и нещастен да изглежда днес тоя бордей, в турско време той е бил един разкош в това село, защото е стоял над земята. Почти всички бордеи пордимски тогава, както и на другите села в Плевенско, са били пръстени хижи, наполовина заровени в земята — такива още и днес се безброй срещат. Това са дупки на троглодити, един вид землянки, пълни с дим, смрад и нечистотии. Когато русите пръв път видели тия кърпичини могили, в които са живели хора, полудиви наглед, с уплашени и тъпи лица, те били поразени от учудване и разочарование. За какво дивашко човечество дошли да се бият и умират!? Местните селяни не проявили силни признаци от радост и съчувствие към освободителите си, попаднали по силата на събитията най-напред между най-затънтените и невежествени селяни на Дунавска България. По-културните и събудените центрове бяха другаде — в Търновско и в Южна България. При Гурковото появяване в долината на Тунджа и в старозагорската равнина селата се вдигаха цели да посрещат с триумф гостите, гощаваха ги, отрупваха ги с нежности. В своята книжка «Животът на Царя Освободителя в Горна Студена» архимандрит Софроний, прикомандирован при главната квартира, разказва какви тежки думи е слушал там от русите за местните селяни, прости, студени и негостолюбиви, и той е бил принуден да брани българите, като казвал, че България, за която са чули, която е страдала, която

се е борила за свобода, правила бунтове и въстание, се намира отвъд Балкана и тая България ще ги посрещне с разтворени обятия, както и наистина ги срещна. Днес обаче Пордим е цветущо селце, повечето му къщи са новички, с прозорци видели и чисти. Селото напредва в благосъстояние чрез земледелието, за развитието на което новите условия и извънредно плодородната почва много съдействуват. Така цъфтят и другите села в тая благодатна Дунавска равнина.

От балкончето на румънската къща-музей аз гледам с удоволствие на обширния парк, устроен пред нея. Зад живописното село се простират безлесни, разлати рътлини, които бягат в далечината, до кръгозора. Колко е той широк, светъл и спокоен! Небето тук сякаш се издига по-високо и по-приветливо виси над безкрайната равнина. То не я прехлупва, а я осенява с прозрачен лазур. Въздухът е благоразтворен, здрав и разширява гърдите, които го гълтат с услада. Далеко на запад се мяркат трагическите възвишения, които са били увенчани с редути. Но сега всичко е тъй тихо, грохотът на топовете отдавна е отстъпил място на идилическия шум на звънците и на рева на чердите по тучните паши. Отвсякъде лъха тихата поезия и жизнерадостност на полския живот, на полския труд.

Върнахме се в Плевен с варненския влак и оттам дочакахме пощенския влак от София, с който потеглихме за гара Горна Оряховица. Оттам щяхме да минем на влака, що тръгва за Русе и върви край Бяла, за да слезнем в тая местност и да посетим тамошната къща-музей.

*

След неколкочасово пътуване из широката и хубава, добре разработена равнина, имайки отдясно постоянно синкавия гребен на Стара планина в омарата на кръгозора, ние се озовахме на оживената горнооряховска гара и след малко отпътувахме с другия влак към Бяла. Пръв път минувах оттука, затова картината ме интересуваше с новостта си. Тая линия дори до Бяла върви край Янтра. Тя постоянно се синее с безкрайните си завои отдясно, лъкатушейки из цветуща и сенчеста долина, заградена от изток с високи

хълмести брегове, зад които се чернеят лесове. След нещо един час пътуване г. Заимов ми посочи надясно един завой на Янтра, твърде широка там, и ми каза:

— Там се е удавил Волов с другарите си.

И авторът на М и н а л о т о ми разказва с големи подробности тоя трагичен епизод от историята на Априлското въстание:

Волов и другарите му, след несполуката на движението в Средна гора, спасили се с бягство от ръцете на турската войска, лутали се няколко време из самотиите на Стара планина с намерение да си пробият път до Дунава и минат във Влашко. Пристигнали тъдява, полуживи от глад и умора, през мрежата на хиляди опасности, нещастните бежанци няколко дена се крили из трапищата на голото поле отсам реката, изложени всеки миг на опасност — да бъдат хванати от турските потери или да бъдат издадени от самите българи, дълбоко деморализувани подир съкрушаването на Априлското въстание. Отсрещният бряг на Янтра, пресечен и лесист, е представлявал по-безопасно убежище. Един овчар-българин, който им носел хляб, но който силно желал да се отърве от безпокойствата, що му вдъхвали тия опасни сношения, посъветвал ги да минат на това място реката, като ги уверил, че там е брод. Бунтовниците се решават и нагазват коварните вълни. Внезапно и тримата потънали в дълбочината и се удавили. Реката изхвърлила труповете им на разни места. Един от бунтовниците бил увил червеното лъвско знаме около кръста си. Някой селянин го отвил от трупа му и ушил от свещения символ гащите на детето си.

Аз мислено се повръщам в тия героически и тежки времена, когато, подир небивалия подем на народния дух пред въстанието, настана общо обезкуражаване след неуспеха му и слушаните и тачените водители бидоха гонени и проклинани от народа, изгубил за една минута вяра във всичко, що до вчера го възпламеняваше. . . И за пламенния Волов българската земя беше станала мащеха и никъде той не намери заслон.

Те бягаха бледни, пред дивата сган.
И Волов, юнакът, цял в кърви облян,

извика: О, боже! О, адска измама!
Подвигът пропадна и надежда няма!
Къде да се скрием от безславна смърт?
Балканът
Аз нямам за вази ни заслон, ни път.
Градът
Аз имам беснла.
Хижата
Аз имам проклятья.
Янтра
Елате, нещастни, в моите обятья!

Достигаме до беленската станция. Бяла се не види оттук, тя отстои на три километра далеко, затулена в един дол. Когато стигаме до града, минали през хубавия грамаден мост над Янтра, файтонът ни завива край един каменлив рът, в подножието на който стои скромен каменен паметник.

Това е издигнатия от град Бяла паметник на Волова, чийто труп бил изхвърлен близо до това място, както гласи и надписът, който слазяме да прочетем, изпълнени с благоговейни чувства към паметта на героя.

*

Бяла има живописен изглед, разположена по двата полегати склона, между които лъкатуши в дълбока матка маловодна речка. Особено красиво изглежда южната половина. Тя амфитеатрално се катери по стръмнината, залесена от много дървета; това е и главната част на града, дето е тържището и най-оживената улица, държавните учреждения и по-добрите къщя.

Файтонът ни, след доста завои из криви улици, спира пред една вратня, из която се вижда двор с градина и нова къща. Това е жилището на видния беленски гражданин г. Крушков, който е предупреден, че му идем на гости. Приемът от страна на младия домакин и домакиня е много любезен и радушен, чисто славянски. Кратка почивка, след която слагат на нашите

вълчи апетити трапеза, богата и вкусна. Поднасям и сега искрена благодарност на добрите домакини.

Беленската къща-музей е в един конак на турски бей. В тоя конак, откупен сега от държавата, императорът е обитавал около три недели през време на плевенската обсада. Тук е музеят на руската марина. Дунавската флотилия е представена в миниатюра. И тука широкият двор е превърнат в кичеста и засмяна градина, оградена с бели гранитни колони, над които стърчат крупове — от Освободителната война. Под една изящна дървена стрешина се намират няколко понтона от свищовския мост и шестте лодки, с които са минали нощe Дунава първите руски войници при Свищов, под град куршуми и гранати турски. Раните от тая стрелба още зеят по ребрата на лодките. Тия исторически корита, подарени от руското правителство, са били докарани от Одеското пристанище дотука на руски разноски, по който начин са били подарени и изпратени и всички военни предмети за къщите-музеи в Плевен, Пордим и Горна Студена. Бившият руски военен министър генерал Куропаткин се е отзовал с най-голяма готовност на молбата на комитета и не е отказал нищо.

Като се разхождахме из градината, нам ни показаха насреща, пред речката, едно дворче, притиснато от къщята. Това дворче е историческо. През времето на царското гостуване там е ставала една сватба и царят е бил поканен да я почете с присъствието си. Добрият император с удоволствие приел поканата и отишел на кон там. Бил му сложен стол на двора и на него той седнал да гледа витото хоро от пременени момци и моми, що се люшкало под звука на гайдата. Императорът бил доволен и усмихнат и подарил за спомен по един полуимпериал на всички играчи, които му целували наред ръката и продължавали играта.

Искам да мисля, че беленските гиздосии моми не са сторили като горностуденските при такъв един случай. Защото бях чул вече, че в Горна Студена някои от играющите моми, след като получавали от царската десница златната монета, се охитрили да получат втори такъв златен спомен. Те се откъсвали от предната част на хорото, хващали се отзад, та пак да минат пред царя

и пак да приемат, целувайки десницата му, златния спомен. Мили сестри на бай Ганя!

Оставаше да се поклоня и на къщата-музей в Горна Студена. Но Горна Студена не е свързана с железница, дотам трябва да се изходят с кола тридесет километра, а мене работите ми ме викаха в София. Бях принуден да се върна назад с вечерния влак, като оставих г. Заимова сам да пътува. При прощаването аз пак с най-голяма сърдечност му изказах, като българин, благодарността си за пристояването му по уреждането тия светини на българската земя, които извикват в душите ни такива сладки спомени, такива благоговейни и високи чувства. Без тая похвална инициатива жилищата, в които великият Цар Освободител е гостувал през траянето на плевенската обсада, едва ли биха се запазили от изчезването, което постоянните промени във физиономиите на нашите села и градове би направило неминуемо. А за нас е свещен всеки спомен от царя, нам е скъпа всяка педя земя, въз която е стъпил кракът му; в тия скромни къщици за нас още витае духът на благородният цар, ние сме щастливи да дишаме въздуха там, дето той е дишал, дето е страдало любвеобилното му сърце, дето е плакал и се е радвал. . . Ние го обичаме, ние го боготворим тоя хубав цар, без когото сигурно и днес щяхме да бъдеме турски роби, както са нашите бедни македонски братя, изоставени от цял свят. . . Александър II не се ражда всеки ден. . . Тия къщи, сега още малко известни, с време ще станат места за поклонение на българския народ и тяхното историческо значение ще бъде от безценна важност за благодарното потомство. Те са ерусалимите на българската признателност. С тия учреждения ние се чувствуваме доволни, че сме изпълнили един свещен дълг на признателност и самоуважение като народ културен и не чужд на висши, облагородяющи чувства. Чест и похвала на комитета «Цар Освободител» за това му дело на благочестие и национална гордост!

София, декември 1906 г.

ВЕЛИКО ТЪРНОВО

ПОКЛОНЕНИЕ НА АСЕНЕВСКАТА СТОЛИЦА

Загърнат добре в колата си поради нощната хладовина, аз пътувах лани с един другар към Търново, след като напуснах горнооряховската станция, изчезнала с червените си светлини зад тъмното бърдо.

Шосето едвам личи в мрака на септемврийската нощ, лазейки по левия бряг на Янтра, невидима в тъмнината, но познавана по шума, приличен на глухо ридание. Високи черни ридове, които по наглите очертания в небето изглеждат да са увенчани с канари, се тъмнеят и протакат от две страни на Янтрината клисура.

Аз отивам пръв път на Търново, за чието живописно местоположение тъй много бях слушал. Отивам нарочно да видя Асеневската столица, да се поклоня на бледните останки на едно величаво и бурно минало. . . Затова душата ми е особено настроена и в напрегнато състояние пред непознатото, пълно с мъглява вълшебност за мене. И вече моята фантазия е на работа и аз си мисля, че из това също усте някога са минували български царета, войводи, боляри при такова също звездно небе и са гледали същите тия скали и черни ридове, при същия тоя шум на Янтра; виждам в ума си ту войските на Асеневците, ту пълчищата на татарите и на куманските конници, вървейки шумно из клисурата, ту бягството на пропъдени царе в дългите междуособици — цялата тая настръхнала с кървави и бурни перипетии драма, която се нарича второто българско царство. . .

След един завой фаетонът неусетно се озовава в тъмна улица, между бедни, дрипави къщи, по изхълмен калдъръм.

— Търново! — обажда ми другарят. Той забелязва разочарованието ми и прибавя, че от тая страна Търново не поразява с нищо пътника и че то е величествено ноще само от юг, от габровския път, с безбройните светлини в къщята, разсипани по склоновете над Янтра.

След малко спираме пред гостилница «Борис».

*

По изгрев слънце се разбуждам, след един кратък, но дълбок сън, населен със смутни блянове, и излазям на балкона, обърнат към изток. Първото ми впечатление от гледката, която се ѐ откри внезапно пред очите ми, е силно, поразително. Един великолепен рид въз Янтра, с циклопски отвесни стени въз дълбоките завои на дола ѝ. Под мене, в подножието на стръмната урва, тече мътна реката, обхващайки от три страни една дива, скалиста чу́ка като полуостров. Пресеченият ѝ връх образува равна, наведена на юг плоскост.

Надясно, срещу тоя рид — други рид, по-висок, също опасан от Янтра, с накацали по гърба му къщи, живописно натрупани над пропастта. Най-високото мя́сто на тоя рид е една стръмна коническа чука, полузатънала сега в белезнявата мъгла, с пирамидата на някакъв паметник. Зад тоя рид други висини, голи, диви, бягат и се губят вече в завесата на утринния думан. Един железен мост през Янтра, направен долу за железницата, съединява двата рида. Писъкът на паравоза, който отива да се пъхне в тунела, буди зачудените екове. . .

От чуваното и четеното аз разбрах вече пред какво се намирам: чуката, полуостров, е Трапезица, а повисокият рид, който се съединява с града, е Царевец, чието име само́ показва, че там са се издигали царските дворове на българските господари.

Цял час стоя захласнат пред тия две исторически висоти, моето въображение иска да види високите крепостни зидове на Трапезица, за които говори преданието, и църквите с византийски сводове и блестящи кръстове, издигнати от благочестието на българските

царе по темето, сега преобърнато на трапища от археологическите разкопки. Уви, от зидовете нищо не останало, а трапищата не откриват, поне досега, никакви забележителни следи от зодчество: само зидове на малки параклисчета и гробници. Аз ги виждам от моята висота и разочаровано, моето българско сърце скърби, почти негодува на тия разкопки, които прокуждат една мила илюзия за величаво минало на Трапезица. При все това тая могила е пак мила и покрита с обаянието на една светиня, като близка свидетелка на велики исторически съдби, извършвани пред нея, може би — на самата нея. . . И аз с жалост гледам на грозните рани, нанесени на челото ѝ, толкоз векове дрямало спокойно под гъстата трева и забвението. Една още по-грозна рана зее в хълбока ѝ долу, направена от динамита, разкъсал безжалостно мъховитата сива скала, за да изкарат камъни за строящата се в полите ѝ железница.

Въпреки това аз искам да ида на самата Трапезица, да се поклоня на тия скромни гробници, жилища на праха на стари български светци, патриарси, владици и боляри; но излиза, че това ми благочестиво желание е неизпълнимо: посещение разкопките на външни лица е забранено.

*

Зад мене, в улицата, гърми живота на пробудения град. Но аз не искам да ида в него, боейки се, че прозата на действителността и срещите ще накърнят моето строго, почти благоговейно настроение на поклонник на една българска светиня, и се спущам по стръмната пътека на буренясалия склон долу при Янтра. Долът е пуст, необитаем, влажен. . . Издигам очи нагоре и изглеждам ридът, от който слязох: къщите във вид на полувенец са обточили върха му, висят над ямата, сякаш всяка минута ще политнат и паднат от скалистите си основи. Върви нататък край Янтра към подножието на Царевец, вслушвайки се в нейния странен шум, който сякаш ми разказва тайнствена история за миналите времена на овдовялата столица. И колко

тъга има в тоя шум! Сякаш Янтра плаче, че не приема вече в себе си отражението от кулите и дворците.

По-нататък върхът на тоя рид се освобождава от къщи — само една жълта гигантска стена, прилична на крепостна, венчава гърба му, по който се откроява в небето дървена заграда, дето се мяркат минувачи. Виждам продължението на ридът, който завива на север, обгръщан от Янтра, пустинен, див, скалист, покрит с храсти. По отсамния му склон само пъплят къщици. Напущам дола и се изкатерям при заградата. Аз се озовавам на един тесен, широк едвам четири метра ръб, по който се отива от града за Царевец. Спирам се на тая висота прехласнат, възхитен. Картината прилича на блян, на феерия вълшебна и неописуема. Боже мой, каква хубост има това Търново, което сега се разстила в по-голямата си част с една чудна живописност, разлазило се по склонове, закатерило се по върхове, накацало над шеметни пропасти, плъзнало се до вълните на Янтра! А тя, като една колосална, блестяща на слънчевите зари змия, вие се игриво от запад към изток, от изток към запад, от юг към север, тук под настръхнали скали, там под прозорците на къщята, залепени една въз друга по склона, там край зелената поляна на Светата гора. Знаел ли е Асен I, че като е избирал, по стратегическото му положение, Търново за столица, той си е избирал за столица и една от най-оригиналните местности на светът?

Царствената чука е наблизко, но и там стават разкопки и е забранено посещението. Освен паметника, издигнат на темето ѝ в спомен на дохождането на първия ни княз, и малко по-ниско — една мечет, остатък от сринатата при освобождението на Търново турска махала, никакви здания няма на Царевец и никакви следи от старите дворци. Само на южния край на Царевец стърчи над Янтра полуразрушена кула. Минува ми през ума — не в нея ли са стояли в плен цариградския император Балдуин I и солунския император кир Тодор?

И видът на тоя пустинен сега хълм пробужда в ума ми спомени за славната древност на българската столица. От този акропол, гордо и усамотено стърчащ над Янтра, някога увенчан с царските каменни палати на Асеневците и с величествени храмове, люлка на съдбоносни събития, българският държавен гений, заедно със славата на оръжието, е простирал властта си до Адриатическо море, до Сава и Карпатите!. . . От този връх се е повелявало при Ивана-Асена II на една България с граници почти дваж по-широки от границите на Санстефанската!. . . Величие изчезнало и неоставило днес никакви следи. И една тиха тъга обзима душата, препълнена с видения, величествени и таинствени, и стояща пред грозната действителност на пустоша и смъртта. И въпреки това, аз пак впивам неутолени погледи в голата чука, като че очаквам да ми се мерне сянката там на някой цар със златен шлем, с огърлица бисери на врата и с прав кръстообразен меч на бедрото, слазяйки по склона за поход или за лов из ближните гори, или — да изпъкне някоя прекрасна царица — гъркиня, маджарка, сръбкиня или еврейка — в златоткана багреница и корона, като царицата в Боянския манастир, каквито са се чредували и красили през два века царските покои на Царевец.

И като гледам тоя невероятен, невъзможен град, аз мисля, че пред мене стои видение, сън, измама за очите! Надали има в света град с подобно живописно местоположение. Мисля си какво чудо-град би станало Търново, ако бе избрано столица на нова България; ако стотините милиони, изсипани за съзидание и украшение София, биха употребени да окичат с богатите ѝ великолепни здания, дворци, улици, градини, булвари, мостове, тия ридове, склонове, чуки, под които се вие змиевидно и лъщи пълноводната Янтра! Това щеше да бъде град вълшебен, цял свят щеше да се стече да се учудва на възхитителната и едничка гледка, дадена от дружните усилия на своенравната природа и човешкото изкуство. . .

*

Двама приятели, с които се намирам тук, ми посочват долу при реката черквата «Св. четиридесет мъченици». Спущаме се в дола и след малко сме пред историческата светиня. Тя е съградена, както гласи и но-

вовремския надпис над вратнята, от Ивана-Асена II в годината на победата му над кир Тодора при Клокотница в 1230. Здание, задънено в земята, ниско, тясно, с дебели зидове, с малки железни прозорци над буренясал двор. Храмът е извътре подновен след Освобождението, когато от мечет пак е бил превърнат в черква. Той е скромен, с размери малки, скудно осветлен. Каменните колони, що поддържат свода, са с различни дебелини и корнизи и очевидно са донесени от някои покорени византийски градове. Една колона е турена наопаки, с капителa надолу, та е остал обърнат и гръцкия надпис! Нарочно или по невежество!. . . На друга колона е славният надпис в памет на клокотнишката победа, след която границите на България се тикнаха до Адриатическо море. . . Аз прочитам с трепет и благоговение това гранитно въплощение на царевата мисъл, изразена с величавата простота, безхитростност и смирене на ония времена на вяра и благочестие*. И свещени тръпки обхващат душата ми в това покойно място, дето са се молили български господари и са служили български патриарси в дни на народни радости и печали. Може би край йоническата колона, при която стоя, е минувал гологлав Асен II, шумяла е багреницата на честолюбивата гъркиня Мария, дошла да се венчее с трагическият Ивайла; звякали са сабите на Светослава и Михаила, мяркали са се в царствен блясък и красота царици и горди царе, мнозина от тях угаснали в заточение, в изгнание или под меча. . . И искам да видя ясно тия старовремски

* Той гласи тъй, преведен на новобългарски език: «В 6748 г. (т. е. 1230) индикта I. Аз, Иоан Асен, благоверний цар и самодържец на българите, син на стария Асеня, създадох от самото основание тоя свещен храм и напълно го украсих с живопис в чест на св. 40 мъченика, с помощта на които аз, на дванайсетата година от своето царуване, когато храмът беше вече украсен, предложих война в Романя (Тракия), разбих гръцката войска и взех в плен самият цар кир Тодора Комнена с всичките му боляри. Аз завоювах всичките земи от Одрин до Драч, гръцката, после албанската и сръбската страна. Фрязите (франките) одържаха само градовете около Цариград; но и фрязите се покориха на десницата на царството ми, защото те нямаха, освен мене, ни един цар и живееха в моята власт по божие повеление. Тъй като без него нищо не се върши и не се говори ни дума. Слава нему во веки амин.»

българи с безпокоен дух и стихийни страсти; да проникна в техните мисли, в техните глави, в техните мировъзрения, тъй различни от нашите; да си представя тяхното битие, ядове и радости, неоставили дири в нямата история. . . Мнозина от тях спят сега в земята под тоя храм. . . И чини ми се, чувствувам духовете им, като витаят в мълчанието. . .

Отвъд реката, в подножието на Трапезица е пък храмът «Св. великомъченик Димитрий», основан от Асеня I, дето пръв се е венчал. И той е скромен, но много по-малък и по-убог, със съвсем оголели и изкъртени стени. . . Като всички досега посетители и мене обхваща недоумение за първобитното, непридирчиво зодчество на нашите прадеди, инак играли важна роля в съдбините на старопланинския полуостров през два века. Или именно тоя напрегнат политически живот, разклащан от безчислени войни за завоевание и отбрана, е отнел време и възможност за по-високо културно развитие? Тъй или инак, българинът излиза оттука с тежко впечатление. . . Много, много бедно и жалко е това, което е остало от старината, тъй драга в нашите илюзии. (В българските паметници Търново е кичено с бляскави епитети: «Цариград-Търново», «богоспасаемий Цариград», «царица на градовете», «царствено-преславен град», «наистина вторий след Константинопол»!)

Тука полите на Трапезица, мити от буйната Янтра, са застроени с ред кожарски фабрики (табахани), които развалят въздуха и мърсят реката. В тази «Асеновска махала» между другите жалки жилища още стоят ниски, потъмнели каменни къщици, остали от времето на българското царство, които са били къщи на болярите.

Връщаме се в полите на Царевец и посещаваме митрополията — старата българска патриархия. Дворът е обрасъл с трева. Черквата ѝ, също тясна и тъмна, като по чудо е запазена от разорение. Железните ѝ с изваяни украшения врата, сводът, стените, плочите, зографиите, потъмнели от времето, носят печата на дълбоката старина. Какъв свещен мир и прохлада владеят тук! Единият прозорец, с железни пречки, гледа в коридорът на митрополията. Преданието казва, че

отвъд до него са седели престарелите патриарси да служат божествената служба. И тука нахълтват сонм възпоминания и тайнствени образи от миналото. На излизане виждаме по урвата една стръмна пътека, която съединява тая махала с Царевец.

По тая пътека са слизали на кон нашите царе, когато са отивали на богомолие. Пътеката сега е заросла с бурен, царюве се не явяват там, нищета, пустош вее от царствения връх, оголял от своята слава, задрямал в непробуден сън под благоговейната покривка на спомените си. . .

*

Новото Търново е на югозапад от Царевец.

Тука е шум, движения, кипи живот из новите улици.

Един друг железен мост над Янтра съединява тунела, който минува под бърдото, въз което стои половината град, с поляната Марно поле. Тя е едничката равнинка около него. За жалост, построените там казарми грозят и пречат на разпространението на града. Оттук виждам добре и цял южния му склон. Той представлява извънредно оригинална гледка, покрит амфитеатрално с разноцветни къщи. Другарите ми казват, че когато се гледа вечер от габровския път, тоя склон с осветлените си прозорци прилича на колосален и фантастичен запален полиелей, провиснал от небето. Но и при дневната виделина картината е величествена и наумява най-живописните подобни части на Цариград. Това ще се изкупува обаче с много несгоди за жителите, принудени да се катерят по върлите улици и да се притискат в тесни, нездравословни жилища, без дворища, без въздух, без простор. Често няколко къщи, качени една въз друга, ти се струват като катовете на една само къща. Разказаха ми за недоумението на един руски офицер през окупацията, когато видял, че из най-горния прозорец на такава многокатна къща се подала главата на един кон.

— Чорт возми! Каким образом взлезла эта лошадь на верху, да глядит в окно? — извикал той поразен.

Кога отишел горе да си обясни това, той видял, че

прозорецът бил на обор, чиито врата стоят наравно с улицата!

Ние дочакахме великолепната гледка на заник слънце при брега на Янтра, под Света гора, възхищавайки се без насита на чудната панорама, добила ново вълшебство под последните румени зари на слънцето.

. . . . . .

По мръкнало си тръгнах назад за София, новата столица, отнасяйки в душата си неизличимите впечатления от фантасмагорията на старата.

1900

ВЕЛИКО ТЪРНОВО

Ако изобщо посещението развалините на някогашни знаменити градове докарва душата в меланхолично настроение, лутането по местата, дето в прежните векове е шумяла столицата на българските царе от династиите на Асеневци, Тертеровци и Шишмановци, причинява остра тъга. Защото онова, което е останало от старото Търново, е тъй нищожно, тъй печално и жалко, и незавидно, щото посетителят остая втрещен от изненада, поразен от униние и скръб. Това ли е столицата на второто българско царство, славното, прочутото Търново — Ternobus на латинците, столицата на страшни или знаменити за тях «imperatori», с които папите и генуезката и венецианската република са водили сношения; от което се е боял Цариград; Търново, което по едно време е било център на империя, която се е простирала от Белград до Адриатическо, Егейско и Черно море; Търново, в кулите на което са прекарвали плена си един латински император — Балдуин I, и един гръцки император — Теодор Комнен? Мерзостта на запустението е минала въз тоя чутовен град, буренясали трапове, храсталаци и бъзуняк покриват двата царствени акропола!. . . Душата на българина плаче пред гледката на това разорение, мисълта напразно иска да възсъздаде видението на миналото им величие и хубост, но нищо почти не е останало, нищо, освен части от стените, които са заграждали Трапезица и Царевец.

Доктор В. Берон, страстният любител на старото Търново и основател на археологическото дружество вновото, твърди, въпреки г. Иречека, че палатите на

българските царе са били не на Царевец, а на Трапезица, а Царевец (Хисарът) е бил само крепост. Уважаемият доктор е писал това преди разкопките, които станаха на Трапезица. Така мислехме и всички ние. Но тия разкопки опровергаха неговото мнение. Цялата площ на тоя полуостров, образуван от завоя на Янтра, е била застроена с църкви и параклиси, това е един пантеон от светини, вероятно служещи за усипалници на патриарси, на членове от царски фамилии и на знаменити боляри. При всичката повърхностност и небрежност, които са господствували при извършването на разкопките, не остая никакво съмнение в чисто религиозния характер на зданията, що са увенчавали Трапезица. Разкопаните църквици са покрити с бараки, за да се запазят от атмосферни влияния. Но атмосферните влияния почти няма какво да унищожават, най-ценните неща във вътрешността им, фреските, са били доизпокъртени от копанта, след като са били изкъртени от турците и времето, и само нищожни части от тях са останали. Професор Успенски, когато е посетил Трапезица, е бил възмутен от тая немарливост.

На тия малки църквици за олтарни престоли са служили антични жертвеници, с гръцки надписи, донесени от римския Никопол (Никюп). Те са били посветени на олимпийския Зевс, на богините Хера и Атина. В старобългарските паметници се споменува, че в «славномъ градѣ Трапезицѣ» между другите църкви е имало и църква «Св. Иван Рилски», в която дълго време лежали мощите на тоя светец.

Всичките тия църквици, с изключение на една, са малки, дълги четвероъгълници, на изток с извита в полукръг стена — олтарите — тесни, недостатъчно осветлени от изчезналите сега прозорци, както са били и църквите в дола при Янтра, три от които са оцелели до днес. Те носят византийския стил на средните векове, който е бил в упадък. Те не поразяват ни с якост, ни с големина, ни с величественост. Въобще у нашите прадеди зодчеството е било в първобитно състояние и много непридирчиво. То даже не е съществувало, ако се съди по останките тук и другаде, както не е съществувало и никакво изкуство. Всичко е било сляпо и неумело подражание на византийците: мраморните

колони, капители, корнизи и статуи, що се срещат туктам, са били довлечени от стари римски градища. Както не са имали изкуство, така не са имали и литература, и история. Литературата е била преводни духовни книги от гръцки, а историята — кратки и откъслечни бележки на вътрешните корици на тия книги. Вечно заняти с войни, с походи, със завоевания, българите не са имали време да си създадат никаква независима култура. Византийските императори са имали придворни историци, които са оставили цели томове с описания на исторически събития, но нашите прадеди не са се сетили да подражаят и в това нещо византийците.

При всички тия скудни остатки ние прощаваме на дедите си тая немарливост заради великите дела, що са вършили, заради вековните им борби за запазване своята независимост. Те са били прости, невежествени, но упорити в бранене своето, юначни и войнствени и в ония тъмни средни векове те са представлявали на Балканския полуостров една внушителна сила, която е държала в безпокойствие и околните народи. Не, ние им прощаваме и пак ги обичаме и тачим, и ценим. Кой знае дали нашето поколение би устояло на ударите, както те. . .

Трапезица преди падането на Търново трябва да е представлявала величествено зрелище с многобройните си черкви, куполи и кръстове, тясно притиснати в малкото пространство на скалистия полуостров. Патриарх Евтимий говори за нея с много хвалебен тон. Тя е била заградена с високи каменни зидове, на които е имало кули. Основите на зидовете и местата на кулите още и днес се съглеждат. Д-р Берон казва, че на 1856 г. той видял, че още стърчали стени от порутени храмове. Понеже Трапезица не е била забранена от турците, както Царевец, там разрушението е ставало свободно и от турци, и от българи, а Иречек на 1878 година намерил почвата продупчена от малджиите, които са дирили ноще имане. . . Овчарите са пасли овцете си и са се излягали по тревата, която е расла буйно над историческите гробници, без да са знаели светостта и славното минало на местността.

ЦАРЕВЕЦ

Надали е имало столица някъде, на която царският палат да е стоял на такова необикновено място, каквото е Царевец. Грамаден скалист рид, с шеметно стръмни урви, опасан почти от всички страни със страшни пропасти, в дъното на които се вие сребристата лента на Янтра, със скалисти пояси по хълбоците, с непристъпни стръмнини, с ужасни ярове, надвиснали над дълбочината. Само един тесен скалист ръб съединява тоя чудат, фантастически полуостров на Янтра със сушата, сиреч с новото Търново, разположило се живописно по урви, по върхове, по склонове — гледка единствена, поразителна, която възбужда удивление у пътешествениците и кара човека да се пита град ли вижда или един блян!

На тоя горд рид, на това орлово гнездо, което господствува над всички околни ридове на старо и ново Търново, са стърчали в средните векове палатите на българските владетели, бил пулсът на държавния живот на България.

Тръни и бурен сега покриват стръмната височина, хоросан, кирпичи и каменяк, разсипани навред, са едничките останки от жилищата на царе и царици, от някогашните сгради, увенчавали тоя планински рид.

По стръмните му краища стоят още основите на старите дебели зидове, над отвесните канари. Те са представлявали шестоъгълник, с пет порти, с високи кули над тях, както свидетелствува арабският историк Хаджи Калфа.

В средата на XVII столетие част от Царевец е съществувала още. Францисканецът Петър Богдан Бал-

шич от Чипоровци, който разказва за местоположението на Търново, местоположението, «което не може да се опише», казва, че тогава още се виждали при сегашната джамия на Царевец стените на царски палат, там се виждала и крепост, «която била много здрава, но наполовина е съборена». А наоколо високата чука, дето бил главният храм, стои половината от много висока камбанария.

Западната част на Царевец в турско време е била застроена на мястото на сринатите царски жилища със стотина турски къщици. Тая турска махала е била унищожена от българите при освобождението на Търново от русите и сега Царевец е съвсем гол, пустинен, обрасъл с дива растителност.

Само джамията, съградена на мястото на старата черква «Св. Петка», едничка стои всред буренясалите развалини. В нея сега се пази джепане, та тя и околността ѝ са непристъпни за външни лица. В тая джамия, грамадно и хубаво здание; никакъв признак няма от старата черква. Само един дялан от камък кладенец на двора изглежда да е от старо време. До него се зеленее величествен бряст, на който е прикован надпис: «Това дърво да се пази!» Това е станало по заповед на княза, защото тоя бряст е свързан с трогателна легенда. Кога да падне Търново под турците, брястът изсъхнал. Цар Шишман при избягването си из Царевец казал: «Когато този бряст пак се раззелени, българите ще се избавят от турското робство.» И в 1877 година старите хора в Търново с учудване забележили, че брястът взел да се разлиства и зеленее и си шепнели на ухото знаменателни думи. . .

АСЕНОВА МАХАЛА

Посещавам черквата «Св. 40 мъченици» в подножието на Царевец. Тя е издигната от Ивана-Асена II в годината на победата му, одържана над епирския император кир Тодора при Клокотница (1230 г., април 4). Превърната от турците в мечет след завоеванието, тя изново стана християнски храм след Освобождението. Малко и бедно здание с шест мраморни потъмнели колони отвътре, очевидно донесени отдругаде при граденето ѝ. На една от тия колони е славният надпис в памет на горната победа, издълбан по заповед на великият цар. Аз прочитам с трепет и благоговение гранитното въплощение на царевата мисъл, изразена с величава простота, безхитростност и набожност на ония времена на вяра и благочестие.

Тръпки обграждат душата ми в това спокойно място, дето са се молили български господари и са служили български патриарси в дни на народни радости и печали. Може би край стената, до която стоя, е минувал гологлав Асен II, шумяла е багреницата на честолюбивата гъркиня Мария, звънели са сабите на Светослава и Михаила, ратоборният цар, загинал при Велбъжд, мяркали са се в царствен блясък и красота царици и княгини, молили са се боляри, велики воеводи и придворни великаши. И искам да видя ясно тия старовременни българи с безпокоен дух и стихийни страсти, да проникна в техните мировъзрения, тъй различни от нашите. . . Мнозина от тях спят сега в земята под тоя храм. . . И чини ми се, че чувствувам, духовете им като витаят в мълчанието.

Минувам Янтра и се озовавам в черквата «Св. Ди-

митрий», в полите на Трапезица. Тя е основана от Асеня I, дето се е венчал на царски сан. И този храм е скромен, но много по-малък и по-убог, със съвсем оголели и изкъртени стени на оцелялата си част. Както всички досега посетители, и мене обхваща недоумение за първобитното състояние на зодческото изкуство у нашите прадеди, инак играли важна роля в съдбините на старопланинския полуостров през два века. Или именно тоя напрегнат политически живот, разклащан от безчислени борби за завоевание и отбрана, е отнел време и възможност за по-високо културно развитие? Тъй или инак, българинът излиза оттука с тежко впечатление. Много, много бедно и жалко е това.

Старата търновска митрополия е на северния край на града, в полите на Царевец. Аз почуквам на голямата дъбова порта и шумът, който тя издава, се разнася плачевен и самотен из безлюдния дол. Обажда се извътре кучешки лай, а след малко се отваря и портата, старовековната порта на българската стара патриаршия. Пред мене излиза един висок американец или англичанин, сив, рус, облечен в туристическо облекло, последван от бабата, що пази митрополията. На тоя далечен турист мязаше да стои в ръката подвързана с червено книжка «Водач на Търново». Но такъв нямаше, защото той не съществува. Как не се е смислил нито един търновски учител да състави такъв «водач» за Търново, защото развалините на старата Асеневска столица твърде често се посещават от чужденци, много повече от нас, българите! Аз, впрочем, узнах по-после, че такова нещо се готви от Археологическото дружество в Търново.

Добрата бабичка, самичка пазителка и жителка сега на митрополията, опустяла подир напущането ѝ от приснопаметния митрополит Климента, ме посрещна приветливо и ме поведе през двора, постлан със старовремски чудат калдъръм, полутревясал от времето и от безлюдието. Отляво се издигаше ниския дървен чардак с килиите на митрополията. Очевидно, той е от турско време и никак не хармонира с величавата старинност на черквата, пред желязната порта на която се спрях. Бабата я отключи, за да ме въведе вътре, но аз се спрях няколко време, за да изследам нартиката.

Стените от горе до долу са покрити със свещени зографии, потъмнели от вековете, с избодени очи на светците и ангелите. Тия фрески покриват и стената от юг, но всичко това много тъмно, неясно и старо. По желязната двукрила порта, с железни украшения, стоят рани, нанесени от турски топор, вероятно след превземането с пристъп Търново (1393 г., юли 17).

Аз влизам вътре гологлав.

Черквицата е полутъмна, зле осветлена само на средата от две или три прозорчета с железни пречки, а ъглите стоят в съвършен мрак. Стените покрити с потъмнели фрески, потъмнели и образите на темплото. Над мене се вдига многосводчатия гивгирен покрив, изписан също с потъмнели зографии, както и стените, представляващи сцени из стария и новия завет. Четири големи мраморни колони подпират тоя тежък свод. Тук е пълна тишина, никакъв звук не пристига отвън. Пожълтелите восъчноцветни образи от темплото ме гледат строго с вторачените си безжизнени очи, учудени сякаш, че нарушавам гробния покой на светинята. Аз сам изпитвам някакво странно чувство, половина благоговение, половина страх, в тая запустяла, но живуща със стотината си ликове по стените ограда, дето някога са се разнасяли молитвите на българските патриарси, дето са се пели славословия за победи и на царски дни или се е призовавала милостта на всевишния в тежки времена за царството. . . О, ако тия стени да имаха уста, какво не биха ни разказали? Те са чули воплите на патриарха Евтимия, когато Търново, обсадено от дивите пълчища на Баязида, с трепет е очаквало на всеки час гибелта си. . . Тук витаят призраци на царе, на боляри, на воеводи, мрачни или величествени, молещи се в дима от кадилниците, бледо озарени от светлината на вощениците, и аз виждам тия сенки на миналото, млади или белобради, облечени с червени дрехи, препасани с мечове в червени ножници, както ги виждаме на фреските в една от разкопаните черкви на Трапезица. . . Наляво в дебелия зид е едно прозорче към полутъмния тесен пруст. Зад тоя пруст са били килиите на патриарсите. И аз мислено сега виждам някакъв стар, грохнал от годините архипастир, че седнал в глъбината на прозореца, слуша

божествената литургия, която се извършва тук, и бялата му брада се вижда неясно през стъклата на прозореца.

Приветливата бабичка ми служи за чичероне и непрестанно ми бъбри нещо за миналото на черквата, минало, за което тя е чула от някого, малко дотеглива с бъбренето си, но трогателна със своето благочестиво простодушие.

Моята баба-чичероне е твърде вещa личност, тя знае всичко, каквото има знаменито в тая черква и заслужава да бъде видено. Така, тя ми посочи из дясната олтарска врата една тясна стаичка без врата, в зида на олтара. Тая тясна стаичка някога е имала желязна врата и е служила за книгохранилище на Търновската патриаршия. Това е прочутата библиотека търновска, дето са се пазили стотини стари пергаментови книги, без съмнение от извънредна филологическа и историческа важност.

Гръцкият митрополит Иларион е изгорил, казват, това съкровище! И заедно с това — куп безценни книжни паметници от нашия исторически живот или подобре — нашата история! Ако това е истина, историографите на търновското царство най-дълбоко ще трябва да чувствуват величието на тая фанариотска пакост. Лишени от светлините на тая библиотека, те са принудени да скърпват сега историята на второто българско царство, та и на първото, от оскъдните и случайни, и винаги пристрастни сведения на византийските и латински хронографи, които са писали през второто българско царство: Пахимер, Кантакузин, Грегорас, Акрополит, Дюканж, Вилхардуен. Велики и съдбоносни събития са минали забравени у тях или са упоменати с половина ред, и как небрежно! На най-незначителните византийски сполуки в борбите им с България те са давали голямо място и са ги описвали с дитирамбически тон, а всичко онова, което е било в полза на България, което би хвърлило приятна светлина въз най-добрите страници на живота ѝ, е било прескокнато или заслевосано. Истина, че ние нямаме право да се сърдим тям, че не са се въодушевлявали от любов към България, и естествено.

Тежки чувства налягат душата при мисълта, че тогавашните българи са вършили шумни работи, но не са се досетили да ги предадат на потомството си в книжни паметници. Само няколко реда във вътрешните корици на псалтирите, часословите, евангелията са отбелязвали политическите събития на времето. Вероятно, такива бележки е имало голям брой в изгорелите книги и те пак би били достатъчни да осветлят тъмните страници на историята ни. И бабата с жален, почти плачущ глас ми разказваше на двора как няколко дена наред са се вдигали димове до облаците и уплашили търновчани — тя била свидетелка на това. Тя ми сочеше с разтреперана ръка мястото на двора, дето са горели книгите — а те били там уж цели товари!

Аз излязох из манастира твърде разтревожен от тия разкази. Навън слънцето засядаше вече зад щърбата и буренясала повърхност на високата Трапезица. Янтра шумеше глухо в сянката под скалите ѝ между два реда прости къщици, на мястото на някогашните болярски къщи. Урвите на Царевец, покрити половината с акации и друг зелен дърволяк, поддържаха на скалите си величавата гробница на Асеновските, Тертеревските, Шишмановските палати. По отсамната гола част на урвата, също увенчана на върха си с пояс навъсени скали, на които се мяркат долните части на старите крепостни зидове, пъпли една наклонна пътека от митрополията, дори до северната полуоцеляла порта на Царевец. По тая пътека, донякъде запазила едновремешния си калдъръм, българските царе някога са слазяли, на кон или в колесница, до патриаршеската черква за богомолие. По нея и старите патриарси са възлизали до палатите при тържествени случаи.

Сега там никой не минува вече, пътеката е заросла в храсти и бурен, в каквито е заросла и славата на двата века бурен политически живот, който е кипял в Търново.

НОВОТО ТЪРНОВО

Свършвайки за старо Търново, не мога да отмина новото Търново и да не кажа няколко думи и за него. Разположено на запад от двата запустели акропола, по склоновете на урвите, по брега на Янтра, по скалите, които са надвиснали над нея, разкатерило се по западната стръмнина на върлия Орлов връх, то представлява панорама възхитителна, единствена по живописност и оригиналност. Перото мъчно може да предаде впечатленията от тая гледка. Чужденците, които са го посетили и са писали за него, единодушно твърдят, че такъв град другаде няма. Мислиш, че присъствуваш, кога гледаш от габровския друм, на една вкаменена феерия. Тия хиляди къщи с разноцветни форми и цветове на мазилките, натрупали се гъсто една до друга, накачили се една въз друга, залепили се по урвите, по канарите, навред, дето са намерили педя място: на яр или на камък, накацали по невъзможни места, притиснали се една о друга като плахо стадо овци, имат изглед, като че на всеки миг ще се изронят и изсипят във вълните на Янтра. Фееричността на гледката пораства нощем, когато засветят в тъмнината безчислените прозорци като огнени очи и целият град заприлича на полиелей с хиляди запалени светила.

Градът, който в турско време се е трупал само по тия урви, след Освобождението се разстила на югозапад, към равнината на Марно поле. Голяма щета, че тая сравнително малка плоскост, по която с повече удобство би могъл да се шири градът, е завзета в значителната си и в най-угледната си част от казарми, построени в наше време. През Янтра се издига, на изток, със своите гъсти гори върхът Света гора. Тая рунтава тъмнозелена мантия предава живот и веселост на картината на Търново, окръжено отвред с голи, пустинни склонове, голи гребени, голи скали.

Железницата от няколко години насам оглашава със своя гръм и писък тия върхове и тия дълбоки долове на Янтра. Тя се провира през тунел под бърдото, над което се трупа Търновото от турско време — живописното Търново, — като минува дважди въз Янтра по железни мостове.

Аз напуснах града с кола, за да ида към Габрово и Шипка. Когато отминах станцията и хвърлих прощален поглед на него, изново останах омаян от чудесната му панорама, дивната му панорама, и се спрях в захлас да гледам, като си пришепнах думите на простодушния францискански монах, описател на Търново през XVII век: «Non si naratu!» Не може да се изкаже!

ПРЕСЛАВ

ПОСЕЩЕНИЕ НА СИМЕОНОВАТА СТОЛИЦА

Как обаятелно е звучало това красно, това внушително име на слуха ми в ученическите години! Как много е говорило на младенческото ми въображение за стара слава, за дворци, за велики царе, за Крума, за Бориса, за Симеона! Помня даже и днес, буквално, тия думи в географията на Яким Груев: «Близо до Шумен са развалините на Преслав, старата българска столица, по турски Ески Стамбул.» И видението на тоя вълшебен град е населявало мечтите на моя юношески патриотизъм. Защото българската история тогава, която ни откри миналото с вълшебните призраци на славата и величието народно, събуди първа в душите на онова поколение любов към свобода, мечти и ламтежи за политическа независимост. И ние зачерпахме първата си вяра и упование в бъдещето в скрижалите на миналото. И Паисиевите пророчески думи бяха верни, че чрез възкресяването на историята ни и нарѳдът ще възкръсне.

Но изгря свободата, минаха двадесет и три години свободен живот и едвам тогава ми падна случай да намина в Преслав и да се поклоня на столицата на велчкия Симеона.

Влакът ме свали на станция Крумово, която носи името си от ближното село Крумово, ново име, заменило турското: Четалар. Това прекръстяне е било едка щастлива идея. Името на Крума говори вече за Преслав, то е сюггестивно. Хващам един файтон, чийто кочияш е турчин, и потеглям на юг, към градеца Преслав. Той отстои на няколко километра оттука, но се крие

зад една възвишеност. Вървим из една хубава, живописна долина. Камчия отляво, мътна и придошла, лъкатуши из зеленината. Българите я наричат Тича. Срещаме върволица кола, карани от турци, герловски турци. Две кичести села, Осмар и Велибей, се редят отвъд реката, плувнали в дърволяка си. Пред мен хоризонта е препречен от черно гористо бърдо. В полите на това бърдо турчинът ми обажда, че се намират останките на историческия град. Стигаме при една хубава гора от големи брястове, дъби, буки. Тя е стара, ако се съди по дебелината на стволовете. И ето вече въображението хваща да работи. Аз си мисля, че под шатрите на тия големи дървета е почивал на прохлада негли някой български цар, може би и сам Симеон, когато се е връщал от победоносния си поход зад Дунава против унгарите. . . И си го представям тъкмо такъв, какъвто покойният живописец Павлович ни го е предал и запечатал в душата ми в картината си «Симеон пред Цариград». И мене ми додява, гложди ме това представление, натрапено тиранически в ума ми, за Симеона, един Симеон с вулгарно, просто лице на хрисим поп, с малка пригладена брада и с неизразителен поглед. Далеко е оня Симеон, хитър, воинствен, кръвожаден, горд, за когото пишат византийците с такава жлъчка. . . Както и да е, Павлович е сторил онова, което е било по силите му, и то пак е имало голямо значение, принесло е услуга на времето си, като е пробуждало народна гордост у поробения народ. Сполай му! А днес и това нямаме. Нашите сегашни живописци, далеко по-даровити от Павловича и разполагащи с много по-богати материали от документите за оная епоха, бягат от тия сюжети и ние нямаме нищо, положително нищо в нашата съвременна живопис, взето из българската история. Може би липсува им вдъхновение, може би плаши ги мъчнотията на работата, ужасява ги мисълта за труда, който трябва да си дадат, за да проучат по съществуващите данни колорита на епохата; може би предубеждение, презрение към призраците на миналото. . . кой знае. . . Но те сигурно се заблуждават, те грешат, като пропущат случая да създадат нещо действително прекрасно и голямо, което би ги обезсмъртило, и ни гощават вечно с някакви жан-

рови картини, пейзажи и пр. незначителни сюжети, сюжети изтъркани до оскоменяване на очите, обработвани от хиляди други художници, преповтаряни и неговорещи нищо на българската душа. Имаме само една историческа картина в нашия Народен музей — и тя е от един чех, Холарек — «Ослепената Самуилова войска»! Тая отвратителна по предмета си картина, това наумяване за най-трагичния и грозен момент от нашето минало, тъй дълбоко оскърбляваща нашата гордост и нашето българско сърце, би трябвало да не виси там и вместо нея да се красуват ред картини от българското величие и слава — каквито и да са били те. Но кой ще стори това? Божествената искра на вдъхновението, на сюблимното, грандиозното вдъхновение, която е запалила гения на Матейко, на Давида, на Дора, на Верещагина, не засяга благодушието на нашите днешни артисти. . .

Нека се надяваме на бъдещето.

Пристигнахме в Преслав. Той е угледен градец по двата склона на един дол. Слязох при една от първите гостилници и седнах отвън на пейката, под сянката на няколко дървета, да пия кафе. Скоро се появиха неколцина младежи и един от тях ме поздрави дружески. Излезе мой познайник. Той ми препоръча другарите, като него учители тука и въпреки ваканционното време случайно остали в градеца. Кога се научиха за целта на дохождането ми, те любезно ми предложиха да ме придружат до развалините. Излязохме из източния край на Преслав. От една висока полянка ми посочиха местността на Симеоновата столица: пуста площ, разорани нивя отсам Камчия. В турско време са стърчали още останки от мраморни зидове, останки от старите царски палати, съвсем изчезнали после и на мястото на които се издига сега, сиротна и скръбна, новата църква. Тя прилича повече на гроб, издигнат въз скелета на миналото величие. Отминахме и слязохме към реката. На няколко места виждам зарязани варници — трапове, в които е горена вар. Другарите ми обясняват, че тая вар е правена от мраморите, що турци и българи откъртвали от стените и планините. И научих скръбни

работи за това дело на систематическо и светотатско опустошение. Всичките мраморни плочи от турските джамии, конаци, чешми и други здания са вземени от Преслав. В течение на вековете старият град, разрушен вече през българското царство, е бил рушен, къртен, обиран, додето не е останало нищо от него! Даже допреди десетина години нашето правителство не е било взело никакви предохранителни мерки за опазване историческите рисунки. Българите са продължавали безнаказано и безжалостно делото на прежните си господари. На едно място, разорано от брездите на ниви, се издигаше новата черква, а близо до нея част от някаква каменна стена, ощърбена, полусрутена. Нищо друго в това празно пространство не спираше погледа.

— Тук е бил старият Преслав — каза ми един.

— Как, само това? — извиках учуден.

— Да, само оная стена; черковата е нова и е съградена там, дето се предполага да са били царските палати.

Със свито от скръб сърце аз нагазих мокрите от нощния дъжд брезди и отидох при останката на стената. Тя се издига само един метър от земята, няколко големи дялани камъни по нея, почернели от времето, и нищо друго. Залутахме се наоколо да дирим още следи. Само основи от камъни, тухли и хоросан се прозираха през тревите и гъстия буренак — въз тях ралото не могло да мине. Някъде тия основи съвсем се не виждат, а се познават по издигнатите тревясали ивици. Тук-таме малки късове от мрамор белеят се в пръстта като човешки гнили кости. И нищо друго от стария Преслав.

С умилителна гордост и художествена простота е описал великия Преслав Иван Екзарх, съвременникът Симеонов, във въведението на Шестодневът, и това описание от X век е едничкият оцелял документ, който ни е дал картината на първата българска столица с такива подробности. Добрият български монах, като описва впечатлението, което тя е правила на чужденеца, казва: «Ако той дойде отдалеч и влезе в преддверието на княжеския двор, то ще се учуди и като доближи до вратата с любопитство, ще разпитва. А когато

влезе вътре, ще види по двете страни строения, украсени с камъни и изпъстрени с дърво. Като отиде понататък в двора, той ще види високи палати и черкви с безчислени каменни и дървени украшения и живопис, украсени отвътре с мрамор и мед, сребро и злато, така щото той не знае с какво да ги сравни, тъй като в неговата си земя той никога не е видял подобно нещо, но само бедни колиби. Той ще бъде смаян от удивление.»

От тия простодушни и прочувствувани редове можем да заключим за степента на богатството и великолепието на преславския дворец във времето Симеоново.

Иван Екзарх ни дава ценни сведения в същото въведение и за придворния блясък, които са пропити със същия простодушен лиризъм. Той продължава: «Но ако той (чужденецът) случайно види князът с бисерни дрехи, с върви жълтици на шията, с ръкавели, опасан с пурпуров пояс, със златен меч, и как от двете му страни седят болярите със златни нанизи, пояси и ръкавели, и ако го попита някой, кога се завърне в отечеството си: «Какво видя там?» — той ще каже: «Аз не знам какво да ви разкажа: само вашите собствени очи биха били в състояние да обгърнат тоя разкош!»

Към края на нещастното Петрово царуване връхлетя гибел великото царство и заедно с него пропадна Преслав. Той биде разрушен от Цимисхия.

Но великия Преслав е бил запазил дори до XVI и XVII век следи от прежното си величие, разорението на останките му не е било пълно. На 1585 г. френският учен пътешественик Жак Бонгар, като минувал с посолство от Букурещ за Цариград, видял тука само дълги стени от бял мрамор. А турският географ Хаджи Калфа (умрял в 1658) разказва, че в негово време имало големи развалини близо до Шумен. Там се намирала една голяма и висока стена от времето на «неверните», която заемала повече място, отколкото Цариград, тъй щото много полета и планини се намирали в нея. Жителите вземали оттам четириъгълни одялани камъни за своите къщи. Види се, това ще да е било стената, част от основите на която и днес личи на планината Забуя.

Бъдещите тъкмени разкопки на Преслав навярно ще ни открият много нови важни следи от разрушената преди десет века славна Симеонова столица, от която властта на българския скиптър се е простирала въз една България четири пъти по-широка от сегашната и дваж по-голяма от Санстефанската. Защото при Симеона тя е имала граници: на север Карпатите, обхващала е всичките земи между Черно и Бяло море, обзимала е Македония, Тесалия, Албания, Сърбия и част от Босна.

Камчия тече мътна и дълбока из планинското си гърло.

Тя изтича отдалеко из тясната клисура. По предложение на другарите влязохме в нея да я поизгледаме. Тя е твърде дива, твърде пустинна, твърде мрачна с черните гъсти гори, що обличат високите склонове, притиснали с полите си мътната река. Увлякохме се няколко километра навътре, вървейки по ново шосе, и дивотата и безлюдието на клисурата растяха. Само през тоя път са могли да минават неприятелските войски на византийците, за да идат до Преслав, а това минуване е било крайно опасно при безчислените засади, които е давала клисурата. Срещнахме герловски турци с кола и на коне. Те ни здрависваха почтително — не можеш позна сега в тия хрисими хорица предишните фанатици и разбойници на Герловската котловина. Шосето е заместило стария друм из тая местност, оня друм, из който Симеон е повеждал своите шумни пълчища от победа към победа до под стените на разтреперания Цариград.

Под навеса на една кръчма найдохме сложена богата трапеза с вкусни ястия и изрядно преславско вино. Тая приятна изненада ми била приготвена от любезните млади учители, които ме придружаваха. Пиршеството беше оживено и весело. Държахме здравица за България, споменахме старата ѝ слава с великия Преслав и Симеона, и Крума, като пиехме онова преславско вино, което и той е пиел из Никифоровия череп в пиршествата си.

ЕДИН НАШ ЧЕРНОМОРСКИ БИСЕР

Да, бисер рядък, неоценен прилично от нас, пренебрегнат доскоро, даже не наш. От памтивека — още от Аспаруха, който пръв го превзе от византийците, тоя български град Варна, така чудесно кацнал на черноморския бряг, над зелените талази, е бил чужд град, с физиономия чужда, с интереси чужди, с душа чужда.

И българинът, който пръв път посещава Варна, под влиянието на първото впечатление ще си каже поразен и наскърбен:

— Това не е български град, тук няма българи!

Това си казах и аз в първия ден, като излязох да се поразходя из Варна, след като оставих чантата си в хотел «Россия». Тоя хотел, въпреки името си, нямаше нищо руско, ни славянско, ни българско. Домакинът е маджарин, и булката е също, което й се прощаваше за вкусните ястиета, що готвеше; слугите гърци, келнерицата немкиня, гостите на трапезата гърци и италианци!

Реших най-напред да посетя тъй хваленатa Приморска градина. Улицата, магазините, дюкяните имаха български надписи, но когато попитвах хората у тях за пътя до градината, отговаряше ми се на турски, гръцки или на непонятен български език, като ми сочеха посоката, из която да вървя.

Забърквам я скоро и приближавам към едно кафене, което има надпис над вратата: Неутрално кафене! Питам пак за Приморската градина дебелия почтен кафеджия, който седи на пейка до вратата, гологлав, в едно положение неутрално, тоест ни буден, ни заспал.

— Пирморска гярдина? Бу сокак тут! — и ми сочи тясната улица. Познавам, гагаузин.

Най-после излизам при морето и за да не падна в ново разочарование, питам вече един турчин,хамалин, по турски за градината. Той ми отговаря на същия език:

— Иди там! Там е онова, дето дириш!

По насочването му спирам се пред жълтия стобор, който загражда една широка шуместа градина до морето. Но вратата не видя.

Питам един дрипав хлапак там, пак по турски:

— Отде се влиза в градината?

— Там завий зад ъгъла и ще видиш отворена врата — отговаря ми по същия език и ме изглежда с любопитство, като познава в мене чужденец.

Полюбопитствувах и аз да знам арменче ли е, гърче ли, или гагаузче и му зададох въпроса си на турски.

— Булгар! — отговаря той.

Признавам си, че от тоя отговор аз тъй се зарадвах, както бих се зарадвал, ако го чуех в Нагасаки или в Рио де Янейро.

И неволно го попитах по български:

— Тогава защо ми не говориш по български?

— Ами ти защо ми говориш по турски? — отговори той, ухилен лукаво.

Аз му дадох двадесет стотинки да му благодаря, че е българин.

*

Приморската градина е наистина едно възхитително място въз високия бряг. Добре утъпкани, чисти, сенчести алеи лъкатушат из зеления шумак на акациите. Морето на изток, широко, равно, светло, се синее с бръчкавата си повърхност и се дели от небето чрез една права сребриста черта в кръгозора. То ми праща своя прохладен лъх, а аз моите възхитени поздрави, на него, българското Черно море, което лиже българския бряг, което пръв път съзирах, пленен, като пред вълшебно видение. . . Сядам на кьошка, надвиснал на стръмния бряг, и пия с наслада кафето си, донесено от бюфета, като пиех с очи морската картина.

Долу под мене са морските бани, които нямат още къпачи — къпалния сезон не е дошел още. Вълните там са прозрачни като кристал и в дъното се видят ясно морските камъчета и тъмните водорасли; брегът на север, във вид на горист полукръг, се изкроява в морето и свършва с шумест нос, дето в зеленината се гуши, невиден оттук, разкошния Евксиноград. На юг полукръгът, по-разширен, се свършва с друг нос, гол, в морето: Галата. Една залутана в синия шир лодка стои неподвижна с бялото си платно, прилична на голяма белоснежна птица. . . Но морето, морето, колко е то хубаво! Това море е красотата, славата, величието на Варна. Гледаш и не можеш да се нагледаш на тия светли преливи на шаровете, нежните им неуловими тонове, хармоничният простор и пълнота на тайната стихия, тихият радостен лазур, размесен със смарагдови пояси и лъскавосребристи реки от светлина, гледка, която би внушила Байрону най-възторжените песни, що е извлякло от лирата му елинското море.

Уви, Варна не е била честита с някой Байрон, който да прослави морската ѝ красота. Само покойният Шишков я прослави в стихове, които я опозориха:

Ой Варна, Варна,
столица стара,
близо Каварна
ти се докара!

Пхюй, каква непозволителна плоскост! Да му се не види «Каварната»! До каква нелепост съблазънта на ритмата може да докара и един почтен човек!. . .

Надвечер алеите се пълнят с върволяци кавалери и модно накичени дами. Красният пол тук е действително красен. Какви черни очи, изразителни физиономии и страстност в движенията си имат тия гагаузки! Аз познах потомките на ония куманки, които упленяваха ума на нашите царе и стаяха български царици. . . А може би те са гъркини?

*

За да видиш българската Варна, новата Варна, трябва да се отдалечиш от морето и да се изкачиш на гърба на ръта, който дели морето от Девненското езеро. По тоя рът са българските махали с новите трикатни, хубави къщи, с огромното здание на девическата гимназия, със съборната черкова в руско-германски стил, с кокетния военен клуб, с библиотеката, с държавни учреждения, с прави улици и широки мегдани, с една малка, но уредена градска градина. Две прекрасни, постлани с камъни улици, обточени с добри плочници, турят Варна по-високо в това отношение от столицата. Но всичко това има още печата на началото си, на недостроеност: доста пусти пространства стоят още.

Чаршията, душата на търговска Варна, е в чужди ръце. Гърци, гагаузи, арменци, евреи са заловили спекулата — на българите е останала канцеларията.

Сега се строи пристанището, в него е върховната надежда на бъдещата българска Марсилия. Брегът е претрупан с вагони, машини, с разни приспособления, с работници. В новия порт плуват цяла флотилия лодки и две параходчета по службата на постройката. Един от предприемачите, г. Грозев, имà любезността да ме заведе на лодка до самите работи. Аз се качих на драгът — колосалната машина за чистене морето, и гледах как тя ринеше със заглушителен шум в железни кошове, посредством огромни колела, пясъка и тинята из дъното на морето, тласкаше ги в една дебела желязна тръба, която на триста метра далеко насипваше с тях ниската мочурлива ивица земя, която дели морето от Девненското езеро. Изплувахме на вълноломите, каменни зидове, потопени във вълните, които запазват от бесния им напор пристанището, сега винаги тихо. Студени талази ни заливаха с гневните си пръски, сякаш морето, мъчейки се да отвоевае отнетата му част,в яростен и безсилен бяс се спущаше на предприемача. . .

*

Аз дваж споменах Девненското езеро. То е прекрасно, синьо, швейцарско езеро, отишло много километри навътре в сушата, заобиколено от зелени рътове. Брегoвете му са обточени с виеока тръстика. Представям си бъдещето, когато Девненско езеро, съединено с пристанището, ще бъде браздено от параходи, и виждам пущинака на тия брегове заместен от засмени вили, от градини и зелени алеи, когато културата, разцъфтяла чрез търговията, ще направи чудеса край тия светли води. Защото Варна, ако не може да се гордее с миналото, може да се хвали с бъдещето — нейното честито местоположение ми каза това.

Дай боже — на дявол му куршум в ушите.

1890

II

ОТ МАРИЦА ДО ТУНДЖА

ПЪТНИ БЕЛЕЖКИ

...o qui me gelidis in vallibus Haemi
Sistat et ingenti ramorum protegat umbra?
Virgilius, Georgica, II, v. 488—489

Рано-рано на 2 май, таз пролет*, по хладовината, пътувах на изток от Пловдив, по онова ти равно, широко, голо Гладно поле. Видът отвсякъде е великолепен. Гористите тъмнозелени Родопи заграждат от юг долината на Марица и живописно се откроява неравният им гребен в синето небе; на изток тоя гигантски зид се снишава и потъва в оризонта, а на запад се сключава с Рила, снежните пирамиди на която величаво се белеят на утринното слънце. Далеко на запад и север — хубава Средня гора дига и сваля невисокий си космат гръб и красиво насам разстила разлати родовити поли; само плешивий Богдан и аджарските черни бърда се целуват с небето; между тях пък, в дъното на оризонта, синее се величавата Стара планина и снеговитите ѝ калоферски върхове се вовират и губят в бели облаци. Ето там над Сопот и моята Амбарица, въз голото теме на която тоя луди Крали Марко е градил някога амбара си. Колко е хубава!. . . В тоя безкраен планински венец, отворен само на изток, е долината на Марица, най-широката, най-богатата и най-величествената в целий Балкански полуостров. Но сега цяла не мога да я видя: затулят ми я отдире пловдив-

* Тоя разказ се пише на 1886 г.

ските скалисти могили, увенчани с бели сгради и прилични на малък архипелаг в едно зелено море.

Каляската, що вози мене и другаря ми, човек с почтено име и възраст, весело се търкаля по равното шосе, дълго, пусто, еднообразно, като живота на някой гоголевски старосветски помещик. Утринний хладен ветрец полъхва от изток и напълня гърдите ни с благодатна свежест и сила. Природата, разбудена вече от животворните пролетни лучи, бърже се кичи със зелената си премяна: разщумиха се дъбовете и бориките и размирисаха люлеките на Родопите; разклониха се орешаците и брястовете долу. Хубавица е вече природата, но чака още едно труфило да си довърши пролетний накит. Но пролетните цветя — карамфилите и розите в нашите градини, не са се развили още! Късните студове и изобилните дъждове на тая пролет не оставиха слънцето да ги разбуди и да им стопли душата. И долината на Тунджа, «Розовата долина», която мисля да посетя, навярно не е се още разхубавила и облякла във всичката си слава и лепота. А прочута е по целий свят тая наша градина. Гюловото масло на нейните разкошни цветове разнася дъхът на българската природа в най-далеките краища на земята. Думите «Розова долина» имат за европееца вълшебно значение: те представят на някои въображения цяла една страна, зиме и лете покрита с рози — нещо подобно на възточна приказка. Разказваха за някой кореспондентин (американец или англичанин — добре не помня), когото Руско-турската война пръв път привлякла на 1877 г. към България, че когато параходът го носел по Дунава, той дълго време се озъртал по пустите и голи брегове на България и най-после, докаран в нетърпение, извикал с божествено наивна досада: Where are the roses? (А дека са тука розите?) Разумява се, че тия рудовласи синове на северний Атлантический океан, които са чели стотина пътешествия и знаят най-добре географическите и природни особености на Вандименова земя и на Молукските острови, не могат да бъдат по-силни от нас в познаването България, в която сами ние живеем и мрем като чужденци. Напразно куп учени: Реклю, Каниц, Лежан, Иречек, Леже и други, пишат томове, за да запознаят Европа с Балканский полуостров: нито науката, нито гърмежът на Плевен и Шипка не огряха с много ярка светлина вълшебний полумрак, който затуля европейский възток от Западна Европа. Дори и завчера, вика се, по случай на 6 септември, не видяхме ли един личен френски вестник, че за да осветли читателите си върху Румелия, дето избухна превратa, взема, че описа нравите, историята и литературата на Румъния? Който четеше тогава румънски вестници, помни какъв вик от негодувание нададе оскърбеното народно честолюбие на нашите винаги добри съседи!. . .

Но що да се чудим с чужденците?. . . Ние сами не сме ли чужденци за нашата земя? България няма ни притезание, ни класическите възпоминания на Елада и Италия, нито пък изключителната и дивна природа на тая последнята, за да служи за удивление на народите, но тя има право да иска от своите синове да я знаят, да я обичат и да ѝ се радват. А познаваме ли ние България — научна и живописна България? Кой българин е изгледал величествените ѝ красоти? Науката издирила ли е съкровените ѝ богатства? Изкуството обезсмъртило ли е в пластически създания чудесната ѝ природа? Поезията вдъхновила ли се е от чудните мелодии на нейните гори и балкански зефири?. . . Нашата заветна Стара планина, тайнствената непристъпна Рила, чудний планинский лабиринт, Родопите — тая малка Швейцария, медоточните долини на Стрема, Тунджа и Марица, и Македония със сините си езера и зелени полета, кой българин ги е обиходил, за да ги види, и кой ни е написал две думи, за да ни ги разкаже?* А всяко словце за България ще бъде ново за нас, всеки нейн дол, скала, връх забележен, описан ще бъде Коломбово откритие. . . България — това е една градина, из която вървим мъ-ешком, една обетована земя, в която живеем оскудни. Нейните вънкашни богатства ги обезважава нашето нехайство, както невежеството ни — съкровищата, които се крият в буйните ѝ гърди, и ние приличаме на

* Освен научните трудове на г. г. Иречка, Шкорпила и Златарски, ние почти нямаме други работи по българското отечествознание.

оногова, за когото народната мъдрост на подсмив е казала: «Вода гази — жъден ходи.»

Да, ние сме чужденци в България. Има у нас едно невежество, което минува за почетно: ние не познаваме България — и не се червим; ние не се гордеем със земята си, ние не можем да обичаме истински, съзнателно, страстно България, както маджаринът своята пуста, както бедуинът своя джезаир, както орелът своите планини. А как е тя достойна за обич, за поклонение! Как българската душа може да намери в тая чиста любов извор за неизразимо наслаждение и за вдъхновение! В нашата книжевност, която се напълни с политически помии, не се прозира благородний лик на отечеството; не вее в поезията ни могущий дух на балканската природа. Някогашната българска интелигенция — хайдутите, обичаше горите, планините на България и пееше с чувство: «Горо ле, горо зелена!» Тогава тя познаваше, обожаваше поетическата България; днешната интелигенция познава друга: канцелярска България. . .

При всичката си голота, която лятно време му придава тъжен вид, Гладно поле сега е весело и приятно под кадифявата зеленина с която го е постлал чародеецът май. Жадно потъва погледът в тая свободна и широка равнина, играе, тича по простора ѝ, додето се изкачи по цветущите поли на Родопите, които оттам до самий си връх са напъстрени с горици, със селца, ниви, паши, лозя и приличат на една стръмна градина, в противоположност на Балкана — гол, див и непристъпен. Като гледаш оттук високий родопски гребен, чини ти се, че един път кацнал на него, тебе ще се лъсне на юг Бяло море или поне картината на други равнини и кръгозори, както от върховете на Витоша, на Рила и Стара планина. Напразно. Ти ще видиш други, по-високи върхове, зад които се тъмнеят други върхове, а погледнеш ли от тях — окото ти ще потъне в цял развълнуван океан от други бърда, чукари, зъбери, висове, един от друг по-високи, по-диви и с по-чудати форми! Само островърхий Персенк и баташкий Кар лък като два великана стърчат над всичките и владеят кръгозора. Повечето от тия планини, тъй разбъркано и хаотически натрупани дори до Бяло море, са покрити

с гъсти гори от исполински букове, борове и ели, дето хвъркат по клоновете милиони катерици; други са покрити с живописни зелени нивя, кой знай как създадени от човешкий труд по шеметните стръмнини; а други са съвсем голи или увенчани с грозни зъбести скали, на които кацат орлите и молниите. Буйни потоци гърмят между тях, из хладните усои, и пълнят с диво ехтене тия горски самотии. В самото сърце на Родопите бучи пенлива Арда из гранитно легло, прави хиляди скокове, гърми, стене, ехти в дълбоки пропасти, тясно пристисната от надвиснали стени, над които мечтателно надничат сури елени, като че се упояват от дивашката мелодия на песента ѝ; а тук-там между тия висове и дивотии усмихват се очарователни долини, от които всяка е едно райче, закрито от света с крепости до облаците. Чудно и страховито впечатление произвожда тоя нов мир, тая страшна и девствена природа; човек се усеща откъснат от света и с настръхване се ослушва в мрачната поезия на тия планини. Тука някога елинската митология била турила сладкопоецът Орфея, който разигравал с чудните звукове на лирата си лесовете и скалите, а дивите зверове омагьосани идели покорно пред краката му; но песните му слаби били да обаят сърцата на менадите, прабабите на Тъмръшлият, и един ден те го убили немилостиво с камене, а главата му и лирата му хвърлили в Марица, която ги отнесла до Лесбос. Оттогава вече никой поет не е смял да се засели в тия негостоприемни планини, но споменът за Орфея и днес живее и звуковете на неговата лира още треперят в тихите въздишки на родопските зефири. . .

Виждам, че се заплеснах: възпоминанията ме отвлякоха далеко от пътя ми. . . уви, защото кръжилото на един разказ на пътешествие има съблазителна еластичност и може да се разпъва до уморително широки размери. Тук ми идат на ума Хайневите думи, в Reisebilder, че «няма на днешно време по-досадно нещо, отколкото да четеш пътешествия — ако не е това да ги пишеш». В дадений случай той не е прав — поне в отношение на нашата описателна литература, защото нейний багаж и днес, слава богу, е от перушинек полек. . .

Скоро наближихме паметника на госпожа Скобелева, който се белее накрай шосето, на самото онова място, дето героевата майка в 1880 г. падна жертва на зверщината на офицерина Узатис.

Ние слязохме да се поклоним на паметта на мъчениците.

Паметникът е мраморен обелиск, два метра висок, на подножие от грапави шупливи камъни, и обиколен тясно с ограда от железни пречки. На лицето, към пътя, е издълбана епитафия в стихове, от другите страни — датата на рождението и смъртта на светицата. Тоя паметник е скромен принос от град Пловдив на паметта на клетата Скобелева майка, дошла в България да лее милости въз нещастните, за които син ѝ ля кръвта си по-напред. Не ми дава сърце да разказвам тук подробно тая трагическа смърт, която на времето потопи в дълбока жалост целий български нарол. Тия подробности са много драматически и много мрачни за началото на един лек и непритезателен разказ. Предпочитам да препеса читателят си в туркестанските степи, дето ужасната вест завари генерала Скобелева. Героят в това време усилено приготвяше похода против Гьоктепе. Един офицерин от свитата му (който и разказва тая сцена във «Вестник Европы») приима депеша с това кратко съдържание: «Майката на генерала Скобелева убита при Пловдив». Незабавно военний человек влазя в шатъра на Скобелева, който се е захласнал над картата.

— Генерале, готови ли сте да чуете една скръбна вест?

— Как — извикал стреснато Скобелев, — да не би да се е запалил военний ми склад в Къзъл-Арват?

Офицеринът клюмнал отрицателно и мълчал.

— Та кажи де, що ме мъчиш? Ако складът ми е цял, то не зная какво друго известие може да ме уплаши!. . .

— Домашно нещастие, генерале.

— Майка ми! Да не е умряла майка ми? Тя е в България! — извикал Скобелев, поразен от страшно предчувствие.

Офицеринът му подал депешата.

Няколко мигновения генералът стоял като втрещен: изведнаж скочил страшен и с гласът на един наранен лев изревал:

— Ах, турците са убили майка ми! Това знам навярно! Щом свърша войната, ще подам оставка и ще ида да поведа моите българи към Цариград и ще излича турската империя!. . . Заклевам се!. . .

От «Кемерът» пътят напредва вече все между плодни равнини, покрити с млади ниви; тъмнозелената ръж и яснозелените ечемици приятно се вълнуват от слабий утренний ветрец. Дърветата и овошките, редки в голите околности на Пловдив, зачестяват тука и веселят погледа със своите шубрачести клонове, в които ехтят звънливите гласета на врабчетата и орешковчетата; наляво високи редове върбалаци крият ревниво от нас Марица, а от юг се виждат по-харно грубите очертания на Родопите, които при Станимака разтварят широко скалистите си гърди и дават път на Станимашката река. В дъното на тоя дълбок процеп планински, върху остра усамотена скала, стърчи старовремска кула, с изтърканий Асенев надпис на камъкът, за който говори Иречек; а по-насам, по голите бърда над градът, са кацнали многобройни бели параклиси, отдалеч прилични на алпийски хотелчета. Ние нагазваме вече през лъскав зелен кадифяв ливадяк, из който се разхождат величаво философите щъркели и шумолят гъсти купове от дъбове и други разлистнали дървета. Между дънерите им надясно, въз зелена височина, белее се великолепен дворец. Това е земледелческото училище в Садово. То се построи на 1882 г. от правителството с назначение да дава даром нужните теоретически и практически знания по земледелието и въобще по селското стопанство на нашите младежи. Мисъл щастлива. В късо време училището опитоми дрипавото полуциганско селце Чешнегирово, което прекръстиха — Садово, доведоха учители агрономи вещи, които намериха вече стотина ученика, жадни за наука; просторът пред училището се изравни, начерта геометрически и засея с разни видове семена на зеленчуци; дворът се напълни със земледелчески оръдия и машини, донесени от Европа; оборът се обогати с различни породи добитък: испански овце мериноси, маджарски коне, крави и бикове. Когато българинът заминеше с железницата по-

край Садово, народна гордост разтупваше сърцето му пред тоя хубав храм на Церера. Оттам българското рало щеше да излезе по-изострено, за да разпори по-дълбоко земята и да изтръгне из недрата ѝ богати жътви, които досега по малко и пестеливо отпущаше на потът на орача.

За жалост, лани това цветущо учреждение го молепса прилепчива болест, която тоя път не отиде по добитъците, а по учениците: политиката влезна в училището! И веднага младото това създание на народа самосвяст зачезна: образцовите рала ръждясаха, образцовите градини задави гиз бурен, вестниците изгониха учебниците, а учениците — учителите. . .

Бързам да притуря, че днес вече дисциплината и мирът са въдворени там.

Изминахме очарователните ливади и се изкачихме на полегатата рътлина, първа издънка на Родопите. От върха ѝ видяхме за пръв път Марица незатулена и на няколко разкрача от нас. Тя тук прави лакът, па завива бързо и се губи нататък. Сега тя е голяма и мътна и сърдито хвърля жълтите си вълни измежду зелени живописни брегове. Тая огромна маса вода много наумява Дунава. Петдесетина планински притоци и реки са донесли тук буйните си талази, в които са разтопени снежните корони на няколко родопски, старопланински и рилски върхове. Между тях най-романтическа е Тополка, която извира от Средня гора и тече на север, минува през Копривщица, а от Душанци до Петрич ударя на запад край Златишко поле, дето лорд Биконсфилд я опозорява, като я направи граница на Румелия; от Петрич Тополка се обръща на юг и шумна и сърдита, разсича от край до край цяла Средня гора и свършва своята одисея в Марица, отгоре над Пазарджик. Другата река от север, и най-забележителната, е Стрема. Стрема, на която цялото течение из плодовити зелени равнини прилича на една аркадска идилия, извира някъде си, както и белий Вит оттатък, из хълбоците на високий балкански връх Рибарица. Дълго време лъкатѝ Стрема край розородните северни поли на Средня гора, през дължината на цялата оная пречудна долина, на която е дала името си, и прибира

притоците*, после при Баня-село извива съвсем на юг и през лесний проход, който ѝ дава гората, упътва се през широката долина на Марица и се втича в тая река, след ка о напои много села и преобърне в рай всичките места, които оросиха благодатните ѝ струи.

Скоро кръстосахме железницата при Папазлий и през обширни морави, които отляво украшаваше вековна дъбова горица, стигнахме и спряхме до брега на Марица, за да минем отсреща ѝ. Тук лежат грамади наплъстени камъни и греди, приготвени за постройка на моста, но на тая хубава мисъл възпрепятствува лани политический преврат. Сега ние трябва да минем дълбоките и мътни талази на Марица с варка, която постоянно на това място прекарва пътници. Тя сега иде от другият бряг и кара куп селяни и селянки в сватбарска премяна и няколко добитъка. Чудна е картината на тая плавающа група: и червенобузите невести с червени рокли и бели забрадки, и закротените и учудени животни, и запретнатите гребци, които вместо гребла забиват дълги пръстове в бързея, и старецът беловласий, който стои на предницата и нагледва движението на кораба, всичко това пленяваше въображението ми и му даваше работа. По едно време старецът ми се престори на Харона, който прекарва с лодка през мрачните ахероновски води душите на умрелите. Ето той достигна на брега, разтовари и по заповед на Харона ние покорно се нагуркахме в омерически първобитната му варка, състояща просто от греди, прикована нàпреки с други греди, и се отдадохме напълно на волята на зачумерений Стиксов служител. Като изскочихме насреща, извадихме да му платим, но той съвсем некласически хвана да се кара с нас за поголям превозен откуп и да иска не дукато, ковано в преизподнята Плутонова ковачница, а нови левове, сечени в петербургский монетен дворец. Ние удовлетворихме користолюбието на зловещий старец и под ударът на жестоко разочарование продължихме пътя си към североизток.

---

* Турците наричат нея и долината Г ь о п с а, а по тях и европейците по картите си пишат я така. Гьопса, според г. Иречека, е изкривеното К о п с и с, името на един средновековен град в тая долина, на който основите личат и днес между Сопот и Карлово.

Три часа пътят върви все по тая посока, по прекрасни вълнисти полени, издънки на Средня гора, която приближаваме. На западний хълбок, на една дълга ртлина, видяхме залепен Чирпан. Отдалеко тоя градец има много привлекателен изглед, но кога влезеш вътре, той е иди-доди турски град, каквито са всичките ни градища: улици криви и тесни, постлани с изхълмени калдъръми, стърчащи над керемидени покриви минарета с леправи стени, голямо запустяло пространство сред града, наречено «площад», но което е само едно вехто турско гробище, населено сега с дечурлига турчета и магарета, сладостно налягали под скудната сенчица на някои върби. Общий вид на Чирпан е пуст, усърнал и печален: лавките и ханищата са като всички лавки и ханища в нашето любезно отечество. Последните особено са докарвали в отчаяние европейский турист, за когото степента на чистотата на чаршафа и голямото или малко количество бълхи са служили за мерило на цивилизацията у нас. При отсъствието на тия удобства той е изнасял въобще скверни впечатления из България, дошъл нарочно да се възхищава от нея. Така, обаянието от българската природа се унищожава от гнусотата на български хан! Оня, в който седнахме да обядваме, минува за най-добрия между най-лошите. Сложиха ни трапеза на дворский чардак и за да се възнаградим за скудността на обяда, поискахме от прочутото черно чирпанско вино. Донесоха ни оцет. Другарят ми се разлюти и навика слугата, който дойде, та разби тъй нагло светлата ни надежда. Не знаехме ли ние, че чирпанското вино, знаменито у нас, доби по-лани отличие на изложението в Бордо и се награди с медал? Тук излезе вярна поговорката: дето чуеш много череши, не взимай голяма кошница. Но ние смирихме гневът на уязвената си народна гордост и се задоволихме с чашка бистра водица от полите на Средня гора, вместо нектара, който тя ни отказа.

Пладнешната жега, която налягаше града, извън него се освежи от веянето на полский ветрец. Ние пътуваме вече по хълмистите поли на Средня гора, които се разстилат в леки вълнения далеко на юг, покрити с буйна, разкошна растителност, която зачудва и най-

разсеяното око. Това е прочутата плодородна ивица чернозем, която върви между Средня гора и Марица, на изток до самото Черно море. Колкото вървим по-нататък, картината на плодородието става по-възхитителна; при ханчето, до речка Сютлийка, спряхме да пийнем студена водица и да сръбнем чашка кафенце, като се любувахме на прелестната долина, из която шуми потокът. Но кога дойдохме къде селото Теке, нам се откри хубаво чудесната панорама на старозагорското поле — гледка, която не се забравя. Додето ми стигаше окото, всичкото е живо, питомно и разработено. Българското рало и мотика са преобърнали тоя край в обетована земя: пъстри лозя, вълнисти ниви, ливади, градини, тъмни кичести горици от ореща ци, до които се нишат богати селца, чифлици, воденици — покриват като весела градина полето, което се накланя на изток, дори до синикавите върхове на кръгозора. Тука стават превъзходни ечемици, ръж, царевица, трендафили, тютюн, нарове, грозде и най-хубавото жито, прочуто в цяла Турция — з а г а р к а т а. Само това поле може да нахрани цяло царство. Навред картината е великолепна до вълшебство. Човешкий поглед с наслаждение потъва в хубостите на тая благословена земя, опива се, забравя се и не знае на кое по-напред да се нарадва. Пътувах по-лани, пак през май, по Южна Италия и намирам, че само долината на Капуа в Кампания, която омая и плени пет години Анибала, може да се удари по хубост и разкошна плодовитост с нашето старозагорско поле.

От Текето пътят върви измежду два сенчести реда плодородни дървета; бадемите са вече с плодове увиснали; черешите с кървавочервени кичури. Гледката към полето става по-възхитителна от ефекта на подвижните лучи и сенки, които прави заходящето слънце. Най-после видяхме далеко в полите на Средня гора — и Стара Загора, блеснала от румените вечерни зари. Трябва да кажа — скопчаний скелет на Стара Загора, защото 3/4 от нея са още развалини. Но тая бяла грамада от съсипни и нови здания, гледана отдалеко, лъже окото: тя добива вид на един вълшебно-грамаден и цветущ град, който ту се показва, ту се затуля зад живописните ртлини, напреки през които вървим.

По мръкнало влязохме в Стара Загора.

Стара Загора има още твърде печален вид и покъртя душата с възпоминанията си. Пред тебе стои една разтворена страница от най-страшните и кървавите в новата ни история. . . Сякаш тук още вонее из въздуха димът от пожарите и миризмата на кръвта. Тук се е извършила страховита и кървава оргия подир нещастний и героически бой на нашето опълчение с победоносните орди на Сюлейман паша. Един кореспондентин, англичанин, присъствующ на 19 юли 1877 год. в Стара Загора, оприличава гибелта ѝ с гибелта на Магдебург от войските на Тили. . . Тоя хладнокръвен чужденец трябвало да се върне към средните векове, за да намери достойна прилика на варварствата на XIX!. . . Между белеющите се групи нови къщи стоят още големи пусти пространства, насеяни с буренясали основи и прохълмени от засипани изби на изчезнали домове. Освен главната улица, шосе два километра дълго, което разделя града на две равни части, осталите са глухи и меланхолията им се увеличава от стърчащите късове стени и тревясали темели. На безмерно широкий площад, въз една чешма, издига се някаква безглава мряморна статуя, на Аполона, уверяват. Това е също една руина. Тя е изровена из праха на Ulpia Trajana, въз която е сложена Стара Загора. . . Тя си е била намерена така, затова ѝ турили гипсова, глава, но и тя паднала. Мене неволно дойде на ум Белерофоновата статуя подир обезглавяването ѝ от византиеца, за което ни разказва Велтман в безподобний си роман.

Три дена престояхме в тоя печален град и на 6 май сутринта потеглихме към Дервентский проход, който ще ни пропусне в Розовата долина. Бързо излязоха колата из лошите улици на «Алтънтоп» и скоро ни изведоха пак на полето, на север от града.

Времето, вчера и завчера съвсем кишаво, се оправи. Дъждовните куршумени облаци, още тая заран що се мръщеха на кръгозора, се разсяха от утринний ветрец като бели памучни късове по лазурний свод. Слънцето радостно и още по-златно изгря над оросената природа, небесната синина, нежно златена и къпана от ялмазните лучи, беше така сладко-прозрачна, чиста,

прясна, като че вчера господ беше казал: «Да будет свет.» Въздухът се оглашаваше от сребристите гласета на гнедите лястовички, които правеха из него грациозни арабески; врабчетата лудешки се гонеха, цвъртчаха и беснееха, като провинциални деца, пуснати от училището.

Тук растителността, около двата бряга на Бедечка, е много буйна и разкошна; всичко е плувнало във весел зелен шумак на овошки и орешак, между които се лъщи реката. Тук са били любимите разходки на харемите на старозагорските бееве и султани преди войната. . . На левий слог на друма от издигнат кладенец шурти чучур бистра студена вода. Това е «Пет кладенци». Ние се напихме от животворната струя, поналюбувахме се на красотата на това място и влязохме в прохода. В дъното му лъкатуши поетическата Бедечка, която прегазихме няколко пъти, додето се доловихме за шосето, сега скоро поправяно за минуването на княза. То върви по стръмний хълбок на дясната урва и ние сега отвисоко можем да се любуваме на всичките фантазии на речката из тясната долчина: на игривите ѝ лъкатушки, водопадчета, шумлив ток и пръски, и игри на струите ѝ, които детински се карат с огромните камъни, че им препречват пътя. Отсреща спират погледа ни стръмни, високи урви, покрити с треви, понататък ниска гора ги облача цели. Тук и там по скалите, що висят над Бедечка, растат нежно-сине-морави люлеки и се люлеят над вълните. Ние сме сред Средня гора. Отвсякъде ни заграждат високи зелени върхове. Ето една прелестна полянка между пътя и Бедечка. Послезнахме там. Горски зефири ни носят ароматний дъх на тревите и на люлеките; веселий напев на реката мелодически се слива с непонятний шум на тая усойна долина. С няколкоминутното си замайване тук ние отдадохме чест на хубостта на българската природа, както отдадохме чест и на успеха на българската индустрия, като изсушихме с най-голяма охота две бутилки руйно шуменско пиво, подсладено с няколко резена великолепна старозагорска пастърма, една от съвременните слави на тоя добър град.

Жално, че Любен, голям специалист в областта на мезелиците, не е знаел за това чудо, а то би го просла-

вил във възторжени дитирамби повече от казанлъшката гюловица. Дългогодишното му отсъствие от България е причина на това невежество, както и на други някои. . . Инак той би ни-казал нещо и за севлиевските волски езици, и за видинския чер хайвер, и за карловските пачи, и за свищовските шарани, и за рахманларската пъстърва, и за сопотската армеева чорба —зимно време, — резлива като сарказмът му, отрезвляюща като сатирата му. Какъв благодатен антидот е тя против махмурлука!. . .

От поляната пътя се заиздигва към гръбнака на планината, зад който се подава като колосален купен върхът Бетер. По думите на доктора В. тоя връх е загаснал вулкан. Трапът в скалистото му теме запазвал видът и формата на някогашен кратер задръстен, а по плещите личала кора от сгурия и втвърдяла лава. Пред нас, на шосето, още стърчеше меланхолический скелет на една триумфална арка с унили тържествени надписи. Ние величаво минахме под нея. Тук беше минал преди три дни новий главен управител, княз Александър, и беше сипал милостиви думи на ликующите дервентци. По тоя случай другарят ми, който дълго време е гостувал в Румъния, ми приказа един анекдот от времето на Куза. Пътувал веднаж тоя принц из земята си и при една такава триумфална арка, в ответ на жалбите на селяните против неправдите на властта и тежките данъци, казал им да бъдат спокойни, защото той денонощно се грижи за благото на поданиците си. Тогава един белобрад и събуден старец скръстил покорно ръце и извикал високо:

— Maria ta! După cînd este pămîntul bate vîntul, şi o se bate vîntul pînă cînd o să fie pămîntul!

Тия думи другарят ми ги преведе в българска проза така:

— Господарю, откак е станал светът, духа вятърът и ще духа вятърът, додето бъде светът.

Аз не исках тълкуването на тия думи, както и княз Куза не го поискал, а отминал бързо с почервеняло лице.

Но въпреки тоя анекдот, оказа се, че почтеният влахлия е горещ обожател на Куза. Той помълча малко, па запя тихо на влашки и разчувствуван Кузовата прощална песен: «Tara dulceşi frumoasa», а от нея се цопна във вълните на румънската политика. . . Скоро с ужас забележих, че той прескокна Дунава и пренесе разговора на почвата на българската. За да попреча на тая инвазия и да не отровя първите си впечатления от Розовата долина (защото вече стигнахме на върха на Средня гора), аз извадих още две бутилки пиво и пред видът на чудната долина, на Мъглишкия балкан, на хайдушкий Дебелец, на Бузлуджа, на Св. Никола, на колосалний Юмручал напих здравица за чистата, за хубавата, за неосквернената България, за Българията на орлите, на поетите, на хайдутите, за Българията на бога, която сега ме обнимаше със своите гигантски планини като в любовни обятия. . .

От върха бързо навалихме по северний склон и се спряхме при Касапкая долу. Това е една гола и канариста долчина, твърде примежлива за пътниците в турско време. Многото извършени тук обири и убийства са ѝ дали зловещото название «Касапска канара».

Какъв тъжен надпис при входа на един рай!

КОСТЕНЕЦ

(ПЪТНИ БЕЛЕЖКИ)

Железният път от София до Пловдив минува въобще през живописни места и взорът на пътника непрестанно се радва на нови и приятни картини на природата, които добиват особено разнообразие при преминуването Средна гора.

Но никъде гледката не става по-величествена, отколкото когато се спуснеш из тесний Сулудервент в долината, в която протича Марица-дете, и тебе изведнаж ти се мярнат Родопите — които тука са най-високи — диви, мрачни, космати като хайдутите си, със зъбести върхове, нагло боднати в небето, зад които изпъква и скалистото теме на царя на всичките царьове балкански, рилски и родопски — непостижимий Мусалах!

Това име е турско, но аз не бих желал никое друго българско на тоя великан. Тъй е то хубаво, тъй звучи гордо и наумява небесата. . .

Мусалах!

Често човеците стават поети като природата и на нейните колосални създания дават колосални названия.

В сенчестите поли на тия Родопи се нише селото Костенец. Именно там бях се наканил днес да се разходя.

По 4 часът влакът спря при станцията Баня Костенец.

Оттук до Костенец има-няма един час; но пътят е лош и води през храсталак. Грапавините му страшно тръскат и килкат талигата, която вози мене и двамата

ми другари-туристи. Като казвам туристи, трябва да се обясня малко. Единият, г-н М., чийто исполински ръст е ôдве превит от ниското чергило, славен в столицата по своята слабост към един от седемте смъртни грехове — чревоугодието, — отива в Костенец не заради прелестите на мястото и климата, както наше смирение, а да вкушава пръстървата, която се лови при водопадите му. С тая цел той носи голяма празна тенекиева кутия, назначена да се повърне назад пълна с лакомият дар на костенецката река. «Един гледа сватба, други — брадва.»

Вторият ми другар е г-н А. Той е живописец и учител на рисуването. Ползува се от ваканцията си и отива да дири сюжети за пейзажи. Мене ме възхити мисълта му и ние с увлечение заговорихме за красотите на нашата природа, които съдържат такива вдъхновителни сюжети за живописта и поезията. Разговорът ни мина на по-обща тема и ние прекарахме и Рафаеля Санцио, и Карло Долчи, и Мурильо, и Гранда, при ужасното друскане на колата. Но по-после се оказа, че г-н А. не бе взел със себе си никаква кутия по специалността си (както добросъвестно бе сторил М.) и у него не се намираше ни картон някакъв, ни четка, ни туш, ни прост молив!

Мене ми се усмихна приятната надежда, че при такива страстни художници и ние ще се снабдим с наш Ермитаж* в много късо време — след петстотин века.

Когато преди няколко години се лутах из развалините на Акропол в един страшно горещ ден на юния, между нажежените мрамори на изпочупени статуи, съгледах до една грамада такива един висок, дълголик и червеновлас старец, с омбрела над глава, нагърбен до една малка фотографическа машина — той снимаше някакъв вид от изгорелите върхове на Химет. Другарят ми познаваше английски, приближи го и захвана разговор с него. Излезе, че тоя старец бил турист американец, от Масачусет, и желае да отнесе в родината си възпоминания от околностите на Перикловий град. С тая цел той си д о н е с ъ л оттам, сиреч

---

* Богата картинна галерия в Петербург, пълна най-много с произведения на руски живописци.

КОСТЕНЕЦ

(ПЪТНИ БЕЛЕЖКИ)

Железният път от София до Пловдив минува въобще през живописни места и взорът на пътника непрестанно се радва на нови и приятни картини на природата, които добиват особено разнообразие при преминуването Средна гора.

Но никъде гледката не става по-величествена, отколкото когато се спуснеш из тесний Сулудервент в долината, в която протича Марица-дете, и тебе изведнаж ти се мярнат Родопите — които тука са най-високи — диви, мрачни, космати като хайдутите си, със зъбести върхове, нагло боднати в небето, зад които изпъква и скалистото теме на царя на всичките царьове балкански, рилски и родопски — непостижимий Мусалах!

Това име е турско, но аз не бих желал никое друго българско на тоя великан. Тъй е то хубаво, тъй звучи гордо и наумява небесата. . .

Мусалах!

Често човеците стават поети като природата и на нейните колосални създания дават колосални названия.

В сенчестите поли на тия Родопи се нише селото Костенец. Именно там бях се наканил днес да се разходя.

По 4 часът влакът спря при станцията Баня Костенец.

Оттук до Костенец има-няма един час; но пътят е лош и води през храсталак. Грапавините му страшно тръскат и килкат талигата, която вози мене и двамата

ми другари-туристи. Като казвам туристи, трябва да се обясня малко. Единият, г-н М., чийто исполински ръст е бдве превит от ниското чергило, славен в столицата по своята слабост към един от седемте смъртни грехове — чревоугодието, — отива в Костенец не заради прелестите на мястото и климата, както наше смирение, а да вкушава пръстървата, която се лови при водопадите му. С тая цел той носи голяма празна тенекиева кутия, назначена да се повърне назад пълна с лакомият дар на костенецката река. «Един гледа сватба, други — брадва.»

Вторият ми другар е г-н А. Той е живописец и учител на рисуването. Ползува се от ваканцията си и отива да дири сюжети за пейзажи. Мене ме възхити мисълта му и ние с увлечение заговорихме за красотите на нашата природа, които съдържат такива вдъхновителни сюжети за живописта и поезията. Разговорът ни мина на по-обща тема и ние прекарахме и Рафаеля Санцио, и Карло Долчи, и Мурильо, и Гранда, при ужасното друскане на колата. Но по-после се оказа, че г-н А. не бе взел със себе си никаква кутия по специалността си (както добросъвестно бе сторил М.) и у него не се намираше ни картон някакъв, ни четка, ни туш, ни прост молив!

Мене ми се усмихна приятната надежда, че при такива страстни художници и ние ще се снабдим с наш Ермитаж* в много късо време — след петстотин века.

Когато преди няколко години се лутах из развалините на Акропол в един страшно горещ ден на юния, между нажежените мрамори на изпочупени статуи, съгледах до една грамада такива един висок, дълголик и червеновлас старец, с омбрела над глава, нагърбен до една малка фотографическа машина — той снимаше някакъв вид от изгорелите върхове на Химет. Другарят ми познаваше английски, приближи го и захвана разговор с него. Излезе, че тоя старец бил турист американец, от Масачусет, и желае да отнесе в родината си възпоминания от околностите на Периклович град. С тая цел той си д о н е с ъ л оттам, сиреч

---

* Богата картинна галерия в Петербург, пълна най-много с произведения на руски живописци.

от другия край на земното кълбо, и фотографическата машина!

Влязохме в Костенец. Това село, голямо като град, учудва те най-напред с многото си балкони, които стърчат от двете страни на улиците. Това се обяснява от изобилието и близостта на горите, които обличат тъдява Родопите. По тая причина и поминъкът на селото състои главно от продажба на дървен материал. Многобройните бичкийници, които по-после видях нагоре из реката, режат буковите и боровите трупове на дъски, които се изпращат във вагони за София. Това пренасяне градиво от Костенец за София следва непрестанно от самото основание на столицата, която като един минотавър поглъща лакомо вековните родопски лесове и пак се не насища, и пак е мършава и дрипава — не ѝ личи. Но ако ней не личи, на бедната планина личи: върховете над Костенец са добре окраставели. Всеки сече, всеки сваля, но никой не се грижи за бъдещето. . . Даже един костенчанин с гордост ми каза, като ми сочеше от балкона на хана към планината:

— Видиш ли оная вътрешна урва? Само тя направи София!

И действително, сега тая урва беше почти гола: тук-там се чернее някое усамотено дърво. Тя плешивееше като един «безсмъртен».

Стаята, която ни се даде в Джировия хан — една на троица ни, — беше просторна, светла, гола и с три железни кревата, покрити с кирливи чаршафи. В това отношение тя не беше по-долня от стаите в софийските хотели; тя ги надминуваше по съвършено лишение от дървеници. Ние и повече не искахме. Два широки балкона, един на север — обърнат към среднегорските бърда, друг на юг — към Родопите, радваха се на широки хоризонти. Още едно честито обстоятелство: над вратата на тоя хан нямаше никаква табла! Пръв път срещах подобно заведение без никакво претенциозно-безсмислено название, каквито модата е налепила на най-последните кафенета, на най-мръсните кръчмички в София — разни «Белли Венеции», «Български корони», «Златни левове», «Градини преславни» и пр., — които тъй страшно вонеят на културтрегерщина. . . Обикновено названията противоречат със съдържанието, както е случаят у нас и с повечето политически вестници.

Впрочем, аз нямах по-дълго да се облажавам, че съм под заслона на една гостилница с девствен горен праг, защото долу в кръчмата видях до стената една боядисана в черно дъска, на която съхнеха бели слова: Гостилница Европа!

Значи, и тук рекламата, и тук фалшът, в тия девствени гори! И тук Европата.

Аз бягам от нея, от шумът ѝ, от праха ѝ, от шапкосваляниятa ѝ и интригите ѝ с бързината на четирийсет километра на час и диря убежище в това диво лоно на природата, а тя ме преследва и тука като някоя Банкова сянка!

Митѐто (ханджият шоп), ако да беше чел Гамбетовите речи, би могъл да отговори на моето възмущение с фразата на знаменитий оратор, леко поизменена:

— Que voulez-vous, messieurs, la civilisation nous envahit. . .

Но Митето и да би искал, не би могъл да ми отговори така; защото на тоя час г-н М. беше грабясал всичкото му внимание и му даваше строги заповеди по въпроса за престървата, която трябваше да украси вечерята ни.

Часът беше шест и половина, значи, доста рано още в тия августовски дни. Затова решихме още сега да посетим водопада, 1/4 час извън града, в планината. Защото тоя водопад е една от славите на Костенец и всякой посетител на селото преди всичко се счита обязан да иде да се поначуди на неговата Ниагара, както би сторил в Москва — на Цар Колокол и в Неапол — на Везувия.

Тръгнахме из тесните улици, между два реда зидове и плетища, над които се зеленееха гигантски орехи и други буйноклонести дървета. Една друга забележителност на Костенец: тук съвършено отсъствуват псета! Из всичките му улици, които минахме, на идене и сега, никъде кучешки лай не е чут. Истинско село без кучета! Това отличава от всички български села Костенец и му дава гостолюбив и тих характер. Пръв път, като минувахме край една нова порта, изръчи

се свирепо едно псе извътре. . . Това ни доста учуди. Но един костенчанин, що се улучи там, извади ни от недоумение и ни обясни в прозрачна алюзия случая: тоя неподкупен цербер пазел от чуждо нашествие лъскавата и малко лека половина на ревнивият Отело — стопанинът на новата порта.

«О жени (и в Родопите), вашето име е непостоянство!»

Костенчанки, впрочем, не ми се видяха хубавици — хубавици в селский смисъл на думата: пластични и здрави. Те са твърде източени, тънкуляści, деликатни в снага и лице, без кръв и без месо и без мишци; те имат охтичав вид, като прегорелите кокони от Небет-тепе в Пловдив.

Ние излязохме на края и се озовахме сред безконечни фасулеви градини. Зад тях, на един хвърлей пушка, се издигаха Родопите, пак тъй високи, намръщени и величави, както ги виждахме отдалеч. Надясно от нас те се продъваха дълбоко и из тоя пролом, настръхнал с диви космати канари и увиснали стени на Соколовец, скача водопадът, който отивахме да посетим. Водеше ни М., стар поклонник — на неговите престърви, — но не щеш ли, той ни заблуди из някакви пътеки измежду бостанските огради и ние бяхме принудени да попитаме едни костенчанки за пътя към водопада.

— Булка, откъде се отива за водопада? — попитах аз, като забравих, че те не са чели «Алмазна сыплется гора» от Державина.

Те гледаха в недоумение.

— Покажете ни пътя за там, дето скача водата отвисоко — поправих се аз.

— Дето ловят престърва — допълни М.

— Ха мари, тия искат при «топлата вода» да идат — казаха си една на друга селянките.

— Там, там! — потвърди М.

Костенчанките ни управиха.

— Как, нема тоз водопад е от топла вода? — попита А.

— Не, но при него извира топъл извор. . . Чудесно нещо! Ти се потопиш до шия в топличката водичка, а в лицето ти пръска ситен дъждец от скокът.

И М. си сбра лицето и замижа сладострастно, като че усеща вече, че го бие хладната росица от водата.

Пътят ни заследва нагоре по реката. Тук и там се изпречваха дъсчените бараки на бичкийниците — гилотините на родопските лесове, или по-право, на труповете им. Тая операция се извършва с помощта на един твърде прост механизъм: едно колело-долап, блъскано и въртяно от водата, привожда над себе си в движение огромен трион, който разрязва по дължина труповете на тънки дъски. На едно място към водопадската река се присъединява друга една речица отляво. Тя се нарича П л е н щ и ц а. Такова чудато име ме заинтересува и аз разпитах после в село за значението му: то е свързано с историческо предание. При падането на българското царство, на един връх над Костенец имало силна крепост (мястото ѝ днес се нарича Г р а д и щ е), защищавана от българска войска. Дълго време турците били отблъсвани от оградите ѝ. Но най-после и на това орлово гнездо ударил часът. Дошъл някакъв празник и бранителите на крепостта слезнали по-долу в една полянка да си хапнат и пийнат на зеленко, като оставили при крепостта само караули да назират и обаждат. Читателят усеща вече, че и тук се повтаря в малък вид историята на Самуиловата Беласица и Сперхия. Стражата сторила, както бранителите, и се разгащила да празнува светият ден. Неприятелят приближавал отвръст, но никой не виждал. . . Напразно един гарван приел на себе си спасителна мисия и твърде настойчиво се въртял над пирующите на зеленатa полянка, той даже пуснал една курешка насред честната им трапеза, но никой не разбрал спасоносний смисъл на това въздушно послание. . . Турците нападнали изневерешки и — сеч и плен! . . . Речката, край която е станала тая катастрофа, оттогава била кръстена П л е н щ и ц а, а полянката — Г а р в а н о в а п о л я н а.

Минахме из едно място, покрито със сгурия, следа от стари мадани, и се изкачихме на гола полянка. Тук се спряхме пред една трагическа картина: едно гигантско дърво, бук ли бе или друго — не помня, стърчеше изсъхнало — вероятно убито от мълния. То е почти бяло, като скелет. Скръбно се издигат могущите му

някога, но мъртви сега клонове, по които ни една ветка не се клати, ни една шумка не се зеленее, ни едно птиче не пее. . . Тоя балкански великан се е преживял и ония, които сега дроби трйона в бичкийниците, пò са щастливи от него! Да, защото те са умрели вече, а тоя още живее: на самий връх на един от изсъхналите му клонове съгледах сега, че се зеленее кичурец шумица и се клати на ветреца, но как печално! Тая шумица е последня топлинка в това изстинало тяло, последний проблеск в тоя изгаснал живот! Бедното дърво прилича на един столетен старец, цял вкочанясал от параличът и комуто само едно око види още, за да види смъртта на всичко остало. Като да допълни трагизмът на картината, един гарван кацна на сухия клон и хвана да го кълве. . . Как зловещо се чернееше птица на трупа на тоя великан! Тя наумяваше Прометеевский крагуй!. . . Г. А. се възхити и поиска да срисува картината. Но с какво? С цигарото си ли?

Стигнахме водопада.

Тук друго зрелище, съвсем противоположно на горнето. Тук живот кипящ, гороломен; буйният живот на неукротимата стихия, която няма хабер ни от гневът на небето, ни от зъбът на червяка, ни от вековете. Огромен стълп вода пада от гола скала в един дълбок вир сред бели, клокочущи талази и пяна. Шумът на бухтенето на водата се удесетерява от ековете и предава надалече в плачевен стон. От тоя заглушителен шум нищо не може да се чуе. Ситен дъждец от пръските на водопада ни засипва и разхлажда. От вира нагоре се изправят червеникави гранитни стени, така хубаво излизани и изгладени, щото сякаш че по тях е работил чука на някой ваятел. На места има правилни вглъбнатини, на подобие на стенни долапи. Разбира се, всичко това е дело на водата, която през течението на вековете е менявала на разни страни изливът си. Близо извираше, действително, топла вода и по едно олуче тя се влива по-долу в един издълбан камък; но в това басейнче едва би могъл да се побере един човек. Банята беше твърде мътна, та М. изгуби всяко желание да се къпе. Но той скоро се възнагради с намерването на друго сладострастно наслаждение: предложи ни да се наместим всеки на по един остров на архипелага, който образуваха големите камъни, що насяваха вира, и да се почерпим ракийка под песента и росицата на водопада. Ние приехме с възхищение тая оригинална идея и през Гибралтарските проливи, които ни деляха, си подавахме стъкленцето, plus (както се изражава г. Заимов) зелена чушка, топната в сол! И наистина, аз за нищо не бих менил тоя сибаритски р а к ъ-м у х а б е т и! Скоро М., за да удвои блаженството си, показа вид, че иска да се събуе бос и да цопне краката си в студената вода, както правеха черногорските министри при княз Данило, когато имаха заседание при поточето. . . За жалост, теснотата на острова му не му позволи и тоя разкош.

Ние се завърнахме по тъмно в хана, капнали от умора. Там М. с ужас узна, че престърва не донесли. Нямало! Той не можа да се утеши цялата нощ за злощастието. Той чака и сутрешний ден, но заветната престърва не дойде. Тогава напусна Костенец и се запъти към Белово — със знаменитата тенекиева кутия.

Остави ме и А. Той тръгна пък за София с цел да си вземе и донесе сечивата, за да снима пейзажи. Но аз стоях още пет дена в Костенец, а него не видях да се върне.

Тези дни аз прекарах в постоянни разходки из райските ливади на север от Костенец, в лутания из горите и урвите, в бране лешници, в къпане под скоковетe на бичкийниците, в мечтание, леност и спане. . . Аз се преобърнах на истинско д е т е н а п р и р о д а т а.

Тук се видях и със З. Стоянов, пръв път от четири години насам. «Гора с гора се не събира, човек с човек се събира», казва пословицата. Той идеше също за водопада. Ние се разговорихме твърде любезно, както подобава на добри «еснафи», и пак така се разпростихме. Уви, за вечно, защото не след много дни пристигна известне за смъртта му. Бог да го прости!

Най-после ми хрумна да възляза на планината до Мустачал, пък оттам да прескокна до комшият му — Мусалах. Но сред тъкмението ми за тоя поход внезапно падна дъжд, който изстуди въздуха, и Родопите се забулиха с мъгли. Водачът ми обяви, че вече е късно да се пътува: на планината има нов сняг!

А ние се намирахме още на края на августа!

Аз с душевна скръб се разпростих с мечтата си, като отложих при първа възможност да сторя това поклонение, и давно имам честта на тия пак страници да поделя с читателя впечатлението си от посещението на великанът.

Когато влакът мръдна от станцията Баня Костенец за към София, небето се бе пак изяснило. Аз хвърлих поглед на Мусалах. Негово царско величество сега беше наложил бяла капа. Преди да го изгубя от поглед, аз успях да направя с него следующия разговор, който и стенографисах в записната си книжка:

Високо възвишавай се,
о гордий великан,
чадменно устремлявай се
в лазурний океан.

Що гледаш там отгоре ти?
Какво мечтаеш там?
Що дириш в кръгозорите
внимателен и ням?

Висок си, не постигаш се,
но казал би човек —
на пръсти йощ повдигаш се —
да видиш по-далек. . .

— Защо ми искаш тайните? —
каза гигантът стария; —
изглеждам аз безкрайните
граници на България!

1890

РАЗХОДКА ДО ИСКЪР

(ПЪТНИ НАБЛЮДЕНИЯ И МИСЛИ)

От София до Искърът по железницата са двайсетина минути, а с кола един и половина час. Но моята разходка щеше да хване по-множко време, защото аз тръгнах към Искърът не по източна посока, а на север към Балкана, там, дето реката си отваря път през гранитните гърди на планината и пресича я нагло, за да иде да се влее в Дунава. Тоя чуден пролом, единствен в Стара планина, гигантско дело на една от нашите едри реки, привличаше отдавна любопитството ми и аз реших него да туря цел на разходката си,на която исках да посвета един от хубавите дни на априлия таз година.

Преди да тръгна, аз хвърлих поглед на картата на руския главен щаб и видях, че пътя ми беше през селата Орландовци, Биримирци, Куманица, Комарица и Курилово, които се редяха право на север от лява страна на Искър. Последнето лежеше до самата река, в подножието на планината.

Тая къса разходка аз правех на кон, според препоръката на г. Иречка. От Шарения мост пътят ми мина през циганската махала с пъстроцветните ѝ дрипи и тъмнокожи циганчета, пресече желязната линия, мина край новите градски гробища,населени вече със стотини пресни гробове от зимъшната инфлуенца, и нагази през нивята.

Тук той се обърна в разквасен чернозем,в дълбоки дируги, избраздени от колата на керемидчиите. Конят ми, истински Росинант, остаряла и охлузена кранта под бичът на някой талигарин, пристъпяше мудно с мелан-

холически наведена глава и клюмнали уши, печално замислен, вероятно за младите си години. Но аз го не силех да бърза. Пред очите ми се разтваряха хубави картини: от югоизток — кичестата бяла грамада на източната половина на столицата, а зад нея в хоризонта — колосалната Витоша, с тъмнозеленатa си мантия, а зад Гѐрманската планина пък се белееха, като ред захареви глави, някакви снежни върхове, всичко това ярко осветлено от възхитителното пролетно слънце на България. А отпреде ми се простираше равното зелено Софийско поле, заградено на север от Стара планина с живописните ѝ многомогилести хълбоци, с подвижните и нежни отсенения по тях на сребристопамучните купове облаци, които се реяха над гърба на планината и завиваха с бяла гъжва, като на един халиф, главата на Мургаш.

Не е тъй висока и величествена Стара планина тук, както пò на изток. Тя се снишава постепенно, намалява се, слупва върховете си и разлива плещите си на талази, колкото отива пò на запад, като че се свива пред горделивия взор на Витоша, и все по-смирена, все по-спарушена, изчезва къде Сливница, цяла побеляла от камъняк, като че посипана с градушка.

Показа се Орландовци.

Туй село, с такова звучно и с романтическа прелест дишуще име, и по-напред пленяваше въображението ми, а сега още повече гъдличкаше любопитството ми. На какви странни обстоятелства дължеше то това име? В ума ми неволно нахлуха поетическите сенки от «Orlando furiozo» и възпоминанията за средневековните рицари, за Цариградската латинска империя. . . Кой знай какъв граф, барон или друг рицар авантюрист е дал съществуване на това село или е завършил своето в него!. . . Навярно там ще има тревясалите останки на някой разрушен замък, из който вее духът на средните векове и старинни предания. Кой знай, там, около останките на тайнствената старина, под мълчеливата сянка на дъбовете, дали не се крие темата на някоя романтическа поема от епохата на кръстоносците, или пък друга жива струя от поезия, която напразно би дирил човек в трясъкът и вечните прашни самуми на Витошка ули-

ца. . . Мене даже ми дойде на минута детинското тщеславно желание да се отстраня лятос в очарователната самотия и тишина на тоя кът и под песните, вдъхнати от него, да бележа и романтическото му име. . .

Но конят ми влезе в Орландовци и аз бях принуден да прекратя сладостните си мечтания. Никога измама по-нагла. Селцето е пусто, глухо и тъжно; никаква развалина или друга следа от старината не оживяват това мъртвило; даже десетината му къщи са покрити с нови тухли! А тоя неприятен дисонанс отнимаше му и прелестта на селский колорит. При това, сянка никъде: ни дръвче, ни зелено клонче не стърчи над нажежените червени стрехи! Мислиш, че минуваш през някое арабско село край Мъртво море. Идеята да му стана гостенин бегà на сто милиона километра от мене. Всичко ме канеше да изляза и да не стъпам вече там. Аз даже се зарадвах, когато две псета ме излаяха на края.

Сбогом, мой Ферней! Сбогом, мой Сан Суси, мой Салент!

Като мине человек през това село, не би повярвал, че то се намира на една четвърт от столицата, под самият ѝ нос, вика се. Впрочем, и другите села на софийската котловина не блещят с повече живот и привлекателност. Близостта на българската столица, дето от десетина години се съсредоточава политический, умствений и културний живот на България, дето западната култура на широки вълни нахлува от всичките краища, нито на косъм не е повлияла на тия шопски селения, не е изменила нищо в понятията, в образа на живота, във вкусовете на жителите им. Шопът си е днес пак същият, какъвто е бил, когато София беше административен център на един турски санджак, какъвто е бил и при Асеневците. Ще ли и след един век да бъде по-друг, съмнявам се. Изборът на София за столица в политическо и стратегическо отношение можè би е твърде щастлив и целесъобразен, но нейното цивилизаторско влияние ще бъде твърде слабо и нищожно въз расата на шопа. Тая раса, която се отличава физически от всички остали българи, още повече стои далеко от тях по особеностите на своята нравствена природа, по умствената неподвижност и ограниченост, прославени чрез куп смешни приказници за несмисле-

ността на шопа, чието име даже е станало синоним на глупав човек. Тая присъда обаче не е съвсем справедлива: в характера на шопа се проявляват качества, които в случай могат да се нарекат национални добродетели. Той е твърд, якоглав и упорит като витошки гранит — вероятно за него съществува турското изречение «инат гявуру». Отвращението му от чуждото, крайната консервативност и неспособност за възприемане нови елементи в непокътнатият си бит на тия български бретонци, бяха сломили гордостта на прежните им господари-турци, които всичките в Шопско се научваха български, за да могат да се обясняват с раята-шопи. Явление забележително и единствено в цяла България! Това обстоятелство е и съхранило по-чист от турски думи шопския говор. Веднаж приятелят ми М. . . ов в един разговор по българската археология ме изненада с такива думи: «Искаш ли да видиш войниците на цар Симеона? Ето ги!» — и той ми показа една тълпа яхнали на малки кончета шопи, които влазяха един пазарен ден в София. Ние нямаме никакви основания да се съмняваме в това уверение; може смело да се каже, че от десетина века насам през всичките политически трусове шопът не е бутнал нито една шарка в костюма си, нито един предразсъдък в душата си, нито една привичка в живота си.

Минах Биримирци, което няма нищо любопитно, освен името си, и стигнах Куманица... Това село се намира недалеко от Големий Искър, срещу старият му мост. Отседнах в кръчмата «Искър» да пия едно кафе. Вътре пълно със селяни: аз се надявах да бъдат в училището, което видях близо до кръчмата, окичено сега със зеленище по прозорците и с един голям полувенец от шума и полски цветя над вратата: там сега ставаше изпит. Но тия честни хора намираха по-вкусно окиселялото вино на кръчмаря, нежели онова, което ставаше в школото. Аз любопитствувах и отидох на тоя селски изпит. Училището беше почти пусто от посетители: попът само, две-три жени и един селянин: помалко, отколкото в черквата! Аз с удоволствие забележих, че малките червуланчета (това е само риторическа фигура — децата всичките бяха боси или както се изразява деликатно г. Л-ов за своите ученици в

К. — д е к о л т е в к р а к а т а); забележих, че малките червуланчета четяха доста свободно по читанката за сънищата на цар Фараона, за вулканите и за Австралия... Все едно, това ще бъдат грамотни селяни и аз не могох да не изляза из Куманица с по-добри впечатления, отколкото из Орландовци, която, освен ново училище, има и такава черковка, както повечето села из Софийско поле.

Хубаво, но това поле няма гори! То е голо като длан, една степ, особено в западната си половина. Г-н Лавеле иска да го оприличи на римската Campagna di Roma. Това безлесие характеризува не само Софийското поле, то загрозява цяла България; то е страшният й и невидим неприятел, който краде плодородието на сочните й полета, пресушава изворите на реките й, гони дъждовете и довожда градушките. При всичката си картинност и естествена хубост България се представя една тъжна и негостолюбива земя на оногова, който иде от Западна Европа, например от Австрия, която прилича на една безконечна градина, посеяна с великолепни паркове. Подир Сливница ние привикнахме да се считаме във всичко по-горни от сърбите. но който е минувал през земята им и е видял нейните кичести запазени гори, ще се убеди, че все има едно-що да им подражаем. Забележено е природното отвращение на българина към дървото — и на развитий, и на простий българин. . . Той сече, сваля, унищожава — никога не сади. Българинът е филоксерата на горите, дето му достигне топора, трева вече не никне. Ние напразно бедим турците в опустошението на горите у нас; напротив, дето е преобладавало турското население, там страната е запазена по-гориста и растителността е по-богата. Безбройните и разновидни овощни дървета, които украсяват дворищата ни и градините ни, са донесени от турците из Азия, от тях са присадени, облагородени и разпространени по нашата земя. Турчинът почиташе дървото и ми се чини, че строго наказание предвиждаше турския закон за унищожението му. Аз бих желал драконовски закон за нас. Иде ми на ум сега любопитната история, произлязла между най-първите българи колонисти в Бесарабия и генерал Инзова, губернатора й. Понеже Бесарабия е страна гола и без-

водна, генерал Инзов раздал семе на нашите съотечественици да насеят по няколко десетини дъбова гора — всяка колония в мерата си. Колонистите дошли в ужас, но нямало какво да сторят и изпълнили заповедта, под надзор на властта. Скоро младоците се показали от земята, но при всичкото им гледане и поливане те упорно хванали да увяхват и съхнат. Недоумението на Инзова било голямо, той хванал да подозира селяните за това необяснимо и мистериозно умиране на дръвчетата. Той свикал по-предните членове от всяка колония и заповядал да им ударят по няколко нагайки, за да узнае истината. Какво излязло? Добрите хорица под камшика изповядали, че попарвали нощ с гореща вода корените на фиданчетата, за да се отърват от грижата за по-нататъшното им отравяне!

Защо у нас не стане задължително за всяка община насаждането гори, както е задължително първоначалното обучение, военната служба, даждията и други тегоби? Само по тоя начин ние ще видим нашите пустини развеселени от цветущи оазиси и нашето небе по-благосклонно и благодатно. Мисли ли някой за това? Може би и мисли, може би и да пише. Ние четохме даже неотдавна във вестниците — скоро подир ужасната градушка, която бомбардира София — едно твърде патетическо възвание за това нещо, но от чашата до устата, както казва Шекспир, съществува цяла пропаст. Дело не виждаме. Ония, от които зависи, не правят нищо. Правителствата — всичките — отначало и до днес не са считали въпроса доста сериозен, за да обърне вниманието им. Задоволявали са се само, за очищение на съвестта, да издават някакви си жалки закончета за «запазване горите в България» (които не съществуват в по-голямата й част), които са излизали охтичави из министерската канцелярия и са умирали незабавно в душните стаи на горските инспектори. . . А малкото доблестни инициативи — нека бъдем справедливи — за създаване закон за задължителното горонасяване са се разбивали в злата воля на камарите. . . Печатът от своя страна с пълнейша апатия се отнася към идеята за облесението на България, което ще бъде могуществен лост за напредъка на земледелието й и за

нейното икономическо повдигане*. Или не, печатът се занимава с икономически въпроси! Ние виждаме рояк проповедници и социални буреносци, които от стълповете на журналите ни говорят с патос за работнический конгрес в Берлин, за разделението на труда и капитала, за еволюцията в политико-икономический бит на Западна Европа, за разни «нравствени задачи» и «подкладки», развиват ни теориите на социализма, разгромяват поезията, нещастната габровска фабрика и ръкоплещят на пожара й, реформаторствуват, пишат Господ с малко г, садят велики принципи, сеят грандиозни идеи!

Господа, сейте гори!

По ще бъдете полезни за България, ако отгледахте през живота си пет уврата дъбов лес, откол то с цяло море заучени фрази, с които не знае какво да прави. . .

От Куманица аз продължавах пътя си през един широк мочурлив ливадяк към Комарица, която отстои на четвърт час. Дотам не видях нищо забележително, не срещнах никой жив човек. Да, само кога минувах речката Блато, аз видях куп селянки, които перяха край брега и бухаха дрехите си по камъните там. Моето появление спря работата им и всички се изправиха да гледат с любопитство как се извършваше «преправата» ми през през тинестата речка. Аз я минах обаче благополучно и си отминах нататък, сподирен от един гръмовит, урагански смях на почтените комаричанки. Вероятно те го бяха приготвили за случая на едно възможно приключение в тинестата река, а понеже не биде, те пак си изливаха неудържимий поток от веселост чрез помощта на великолепните си дробове. Блажени деца на природата! Иди търси меланхолията в съседството на такъв смях: тя бяга от него като дявол от тамян! Последните екове на тая овация се изгубиха само когато влязох в селото. От Комарица нататък мене ме застигна един селянин на конче. Той го препускаше на клюсканица, а когато се уравни с мене, закара тихо. Той беше пияничък, очевидно, той ми ставаше другар,

* Това се пишеше в 1890 г. Сега печатът обърна внимание на горский въпрос.

и аз с благодарение отговорих на буйните му поздравления.

— Отдека си, побратиме? — попитах го аз.

Той ме изгледа лукаво с разчервенялото си лице и отговори:

— От наше село, господине.

Аз го попитах за името на селото.

— Е забоварйх го сега. . .

— Как те викат, ваша милост?

— А?

— Името как ти е?

— Химето? Както го е турил попо! — отговори селянинът, който очевидно пътуваше инкогнито, па шлибна кончето си и отмина напред, пеейки.

Тия отговори на шопа бяха едно ново опровержение на мълвата, че шопа е глупав, и доказателство, че поне той се не счита за такъв. Но главното, което доказваше той, то беше, че е весел. . . По-весел, отколкото хитър, по-весел, отколкото щастлив, по-весел, отколкото пиян! Един повърхностен наблюдател би забележил само последнето и би горчиво въздъхнал за ниското нравствено състояние на тоя шоп. Чудно, аз се благодарих, че видях един благоразположен человек, както ме по-преди благодари и гороломният смях на невестите, които перяха при Блато! За да се прояви такава огромна веселост и у единия, и у другите, не бяха достатъчни нито няколкото чашки лошава сливовица в комаричката кръчма, нито появлението при река Блато на един конник гражданин. Трябваше в самата душа на тия хора да имаше някакъв запас от веселост, от добра воля, от ясно възрение на света и на живота. . . А смехът е добро нещо и веселостта е богатство, бих казал — добродетел. Там, дето има смях, няма злоба, смехът е несъвместим с черните помисли, с ниските побуждения. Само мълчанието е подозрително, само начумерността е застрашителна. Филип II не би бил толкова свиреп цар, ако биха го научили от малък да се смее. От неговий смях би се усмихнал светът. Ние българите едни от всичките народи на Възточна Европа сме сериозни. . . Ние крием чувствата си, ние задавяме смехът си, ние понижаваме гласът си, когато чувствуваме свидетели наоколо си. Намерете се в някое интер-

национално кафене на Цариград, Виена или Букурещ и наблюдавайте представителите на разните източни народности. Вие ще видите гъркът смел, словоохотлив и излиятелен до невъзможност; сърбинът също, румънецът също. Нищо не стеснява тяхната бурна говорливост, която винаги знае да бъде весела. Погледнете на оная маса, онова островче, което е събрало българската колонийка. Там е шушукане, предпазливост, би казал човек, че комплот се крои някакъв; даже и редкият смях, който би изскокнал понякога от тая компания, е бръз, сух, сиромашки, като че краден. Истина, по-трезви сме и от гърци, и от сърби*, и от власи, и от руси; трезвени сме при пийнето, скъпи сме на говоренето, пестеливи сме при излиянието на чувствата си, особено на благите чувства, аскети сме и от великодушни ощущения! Да кажем право — и малко ги има у нас. «Шило в чувал не стои», да бе ги имало, би се показали. . . Не знам дали турското петвековно владичество е повлияло тъй вредно на наший национален характер или други пък обстоятелства, но ние сме затворени, саможиви, мнителни, почти мрачни. Озлобени сме били дълги векове — и озлобеният става зъл. Веселостта предполага добро сърце, великодушност и любов към ближния. Иван Грозни, който е живял като калугер, и Василий II Българоубиец, който е живял като постник, не са знаели какво нещо е смях! И историята още трепери от имената им! Добрякът Хенрих IV, французкий крал, тоя roi galant и roi bonvivant, както го наричат съвременниците му историци, е пращал храна в обсаденний от него Париж, дето е вървлувал глад. . . Да бяхме пели повече, да бяхме се смеели повече, да бяхме ж и в е л и повече, може би щяхме да бъдем и по-добри, искам да кажа — по-хумании. А сега ние, въобще, всички сме жестокички, свирепичък народ сме, защо да го крием? Това убеждение, вярвам, стои така крепко и в душите на читателите ми, щото съм избавен от нуждата да го подкрепям с примери. . . Па я ми кажете на кой друг език има еквивалентът на нашата българска, пребългарска, архибългарска закана: «С кремик ща ти дера кожата»?

---

* Виж «Писма за Сърбия» от Т. Икономова.

Между това пътят ми се изкачваше вече по първите възвишения, с които се захващат разлатите тук поли на планината. Отдясно ни се видя хубаво Искърът. Той се лъщеше сега из зелените треви и всяка минута ние повече и повече се приближаваме един до друг, понеже вървяхме успоредно към една цел — пролома. Чудесен е изгледът на тоя зелен, влажен, широк ливадяк, из който пътува Искър. Тук-там се чернеят из зеленото море черди биволи, които лениво пасат или са налягали сладострастно в мочурливата морава. Тия мочурливи тъсми от двете страни на реката държат селата на почтено разстояние от нея и запазват вечно своята девственост, неначета от ралото на шопа.

В Курило, последното село в маршрута ми, аз с мъка найдох едно ханче, дето да дам отдих и малко сенце на коня си. В кръчмата намерих самси един млад, с интелигентно лице момък, напето пременен с живописен «долахтеник», украсен с пъстри «обтоки», с бели спретнати «чеширн», с плетен «коланец» въз червен пояс и с плитка «капа», младежки кривната на чело — всичко това домашна работа. Това облекло стоеше на младия шоп тъй напето, тъй гиздаво и привлекателно, щото ме привождаше във възхищение. При предразсъдъка, който имаме против шопа, като го считаме обезнаследен от всички нравствени преимущества и го държим културно по-долу от всичките други българи, ний трябва да признаем, че той ги надминува по вкуса в облеклото си. Природата не е била съвсем мащеха за него. И ако той обитава в кални и нечисти кочини, той умее да се кити — когато поиска да се кити — в кокетски дрехи, в които се проявлява и естетическото чувство, и фантазия. . . Същото може да се каже и за облеклото на шопкините; истина, че то губи понякога в изящество от претрупаността на украшенията. . . Но младия шоп и по чертите на физиономията си, и по премяната си не приличаше да бъде кръчмарят. Попитах го кой е. Той ми обади, че е селский учител. Направил изпита вече; учил се е в София, свършил е трети клас на гимназията. Тукашен е. Заловихме разговор. Той ми разправи за неуреда в общината, за тежкия поминък на селото, за тазгодишното неплодородие. Аз полюбопитствувах да узная защо полето е тъй

голо от дървета и дали черноземната тук почва не благоприятствува на това, както някъде ми казваха.

— О, гора става — каза той, — не е крива земята. . . но нашите селяни не обичат да садят дървета и дето ги има — сечат ги. . .

Аз заплатих кафето на кръчмаря и преди да се разделя от любезният си събеседник, пожелах да се запозная с него и попитах го за името му. Когато и той узна моето, както и целта на пътуването ми, той с голяма любезност ми предложи услугите си в тоя случай. Аз го поблагодарих сърдечно, защото се оказа, че тъдява Искър мост няма, а с лодка се минува. Забравих да кажа по-рано, че планът ми беше да посетя и курилский манастир «Св. Иван», оттатък реката, така щото на връщане пътя ми да мине през други места. . . След няколко минути учителят дойде с един друг селянин, който щеше да ме прекара с лодка.

До Искър ние слязохме по камънисти урви, дето едвам се закрепяше кракът. Когато се найдохме на самия бряг, Искър ми се видя голям колкото Марица. Величествено и импозантно влачеше той мътни вълни помежду двете високи каменни стени от червеникав гранит на планинский пролом и се губи из завоите му. Тихото движение на водата и самотията, която царствува около ти, потопяват те в сладка мечтателност; отдалечен от всичко питомно и човешко, ти се намираш лице с лице с дивата неръкотворна природа и разменяш с нея мълчалив диалог върху бога, върху мирозданието и бог знай още върху какви тайнствени и неуловими теми. . . Пренасяш се мислено през хилядите и хиляди години, които са били нужни на тая мека, нежна струя да си пробие тоя широк и дълбок път в несъкрушимите гърди на планината! Каква работа титанска, непостижима за човешкий ум; исполински тунел извъртян без помощта ни на едно сечиво, ни на един чук, ни на един свредел! Или пък един кралимарковски удар на някой мирови катаклизъм е разсякъл на две части Стара планина, както тялото на една змия, и е отворил тоя дълбок процеп, за да се изтече езерото, което е бучало между Витоша и Стара планина? Тук умът се възнася към създателя и вярва в него... Народната фантазия, която прави Дунава да говори с годениците,

Марица да се надпреваря с Тунджа и Арда, не е забравила и Искъра. Но какво тайнствено поетическо було тя е хвърлила въз него! Каква фантастическа отдалеченост вее в песента за Искъра! Той не отива да се влее в Дунава, нито в Черно море, а по-далеко, нейде на юг, през лазурното Средиземно море, на юг, на юг, къде палмите на нилските брегове. Слушайте:

Прати мама Янка на Искър на вода,
Янка не знай къде Искър тече.
Наведе се Янка вода да налива,
разигра се Искър, разхвърля се Искър,
та отвлече Янка отвъд Черно море,
д е т о л я с т о в и ч к и з и м у в а т, л е т у в а т
и д е т о с е я т ч е р н и я т п и п е р . . .
Янка лястовички тихо отговаря:
Почакайте малко, сестри лястовички,
та да прата мами голям армаган,
да замеса мами от чер пипер пита
и да прата мами от коса редици,
та да види мама д е Янка живее!. . .

Една тясна пътека лъкатуши между Искър и канарите и заедно с него се губи навътре в завоите на планината. Г. Иречек е пътувал извътре пролома и не може да се надиви на живописните му и безконечно разнообразни хубости*. Забележително е, че тоя чуден, шейсет километра дълъг пролом на Искърът (древний Oescus), посетен от Херодота още преди две хиляди години, допреди двайсетина години не е бил известен на европейците: на картите им за Турция Искърът е извирал из Стара планина, а не из езерата на Рила! Пръв г. Данов, чини ми се, във Вена обадил на немските картографи, че дядо Херодот е имал право, и така се поправила грешката. По едно време българското правителство кроеше през него да прокара желязната линия, която ще свърже вътрешните градове на България (Дунавска), но студията на инженерите доказа, че трябвало да се съградят до четирийсет мостове на Искър, и планът биде парясан. Но въобразявам си на

* Виж «Cesty po Bulharsku».

какво зрелище би се възхищавал пътникът тогава! Какви ту прелестни, ту грандиозни картини би представлявал пролома чрез своите настръхнали кървавоцветни гранитни стени, висящи над глухошумящий Искър, чрез своите прекрасни долинки, които се образуват между тях, и с дивотата, и със самотията, и чудната поезия на Балкана. . .

Ладията е вързана за един кол и тихо се полюлява по вълните. Тя не е нищо друго, а един плитък ковчег с огромен размер. Като казвам л а д и я т а, моля читателите да не мислят, че хвърлям отпреде им една руска дума. Уви, и аз, признавам се, че до тоя ден я мислех такава, а то моят прост превозач все л а д ь я казваше на плувателния апарат и безжалостно потопи моята филология във вълните на Искърът! Нямам сега Богоровия речник у себе си, но облог правя, че тая дума не съществува там, като небългарска, или ако я има, то г-н Богоров е убеден, че е руска, както е убедена всичката «пишуща братия». Това свидетелствува, колко бъркат нашите филолози и очистители на езика, дето го изучават по книгите, а не в живата реч на простий народ. . . Нам е лесно да наречем руски думи, и като такива да ги афоресаме, всички ония думи, които ние не сме чули в местността, дето сме родени или живеем. . . Нашето филологическо тесногледство прави ни да забравим единството на произхождението на наший и другите славянски наречия, че всичките са се пили и поимали в себе си богати струи из едното общо, непресушимо езеро на оня мъртъв език, който се зове «славянски». Представям си какво възмущение би повдигнал оня, който би писал например: т у ч н а ливада, п о з д н а вечер, тъмна з а м к а (сир. замък). Тия думи наистина миришат силно на «московщина», както миришеше за мене и л а д ь я, но колко бихме се излъгали: те се употребяват днес в говоримий македонски език! Защото, отдето ги е взел прапрадядото на Святослава, оттам ги е взел и прапрадядото на Самуила, а ако неговий учен потомък ги не знае, толкоз по-зле за него. . .

Не без мъка вкарахме коня в ладията и когато влязохме и ние, тя, послушна на пръта на дяда Горча, заплува по жълтите талази към срещната наведена

скала, в подножието на която щяхме да излезем. Тая грамадна скала, с която се захваща пролома, гладка и блестяща от слънчовите лучи, има своята легенда, и доста поетическа. Разказа ми я дядо Горчо, докат траеше плуването. Някога св. Иван Рилски, който бил родом от Курило (уж), дошъл на гости на баща си в съградения от него Курилский-манастир. Неизвестно обаче по каква причина, св. Иван бил принуден скоро да бяга от тоя манастир. Но кога дошъл на скалата и видял, че никаква ладия не му оставили на Искъра, за да го премине, той заповядал на скалата, на която стоял, да върви към брега и тя го понесла. Тогава гонителите му се уплашили да не би да се запуши реката и да издави полето и прибързали да предложат ладия на светеца, който приел и на нея доизминал реката. Но оттогава скалата остала на мястото, додето била дошла, и ето защо е тука тъй тесен Искърът. . . В тая минута ние излязохме край светата скала, до върбата, на която се привързваше ладията. Тук заплатих на превозача, а услужливий учител поведе коня ми нагоре през стръмните углъбления на скалата, които представяха един твърде примеждлив път, но единствения за манастира. Когато се найдохме на върха ѝ, на самото място, дето според дяда Горча бежащият светител се спрял, аз хвърлих поглед на широкий хоризонт отпреде ми и на зелената долина, дето като смок се извиваше Искър, и на София, която се белееше в прозрачната си мъглява завивка, и въз чудната Витоша с бялата пряспа на челото си, и на ниската Лилин планина с меките си изящни контури на една сарайска одалиска, легнала при краката на султанката си.

Манастирът «Св. Иван» (Курилски) е на един хвърлей оттука. Цветущите поли, хълбоци, долини на тия планини, както и на осталите в България, са насеяни с подобни обители. Ценни са за нас българските манастири, почтени останки от твърдините, в които се е запазил жив български народен дух, дълго време скрижали на отцовский завет и гнезда, из които са изхвръкнали орлетата — възвестители на зората на българското пробуждение. Те са жива и трогателна история на една епоха толкова славна и толкова мрачна. Когато бях веднаж в боянската стара черква, аз си

казах, че на същото това място може би Иван Шишман се е молил на колене господу за погибающата си държава. . . И аз мислено възкръсих тоя трагически образ пред мене си, и аз го видях, и страшни тръпки минаха по цялото ми тяло!. . . И кой може отре, че той не се е молил в ония времена на топла вяра и не е целувал земята там, която сега тъпчеше равнодушният му потомък? После, манастирите са едничкото украшение на нашите безлюдни планини, гори и пущинаци. Те заменят в тях хотелите, вилите, летните дворци, старинните замъци, с които са поръсени подобните места в Западна Европа. Те ги оживяват с присъствието си, с разходките си, които привличат лете градските семейства, със сборовете си, които свикват селското население и правят да екне цялата планина от радост и живот. . . Те дават на християнската религия, доста тъжна в сравнение с елинската, поетическа окраска. Всяко очарователно кътче в нашите планини, всяка райска долинка, дето шумоли горица и клоче ручейка, е дала прибежище на едно кичесто манастирче — доказателство, че нашите деди не са били тъй лоши естетици и че ако са изписвали лоши картини, то познавали са кои са хубавите. . . Ето, такава е местността, дето е основан манастирът «Св. Иван Рилски» (Курилски), който ми се бялна през клоните на високата гора. . . Зеленина, сянка, прохлада; сладка успокоиваща тишина; само птичи песни, само шопот на листата, само дъхът на зефира. . . Живот. . . От север планината с дивите си канари засланя от ветровете, като майка детето си, от друга страна, Искърът плиска и прохлажда, и приспива с мелодическия си шум цветущето оазисче, из което Калипсо на драго сърце би изгонила игумена, за да се посели в него. Самото здание на манастира обаче е малко и сиромашко, а новите поправки извътре нарушават очарованието на неговата старовековност. Старата черковка е ниска и потънала в земята: прилича повече на гроб. Същата дрипавост и плесенясалост вее и от почтения старец игумен, който едничък се навърта в манастира. Той излезе твърде учтив човек, а главно, приказлив, и ми заразказва твърде интересни епизоди от своето «давно прошедше», но аз се принудих да пресека сладкоречието му на най-

интересното място, както някога направил Александър Великий на една депутация в един превзет град, и му поисках нещичко да пообядвам. Той с традиционното гостолюбие на манастирите предложи ми «каквото дал господ»: при другото — и паница превъзходно вино, благодатно произведение на манастирските лозя — лозя само в тоя топъл кът — при Курило — стават в цялото Софийско поле. Като се наситих на божията трапеза, аз възблагодарих почтения старец и се накани да си тръгна. Но той ми не разреши това, доде не поспя под хладната сянка на горицата извън. «Грехота е, каже, да дойдеш на госте на Св. Ивана и да не поспиш за здравé на тревицата, докат ти пеят славеите. Това си е закон тука, господине!» Аз се покорих на това манастирско правило за поклонниците и излязох навън във върбовата гора и там се прострях под сянката на зелените клони. Наистина, цял оркестър славеи пееше из шумата! Би рекъл человек, че всичките въздушни първомайстори на пението са се стекли от Софийското поле като на някое олимпийско поприще. Скоро, под упоението на мелодическите рулади, аз се унесох в царството на сладостните блянове и заспах със сънят на един праведник. . . Когато се пак разбудих, песните още продължаваха. В това време видях, че се задаваше и дядо игумен с щастлива усмивка на лицето, и ме попита спах ли приятно. Иска ли дума? Аз му благодарих сърдечно и яхнах коня си, изпращан с благословиите му и с любезната му покана пак да дойда на гости. . . да ми доизкаже остатъкът от своята интересна биография. Аз обещах пак да навестя «Св. Ивана» — разбира се, не да слушам историята на игумена му, а чудните песни на славеите му.

1890

ЕДИН ДЕН НА ВИТОША

ПЪТНИ БЕЛЕЖКИ

O altitudo!
Horatius

Доста далеко преди изгрев слънце колата ни се търкаляха по княжевското шосе. Ние (аз имах един другар — учител в София) бяхме побързали да стигнем рано във Владая, отдето, като си вземем водач, да поемем въз урвите на Витоша, оттука по-леснодостъпна, преди да се засили маранята. Сутринта беше ясна, тиха, прохладна. Витоша се издигаше мълчалива, строга и величествена пред нас; нейните гористи хълбоци и поли, още по-зелени в тоя час на утринта, приятно се спущаха и незабележно сливаха с широкото, голо и пущинашко Софийско поле, а скалистите зъбери на чукарите ѝ рязко се впиваха в чистият лазур на небето, още незаруменени от първий отблеск на зората. Сърцето ми тупаше от детинска радост, като си мислех, че след няколко часа щях да бъда гост на тия високи върхове, тъй оттука горделиви, царствени и непристъпни. Когато погледът ми падна пак долу, аз видях, че сме дошли успоред с лагера, който се беше вече пробудил. Пробуждането на полето, на града или на селото, първите трептения на живота, който се обажда в тях, винаги имат особена прелест; убедих се обаче, че пробуждането на един лагер — български — няма нищо привлекателно за пътника. От двете страни на пътя ни, надлъж в рововете и на равнището, бяха накацали като витошки орли стотина храбри войници, които се занимаваха да облагоухаят отрано пътя към софийския Вер-

сайл. . . Минахме и него, без да се спрем, и влязохме във Владайския проход. Тук бяхме принудени да се закопчеем добре, за да се запазим от студената струя на един ветрец, който ни посрещна в теснината. Между това гледката в нея ставаше все по-дива и по-живописна. Владайската река, бистра и сребропенеста, шумеше гръмливо през многобройни прагове надлъж по пътя ни, между високите урви на Витоша и Люлин планина, цели облечени със зелен шумак. Тук-таме между реката и шосето се мяркаха на случайните малки поленки зелени нивици от висока ръж; на места дяната нам урва се пооголваше и озъбваще своите грозно изкопани ребра от пороите или от камънярите и пясъкокопачите; нанякъде, високо над пътя, висяха изронените насипи на железната линия към Кюстендил, захванатa и парясана от турците на 1874 г. Погледът предпочиташе да отива да играе по зелените и весели урви на Витоша, отляво, които продължаваха, покрити все с разкошна гора, да се нижат вълнообразно край реката. Аз с радост чух из техния шумак няколко рулади на славеи, които вече са замлъкнали в Софийското поле. Слънцето, което вече огря, постопли гърбовете ни и даде ново осветление на живописните зигзаги на клисурата. Най-после пътят ни изведе на една по-широчка долина, в глъбината отляво на която, през сенчест дърволяк, се мярнаха червени покриви. Това беше Владая, залепена в полите на високите западни урви на Витоша. Колата оставиха шосето и се отбиха в един от вътрешните ханища на селото. Ние попитахме ханджият не може ли ни намери някой селянин с кон и вещ във Витоша, който да ни разведе из нея и покаже природните забележителности, а на коня си да натовари вещите ни (палтата и провизията ни). Ханджият ни посочи насреща писалището на кмета, който би могъл да ни съдействува. Кметът, млад шоп, с доста интелигентно лице, в народните си дрехи, работеше на един писмен стол, закрит с алено сукно. Като чу просбата ни, той проводи писарчето си да повика «Ранкò» или «Будина», — владайци, които обикновено стават водачи из Витоша на редките халосници-туристи като нас. Додето очаквахме връщането на писарчето и понеже не щяхме да загълчаваме кмета, кой-

то се бе навел важно над стола си и работеше и преобръщаше някакви тефтери, заразглеждахме канцеларията на висшия владайски магистрат: няколко прикази, налепени по стените, от софийский окръжен управител, и други официални хартии, пратени за знание и ръководство на властите; портретът на княза и в дъното — картата на Софийското окръжие, на което петте околии са вапцани с пет разни шарове. Понеже тая карта е от най-голям мащаб, аз полюбопитствувах да се запозная с пътеките и топографическата физиономия на Витоша. Но твърде се излъгах: никаква Витоша не съществуваше в тая карта! Вместо нея — поле; стояха само няколко многовлакнести звездици; те означаваха върховете на една несъществующа планина. Оставяше се на твоята досетливост да разбереш, че «полето» между тия върхове е високо над морето около 2000 метра. В поле беше на картата превърната и Стара планина, на северния край на окръжието. Аз обаче си обясних присъствието на тая невежествена и топорна работа, когато прочетох отдолу ѝ, че тя е печатана в София, в българската народна печатница, и е чертана от българин. И твърде просто нещо, наистина: какво ни нас интересува Витоша, какво ни трябва да се церемоним с нея, да я изучаваме и знаем, когато от нея друга облага нямаме, освен едни мразове, ветрища и урагани, които тя и зиме, и лете пуска на нас и внася ипохондрия в душите ни! И така, нейното съществование е бедоносно за столицата ни и за окръжието ѝ — можем поне да я изличим из картата им. . .

Писарчето се завърна и след него дойде и в о д а ч ъ т: излезе, че тоя водач не бе нито Р а н к о̀, нито Б у д и н — те отишле на работа по къра, — а се наричаше Д о й ч и н и нямаше кон. Ние останахме доста разочаровани — едно, от това последне обстоятелство, друго, от ограничените познания на бай Дойчина по географията на Витоша: той не беше чувал нито за К а м ъ н е н д я л или за К и к е ш, нито за Р е з н о в е т е, нито знаеше пътеката към Драгалевци, дето искахме да се спуснем на връщане; а познаваше само оная област на планината, която спада в землището на Владая. Нямаше обаче що да сторим, пазарихме го за

цял ден, натовари се с лекия багаж, който назначавахме за добитъка, и ни поведе нагоре по Витоша.

Ние още от пръв път уловихме една стръмна и изровена в полите си урва, обрасла не гъсто с нисък храсталак. Слънцето, излязло високо над върха й и право срещу нас, заливаше ни с една лава от нажежени лучи, които ни заслепяваха и топяха. Очевидно, късно тръгвахме. След десет минути аз, облян в пот и запъхтян, бях принуден да се спра на минута и почина. Станциите на спирката зачестиха, колкото повече отивахме нататък. Скоро навлязохме в гъста лескова гора, която ни даваше сенчица и прохлада; пътеката ни вече не я оставяше и криволеше нагоре все между трептущия зелен шумак, из ровът, направен от дъждовните порои. Тая нова обстановка на пътуването правеше ме да забравям умората чрез очарованието, което упражнява всяка гора на един пътешественик. От двете ни страни приветливо надничаха доста високи шумаци от ясика, от леска, от габър, от благуня, прошарени от диви шипки с нежнорумени цветове. Между дънерите на дръвчетата, из красивия папрат и по слоговете край пътя стърчаха весело главичките на горските цветя; те бяха особено обилни на малките рудини, които се отваряха тук-там на пътя ни; тая щедра растителност, вместо да намалява според възвишаването ни, още повече богата ставаше: милиони нежносини м о д р и к и, златни игличета, огненочервени перуники, невени и други цветя, за имената на които уморявах бай Дойчина, засипваха разкошно планинските полянки и ливадки, и все от хубави по-хубави, от нежни по-нежни, от светли по-светли. Те скоро преставаха да ти се молят да ги погледнеш — те ти заповядваха да ги откъснеш. И ти неволно се привождаш и откъснеш ту тук, ту там и след няколко минути, гледаш, в ръката ти се озовала прелестна китка, достойна да я поднесеш на една царица; но тя вече линее и вехне, отскубната от родната почва. . .

Отбихме се при С т у д е н о к л а д е н ч е да пийнем водица. То е бедно изворче, задънено в гъстака. Но трудно можехме да пием или почерпим от него, защото е в трапчина. Бай Дойчин ни дойде на помощ с една съобразителност, която не предполагахме у него.

Той зави чашка от голямото листо на едно ниско растение и по тоя начин аз се освежих с няколко животворни глътки балканска водица; подир мене другарят ми поиска да си послужи с импровизираната чашка, но когато я доближи до устата си,тя отзина от долния край и всичката вода се изля в ухото му. Тя сбърка адреса си. . . За моя другар трябва да кажа това, че той като по-млад от мене и с доста скромно телце (само една муха би го взела за Крали Марко) прояви голяма чевръстина при възлазянето дотука. Аз му се и любувах, и завиждах, като го гледах как тичаше нагоре с лекостта на кошута и често се изгубваше напред в завоите на пътеката ни. Благатки младини! Наумих си думите на Мицкевича, който кара младостта да граби лаври от небето. Мене ми се чини, че той разбира не само духовните устреми на младостта, а самата физическа младост. Другарят ми, засега, обаче нямаше намерение да стига небето, а се спираше на рътовете, дето ни очакваше милостиво. Той помиряса и се сбарабари с нас само когато бай Дойчин разпозна в пясъка на пътеката следи от мечешки крак. . .

Доста още време минувахме през гора, па излязохме на една каменлива поляна, наричана Г р о б и щ а, с която се захващаше областта на планинските голини и паши. Ние сме вече на планината, макар че още твърде далеко от върха й. Оттука ни се представи богата панорама. Цялата западна половина от Софийското поле, със старопланинските вериги, обвити в тънък лазурен прах, и сливнишките могили и ридища, черните върхове на Пиротското поле в Сърбия и вълненията на планините къде Трънско с горделивата Руй планина; а по-насам — голата Люлин планина, която губеше вече това качество — тя приличаше на обикновена могила, унизено пълзяща в полите на Витоша; на юг от нея — вълшебното разстилане на цветущи хълмове, падини и долини, из които извиваше младата Струма, за да иде да мине край старославните развалини на Перник, с който ме свързват такива скъпи възпоминания. . . Отсам, през дълбокий дол, из който се спуща с гръм Владайската река, се издига остър каменист рид — Ч е р н и й в р ъ х; — не знаменитият, височайшият Ч е р е н в р ъ х на Витоша — а друг,

по-нисък — негов омоним. На изток пък, високо в небесата, се забива като меч острия връх на една гранитна пирамида, на която основанията се захващат от глъбините на дола. Ние остаяме прехласнати и в нямо възхищение пред дивата величавост на тоя планински колос; той един господаруваше от лазурната си височина над всичките околни чуки, ридове и пространства и като че се вслушва мечтателно в шумът на реката, която извира не — а ручи на големи талази от каменните му недра. Никога не съм виждал такъв грандиозно висок връх, с такава царствена смелост стърчащ в облаците; той много наумява величествения остър рид на Суха планина, който стърчи на изток от Ниш. За жалост, тоз е обърнат към вътрешната страна на планината и е невидим от полето. За довършване на обаянието няколко орла се виеха горделиво над него; навярно те са и едничките му обитатели. Из пръв път аз го взех за главният Черен връх, който се издига 2285 метра високо, и веднага ми хрумна да възлезем на него.

— Как викат тоя връх? — попитах бай Дойчина.

— Тоя рид ли, господине? Боерица.

— Боерица?

Очевидно, това не беше Черни връх; според картата на австрийския главен щаб, която имах със себе си, главният витошки великан трябваше да отстои по-нататък, на югоизток. Полюбопитствувах да узная защо тоя връх носи името Боерица. Забележително, че повечето планински върхове у нас имат женски имена.

— Така му казват от време людѐто.

Бай Дойчин не разбра харно въпроса ми, затова му го повторих, сиреч попитах го не знае ли по каква причина е дадено това име на рида.

— По каква ли причина? За да се разпознава от другите ридища — не са един, не са два във Витоша. . . Ако няма име едно място, как ще го намерят людѐте?

След такова премъдро пояснение от бай Дойчина, аз турих точка на моите любознателни запитвания за генеалогията на имената в тая крайнина.

Не по-щастлив излезе и другарят ми, комуто скимна да попита защо наричат Гробища полянката, на която стоим.

— Трябва някои хайдути да са биле закопани тука,

други людѐ какви ще дойдат да умират тука! — отговори бай Дойчин, като показваше с очи балваните (каменни блокове), разсени по поляната.

Аз пак въздъхнах за Будина и Ранкòте. Явно бе, че аз ще мина Витоша, по полите и ребрата на която са написани цели страници из нашата стара история, без да изнеса от нея ни едно име, ни едно поетическо предание, ни един спомен от миналий неин живот.

Но бай Дойчин внезапно ни изненада с такъв въпрос:

— Искате ли да ви заведем на Златните мостѐве?

— Златните мостове? — Това име ни плени.

— Тамо доле в дола, в реката — допълни бай Дойчин.

Беше още 10 часът, имахме време да посетим Златните мостове и после пак да възлезем на върха. Ние тръгнахме по Дойчина надолу по склона, обрасъл с гъста гора, след като бяхме досега вървели все нагоре. След двайсетина минути озовахме се в дола. Там бухтеше буйна и бистра като сълза река, засенена с кичести шубраци по двата си бряга. По-нагоре от нас, по възвишението, което образува полата на Боерица, спуща се насам с глух подземен тътен същий поток. Той минува там действително под мостове. Мостовете са цели от камък и ни един инженер и архитект на света такива не е сънувал. Техните майстори са витошките урагани и порои: те са насваляли от околните върхове милиони канари, които са помазали реката и са се настлали така правилно, гладко, симетрично, щото мислиш, че човешка ръка ги е намещала. По тия камъни може свободно да се иде нагоре. Водата никъде не излазя между тях, а си е отворила път и раздълбочила матката под тях, и бучи страшно гръмовито под тая гранитна броня. Дивашка и величава игра на природата. Естествено, аз не счетох за нужно да се обръщам към учеността на водача, за да узная защо тия мостове носят такъв привлекателен епитет. Мисля обаче, че той няма историческо, нито сантиментално значение; вероятно е, че името Златни мѐстове е получило това място на реката в епохата, когато ще се е събирал тук златен пясък. Това предположение е допускаемо. Зрънца от самородно злато, според геолога

г. Златарски, и днес се събират в друга една витошка река — Палакария, която се втича в Искър откъм Самоков.

Половина час нещо почивáхме на моравата, край струястата река, в съдружеството на двама още говедаря, от които никакви любопитни подробности за тия места не можехме да добием. Узнахме само, че левия склон на тоя дол е владение на Панагюрската община и носи названието «Панагюрско». Как това — не можах да узная. Тоя склон е покрит цял с габрова и дъбова гора, но ниска; тук-там из нея стърчат сухите гигантски стволове на някаква силна гора, станала преди много години жертва на пожар. Напихме се от студената вода, наплискахме се веднъж и дваж, па хванахме нàпреки урвата, която ще ни изкара от дясна страна на Боерица. Възкачването по тая стръмнина, най-напред мочурлива, а после камъниста, беше съсипително. Ние съжалявахме сега, дето се смъкнахме от Г р о б и щ а т а, а не продължихме пътя си по гърба на билото, което непрекъснато отива до самата Боерица, истина, пак нанагорнище, но не така върло стръмно. Тук-там стръмнината се оживяваше от черди говеда, които обръщаха безпокойни и учудени погледи на нас. Трябва да кажа, че тука тревите навред са невъобразимо буйни, сочни и постилат с меко кадифяв дюшек голините. На всяка минута ходът ми ставаше по-муден, аз си натегвах и струваше ми се, че всичко, каквото е по мене, става несносно тежко — сетрето ми, което бях съблякъл, револвера, даже бинокъла. Особено револверът ми тежеше като железен топуз на кръста, но аз не желаех да претоварям с него водача, па и безсмислено беше, защото губеше тогава всяко значение това оръжие. Именно, на най-горния край на урвата, дето тя е съвсем пуста и непристъпна и дето няма никакви следи от човек и животно, ние минахме покрай една каменна дупка, изградена от огромни канари, наслагани по разни посоки и образующи пещера с двойно отверстие. Дойчин каза, че това не е нищо друго, а мечешка бърлога; за щастие, косматият цар във Витоша бе излязъл на разходка някъде, а то не би ни посрещнал с хляб и сол на входа на палата си. . . Аз мислено си представих случайната среща с него и какво

бих сторил с револвера си и на ума ми дойде приказката за евреина, който, уловен от разбойниците и попитан защо носи пушка, отговорил, че я носи за з о р з а м а н. . . По случай на тая бърлога бай Дойчин ни разказа истории на лов за мечки във Витоша, от една потресающа страховитост. Той ни назова някои юнаци от ближното село К л а д е н ц и, които отивали в самите им дупки да търсят мечките и им обявявали отчаян дуел на живот и на смърт. Те влазят при звяра просто с един ятаган в дясна ръка, цяла — от пръстите до лакътя навита с въжа. Мечката се хвърля с ужасен рев върху нападателя си, а той с хладнокръвие ръгва ножа в разтворените ѝ челюсти и вече не го изважда, доде не повали мечката в агония. . . Тая неустрашимост далеко надминава смелостта на прочутите лапонски ловци на бели мечки. Ние продължавахме да вървим или повече да стоим: другарят ми констатира, че почивките зачестиха на всяка една и половин минута. Решително, сбъркахме страшно, Златните мостове на бай Дойчина коварно ни подлъгаха — ние и оттука харно ги виждахме. . . Но разкайването, както всяко разкайване, беше безполезно и глупаво. Вървенето ни трая около един час и когато, разбити и омалели, с душата в зъбите, дето се казва, стигнахме на върха на урвата, сиреч до раменета на Боерица, ние бяхме изгубили вече всяка по-нататъшна охота да гоним другите върхове на Витоша! Пътуването по платото на Витоша е мъчно и за това, че то е силно вълнообразно и процепено от долове с мъчни пролези.

От тоя гребен, макар и по-нисък, ние видяхме почти цялото Софийско поле и по него рязко очертаните прави линии на шосетата, които тръгват от столицата; на североизток само го закриляха високите скали на Резновете. Слънцето заливаше цялата картина пред нас с мъгловита златиста ведрина. . . Истина, то пече-ше доста и почти отвесно над главите ни, но планинският хладец постоянно ни лъхаше и освежаваше благодетелно. Седнахме на една скала, която увенчаваше върха, и дълго време се любувахме прехласнати на очарователното зрелище пред нас. Но като наситихме колко-годе очите си, трябваше да удовлетворим и потребността на желъдъците, които ревяха неистово

сега подир тоя свирепо-изнурителен вървеж. Решихме на самото онова място, пред величествената панорама да обядваме. Бай Дойчин щеше да иде на ближното изворче зад нас да изстуди обете стъкла с виното и краставичките. Но самата природа ни показа едно по-удобно място за нашето балканско пиршество: недалеко пред нас, в един дългнест дол на поляната, обрасъл с ниски ели, лъсна нещо. В същий миг ние различихме и глухия шум, какъвто издава една буйна река, която се удря о камънаци. Тръгнахме към там. Колкото се приближавахме над тесния дол, толкоз по-силно бученето се чуваше. Кога надникнахме към самия бряг, ние останахме замаяни от възхищение, ние просто не вярвахме очите си. На 1400 метра над софийските къщи, навръх на Витоша планина, по гърбът, бухтеше, хвърляше се, пенеше се една великолепна река; многобройни водопадчета, сребропенести и шумливи, белееха се по канаристото дъно на дола, оросяваха въздуха с лъскавият си прах и развеселяваха пущинакът с празничната си песен. Каква радост, какво тържество, каква поезия. Бистри, кристални, дълбоки вирове, образувани между изкопаните канари, в които се огледваха кичести боровини с алени като мерджан чушки, светлопортокалеви някакви си цветове и други ярки представители на витошката флора, сега в разцвета си — тука е още май. . . Как тия чудни подоблачни вирове те блазнят да се потопиш в благотворните им струи, които слънчевите зари заливат с ялмазен блясък и омекчават температурата им!. . . Чувството, което ме упояваше тук, не може да се определи с думи, то може само да се изпита на това също място. По посоката, която взимаше течението ѝ, аз разбрах, че тая река ще е същата, която се спуща над село Бояна и образува величественият и недостъпен водопад, виден добре и от София. На картата на австрийский военен щаб тя не е отбележена; тя трябва да извира, или по-добре — да ручи — из някакво гранитно отверстие във възточната част на витошкия гребен. Ние разложихме трапезата си на една моравка до самите вълни. За да не ни додява слънцето, импровизирахме с бай Дойчина шатър посредством забучени в земята боровинки, въз които метнахме и закрепихме една връхна дреха. Няма

нужда да казвам направихме ли чест на господската трапеза. . . Под тая малка подслона ние и поспахме после, под звучните ноти на речната мелодия.

Беше два часът следобед, когато оставихме реката и се упътихме на североизток, да се възкачим поне на срещния витошки връх — на Резновете*. Резновете се нарича високия връх на източната страна на Витоша, който се види от София. Тоя връх е с две бърда — едното, наляво, е забележително по пряспата сняг, която почти никога не се маха от него; по-отсамното, което е и по-ниско, представлява една сива, остра каменна грамада. На юг се възвишава, скачен с тях чрез една плитка седловина, друг връх, още по-висок, но разлат, комуто Дойчин не можа да ми обади името**. Той се види от София в дъното на оризонта, между Резновете и Кикеш, и се завърша с една канара. Нея, мисля, г. Иречек оприличаваше с изсипания зъб на някакво великанско предпотопно животно. . .

Като го гледам днес от прозореца пак, за да проверя това сравнение, аз зачуден забележвам самите Резновe, че имат приликата на слонова глава (горнята ѝ половина). Именно, изпъкналото и не остро очертание на оттатъшното бърдо изобразява профилът на слоновото чело и нос; пряспата, залепена отстрана, е безмерното му голямо око, а отсамното бърдо, по-ниско и спуснато широко надолу — е грамадното ухо на звяра. На тая измама спомага лекото засеняне сега на тоя връх от бели облачета. Впрочем, планинските върхове, както и облаците, при една добра фантазия, се вдават лесно на каквито щеш уподобления с животни и пр. Нали всички уверяват, че Монблан, гледан от Женева, има профилът на Наполеона I?

Тия витошки вишини са непогрешимият барометър на София: когато се запушат с облаци, непременно иде

---

*• Това название ние знаем посредствено — от географията на Бр. Шкорпил; в картата на австрийский военен щаб тоя връх не е забележен, а в картата на руский военен щаб той е забележен малко сгрешено: Разновета.

** По-после в София, и то когато беше под печат тая статия, узнах, че това било същият Черни връх — най-високият на Витоша. Аз сам бих се догадил за това, ако географията на Бр. Шкорпил не ме бе вкарала в заблуждение; тя уверява, че Черни връх не се видел от столицата.

лошо време; в турско време те са изпълнявали и друга важна служба: служили са за проверка (а"я р) на часовете: когато надвечер всичката Витоша падала в сянка, а само на тях още трептели последните лучи на заходящето слънце, почтените софиянци са знаели, че часът е тъкмо 12, и са поправяли часовете си, а ходжите са се покачвали на викалата. . .

Ние се запътихме най-напред до по-малкото скалисто бърдо, което стои наляво от пряспата. Кога доближихме до самото него, ние се намерихме в присъствието на цяла планинка, състояща от големи блокове канари, натрупани разхвърляно и хаотически, но по начин да изобразят един правилен купен. А ние предполагахме да намерим целокупна скала! Всичките камъни имат еднакво сив цвят, какъвто е цветът и на другите камъни по Витоша; всичките, под действието на някаква оксидация, или пък от залепването на лишей, носят на себе си жълтозелени петна, сякаш че някой е ударил печат на своя стока. Като стъпаш по тях, те често се клатят коварно, а в отзевките, които остаят между тях, виждаш тъмнина и бездни, които правят твърде опасно пътуването*. Това грамадно натрупване на скали, закрепени на един остър връх, е доста чудно и необяснимо, разбира се, за нас — профаните. Мислиш, че някой от небето е изсипал с чувал тия камъни, с каквато легенда черногорците обясняват изобилието на камъняци в своята земя; или пък че хиляди едновременни молнии са разбивали с шиповете си целната по-напред тук скала, та са я превърнали в такъв дребосък, или — защото тук се отваря широко царство на предположенията и на фантазията — някоя войска от гиганти са нанесли тук тия гранитни блокове, за да бомбардират и помажат един ден София в полето. . . Във всеки случай образуването на тая исполинска грамада трябва да се дължи на страшни физически катаклизми, които геологите би могли да ни обяснят.

* Същите явления забележил по Рила и по Родопите ботаникът г. Ст. Георгиев, неуморимият експлоратор на тия планини (Сборник на Мин. на нар. просвещение: «Родопите и Рилската планина и тяхната растителност»).

С голяма мъка, с голямо предпазване и рискове ние минахме по наостреные, слабо закрепени един на друг камънаци. Понякъде се явяваха малки зелени търкала от дивата смрика, приличи на полянки, но всъщност тая растителност коварно прикриваше дълбоки дупки, зиящи между скалите. Бяхме принудени още да се озъртаме на четири страни за змии, които жежкото слънце би извикало на припек по нагорещения камъняк. Това похождение беше доста безумно: едно просто падане влечеше подир себе си непременно трошене на кости.

Най-после ето ни на самия връх, на около 2000 метра високо над морската повърхнина!

Хоризонтите оттука се отварят широки и безконечни; погледът, омагьосан, обхваща изведнаж безкрайната панорама на Софийско поле, която заграждат силуети от лазурни планински върхове; виждам от север цялата двойна верига на Стара планина с гигантите ѝ: Ком и хайдушкия Мургаш, изпъкнал с всичкото си величие; надясно от мене в кръгозора хаотическото нагромадяване на среднегорските бърда, дълбоко разсечани от Искър, и родопските великани, още изшарени с бели преспи. Ето и усамотений, скалист Мусалах, изпъкнал в небесата; Софийско поле прилича на зелено море, което стои дълбоко, като че го гледаш от облаците, и добива някаква чаровна призрачност. Всичко там е изменено, ново, красиво и мозаично: грапавините на почвата се губят, възвишенията се слягат, формите се оглаждат; най-противоречующите шарове се сливат армонически в една вълшебна картина, която услажда окото с благите тонове на краските си. Над веригата планини, що от север правят рамка на картината, виси венец от бели среброрунести облаци; те плават тихо над върховете и пущат фантастически сенки въз тях и въз самото поле. Картината е величествена, тя обхваща душата все повече и повече. Хващаш да мислиш, че присъствуваш на една фантасмагория: погледът, непривикнал на съзерцание от подобна височина, лута се като замаян из чудесния простор под себе си и мисли, че това е едно дивно видение, което на всеки миг трябва да изчезне. Ами Буе, който се е възхищавал оттук на Софийската котловина, в своят възторг я е намерил равна по хубост на разкошната Гре-

надска котловина, окръжена на север от великолепната Сиера Невада. Истина, че г. Лавеле я пък оприличава с голата и скръбна равнина при Рим (Campagna di Roma), но той я е гледал, като е вървял по шосето, което иде от Сливница, дето са го задавяли облаци прах и не е намирал нито листче, под което да се подслони на сенчица. Софийското поле, както и възточните градища, е хубаво отдалеко да го гледаш. . . София се види като на блюдо. Тя е разхвърляна и раздърпана неправилно и е цяла червена от покривите си, понеже само те се видят от тая висота — на птичи полет. Поради тая причина можеш да я вземеш за една голяма тухларница. Но благодарение на същото горне обстоятелство, тя весели погледа сред зеленото поле, в което стои като червено островче, с прибран и мозаично хубав вид. Сега е ясно и аз, без помощта на бинокъла, мога да позная местностите там; най-красив ефект прави тъмнозелений дългнест четвероъгленик в средата ѝ — Градската градина; Витошката улица цяла се види и прилича на прав, широк канал, който пресича града на две половини. Рязко се очертават правите линии на шосетата, които, прилични на златисти ленти, излазят из столицата по всяка посока. Симетричен и красив изглед представлява лагерът до княжевското шосе —той прилича на кичесто германско градче; а в полите на стръмните урви, на върха на които сме кацнали,стоят в сенките на своя дърволяк Бейлер чифлик, Драгалевци и манастирът му; страшни сипеи, отвесни като стени, и зъбести скали сърдито висят над старославната обител на цар Ивана-Александра; надясно от нас издига се другото бърдо на Резновете, със своята голяма пряспа и импозантно скалисто чело.

Искаме и там да идем, за да подирим с погледите си големия витошки великан Черни връх (понеже тогава не знаехме, че той е цял пред нас и се подсмива на невежеството ни). Черни връх е висок 2285 метра, сиреч по-нисък шестстотин метра от Мусалах. Но в старо време въображението на народите му е приписвало непостижима висота: вярвали са, че от него може да се види Черно море, Бяло море, Дунавът и Алпите! За да се наслади от такава една чудна гледка, Филип III, македонский цар, 181 г. преди Христа, бил потеглил от Ма-

кедония с цяла войска, за да се покачи на върхът на Витоша, тогава наричана Д у н а к с. От южните поли на Витоша, които тогава покривали непроходими гори, догоре царят се изкачил за три дена. Но паднала мъгла на Витоша и не се вдигала вече. Филип чакал още два дена безполезно и без да види нещо, смъкнал се пак долу. При тая несполука присъединили се и други беди: той трябвало да издържи няколко сражения с бастариите, варварските предеди на днешните шопи, които подушили, че е дошъл без паспорт в земята им. . .

Но гледаме — часът е 4, боим се да не закъснеем и решаваме да тръгнем по противоположна посока. По първият си план трябваше да слезем на Драгалевския манастир. Но страшните урви, по които беше пътя ни, ни уплашиха със своята шеметна стръмнина. Решихме тогава да слезем в Княжево, отдето с кола можехме да се върнем в столицата. Бързо напущаме демоническата грамада, която ни достави такава приятна гледка. Но това не без мъка: новата гимнастика по камъните сега е още по-трудна, защото се спущаме надолу. Когато, наконец, честито се измъкваме из Сцила, налитаме на Харибда: насяват пътя ни, който сега е надлъж по билото, досадителни мочури, пакостни острови от жилава смрика, камъняци, коварни трапове и бари с вода, които на всяка стъпка ни спъват. Това е областта на тръсавищата, които покриват голямо пространство от поляната на Витоша. Като вървиш, на много места слушаш под краката си, че гърми вода, която не се види; тя върви под земята. Ние продължаваме да газим с големи криволения напред, между мочури и през безчислените мравуняци, които другарят ми геройски разрушава с бастуна си. Трудолюбивий тук мравешки народец ще има вече и той в историята си своя Тамерлан. . . Ние се спущаме по билото, което се накланя, колкото отива на запад към Владайский проход. Тъй ние постоянно имаме от дясната си страна изгледа на Софийското поле или на части от него. На юг, над гребена на срещното възвишение, изпъква само горний край от върхът на Боерица. Той досущ мяза оттук на средневековен замък. Настъпваме най-после в прелестен ливадяк, който се захваща над Бояна. Оттука вече нам се открива хоризонт — на юг. Видим западните

възвишения на Рила, завити с някаква прозрачна сива мъглица,а зад техните рамена и на запад други планини, а зад тях пък други се диплят една зад друга в дълбокий кръгозор! Най-задните, които се издигат в хоризонта, сини вече и полувъздушни, са Осоговските планини — в Македония. . . Аз се спирах на всяка минута да се възхищавам на кръгозорите, които ми се откриваха от запад, както и другарят ми бе се заловил с важната обязаност да изпъжда с бастуна си из всичките търкала от смрика, що насяваха равнището, препелците, които обичат да се укриват под ниската стряха на тия игловидни растения. При всяко изхвръкване на препелеца той оглашаваше въздуха с тържествующи ура. Слънцето затуляха леки сребристи облаци и хладовинката беше най-приятна. Няколко снопа от пролетен дъждец падаха из облаците в зелената брезнишка долина; те идеха и насам, но това ни не смущаваше.

Нагазваме изново в гъста дъбова и габрова гора. Това значи, че вече оставяме върхът на планината и се спущаме по плещите ѝ. Навред почти те са гористи. Два часа криволичим из един камънлив стръмен път, който е издълбан от колелата на боянските кола, що излазят на върха да прибират сеното от ливадяка. Тежко на тия добичета!

Преди обаче да слезем долу в Княжево, дъждовний облак, който росеше брезнишката околност, дойде и над нас и ни поразхлади леко, па отмина другаде, като един поп, който минува с китката из православния народ. Ние стигнахме в Княжево на 7 часът. Значи, тъкмо 12 часа бяхме прекарали на Витоша, на 13 юни.

. . . . . .

По 8 часът влазяхме с пайтон в София. Аз се извърнах и погледнах Резновете. Завиваше ги, както тях, така и целия връх на Витоша, дебела мъгла сега. Аз не можах да видя поднебесната височина, на която бях днес, но това не ми бъркаше да здрависам приятелски Витоша и да я благодаря мълком за любезното ѝ към нас гостоприемство, което тя, в каприза си, преди две хиляди и седемдесет и две години беше гордо отказала на един наследник на Александра Великий.

Демократката недна!

София, 16 юни 1891 г.

ПИЛАТ

(ШВЕЙЦАРСКИ БЕЛЕЖКИ)

Жителите на Люцерн, когато искат заран да разберат ще бъде ли времето хубаво през деня, имат един барометър доста верен — Пилат. Пилат — той няма нищо общо с Понтийский Пилат — е един висок, усамотен, скалист връх на юг, комуто подножието плискат водите на Четирикантонното езеро.

Ако на Пилат няма никаква мъгла, това означава, че времето ще се развали; ако ли има чалма от облаци — денят ще бъде хубав! Както видите, съвършена противоположност с барометърът на софиянци — Витоша.

Едно знаменито двустишие, което ще намерите във всичките г и д о в е по Швейцария, потвърждава тоя факт:

Quand Pilate aura mis son chapeau,
Le temps sera serein et beau.

Когато една заран през юли това лято аз погледнах на Пилат — той си беше наложил пуховата чалма. Аз се качих на парахода и се наканих да ида на гости на тая многоучена планина.

Параходът «Fluelen», натъпкан с пътници от двата пола, тръгна по 9 часът и запени шумно прозрачните като сълза вълни на езерото. От двете ни страни се оттикваха назад разкошно раззеленелите хълми, насеяни с гиздави вили, и езерото повече и повече се разширяваше. На всеки миг се появяваха нови видове на бреговете, все по-хубави и по-ненадейни, в по-ясни очертания. Ето навъсеният Риги Кулм, който прилича

на един бик, който е потопил задницата си в езерото; ето Риги Шайдек; ето по-нататък Щанцнхори, ето мрачния Бургенщок, надвиснал замислен над езерото със страшно отвесните си скали. . . Измежду тъмните завои на тия диви бърда езерото мушка и смеща многобройните си криволици, проливи, заливи, ръкави, из които весден бели параходи сновят. Те носят армии от туристи, въоръжени с бинокли, с чанти, с пътеводители, подвързани с червено, с карти и с омбрели.

Във «Fluelen» вече англичаните с дълги остри зъби и жените им и дъщерите им — а всеки англичанин влачи най-малко по три дъщери — прави, сухи, дълги като алпийски тоеги, наставали са на крака и бомбардират свирепо с биноклите си всяка нова местност, като тозчас отварят своят червенокор пътеводител, за да проверят точността на указанията му. Англичаните и тука, при разходката си, носят своя положителен и практически ум и британска невъзмутимост. Когато от всички страни чувате възклицанията: «Wie schön!», «Que c'est beau!», и често даже руското «Славно! Восхитительно!» — от страна на синовете на Албион няма никакъв признак на възторг: със своите грамадни носове, наведени над книгата, те продължават проверката. Всяко название, писано в пътеводителя им, те го дирят в околността и всяко място на околността те го дирят в пътеводителя. Това занятие не им дава време да гледат просто человечески хубостта и величествеността на природата и да им се наслаждават до воля. . . Това, като ги издава за лоши естетици, изважда ги добри пътешественици. Английската любознателност не е най-малко способствувала на английското вседържавно разливане по целия свят. . .

Ние дохождаме на точката, дето е центърът на Четирикантонното езеро и отдето то се разклоня по разни посоки. Очите не могат да се наситят на гледките, които дава това удивително художествено преплитане на мрачни гористи бърда с гладки, кристални пояси вода, които на всяка минута се сменяват, отстъпят, променяват форми, шар, нюанси според движението на парахода.

Считам, че няма в Швейцария, а и в цяла Европа, кът по-романтичен от това езеро с чудесното кръжило

на планините му. . . Параходът плува вече из първий ръкав, който ни иде отдясно, право на юг. Ние видим още по-харно косматият Бургенщок, с двата му богати хотела на върха, полускрити в горите, за дето води един полуотвесен железен път на зъбци (funiculaire). Моят пътеводител ме съветва да се отбия и да се кача на Бургенщок, да закуся пред хубавата панорама, що се отваря оттам, па тогава да тегля за Пилат. При всичкото ми уважение към тоя почтен съветник, аз не можех да го следвам. Ако исках строго да изпълням предписанията му, моето пътуване нямаше да има край. Де няма в Швейцария любопитни природни хубости? Всеки град има по двайсетина такива най-малко и пътеводителят ми ги именува с патос. Тук водопад, там скала страшно увиснала, татък мрачна пещера или живописна планинска клисура, или кристално езеро, или вековен ледник, или друга игра и фантазия на природата, всички кръстени с примамливи и поетически имена. И всяко едно от тях е свързано с добри съобщения, снабдено с комфортни хотели, които часто са палати, както при Рейнский водопад, и с всичките възможни привлекателности, които могат да съблазнят туриста и олекчат кесията му. Швейцария цяла е една градина с буфет, в която се стичат стотини хиляди, милиони чужденци всяка година. Швейцария живее от тия чужденци. Тя прави баснословни усилия да привлече още повече и сполучва. Градовете се надпреварят и надхитрят кой какви любопитности да открие, за да спечели гости от целия свят. Оберландът (южната половина на Швейцария, през която минува алпийската верига) е по-щастлив в това отношение от другата половина, по-ниската, която наваксува природата с други неща. Тъй, Берн най-много привлича туристи чрез няколкото си мечки в трапа (La fausse aux ours) и със стария си часовник, който, кога бие, изкарва куклй на животни и хора. . . Погледнете какви купове любители се трупат там! Цюрих, Шафхаузен живеят от Рейнския водопад, Люцерн — от своя Риги и Пилат, Женева — от езерото си и от Монблан!

Параходът след половина час плаване по лазурните вълни спря на пристанището Алпнах, в дъното на залива. Тука е станцията на железницата — фюникюлер, —

която възлазя на Пилат. Пътниците шумно изскокнаха и се затекоха към станцията. В един миг трите вагони се изпълниха. Железницата-фуникюлер следва една перпендикулярна линия, наведена 40 и 50 и повече на %. Вагоните държат същото стръмно положение, само седалищата вътре имат равно, хоризонтално положение, така щото пътниците седят спокойно и само чувствуват, че вагонът отива към небето и виси над пропастта на празното пространство. Не може човек да избегне едно неприятно ощущение, колчем пътува с фуникюлер. От най-малката причина тук могат да произлязат нещастия, които въображението не смее да си представи. . . Помислете си едно падане на трена от осемстотин, хиляда и повече метра височина! Тоя железен път е едно предизвикване, направено на невъзможното. Той е едно истинско чудо строително. Той е една причина за възторгване на туристите и една златна рудница за акционерите й. Когато гледаш изрязаните скали, дето беше отворен път за вертикалната железница, и ужасните стръмнини, по които тя лази като една гъсеница нагоре по дървото, чудиш се и маеш се над страшните нечеловечески усилия, употребени при направата на тоя път. По тия стръмнини добитък не може да се закрепи на краката си, а тук са работили с казми, с лопати, с бургии, с лахъми хиляди човеци. И те са победили упорството на природата, планината се е вдала и коминът на локомотива изпуща своите талазливи стълпове дим между клоните на вековните ели, оставя ги под себе си и отива, та се губи в облаците! Сегиз-тогиз поглеждам надолу из някои отвори, които ми оставя планината, и виждам там долу нейде повърха далеко долината на Алпнах и част от езерото с цвят съвсем тъмен. Често минуваме край буйни пенни водопади, които веднага изчезват в листака; минуваме и мостове, които треперят над дълбоки бездни.

Ето ни и до облаците вече. Ние стигаме чертата, отдето захващат голините на Пилат и всяка растителност изчезва. Големи късове облаци пълзят по пустинните скали, които набучват високите на Пилат. Железницата извива в подножието им и криволиците й захващат да стават по-чести. По стръмните пасбища — ста-

да. Далеко още горе пред нас видят се подзидани пътеки, които лъкатушат по скалите и се губят в цепнатините им и углъбленията им. Чернеят се дупки на тунели. Ето влезнахме в облак, а от него в тунел, после в друг, после в трети, в четвърти. Издигаме се над облаците, виждаме острите най-високи чуки на Пилат. Те се забиват величествено в небето.

За всичкия тоя вертикален вървеж в пътеводителя ми стоят само тия слова: «Voir, admirer et ne rien lire!». И как може човек да чете при такова фантастическо пътешествие!

Локомотивът изпищя и всичките околни самоти едно по друго повториха сухо гласът му. Ние стигнахме на въздушната станция.

До подножието на един изострен като обелиск връх стои хотелът, който се вижда и от Люцерн. В широката трапезария виждам около двеста куверта. Те скоро си намират господарите всичките — защото всеки десет минути нов трен пристига. Обядът е изряден и охотата още по-изрядна на тоя планински въздух. Англичаните и американците бързо стават и отиват в салона, за да пратят поздравления оттука на своите сродници и приятели по петте части на света. Особени нарочни пощенски карти с изображения-винетки на хотела и видовете тука им служат за тая цел. Другите пътници се пръскат като немирни деца по скалите. По една пътека, издялана в скалата на върха, който споменах, завардена с железни пръчки, изкачвам се най-горе. Тоя връх носи немско име: Esel — магаре. Той е висок 2123 метра над морето. Почти колкото Черни връх на Витоша. Оттук ми се откри картина грандиозна. На север цялото Четирикантонно езеро с всичките си разклонения и райски хубавата околност на Люцерн, кацнал далеко там при езерото с кулите си, с черквите и с палатите си като едно мозаично изделие. Всичко там е зелено, весело, благодатно. В хоризонта се синее бернската Юра; от другата страна се белее с вечните си снегове великата верига на централните Алпи — Оберланд. Белоснежната Юнгфрау се издига най-високо. Половината Швейцария я гледа с всичките й върхове, езера и долини, както в една пластическа карта.

Аз си смислих за нашата Витоша, от която се отваря

панорама, наистина от друг характер, но не по-малко величава, даже повече от тая. Тук всичко около е натрупано с малки и високи планини, от Витоша се гледат по-широки хоризонти, безконечни полета и диви планини и по-очарователни перспективи. Един фуникюлер, който би скачил Драгалевци с Резновете, би привлякъл гости от цяла Европа. Ще ли някога такова чудо да стане?

Скалистите чуки на Пилат, надвиснали над страшни пропасти, допущат до самото си теме посетителите, благодарение на извити пътеки, издълбани изкуствено в камъка на криви галерии, на отвесни комини, просвръдлени като в една топка сняг, а не в гранит. Всичките тия работи са извършени от стопана на самия хотел с луди разноски, само и само да привлече туристите. На чуката Магаре има настанен и един телескоп!

Когато се бях възкачил на един други връх, при мене приближи една с грубо лице швейцарска селянка, в ботуши, с китка алпийски цветя, застана на един камък и захвана да пее тиролски с гърлото и с небето, с такъв гръмотевичен глас, щото всичките околни планини и долове се раздрусаха. Тя се отдалечи оттук, покачи се на друга висота и пак захвана да разлюшква природата и самотните със своето дивашко пение. Най-напред я взех за луда. Но скоро се сетих, че тя е поставена да върши тая служба нарочно от гостилничаря, за да придаде повече couleur locale на планината. Ефект се получаваше, действително, превъзходен: странното пение, като разбуждаше ековете, действуваше вълшебно въз душата на пътника и той се чувствуваше самичък, отдалечен в някоя планинска пустиня, и забравяше на миг дисонанса, който хвърляха тука фуникюлерът със своя писък и дим, хотелът със своя комфорт и лакеи с фракове, телеграф, телефон и други атрибути на цивилизацията.

По голините пъплеха стада овце и говеда с големи звънци на шиите, каквито в Швейцария се употребяват. Тия звънци също изпълняха с веселата си музика тия приоблачни самотии и цял Пилат сякаш ликуваше или празнуваше някаква неизвестна на човеците своя радост. Виктор Хюго вярно е казал за него:

. . .Le Pilate fumant,
Qui sonne tout entier comme un grand instrument.

Три часа нещо аз се любувах от тия върхове. Няколко пъти едно море от облаци потапяше в хаос всичко, а после пак се изясняше и пред мен се мернеше още по-светла и радостна Люцернската долина, хълмове, гори. Мъчно ми беше да се отделя оттук, имах силно желание да пренощувам в хотела, та сутринта рано да стана да видя изгрев слънце, зрелище величествено, както уверяват пътеводителите. Но бях принуден да сляза в Люцерн, защото на сутринта в много приятно общество щях да се разходя по другия ръкав, най-дълбокия на езерото: до Флуелен. Там щях да посетя параклисът на Вилхелм Тела, по-нататък на сент-готардския железен път «Дяволския мост», едно чудо на природата, при който под заглушителний гръм на водопадите спят своя вечен сън войниците на Суворова.

София, септември 1893 год.

НАШАТА ВЕЛИКА ПЛАНИНА

ПО ПОВОД НА ЕДНА НОВА КНИГА ЗА РИЛА

Сега, като слънцето захвана по-често да се показва лучезарно и радостно на небето, подир тримесечен мрак и облаци, що сипеха потоп над грешната ни земя, очите неволно се устремяват към зелената природа, разкрила под омаята на сладките зари всичките си прелести и съкровища от хубости; сърцето, усърнало и уморено под натиска на дългият траурен плащ на небосвода, трепти радостно в гърдите и жадува да гълта светлината, свободата и просторите. Тайно желание се обажда у нас да напуснем тъжната си до днес столица и да поизлезем навън, надалеко там някъде къде ония хубави планини на кръгозора, облечени в кадифява зеленина, върхове, нашарени още със зимни снежни преспи, видът на които вдъхва вече мраз и униние, а още повече открива разкошната красота на величествените тия висоти.

Аз не знам где ви бяга сърцето, кой връх от венеца планински на Софийско поле мами въжделенията ви, но аз постоянно с любовен и залибен взор гледам към острите ония купени, които се задават зад Лозенската планина, в дъното на кръгозора. Мен ми се иска Рила!

Рила, царицата-планина, Рила, тайнствената и чудната, Рила — нашата красота и гордост, — тя сега блазни окото ми и душата ми и ме зове в своите ефирни вишини.

За жалост, потопните порои са я направили за дълго време недостъпна за поклонниците и туристите. Хубавият друм, който водеше от Рила село до недрата на Рила, до манастира на свети Иван Рилски, е срутен и

унищожен съвършено и там, дето е бил широкия път, сега се озъбват камъняците на стръмнините, изровени и обезобразени от мътните води.

Със сълзи на очи по-оня ден добрият игумен от Рилският манастир ми разказваше за това голямо злощастие, което усамотява за години манастира и го лишава от безчислените посетители; безподобната алея от Илийна река до манастира, под която сме минували възхитени, няма да види вече пътници; тя се е превърнала на ями и непреходни трапища.

Една друга напаст, несравнено по-голяма и непоправима, е връхлетяла тая хубава Рила. Боровите и вековни гори са нападнати от две години насам от някакви пагубни насекоми, един вид филоксера. Тия насекоми ядат и гризат листата, от това повяхва и линее дървото. Една болнава жълтина вече пъпли по тия досега тъмнозелени лесове и те завяхват, без да може никой да ги спаси от бавната, безпощадна смърт. Това е огромно нещастие. Науката не може нищо в тоя случай. Остая надеждата само на всесилната природа: тя може да поправи това чудо, да умори хищните гадини и спаси по-голямата част поне от своите хубави и величествени създания — рилските гори.

Един трети бич заплашва още тия гори, но той вече не иде от сляпата и неразбрана стихия, а от самите нас. Рилските лесове се отдават на търг за изсичание. Ако досега не са унищожени още тия прекрасни лесове, то това се дължи на обстоятелството, че по отсъствие на лесни и евтини съобщения никой предприемач не се е нашел да откупи експлоатацията им.

Бедни рилски гори!

Но онова, което не могат ни човеци, ни стихии да отнемат на Рила, то са нейните гранитни пирамиди, сърдито боднати в небето, то са смелите и капризни очертания на нейните форми, то са нейните бели преспи, нейните бистри и студени рекички, нейните самодивски кристални езера, които дремят на 2400 метра височина в небето! Езера, поезия тайнствена на тая планина, чудни изненади за окото сред тия гранитни пущинаци.

Именно тия езера са ни открити и описани в една книжка, излязла тия дни, от г. Д. Илкова, преподавател в Софийската гимназия, книжка, която, при всичко

че е написана научно, обладава интереса на един увлекателен разказ. Защото всичко, каквото ще ни се пише за нашата любима планина, ще възприема от нея и увлекателност, и оригиналност. . .

В тая Екскурзия до езерата на Рила г. Илков ни е разкрил с една простота и вярност безукорно всичкий таен воден мир на Рила; той ни води при дооблачните езера на Рила, спира ни при техните бистри и тихи вълни и ни разказва природата им, историята им; той ни запознава и с реките, и с потоците, и с ручеите на Рила, с цялата й речна система. Сума странни, нови за ухото или крайно звучни, имена на реки и езера в Рила стават ни вече известни и мили.

Но авторът с особена любов се спира на езерата. Често разказа става лирически, вниманието на читателя се усилва до напрегнатост при историята на слазянието по опасните канаристи ярове на циркусите в езерата. Така увлекателно е разказано и посещението на Седемте езера в Западна Рила, което г. Илков направил със сръбския професор Цвиича. Опасностите и драматическите перипетии на това доближаване езерата държат читателя нащрек и, странно нещо, у него се появява желание той сам да се намери в положението на пътниците, да се спуща и лъзга с вратоломна бързина по урвите, с риск да изчезне в дълбочините на езерата, на триста метра отдолу зеащи под тях; да нощува навръх планината при Смрадливите езера, вълшебно осветлени от отблясъка на запаления от водача им огън; даже му се иска да позъзне на тия височини от нощния мразовит вятър, който пронизва до костите, и да изпита сладостта на толкова нови и резки ощущения. Защото в тоя планински мир даже и физическото изнемощяване от ходът и умората, и опасностите съдържат в себе си някаква поезия.

Много особености от фауната и флората, от геологията и физиката на Рила правят тая планина да стои отделно по оригиналността си от другите ни планини. Тя представлява еднакви занимателни предмети както за обикновени туристи, така и за учения пътешественик. За поета, за поклонника на природата — не ще ни дума.

Сега, като говоря за тия работи, неволно въобража-

нието ми съглежда един влак, че се дими и гърми покрай Кочериново, пред гърлото на Рила-река. И виждам аз, пак с въображението си, купове пътешественици, стотини туристи че излазят из вагоните и се запътват в тайните и диви недра на планината. . . Виждам Рила станала леснодостъпна за всичките желания, за всичките кесии. И благодарение на тая леснодостъпност и на тоя постоянен прилив от гости и туристи, ето че спекулацията направила да кацнат гиздави павильони, комфортни гостилници, бели палатчета по чуките на Рила, край това чудно Смрадливо езеро, навръх на тоя величествен Еленин връх, сред подоблачните лесове на тъмний Бричебор, загдето въжени железници (funiculaires), както в Швейцария, издигат нагоре по шеметните стръмнини тълпите пътници към гостоприемните ония постройки, към езерата, преспите, чуките, към облаците, към пространствата на орлите.

Сън непостижим — но хубав сън!

ПРОВИНЦИАЛНИ КАРТИНИ

ПИСМО ИЗ ЕДИН СТАРОПЛАНИНСКИ ЪГЪЛ

Дерёвня, где скучал Евгений,
Была прелестный уголок. . .

П у ш к и н

От няколко дена се къпя във вълните на провинциалний живот, от няколко дена обитавам в пазвите на моя роден градец и вкусявам нови вълнения, непознати в южнобългарската столица, която е и моя. Бързам да те предупредя да не вземеш в строгият им смисъл думите: в ъ л н и и в ъ л н е н и я, които погоре споменах. Вълни никакви няма в тихото и дремливо пристанище, в което дойдох да диря отмора подир силните канцелярски занятия в Пловдив; нито вълнения има в тоя обичен, но глух, глух «Дремиград»!

Впрочем и думата г л у х недей взема в пълен смисъл: гърмежът и трясъкът на пловдивските улици тук ми заменя един постоян, но приятен, руен и сребрист шум, денонощно упиващи моя непривикнал на такива музики слух: двата чучури на чешмата — или както тук я наричат по български: кладенеца, — които ручат на мегдана, под прозорците ми. . .

О, каква благодат са тия чучури! Утром, като излазям по халат — ти знаеш: халат и провинция са много роднина, — като излазям, казвам, по халат на одъра, отдето се вижда Стара планина — ох, колко е хубава и зелена! — и ми донасят вишневото сладко със студената вода, чашата, в която е тая вода, е покрита с облачна пара, също както във Виена!. . . Ти разбираш сега всичкото сладострастие на живота тука. Тая чудна сладка балканска вода прави да забравиш пиво и други п р о х л а д и т е л н и, с които ние се затопляме в безледният това лято Пловдив.

Ти видиш, че аз не споменах: и вино, защото виното тук е така пивко, светло, рубиновидно, щото. . . впрочем да оставим това настрана.

Доста е да знаеш, че аз тука съм станал цял сибарит.

*

Не без малко срам ти казвам това: около ми е голяма бедност и мизерия. Мизерия, за която ний в големите градове нито понятие имаме. Аз всеки път, когато съм посещавал нашите затънтени провинциални кътове, не съм можал да не изпитам това болезнено, горчиво и тежко усещание на безпомощността и бедността на нашето население. Представи си, че тука тая скръбна реалност е още по-поразителна, защото тоя град е един от развалените през войната градове в Тракия. Пред мене стоят, и след тия изминали двадесет години от катастрофата, още дълбоки трапове с каменяци и бурен, те зеят като омразни гробове и свидетелствуват за тежката участ на тоя градец. Сега и природата притури нови беди въз бедите: дъждовете са повредили безвъзвратно посевите по тая местност. Жътвата е меланхолична и лишена от обикновената си поезия, защото се жънат класове, в които вместо житени зърна стоят повечето пъти някакви си меки и празни трошички, никому непотребни. Манàта е поразила тукашните нивя, тя е поразила още по-зле и лозята: тая година нашенци скъпо ще ядат хляба и лошо вино ще пият, може би и голяма част от другите български краища. Но аз не съм такъв злокобен песимист, щото със злорадост да твърдя, че ще има глад; гладория, да!. . :

*

С изключение на тая тъмна страна на картината тука човек може да прекара приятно няколко дена, ако щеш, и месец. Но само с това условие — да обича

природата. А тя е чудна тука. Аз всеки ден посещавам някой поетически ъгъл в полите на Стара планина, често с другари, повечето сам, и стотият път си казвам, че нашата земя е рай неоценим и неизведан. Няма нищо по-разкошно и драгостно от това да седнеш на един голям балван в шумящата и сребриста манастирска река, па да се унасящ в сладостно забравяние под нейния шум, като имаш пред очите си грандиозната картина на Балкана, зелените и стръмни валози, намусените канари, плешивите дооблачни върхове, гдето лъкатушат на зигзаг пътеките и се изкачват нагоре, като че водят в небето. . . Или пък да се изкатериш по вратоломно високите и лъзгави скали на източната река, която ми казаха, че се вика Мурла, и от тях да стърчиш над страшни вирове, в които падат буйни и гръмливи водопади, оросявайки околния въздух с прохладителни пръски. Тия ощущения, съвсем нови, имат поразителна прелест за мене.

Аз оня ден цели часове стоях на тия скали, не можейки да се нагледам и наслушам дори и след заход слънце. Аз може би щях да замръкна там, ако две фигури далеко долу не биха захванали да ми махат с шапки, като че ме здрависват. Тогава аз познах моите приятели Ф. и С., които идеха да ме намерят, понеже си бяхме дали рандеву там, рандеву, съвършено забравено от мене. На моите приятелски знакове да заповядат при мене те удвоиха маханията си, като че искаха да ми кажат: «Покорно благодарим, тука!»

Слазянието ми обратно по стената беше съпряжено с много опасности и премеждия, защото аз бях принуден да полагам кракът си на подпори, на които и кракът на козата не би намерил място. ... Аз дойдох при приятелите съсипан и запъхтян, страшно изнурен и ожаднял от това лудешко пътешествие по непристъпни скали. Тогава се случи една от най-големите изненади за мене: другарите изтеглиха из джебовете си едно стъкло със зелена като смарагд ракия и чирузи!

Разбирай сега вечерния кеф, който ставаше в долината пред тия гърмящи водопади, пред тая чаровна планина, при миризмата на босилека и лъхът на балканския зефир. . . Дявол го взел!

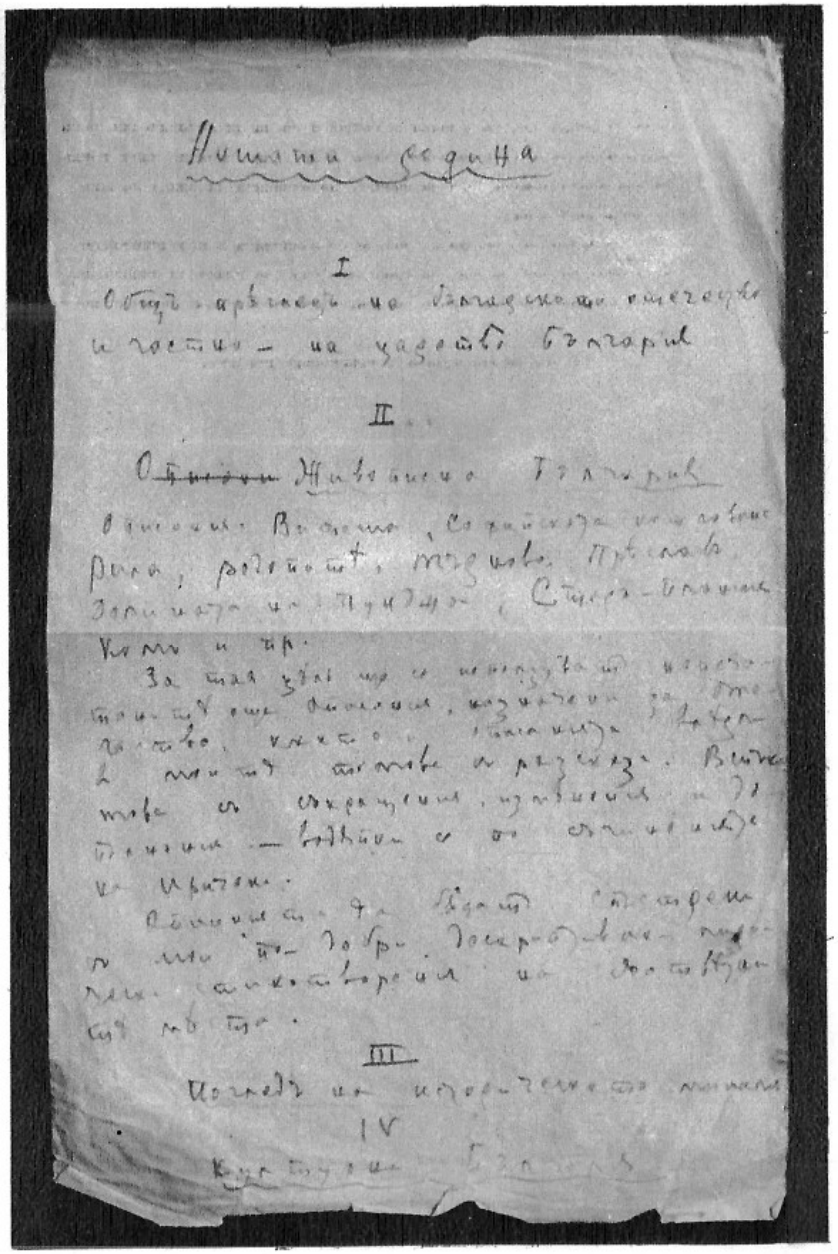

Факсимиле от план на Ив. Вазов за книга с пътеписи

Иван Вазов на работната си маса, София

Иван Вазов с компания на Костенецкия водопад

Ив. Вазов — карикатура от Ал. Божинов, 1919 г.

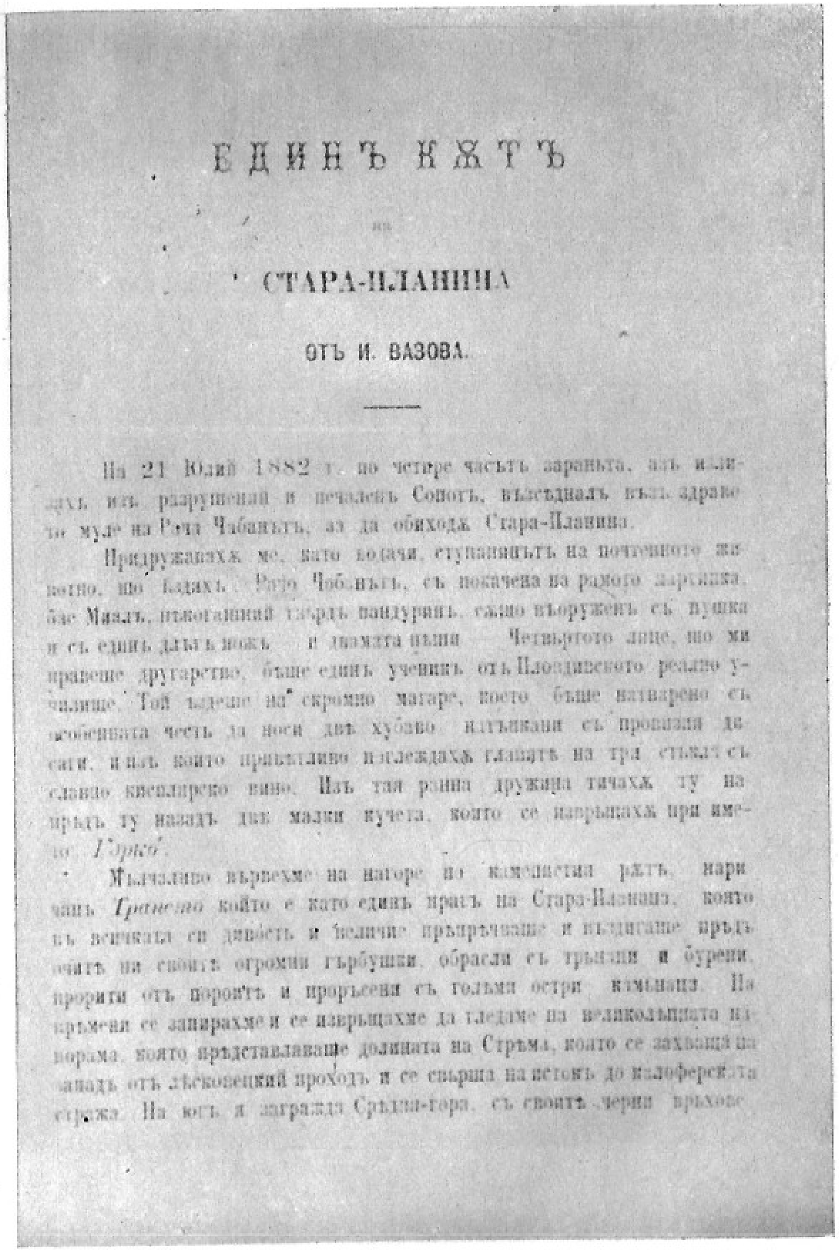

ЕДИНЪ КѪТЪ

НА

СТАРА-ПЛАНИНА

ОТЪ И. ВАЗОВА.

На 21 Юлий 1882 г. по четире часътъ заранъта, азъ излизахъ изъ разрушений и печаленъ Сопотъ, възсѣдналъ възъ здравото муле на Рачо Чабанътъ, за да обиходѧ Стара-Планина.

Придружавахѫ ме, като водачи, стѫпанинътъ на почтеното животно, що ѣздяхъ, Рачо Чобанътъ, съ покачена на рамото карабина, бае Михалъ, нѣкогашний твърдъ пандуринъ, сѫщо въоруженъ съ пушка и съ единъ дълъгъ ножъ и двамата пѣши. Четвъртото лице, що ми правеше другарство, бѣше единъ ученикъ отъ Пловдивското реално училище. Той ѣздеше на скромно магаре, което бѣше натоварено съ особенната честь да носи двѣ хубаво натъкмени съ провизии дисаги, изъ които привѣтливо изглеждахѫ главитѣ на три стъкла съ славно кисларско вино. Изъ тая рання дружина тичахѫ ту напрѣдъ ту назадъ двѣ малки кучета, които се навъртахѫ при името *Гърко*.

Мълчаливо вървѣхме на нагорѣ по каменистия рѫтъ, нарѣчанъ *Грането* който е като единъ прагъ на Стара-Планина, който въ всичката си дивость и величие прѣпрѣчваше и издигаше прѣдъ очитѣ ни своитѣ огромни гърбушки, обрасли съ трънаци и бурени, прорити отъ поройтѣ и прорѣсени съ голѣми остри камънаци. На врѣмена се запирахме и се извръщахме да гледаме на великолѣпната панорама, която прѣдставляваше долината на Стрѣма, която се захваща на западъ отъ Лѣсковецкий проходъ и се свършва на истокъ до Калоферската стража. На югъ я загражда Срѣдна-гора, съ своитѣ черни върхове

Начална страница на пътеписа „Един кът от Стара планина“ в сп. „Наука“, кн. 2, 1882 г.

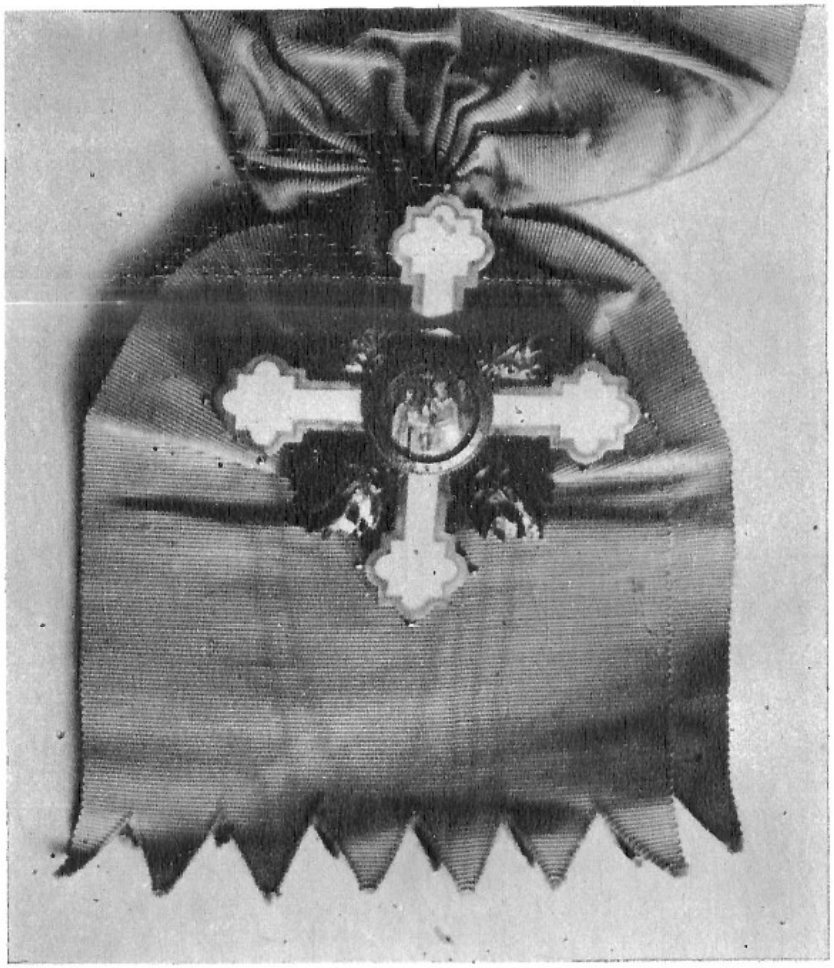

Орден „Св. Кирил и Методий“, връчен на Вазов за втория юбилей

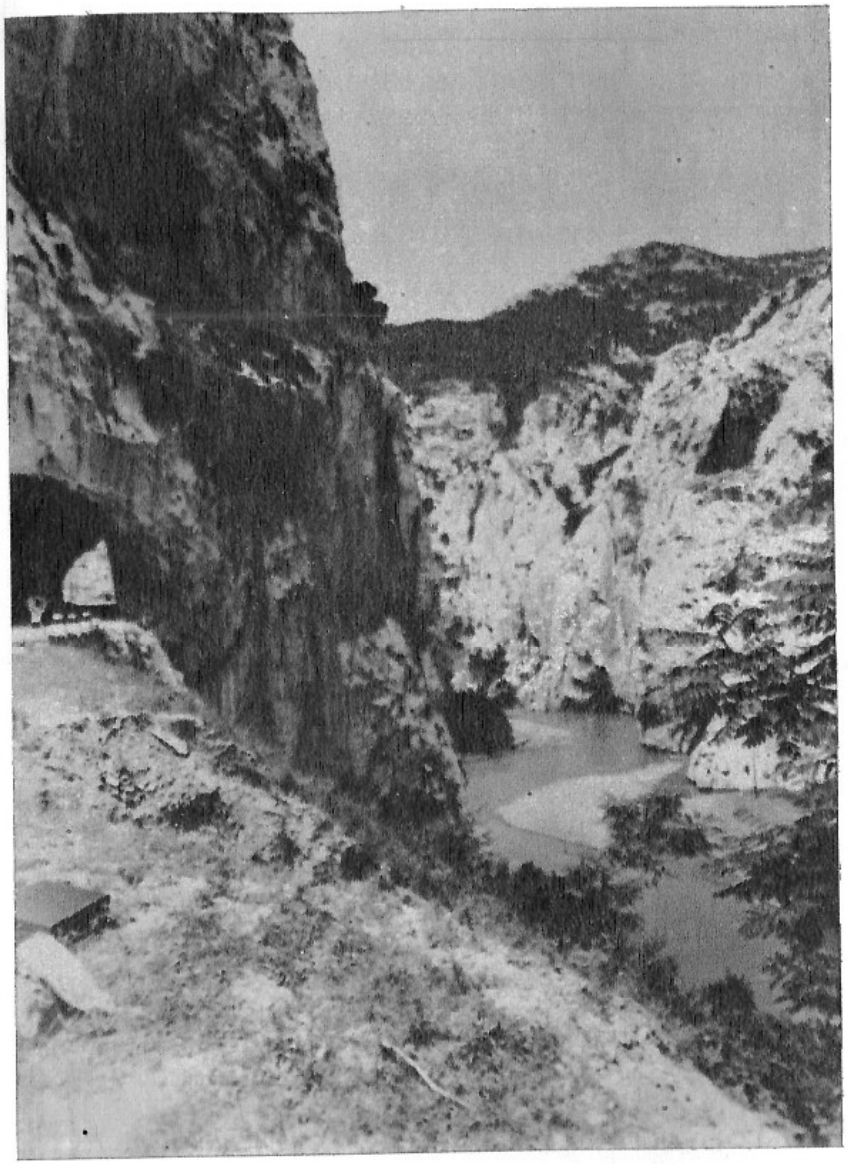

Искърският пролом

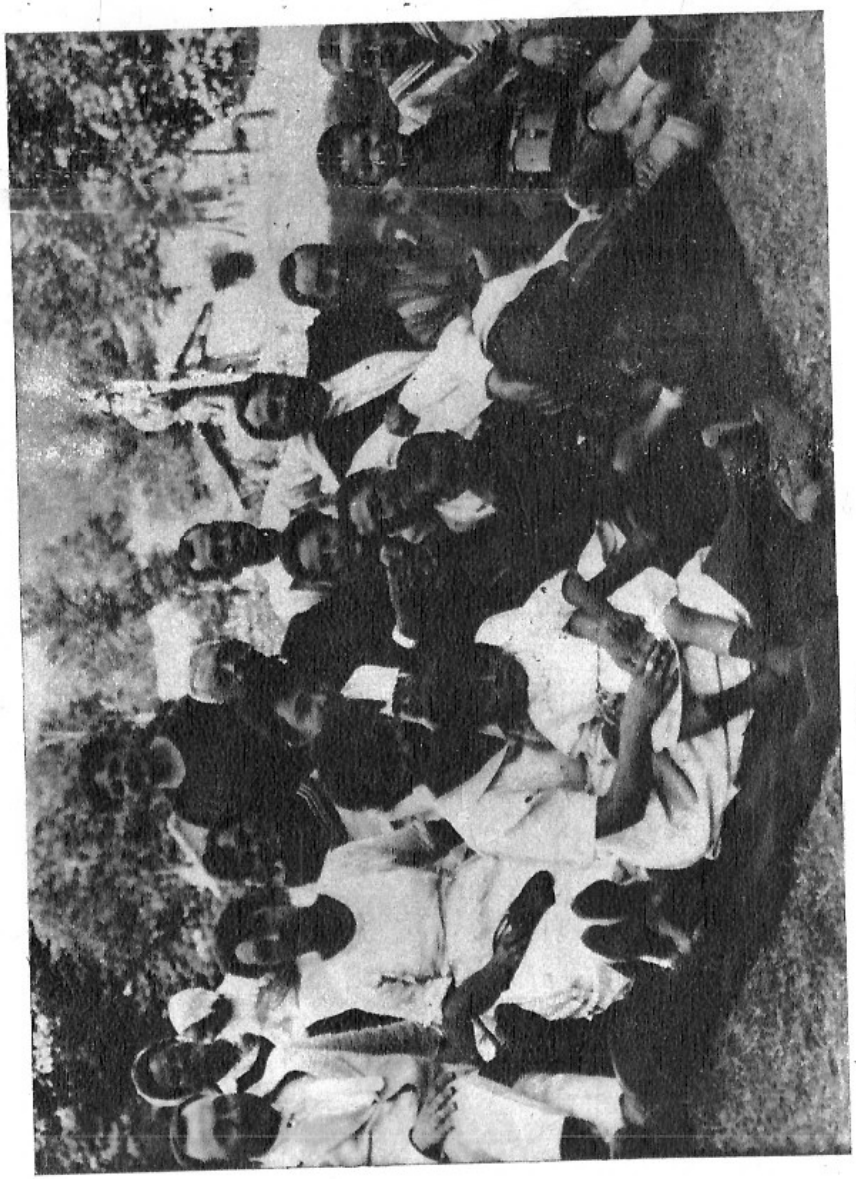

Иван Вазов край с. Плачковци през 1921 г.

*

Но да се повърнем в града. Той е тих, глух, пуст и скръбен. Глух особено. Ето аз живея в най-живия център, на мегдана, и по цял час няма да се чуе звук от жив человек, нито да се мерне такъв из безлюдното това и парясано място, друг път най-оживленото в града.

Преди няколко години човек можеше да чуе тука поне гърлестия говор на приснопамятний Х а д ж и я. Тоя остроумник философ и пияница, станал прочут по цяло Българско, излазяше с чибука си по мегдана и оживляваше тишината му със своите пословици, афоризми, остроти и блядословия сюблимно! И цял рой деца и любопитни се наваляха около него!... Той се помина и сега отсъствието му се чувствува.

Вдовицата му, баба хаджийка, която той в минути на сръдня наричаше «баба Ева», «повтория», «врази домашние его», дохожда при мене и със сълзи на очи ми разказа последните минути от живота на Хаджи Лилка. Той умрял от апоплексия и без да приеме медицинска помощ от несъществующий тук лекар. Преди да му дойде апоплексията, той бил вече и инак болен и сериозното му положение заставило хаджийката да повика поп Спаса да го причести. Хаджи Лилко се съгласил поне на последния час да бъде християнин, но след комкуването, когато дядо поп захванал да го успокоява и утешава и да му говори за небето и за бъдещия живот, Хаджият го пресякъл с тия думи:

— Аз повече зная от тебе! — Тия думи били и последните му. След малко апоплектически удар отнима езика му и той умира след една неделя. С него умря единствений в България самороден гениален остроумец и шутник. Бог да го прости!

*

Горнята сърдита бутада на Хаджият ми наумиза една друга сърдита дума, пак в такъв час, на една основна учителка тука, умряла преди малко от охтика. Кога попа ѝ поднесъл светото причастие, в предсмъртния час, тя отказала с тия думи:

— Не ща, не признавам тоя бог; ако той беше добър, не би ме оставил да ми доде болестта.

И умряла без причастие.

Тая клетница заслужва извинение и съжаление за това богохулство, изтръгнато из устата ѝ в кризата на агонията. Но общата мълва не намира бога виноват за болестта ѝ, що я заведе в гроба.

Друг един бог бил причина на ранната ѝ гибел — Купидон. Една гореща, но отхвърлена любов донесла страданията и смъртната болест в гърдите на злочестата млада учителка. . . Странно е, че подобни аналогични случаи, според както ми казаха тук, са били и с други три учителки — последнята се е пък самоубила чрез отравяне! Крилатия бог със стрелите на гърба е направил благодатна жътва. Види се, много са се изнервили и изнежили тия дъщери на лукарки и жътварки, та тъй лесно стават симпатични Офелии. . . Аз видях някои от тях, накитите им и модността им зле хармонирани с безпощадната мизерия наоколо. Няма ли възможност да им се предпише по-скромничко облачание и смирение, както напр. на чиновниците се заповяда носение шаяк. От техния пример би спечелило и обществото, и ученичките им, па и те биха избягнали необходимостта на отровата и на волтерианските виходки в последний си час.

*

Трябваше да прибавя одеве още и: дъщери на фасулярки. A propos, едно обстоятелство, което трябваше да привлече вниманието на надлежното министерство. Сеянието и отгледването на фасуля в тая местност става по един начин безбожен и съсипателен за горите. Тук неизвестно защо фасуля го карат да расте по вейки. За един уврат фасулева нива са потребни няколко хиляди млади и прави вейки; тия хиляди млади и прави вейки са хиляди млади и прави дръвчета, безпощадно изсечени в планината! Това е възмутително! По цял свят фасулят се оставя да расте като нива, непривързан към вейки.

*

Подир нощешната буря тая заран небето е лазурно и весело, а Стара планина много кокетна изглежда под зелената си мантия. Бялото здание на новото училище се издига високо над другите къщи, заковано в зеления фонд на планината. Лозите в двора, дето живея, се полюшват от ветреца прохладни, а птичките неуморно цвърчат в гъстия шумолак на овощията. Между тъмнозелените китри-лаври галено се усмихват пембявите и червените молохи, гиздави обици, увиснали като червени кандилца; между алеите от олеандри стоят вази с разни цветя, едни от други по-красиви, а над тия ален, по прехвърлени прътове, се вият клонове на китрите, за да образуват триумфалните арки от зеленина. Как мило поглеждат до вапцания със зелено стобор из своят зелен шумолак узрелите червени малини! Ами ябълките, ами зарзалите, ами вишовете, разкошно букнали със сенчести клонове! Цяло море от зеленина, цветя и шарове, плод на стопанска грижливост, на вкус и питомност на сърцето!

Аз гълтам един живителен и чист въздух и мисля няма ли възможност да се откопчея веднаж завинаги от Сахаттепето и припеците му и да дойда да си свия покойно гнездце в тоя зелен и цветущ кът на планинската долина. . . Време е обаче да реша тоя въпрос други път, а сега да туря точка и да слезна долу на двора, защото малката Галинка два пъти вече иде да ми обажда, че трапезата е сложена — не трябва да заставям милите домакини, у които съм намерил гостолюбие, да ме чакат.

ПО ЧУКИ И ПО ЧАЛОВЕ

ВТОРО ПИСМО ИЗ ЕДИН СТАРОПЛАНИНСКИ КЪТ

Кавказ подо мною. Один в вышине
Стою над снегами, у края пучины...

Пушкин

Вчера се спуснах от Юмрючал и още съм разсипан от това пътешествие до темето на старопланинския великан; разсипан съм физически, та и нравствено се чувствувам зашеметен, потресен: толкова силни и съкрушителни впечатления съм изпитал от това тридневно скитание по гребени и хълбоци шеметно-стръмни, върхове надоблачни, закачи от величествената Амбарица над Сопот, та до страховитий Юмрючал. Аз съм обременен от масата нови чувства, ощущения мощни и имам нужда от душевен отдих, да се уталожа, преди да ти опиша спокойно това възлазяние в недостъпното царство на балканските орли и на облаците.

Аз не без вътрешна гордост обаждам за това възлазяние и, вярвам, никой няма да ме мъмри за тая суетност, в данний случай оправдана и завидна. Защото, кажете ми колцина до днес са имали възможност и право да я изпитат?

Амбарица! Юмрючал!

Имена гръмовити, чарующи...

Съжалявам, че Каниц, който се е изкачвал на Черния връх на Витоша и ни изказва с такъв огън възторга си, не се е изкачвал на нашата горда Амбарица. Той би останал смаян от безмерността на ширинетата,

що се откриват оттам, от величието на балканската вълшебна картина...

Но аз и съжалявам и не за тоя чужденец; ала дълбоко съжалявам, че самите ние остаяме чужди на нашите отечествени красоти, не ги познаваме, малко ни интересуват.

И представете си, възкачването на Амбарица не е нищо мъчно, нито скъпо — възкачването по който щете аналогичен швейцарски връх костува по-скъпо. Какво се изисква например за едно възлазяние на нашата Амбарица?

Три неща.

Първо: наемането на един кон, което струва $1^1/_2$ до 3 лева на ден.

Второ: напълването дисагите с провизия, именно: два самуня, един чейрек печено агне, няколко чируза, сол, четири-пет глави чеснов лук, сиренце и парче сланина, но непременно сланина! Plus: едно стъкло с преварена гроздевица, една бъклица, ако можеш, един билник — няма зарар — червено вино. Не се плаши, че може да се стоплят: балканските извори, при които ще седнеш да закусиш, ще ги изстудят...

Третьо: но третьото именно е най-мъчното може би... Иска се цяла бъчва... решителност!

Решителност, защото аз видях, че на последний час няколко другари, които имаха вече горните две условия, на последний час, казвам, се убояха и си останаха у дома... На Амбарица, която гледаше това малодушно отстъпление, още е набърчено челото от негодуване...

Много звучно това име — Амбарица.

То се дължи на една легенда, тя има свръзка с баснословния Крали Марка. Този делия си турил някога хамбара на тоя небесен връх. Иди виж де му намерил мястото!

Защо? Кой го знай.

Истина ли е? Трябва да кажем, че е истина, ако вземем пред вид това, че поляната Харман е било мястото, дето Крали Марко е овършвал житото си, и затова останало й име: Харман.

Един от другарите, г. Ф., голям скептик, искаше да изкаже един вид съмнение, че това е действително би-

ло; но бай Ангел Койнов, мечкоубиецът с тежката кринка на рамо, който беше в числото на водачите ни, така се разсърди от това безверничество, щото си тупна три пъти кринката о земята застрашително... Тая маневра тури в респект г. Ф. и той призна, че действително трябва тук да е било Кралимарковий хамбар.

Но подир колко труд се убеди г. Ф.? А аз открай време и без да ме заплашва бай Ангел Койнов с кринката, знаех, че истината си е истина. . .

Па който пътува из Стара планина, длъжен е, както в един храм, да се въоръжи с вяра в чудесното. . . И защо да развенчавам от тая поетическа легенда Амбарица. Аз я уважавам и я вярвам безусловно, както вярвам и легендата за по-малката сестра на Амбарица — Добрила, която дължи названието си на друг един неизвестен юнак Добри, който издъхнал от умора на върха с една хубавица в обятията, която изнесъл отдолу до върха. . .

И какви имена странни, хубави, сюгжестивни слушаш в тая част на Стара планина! Куманица, Жидовица, Крековица, Чифадарица, Якови сараи, Кочмар, Юмрючал!

За да стигнем от Амбарица, при която нощувахме, трябваше да вървим цял ден по планински гребени, да пълзим по стръмнини и урви, да преваляме чалове, като имахме винаги пред очи картини вълшебни, чудни, що ни откриваха тайнствените недра на Стара планина. С много зигзаги възлязохме ездешком на най-високият й великан. Юмрючал е пространна поляна, на средата й е побит камък с надпис за спомен на възкачването там на н. ц. в. княза през 1888 год. Буйни и сиви мъгли по върха час по час ни затуляха гледката, ту я оставяха свободна. И каква гледка! Дойдоха ми двадесетия път на ум Пушкиновите стихове и аз бъбрех:

Кавказ подо мною. Один в вышине
Стою над снегами, у края пучины;
Орел с отдаленной поднявшись долины
Парит неподвижно, со мной на равне.
Отселе я вижу потоков рожденье
И первое грозных обвалов движенье. . .

Пустият този Юмрючал! Но аз други път ще кажа повече.

Една от моите грижи, филологическа грижа, при отиването ми към тоя плешив и намръщен великан и при спущането от него, беше и това да узная на какво се дължи това звучно и гърмяще като молниен трясък име, което не отстъпва по изразителност и на Мусалах.

На моите питанета водачите и горските стражари, що ни другаруваха, отговаряха, че Юмрючал се вика Юмрючал, защото така му е името, или пък съвсем нищо не знаеха да отговорят. Даже бай Ангел Койнов мечкоубиецът с тежката кринка на рамо измърмори малко понамусен няколко думи, с които ми даде да разбера всичката безполезност и глупост на такова питание.

— А мен защо ме викат Ангел? — довърши той заключително.

Но игуменът на Калоферския манастир, гдето се смъкнахме на сутринта подир нощуването на Джендема, ни обади, че правото е Юмрукчал, а не Юмрючал. И веднага за потвърждение на думите си той направи на юмрук ръката си и каза:

— Защото тоя чал прилича на юмрук, виж!

Ние погледнахме на страшните скали на Юмрючал, надвесени над манастирския дол, и за да задоволим дяда игумена, казахме, че наистина — юмрук. Ех, дядо игумене, никой не повярва твоята филология и твоето сравнение; той прилича толкова на юмрука ти, колкото ти на пряспата му, както не повярвахме на това, че в манастира нямало ни капка вино, па даже нямало и оцет, та в постната фасулява чорба, с която ни угостихте, вместо оцет — да се разкисели — вие турихте тръносливки.

Както и да е, благодарим за гостоприемството, а особено за вкусната вода на чешмата манастирска, както и за манастирската река, която, ако отказа да ни даде престърва, даде ни обаче превъзходна баня.

Току преди малко споменах Джендем. Това е истински ад. То е долът на манастирската река, що се спуща от Юмрючал. Дълбочината, дивотата, мракът, стремителността на канаристите урви са поразителни. На брегът на тая пропаст на 28 юни завари ни нощта

и пренощувахме на една висота около две хиляди метра, брулени цяла нощ от мразовития балкански вятър, обиколени от гъст мрак, който слабия огнец още по-чер правеше, и подплашени по $1^1/_2$ часът от цвилението и бягането на добитъците ни, извикано от присъствието на мечка. А да видиш и ние какъв рев нададохме, за да я пропъдим! Даже г. Ф. имà присъствие на духа да грабне една главня. . .

Приключението обаче немà плачевни резултати, мечката се изгуби из тъмнините, конете и магаретата, избягали из ардъчите (клекашът), бидоха повърнати в цялост и ние се поуталожихме и даже някои пак заспаха. . .

А бай Ангел Койнов, мечкоубиецът?

Не питайте. Той е неутешим! И никога няма да забрави нещастието си през тая нощ; бедният, той се опозори пред очите на всичките честни хора и на звездите: когато се дигна шумът за мечката, той грабва тежката кринка и туря патрона. . . Но, о ужас! Патрона не влазя по причина, че бай Ангел Койнов, мечкоубиецът, забравил да изтегли празния гилз.

— Първи път, каже, в живота ми се случва такава проклетия. . . Имала дни тая мечка. . . мамка ѝ. . .

И бай Ангел Койнов ни разправи, че досега е убил двадесет и две мечки, нещо, което потвърдиха и другарите му, за обща радост.

Няма съмнение, че бай Ангел Койнов няма вече да повтори своето невнимание в новата екскурзия, що ще предприемем из горите на Богдан, пълни със свирепи глигани и за която може би да кажа нещо в тия същите стълпове.

БЪЛГАРСКИЯТ ХЕРКУЛЕСБАД

(ЕДНА РАЗХОДКА ДО ХИСАРЯ)

Един истински фейлетонист, който се почита и е надарен с надлежната духовитост, при завземанието си да описва Хисарските бани, непременно би се съблазнил да излее богатий си запас сарказми над всичко онова, което има и което няма наший беден хисарски Херкулесбад; както се следва на един български европеец, той би осмял и критикувал състоянието, в което днес за днес се намира най-известният и аристократически наш курорт, сравнявайки го с безпощадна настойчивост с европейските.

Аз нямам смелост да направя това и като пуша цигарата си под сенникът на хотел «Хисар», аз впивам погледите си не в Европа, а в миналото, и спомням си аз какво бяха тия бани, на каква гнусота бяха гнездо и разпространители, какъв отвратителен вид представяха вехтите и с плетове заградени читашки къщици, в които се тъпчеха гостите, и посред тях — голямото празно пространство, напълнено с гробища, буренак и смет; спомням всичко това и с удоволствие очите ми падат на зелена акациева гора, която го пълни сега, благодарение на тоя чудотворец-швейцарец, който се нарича г. Шевалас!

Тая гора, бухнала разкошно вътре в четири години, там, дето беше мерзост и запустение, е голяма красота за тоя беден Хисар и голяма драгост за посетителите му. Първото ми движение, като слезнах на хотела, беше да се разходя из тая акациева гора и да се погубя из завоите на тесните ѝ сенчести алейки, додето се озо-

вах при банята Хавуз, весело белеющ се сред гъсто зелен шумолак.

Застигам две кадъни със стовни в ръце; те боязливо се отстраняват и ми правят път. И пак си спомних аз времето, когато тия почтени госпожи с камъни биха нападнали гявурина, ако го забележеха по дирята си. Сега вече те, бившите господари, изглеждат като сенки, изчезнала е тяхната надменност и те сами са изчезнали; техните дрипави жилища са отстъпили място на нови постройки: бакалнички, кафенета, гостилници, приличи къщици забикалят гората, а една нова черкова дига гордо кубе в това похристиянено и опитомено място. Получава се впечатление на благоустройство и напредък, скромни наистина още, но предвещающи още по-голямо развитие. Но гората, гората? След двайсет години какъв великолепен парк ще бъде!

Хавузът е главната баня от шестте хисарски бани. Басейнът, или както помаците го наричат, о к р ò п а т а, е твърде широк и дълбок, водата е бистра и прозрачна като сълза; но да се възползуваме — аз имах двама другари: г. г. Ф. и А. — от нея, тъй съблазнително чиста, нямахме кураж: тя е много гореща, 46 градуса реомюрови! Яйце, турено вътре, се уварява в няколко минути. Как се къпят другите хора и изтърпяват такава висока температура, аз не мога да си обясня. Но човек само като си топне кракът в нея и го извади червен като рак, добива едно далечно понятие, една слаба евокация за мъченията на инквизицията. Забележително е, че жените по-драговолно се къпят в тая баня и пренасят с повече героизъм горещината ѝ, нещо, което другарят Ф. изтълкува с това, че те искат още отсега да се приучат на атмосферата, която владее в пъкъла. . .

Шегобиец тоя Ф. и свършено!

Хавуза помага за стомашни болести; до него са други две бани: Инджезът и Чулуджа, с умерена топлина и също чисти, прозрачни, с добри уреди и прислуга. Гости къпачи отвън обаче малко имаше: лошото време, а отчасти и безпаричието, казват някои, намалили са числото това лято на охотниците. Това отсъствие на повече свят се отражава и на физиономията на градеца, той е доста тих, даже в някои часове на деня глух.

Рядко да мине семейство из булеварда към Камилите и животът е лишен от развлечения за ония, които идат тука за тях, а не по нужда.

Ние предпочетохме да се окъпем в Момина баня, отвън стените хисарски, защото ни казаха, че тя е помалко гореща, а аз лично я предпочетох за хатъра на легендата ѝ — вие я знаете. Но и там горещо: 37 градуса. За щастие, няколко вани има там с умерена вода и ние влязохме в тях, гледайки с искрено съжаление мъчениците, що се къпеха в окрòпата.

За забелязване е, че в тия бани, както и в баните по цяла Южна България, пещемалът е в обичай и задължителен, нещо добро. Той има не само етическо, но и естетическо значение със своите ярки червени краски, обвиващ красиво голите бедра не винаги от антично изящество. Като преминем Вакарел, в цяла Северна България хората се къпят, «както ги майка родила». Тоя начин на къпане е наследство от русите. Аз не виждам причини да се скъпим с него. Г. Ноев, съдържателят на софийската баня, би направил едно похвално нововъведение, ако впишеше в правилника си пещемала; нека е уверен, че никой няма да го обвини в русофобство.

Подир една разходка отвъд Камилите, ние обядвахме в «странноприемницата» си — тука не е в употребление хотел и гостилница. Обядвахме много лошо, като пихме затоплено стипцаво вино, смесвано със затоплена содова вода. И нейната температура доста висока: платихме стъклото 40 стотинки!

Много по-любезен бе други странноприемник, който, за жалост, не можа да ни приеме, понеже стаите му бяха заети, но който ни почерпа с изрядно вино. Той е г. Колю М., достойния наш едногражданин и храбър поборник. Той е човек на 40-годишна възраст, с лице огоряло, но с жив и приветлив поглед, с мустаци дълги, войнствено висящи, и в джеба с опълченски паспорт, пробит на края от ш и п ч е н с к и куршуми. Защото бай Колю е бил на Шипка при паметната ѝ и славна отбрана през 1877 г. и цял час ни разправя за тая геройска борба на шъпата опълченци с полчищата на Сюлейман паша. Само едно обстоятелство бай Колю упорно замълчаваше, именно помощта, която войни-

ците на Радецки дадоха на многочетните бранители в най-критический момент на 11 август. На нашите настойчиви и нетърпеливи запитвания да разкаже и този епизод от борбата, той отговаряше уклончиво, пръскаше се в бочни и чужди на въпроса подробности, наливаше ни все нови чаши от своето хубаво хисаркиселерско вино и ни остаяше в ожидание. Надвечер пак отидохме да му пием виното и да чуем дойде ли помощта на шипченските бранители; но добрият бай Колю не отговаряше положително. Той пак се отстрани и заразправя друго. Най-после, докаран в нетърпение от нашите досадителни запитвания, дойде ли помощ от Радецки, за която всички знаем и историята пише, той отрече категорически да е имало руска помощ, турците се оттеглили от само себе си и никакви Радецкеви войски не са си показвали носа на Шипка. Като ни казваше това, той ни наливаше все нови чаши хисаркиселерско вино и очите му блещяха от патриотически огън. . . Нашето изумление бе голямо. . . Едвам на заранта, и то случайно, като приказвахме с един местен жител, разбрахме тайната на това упорито отричане един съдбоносен исторически факт: бай Колю бил (horribile dictu) радославист и считал, че е в интереса на партията да отрича поменатий факт, за да не се повдига повече обаянието на Русия!! Дали е истина това, не знам.

Ако се спрях толкова време в кръчмата на бай Колю, то е главно да ви похваля хисаркиселерското му вино. Не забравяйте да се отбиете, кога минете през Хисаря — да го опитате. Може би да найдете храбрият защитник на Шипка в по-добро положение и да ви обади, че дошла помощ от Радецки. . .

Втората ни баня на сутринта беше Кипчеза. Той е отвън пазарджикската порта, под грандиозната арка на която минахме със страхопочитание към мощний зодческий гений на римляните — защото тия хисарски стени носят несъмнени печати на епохата на всемирните завоеватели. Няколко прости постройки и колиби са лепнати уродливо на тия зидове, като гъби по дънера на бука. Стените са много по-развалени, от както бяха в турско време, но и това, което остая от тях, е пак величествено. Казаха ни, че властта е забранила да посягат на тях. Много добре.

Банята Кипчез лекува ревматизми. Тя няма чучур, а извира; има температура умерена — 31 градус, и затова къпанието в нея е приятно. И тука има уред и чистота. Това прави чест на ръкопостта на съдържателя.

Мисля, че тия минерални хисарски води имат голямо бъдеще. Те са цяла благодат за тоя щастлив край. И само те ли са? Средня гора, по цялото си продължение, е изхвърлила из полите си сума подобни лековити извори. Тая богата природа особено е била щедра тука. Очаква се сега от човека, тоест от нас, да уредим умело и оползотворим тия народни богатства.

На връщание към хотел «Хисар» ние минахме през пазара. Много купувачи не се мяркат там: няколко бледни филибелийки; продават се пилета, грънци, зеленчук — краставици. Ние пратихме две в гостилницата, за да ни направят за обяд таратор, който прохлажда. Едно селянче девойче носи кошница с цветя за продан: перуники, латинки, божури, теменужки полски — чудно съчетание от шарове ярки! Ние ограбихме в миг кошницата и с тия китки шарени в ръка приличахме на киселерски развеселени сватбари.

Хисар, 11 юли 1897 год.

P. S. Хубаво всичко; но един кусур имат тия прелестни хисарски бани: нямат студена водица!

Едно кладенче, една чешмица, едно бъбливо чучурче тука би донесли хлад и благодат божия между тия римски стени, дето лятно време десетки хиляди посетители няма с какво да си прохладят засъхналите гърла. Едно европейско правителство, за да снабди такава една баня със студена водица, би похарчило 200 000 лева, а тук знаете ли колко трябват? — 4 или 5 хиляди лева! Г. министъра на обществените сгради би можал да отпусне тая сумица, бидейки уверен, че ще направи едно голямо, ама много голямо благодеяние, което ще му привлече благодарността. . . каква благодарност! — благословията на безбройните, хилядните гости на Хисаря. Едно студено чучурче при акациевата гора. . . каква роскош! Това същото ща кажа и за Карловските бани. . . И там една струйка хладна водица ще се посрещне като манна небесна.

ПРИ БРЕГА НА ДЪМБОВИЦА

(ПИСМО ИЗ БУКУРЕЩ)

Когато влазяш в столицата на нашата северна съседка — Румъния, изпитваш онова впечатление, което получаваш от всяка друга европейска столица: гърмежът, движението, живота в треската му; модерните постройки, правите улици, благоустройството и чистотата, показния накит на магазините. . . всичко това. . . Впрочем, всичко това е много европейско, много стереотипично-европейско, много общо и безхарактерно. . . Букурещ се лишава от оригиналните черти на ориентален град, той е твърде много поевропейчен и обезнароден. Туристът още първия ден се насища на неговите сгради, градини, публични места от една досадителна шаблонност, от една безсилна претенциозност на шик и модерност, и той обръща очи към Карпатите и бяга там да дири освежителни впечатления и наслада, които напечения и цял развонял вечерно време Букурещ не може да му достави.

*

Между публичните паметници аз първо посетих румънския Атеней (Ateneul Român), който се намира край улицата на победата. Величествено мраморно здание с купол, вътре всичко изработено от разноцветни мрамори. И като гледах това великолепие на паметника на изкуствата и науките, аз не без вътрешно удовлетворение, смесено с някакво меланхолично чувство, си смислих, че за това монументално и чудно

здание е спомогнал с щедра помощ и един мой съотечественик: вий разбрахте, че аз наименувах Евлогия Георгиев!

Не знам румъните дали са имали свой патриот, който така великодушно да е дал парите си за делата на милостта и напредъка в отечеството им. Евлогий Георгиев едва ли не е оставил преди и после смъртта си на Румъния толкова почти, колкото е оставил и на родното си отечество. Тоя единствен може би акт от щедрост в историята повдига пред очите ни още по-горе високоблагородния лик на покойния и издава в него широчина на духа, една висша хуманност, неограничавана от никакви условности и лични симпатии. . . Пример висок за подражание, но той е толкова висок, щото не ще може да намери последователи. . . Казаха ми, че румънския печат се отзовал с думи на съчувствие и уважение за Евлогий Георгиев при известяването за смъртта му. Общия концерт на заслужени хвалби не минал обаче без един неприятен дисонанс, който трябва да се отбележи тука като куриоз и като мерило на нравствената низост у някои хора.

Така един румънски лист се възползувал от случая да каже, че Евлогий Георгиев дошел хамалин във Влашко и се обогатил от кражби, извършени въз румъните. Чини ми се, че този вестник беше «Adevărul» (Истината). Негодуванието в публиката било толкова силно, щото редактора му се видял принуден да иска явно извинение и да признае, че е станал отзив на недостойна интрига.

*

Впрочем «Adevărul» заслужава да се каже повече нещо за него. Откак съм в Букурещ, аз не минувам да прочета всеки ежедневен негов брой. И да ви кажа ли право? Известно утешение получавам при разглеждането на невъобразимите лъжи, безстидности, клевети и сензационни безсъвестности, които като един шадраван бликат от този вестник и попръскват умовете и душите в цяла Румъния. Утешението състои в това, че аз намерих известна част от румънския печат пониско паднала и от нашия. . . Дайте ми който щете от

нашите опозиционни вестници, взети в минутата на най-големите им изстъпления, той ще остане чист като кристал пред румънския брат.

«Adevărul» имà случай да се надмине в изкуството на безстидствуването и чапкънството при посещението румънския двор от нашия княз. Рядко с една по-голяма липса от възпитание и човещина се е нарушавал дългът на гостолюбието и вежливостта, налагани от приличието на цивилизования човек. В «Adevărul» обаче работи като сътрудник един див човек: тъжно известния у нас бездомник и авантюрист евреина Валериан. На тоя неподражаем господин се дължат всичките мерзости, печатани в «Adevărul» против България и господаря ѝ. . . Г. Валериан очевидно се показва твърде чувствителен на разсилнишките плесници, получени в нашето Народно събрание. Как добре ги е той заслужавал!

*

През краткровременното посещение от н. ц. височество румънския крал в Синая, тукашния печат беше пълен с подробности по тая визита. Биографиите, портретите на княза, на княгинята и престолонаследника, в разни издания, красяха стълповете на вестниците, продаваха се по улиците, личаха по прозорците на книжарниците. Не може да се утвърди, че румънский печат посрещна с голяма горещина това царствено посещение, но той говорѝ с достойнство и вежливост за нашия княз и с умерено съчувствие за българския народ. Явно бе, че и печата, и общественото мнение бяха монтирани, възбудени изкуствено отпреди посредством разни агенти на спекулацията и лъжата от родът на Валериановците. Наплашените безосновно умове от враждебните планове на България не можеха спокойно да гледат на действителните събития, призрака на Добруджа, застрашавана от българската армия (!) (а това всеки ден се твърди от някои местни шовинистически вестници), охлаждаваха нашите съседи и добри приятели румъните, станали подозрителни и недоволни, особено подир 18 май, който тласна нашата политика в друга — вярна — посока.

Едно разпущание и по-благодушно отношение се забележи у румъните след узнаването тостовете, толкова сърдечни и топли, разменени между двамата господари. Князът има такта и щастливата идея да спомене в своята наздравица за признателност на българите към Румъния. Това падна като балзам и уталожи настръхналите духове. И подир тръгването на княза доброто разположение на румънский печат към нас расте и даже бедния «Adevărul», за да не прави петно, смекчи езика си и стана по-учтив.

Нека прибавя, че дохождането на княза възбуди и интерес към България и аз даже видях във в. Е п о х а един член под название: С ъ в р е м е н н а т а б ъ л г а р с к а л и т е р а т у р а. Авторът говореше повърхно за Ботева и Любен Каравелова като представители на съвременната българска литература! Промижал тоя брат. Понеже той се подписваше А д а м, един друг вестник (Воинца национала) каза шеговито, че тоя Адам аслъ говори за работи от Адамово време!

*

Едно велико злощастие стана причина, щото България да не изчезва още от стълповете на румънските вестници. . . Катастрофата в Русе. Вестниците се пълнят с описанието ѝ и с тълкувания за нея. Мисля, че тая ревност се дължи в голяма мярка на желанието да се удовлетвори любопитството. Но аз, като българин, оттука страдая и болезнено въздишам и нямам кураж да погледна в тия описания на ужас и невъобразими мъчения на толкова мои злощастни братя. Какво злощастие! Умът се забърква пред големината му.

*

Ходих да видя и паркът Чешмежиу и минах нарочно през улицата Intrarea Rosetti, от която се влазя в него. Тая уличка си е пак такава, каквато беше преди двайсет години: нищо не бе изменено в нея! Аз видях с неволно разтупано сърце и стаичката, дето живеех

като емигрантин и дето зимата на 1876 година бе премината без огън. Тя и сега е тъмна и студена и навява скръб на душата. А тая стаичка е пълна с възпоминания, бих казал, с история. . . Там се гушеха бедни, полугладни, но въодушевени от патриотически огън млади българи, юноши пламенни, които имаха само един блян в своето скитническо и нищенско съществуване: свободата на България. И тия млади юноши се наричаха: Стефан Стамболов, Олимпий Панов, Висковски, Кърджиев. . . Всичките сега са в гроба, рано закарани в него от демона на враждата и отмъщението. . . Какви промени оттогава! С много меланхолия в душата аз влязох в парка и тия бледни и страстни образи се представиха да ми се мяркат между високите дъбове край алеите на парка, цял вече потънал във вечерний тих полумрак и покой.

Букурещ, 29 юли 1897

ЕДИН ДЕН В СРЪБСКАТА СТОЛИЦА

(ПИСМО ОТ БЕЛГРАД)

От прозорците на хотел «Kronprinz» (по сръбски: «Гостионица код престолонаследника»), дето съм слязъл, аз гледам покривите и комините на белградските къщя, осветлени от хубавото лятно слънце, из които гордо се издига най-високо минареобразната звънарница на съборната черква, а зад тях, на запад, в далечнето, погледът ми следи лъкатушките на Сава, синя като сапфир, посред зелените широки ливади, които ежегодните разливи на реката правят необитаеми.

Маджарский параход ме донесе тука по 5 часът тая сутрин. Починах до 8 часа. Додето се любувах на картината, чувам, че камбаната хвана да бие с тържествени удари. Питам с о б а р и ц а т а, дебела, месеста мома — защо звъни камбаната. Тя ме поглежда малко зачудено и казва — Па нѐ знате? Рогьендан краля е данас!

Сетих веднага, че съм гост на Белград тъкмо на годишнината от рождений ден на краля Александра, която е на 2 август. Не мина да ме не зачуди малко съвпадението на това тържество с онова, което тоя същи ден слави България по случай 10-годишнината от възцаряването на нашия княз. Понеже не можах да бъда в България, аз реших да присъствувам на празника на краля Александра. Облачам се и тръгвам към съборната черква. Улиците украсени с трицветни знамена, столицата има празничен вид. Пред черквата отвън, до кафенето, насядали много любопитни, които пушат и пият кафе. В черквата още малко свят. Владиката в пълно облачение стои в олтара. Мисля, че е

митрополит Михаил. Понеже ще стане задушно, като се изпълни с хора тука, аз излазям пак на пътя и взимам място при зрителите. Узнавам, че в тая улица ще стане парада и смотъра на войската. В Белград няма площад за парад. Естествено любопитство се пробужда у мене да видя тая интересна гледка и да съдя за войнишкия изглед на сръбската армия в паралел с нашата. Желая да видя и краля, да видя пак това венценосно момче с тая сериозна и замислена физиономия, с печата на някаква ранна умора, с черни мустачета увиснали и с поглед, дълбоко проницающ и интелигентен.

Тълпата се увеличава, изгърмяват топове и войската се задава от южната улица, отива край тротоара и се нарежда на права линия, при сепнато произнасяната команда на офицерите.

*

Оня, който е видял формата на сръбските войници във време на Сръбско-българската война, сега ще забележи, че тя е изменена отчасти и от това изменение сръбский солдатин придобива изглед по-войнишки и по-приличен. Той носи пак кундури вместо чизми, но вместо качулката от тъмносине сукно, смешна и некрасива, имеюща нещо палячовско, сега солдатите носят черни кожени шапки, както нашите солдати, но със сине дъно; такива шапки носят и офицерите, с кокарди над челото. И офицери, и войници имат вид приличен и пристоен, без да е внушителен. Такъв се намира у нашите войски; особено блясъкът на офицерските униформи у нас е неизвестен тука. Чини ни се, че нашите офицери и вид имат по-наперен и мъжествен; сръбските, по-скромно облечени, сякаш стоят посърнали. Казаха ми, че платките им са малки и живеят оскудничко, а това се отражава на характера. . .

Изобщо сръбската войска не поразява ни със своята вънкашност, която е скромна, ни със своето войнишко държане и стройна дисциплина, с каквито се отличава нашата. При чаканието минутата на смотъра войниците разваляха реда си, приказваха и стояха небрежно в присъствието на офицерите си. Офицерите пък пушеха цигара, очаквайки появяването на краля. Това учудва оногова, който е видял парада у нас. Но ще бъде несправедливо и безоснователно да заключаваме от тая свобода и цивилна разпуснатост, че сръбский войник и офицер са такива и морално. Тия свободни обноски са очевидно в нравите на сръбската армия и не могат да имат някакво сериозно значение. И крал Александър, когато ни беше гост в София, като се разхождаше с княза в кола по улиците, пушеше пури, нещо, което шокираше софиянци, привикнали да гледат съвсем друг етикет придворен, по-строг и тържествен, у нас.

*

Спомням си, че когато бях в Париж, аз имах случай да видя, че френския войник далеко надминава в свободност, по-добре да кажа: в разпасаност, сръбския. Френските войници, като вървят поулиците, пушат цигарата си свободно, пред срещнатите офицери не се спират и чест им не отдават, подръка с приятелката си, те вървят спокойно, като свободни граждани, нестеснявани ни от войнишката си униформа, ни от някакви ограничителни условности. Когато попитах другаря си, французин, който видя моето удивление, каква е тази войска от разпуснати господиновци и какъв «revanche» над Германия очакват да добият от такава недисциплинована армия, непривикнала още отсега да уважава началството и реда, той ми отговори:

— Господине, всички тия солдати са интелигентни момци, французки патриоти и имат съзнание на дългът си. За тях тия унизителни стеснения не са нужни. Когато дойде часът, всички ще умеят да умрат за отечеството!

Аз вярвам напълно в думите на французина. Вярвам, че те са такива и в отношение на сръбский войник.

Заточиха се върволица пайтони с високопоставени граждански и военни лица: министри, генерали, консули, високи сановници при двора. Но кралят се не явяваше, макар че го чаках близо два часа. Най-после попитах за него един сърбин. Той ми обясни, че краля е сега в Карлсбад! Видях и тоя път колко губи и на

какви грешки се излага един модерен човек, който не чете редовно вестниците. Аз се малко поизчервих пред моя брат сърбин за невежеството си. Но подир това откритие парада и войската изгубиха интерес за мене и аз улових улицата към Калемейдан, за да посетя страшната турска крепост там.

*

За да се иде там, трябва да се мине през градината-парк, която също носи името Калемейдан. Тук е главната разходка на белгражданите; тяхната Княз Борисова градина, с която не може да се удари ни по простора, ни по многобройността на алеите. Но местоположението ѝ е възхитително! Кацнала на темето на ръта, на който е яхнал Белград, тя обладава чудесен изглед, какъвто само босфорските брегове могат да имат. Дунава и Сава лъщят лазурно в зелената и ниска Банатска равнина, а безконечний шириней на унгарските степи се губи в тайните на кръгозора. Отсам цветущите сръбски брегове приятно галят окото със своята тъмна зеленина.

В крепостта те напада чувство съвсем друго: дебелите плесенясали зидове, със следи от борбите на минали векове, примазват душата и мисълта. Тъга ли, страх ли, но нещо те притиска тук и ти се иска по-скоро да изскокнеш на божия свят при хората и при зеленото.

Една от портите се зове Стамбол-капия. Страховити спомени живеят тука: тук се е извършил един от най-кървавите и страшни епизоди от борбата на сърбите за независимост. На 1814 год. на 17 декември тук са били набити живи на кол 48 души сърби, между които игумена Паисий — подир едно несполучено възбунтуване. Любимия сръбски книжовник и председател на сръбската академия М. Дж. Миличевич ни е дал трогателно повествование на това мъченичество. Ужасът на страданията е бил толкоз по-велик, че краката на мъчениците допирали близо до земята, а турските псета, които пълнели улиците, дърпали и глозгали краката на още живите страдалци, мъкнели им червата и утробата и ги влачели пред очите на злощастната Паисиева майка, присъствующа там.

*

Скъпо е костувала свободата на Сърбия!

Една черта от висок, нечовешки героизъм в тая черна драма. Г. Миличевич разказва, че между осъдените на тая страшна смърт бил и някой си дякон Авакум, момче неизказано хубаво. Като носел на рамото си кола, за да умре на него при Стамбол-капия, турците се смилили за младостта му и за голямата му хубост и му предложили да се потурчи, за да го оставят жив. И самата му майка го посъветвала да направи това. Но той отказвал. Кога го довели на голготата, пак му предложили за сетен път да се потурчи, та да не гине така млад.

— А и турците умират ли? — попитал Авакум насмихнат.

— Безбели, умират — отговорили те.

— Ех, все едно е: я по-напред, я по-подире! — отговорил той.

От тая твърдост трогнати, турците го проболи в сърцето по-напред, па после мъртъв го набили на кол.

Само в историята на римската република и на първите християни може да се срещнат примери от такова поразително мъжество!

Широката улица «Терàзия», главната артерия за съобщение на града, със своя шум, движение на трамваи, наваляк и зелени скверове дава ти идея за един европейски оживлен град. Тя пъпли по гърба на ръта, на който стои столицата, а от двете ѝ страни напречните улици падат надолу по склоновете.

Аз обядвах в гостилница «Париз» на «Теразия» и прочетох новите сръбски вестници. Забележих, че в Белград има четири-пет ежедневни вестници, които се редактират хубаво и поддържат добре. Езикът на опозиционните е умерен, полемиките стават в прилична форма, явно е, че сръбский печат е възмъжал и стои по-горе от нашия. Впрочем, не само той: хиляди ра-

боти, във всичките области на държавний и обществен живот на Сърбия, могат да ни послужат като мярка на културния напредък на сърбите, много по-горе от нашия, и пример за подражание. Не е зле да се повзираме в онова, що вършат нашите братя, ний има много да се поучим у тях и да заемем.

Понеже идех от чужбина и не бях видял отдавна български вестник, аз потърсих такъв в главните белградски кафенета. Знаейки, че почти всяко свястно кафене и бирария в София приима сръбски вестници, вярвах да найда и тук същий интерес за българските. Изходих всякъде. Напразно. Никъде нямаше български вестник! Това ми произведе неприятно впечатление. Е, как ще се споразумеем и обикнем, когато не желаем да се запознаем един други, когато се игнорираме?. . . Отсъствието на български вестници в Белград може да се обясни и с липсата на българска колония, когато сръбската в София брои с хиляди членове, намерили гостолюбие и поминък у нас.

*

Както се сещате, Македония често занимава сръбските вестници. Всичките имат отдел: М а к е д о н и я и С т а р а С ъ р б и я. Ето вече болното място на братята сърби, ето думите, които дразнят и застрашават, които действуват опиянително и правят да изгуби трезвеността си и равновесието си най-здравий политически ум у Сърбия. При настъпилите близки и дружествени отношения между двата братски народа, сръбкий печат (с изключение на дивий У с к о к) с предпазливост и умереност говори за нашата акция в Македония, но не скрива горчивината, че сръбските политически аспирации в Македония намират на пътя си българското право и нравствените завоевания. . . Този трънлив въпрос за Македония е чреват, според мене, с последствия немного желателни за славянството на Балканский полуостров. Дано бъдещето извърши това чудо да изравни мъчнотията и изглади окончателно пътя за побратимяването и дружното вървение към нови съдбини на двата народа. Сръбските политически

кръгове, както и нашите са проникнати от тая идея. Когато през последнята сесия на скупщината един депутат в запитването си към г. Симича по сръбското дело в Македония изпусна в горещината на речта си някои остри думи за българите, камарата се развика да престане. Понятна е тая въздържаност на сръбските депутати и аз я желая и у нас. С раздразнителност и острота на езика никога споразумение и умиротворение не се постига.

*

Вечерта по 10 часът и 37 минути аз напуснах Белград.

3 август

ПОСЕЩЕНИЕ НА КРЕМИКОВСКИЯ МАНАСТИР

Добрият П-ша, общият приятел на всички честни софиянци, които обичат смехът, кърските пикници и солените закуски, често ми предлагаше да направим една разходка до Кремиковския манастир.

И той ми го сочеше с пръст на север: там над подножието на голата планина, въз една изпъкналост стои залепено и се белее едно манастирче; то особено приветливо привлича погледа сред окръжающата голота, безлесие и безинтересност, типични черти на Стара планина, която загражда от север Софийската долина.

П-шата главно хвалеше манастира за гостолюбивия прием, който намира там посетителя от столицата благодарение на цветущето състояние на светата обител и приветливия характер на «светите старци».

Именно «светите старци» — това бяха думите на моя приятел.

Тия примамливи препоръки ме и заставиха да се реша миналата неделя да прекарам два-три дена в тоя манастир, имайки нужда от почивка, душевно уталожение и тишина. Отидох, та повиках и П-шата: за жалост не го найдох: чрезвичайно важна работа го извикала в Костенец — отишъл да лови пръстрва на водопада му!

С радостно сърце напуснах гърмежа и шумът на столицата и се озовах на полето по орханийското шосе. Скоро колата се отбиха от друма и хванаха друг път към север, който пресичаше широката равнина, претрупана с тъмножълти кръстци от пожъната ръж.

След един час вървеж ний преминахме селото Кремиковци, което е в полите на Стара планина, и завъзлазяхме по хубаво шосе към ръта, на който е кацнал манастира.

Когато пайтона ми влезна през голямата порта на манастирския двор, той спря и аз слязох, а един манастирски ратай, тих, кокалест и с исполински ръст, който сечеше дърва, пое ми вещите и ги понесе във вътрешния двор. Първия още поглед на манастира, здрав, стегнат и уреден, ме убеди, че хвалбите за него не бяха безосновни. Аз отпратих возача си, като му поръчах да дойде след три дена да ме вземе.

Една стара калугерица при гърмежа на колата излезе из вътрешния двор и ме поздрави; излезе после и една по-млада и ме поздрави; две други се зададоха отвън с пране в ръцете, силно зачервени от работата и от свежия балкански въздух. Малко позачуден от присъствието на тия свети сестри в тая обител, които вземах за случайни гостенки-богомолки, аз рекох да попитам кокалестия ратай тука ли е дядо игумен. В същий миг във вътрешния двор съпикасах куп калугерици още, някои хубави и млади; излазяха из килиите и из черквата. Цяло наводнение от сестри и ни един калугер, ни един старец!

Моето недоумение растеше. Аз донейде си бях в положението на оня дервишин в Хилядо и една нощ, който сред безлюдната пустиня, по волята на някой вълшебник, внезапно влазя в един великолепен палат, гдето го посрещат рояк млади хубави моми, с които не знае какво да прави!

Аз питам ратая: — Дека е дядо игумен! — питам това с някакво смущение и нетърпелив да си обясня това явление — нека кажа думата: тая съблазън, която ме поразяваше и ми даде повод за догадки най-недоброжелателни за Кремиковския манастир.

— Тука няма игумен, има игуменка — отговори ми ратаят усмихнат, като си наплюнчи пак ръцете и взе брадвата да сече дърва.

В същия миг една благолепна старица с дълга броеница и с очила твърде приветливо ми пожела добре дошъл и ме покани в приемната стая на манастира.

Значи: женски манастир! Ах тоя П-ша!

Цял сконфузен за своето невежество, аз се извиних

и последвах баба госпожа, която ме въведе във вътрешния двор. Подир първите приветствия аз счетох за дълг да изгледам манастира: черковка хубава, стаи чисти и снабдени с богати постелки, нов чардак с килии на сестрите, затулен зад черковата, и с прозорци към планината; станове за тъкане, в обора волове, коне, един пайтон (манастирски); стопанство и очевиден спор, но най-главното: уред, чистота, прибраност. Явно, женска ръка пипа тука.

Като видях всичко това, една меланхолична мисъл ме налетя: как ще се прекарат три дена тука. Положение стеснително за мене. Да се навъртам, сам, бекярин човек, между толкова свети сестри; да нарушавам светия покой на тоя богоугоден дом със своето греховно присъствие, макар че приемът беше тъкмо такъв, какъвто софийския приятел казваше: добър, приветлив, добра трапеза, добро легло, внимание и услужливост. Всичко хубаво, но аз се чувствувах неловко. . . Па да беше дошъл поне тоя П-ша! Той би умял да занимава обществото. . .

Още вечерта, като вечерях хубаво — през време на яденето имах за събеседници игуменката, сестрата, натоварена с грижата да посреща гостите — твърде достойна госпожа, сладкодумна, с приятен характер и с малки мустаци, — и магерката, една къса бесараба, която ме много задължи, като ми говореше по руски, — аз измених плана си: вместо почивка в манастира, реших да правя всеки ден пътувания, додето ми дойдат колата.

Сутринта излязох на манастирската тераса и погледнах към долината. Каква чудесна гледка! Софийската равнина, Витоша, Ирин планина, Родопите, вечният Мусалах, рилските гранитни чуки и зъбери в кръгозора — това беше една фантасмагория, това беше тъй хубаво, тъй хубаво. . . Славен наблюдателен пункт е туй място.

Цял ден прекарах в скитане по рътове и долове около манастира. На сутрешния ден проникнах донейде си в гърдите на планината и замръкнах в усойния дол, дето е манастира «Св. Никола». За третия ден реших да направя на кон екскурзия до Мургашът, до приоблачния връх, който тъй често привличаше взора ми в София, почти винаги забулен с мъгли. Още вечерта се разпоредих да ми се приготви манастирски кон; ратаят щеше да ми бъде водач.

Току-що нареждах това, изгърмя един фаетон и подир малко, като един африкански ураган, се устреми в килията ми — кой мислите? — моят П-ша! В миг манастирската тишина се размъти от гръмките смехове и весел говор на костенецкий герой, който прие на драго сърце да ми бъде на сутринта другар за Мургашът.

ВИСКЕР ПЛАНИНА

(ЛЕТЕН ИЗЛЕТ)

Вертикалене.

Пред селската кръчма, дето спряхме с бай Величка, водачът ми, да починем и пием кафе, седят неколцина селяни. Между тях и един гражданин, в доста опърпани дрехи господин, навъсен, с червен нос, с голяма тояга, с която шари по земята.

Бай Величко ми шепне, че това е контрольора по десятъка, който спи в училището.

Контрольорът ме поглежда подозрително. Веднага из кръчмата излазя един момък, в къси панталони и сламена палария (учителят, помощник на контрольора), сподирен от стражар, които също нощуват в училището. И троицата разменят неми погледи, взирайки се в мене. Очевидно, моето присъствие ги озадачва. Взимат ме вероятно за агитатор, дошъл да насъсква Вертикалене да протестува против десятъка.

Те се не успокояват и когато бъбривия мой водач разправя, че отиваме от Банки на манастира «Св. Петър».

Аз плащам на кръчмаря и тръгваме нататък из шосето, което се изкачва по брега край вълнуващи се нивя, блеснали в яркозлатист цвят от лучите на утринното слънце.

Скоро аз изгубих от погледа си дрипавото село, задънено в долът си, и се озовах на воля, сред природата, далеч от зрелището на бедността и неволите, от неприветливите лица на контрольора, учителя и стражаря.

Истина, че по едно време съгледах стражарина, че

се показа на шосето и се спря да следи коя посока хващам.

Види се, че в моята личност има нещо много агитаторско!

*

Ний сме на гърба на един рът, който е клон от Вискер планина. Малцина от читателите знаят за тая планина. Тя собствено не е планина, а един ред голи могили, които заграждат от югозапад Софийската котловина, от Лилин до Драгоманския проход, и я делят от Брезнишко поле (Граховско).

Оттук изгледът се отваря на юг прекрасен върху гористия Лилин и грамадната Витоша. Тя, гледана от тая страна, е неузнаваема; нейната форма и очертания се изменяват; вижданите от София върхове: Дядова чука, Резньове, Черни връх, са изчезнали и вместо тях се издига владайския Черни връх, острата пирамидовидна Рибарица и други висоти, нацапани с преспи сняг. Но очите особено се любуват на полето, вълнообразно, живописно, цветущо. Няма кът в Софишко по-прелестен от тоя, който е в полите на западния Лилин и на Вискер. На запад тая планина се увенчава от два върха, най-високите ѝ. На рамото на единия е лепнат манастира «Св. Петър» над село Клисура, засенен от високи дъбове. Шосето, по което вървим, минува тъкмо край него, за да навали към Брезнишко.

Един прохладен ветрец вее. Въздухът чист и свеж. Небето ясно, слънцето радостно свети въз засмяната природа, която тук, макар че сме в средата на юния, има пролетната свежест и зеленина на май. Зелените покосени ливади, златните ниви, горите, доловете се чредуват с живописна пъстрота. Ний често се спираме, за да гледаме в захлас разкошната картина. Последното казвам за мене си, защото не знам бай Величко дали споделя възхищението ми, понеже е тъдявашен, мисля от село Градоман, в полите на Лилин.

Читателят ще го заинтригува това название Градоман, както и Вертикал, както и Вискер, също звучащи латински. На какво се дължат тия екзотически имена в тая шопска страна? Моите разпитвания останаха

ялови. Вероятно, следи от римското господаруване. Бай Величко ми сочи посоката, дето се падат другите села: Храбърско, Хераково, Гурмазово.

*

При една почивка застигна ни едно циганско семейство, което по-рано бяхме оставили назад. То състои от един мъж, със забележително хубаво мургаво с благородни черти лице, от жена му и дъщеря му. Първата е на магаре и страшно пъшка от болният си крак, стискайки със зъбите си запалена чибучка. Бащата и момата, възхитително дрипава и с класически профил, вървят пеша с торби вртена на гърбовете. Разпитваме ги. Излазя, че това са влашки цигани, отиват по търговията си в Брезник, дето ще оставят и болната, която все стене и пуши. . .

Къде обяд сме при манастира, бедно, печално манастирче, което не заслужва да се види. Едничкото хубаво нещо там е дъбовата гора на полянката, дето похапнах, и видът. Но какъв вид! Феерия. Аз обаче жадувам да погледна и на юг от Вискер, към Брезнишко. Пречат ми две ближни чуки, от които едната увенчава укрепление, направено през Сръбско-българската война. След половина час тръгваме за там и вървим по седловината, над дълбокия горист дол, в който се гуши с керемидните си покриви селцето Клисура: отдясно са други долове, голини, хълмове, брегове усойни и диви, зад които се крие историческото село Гургулята. Тоз край изглежда по-неплодороден и по-пуст. Не се забележват ни тук, ни другаде селяни по полето, макар че е делничен ден. Бай Величко ми обяснява, че празнуват до обяд, понеже бил «Видовден» (15 юни, ден на Косовската битка). Пак ни застигат циганите и неспирните стенания на циганката с лула в уста. Свалят я на земята, за да почиват, а ний отминуваме с тъга в душата при вида на това безпомощно страдание.

Най-после се изкачваме под жежките слънчеви лучи на укреплението. То изглежда невардено, поне-

же под една сенчеста круша на южния му бруствер седят овчарчета, дето и ний сядаме на хлад. Оттука е пред очите ни на юг Брезнишко поле, вълнообразно, плодовито, лъснало от златни ниви. Оттук се вижда нашироко и надалеко: целият планински венец по Софишко поле, София в омарата; личи наляво проломът на Струма, дето е славната крепост Перник на Кракра, необоримия Самуилов войвода; на юг в кръгозора кюстендилските планини, надясно — коническия гол Руй, който се дига усамотен на българо-сръбската граница като страж-великан. Гургулята се мярка отсам. Аз напразно търся с бинокъла паметника, осветен лани там в памет на падналите наши войници в защита на отечеството. Защо той не е турен по сливнишките върхове? Там всеки пътник по железницата би го виждал — българинът с благоговейна гордост, чужденецът с уважение. Героите наши, които с кръвта си създадоха тая епопея, заслужават тоя спомен на гробовете си. . . Но погледа ми дълго, дълго се лута по Гургулята и околностите ѝ, дето се даде най-силния отпор на неприятеля. Неволно се замечтавам, искам да схвана в шумът на ветреца, който иде от запад, откликът на урата, ехтежът на битките. . . които оставиха във вековете своя непрекъснат екот:

Тук два народа сбиха се,
две сили, две идеи. . .

И спомням си аз оня критически час, когато при напора на всичките си сили народната душа, издигната до небивала висота на въодушевление, биеше с един пулс; когато идеята за отечеството завладяваше всички умове, сърца и усилия, насочвайки ги към една цел, висока и благородна. . . Пред видът на нравственото разтление в настоящата минута, когато духът на користта, апатията пред злото, малодушната ресигнация са обхванали по-голямата част от нашата интелигенция, когато и нашата храбра, хубава армия, възпитавана за нови Сливници, Гургулята и Шипки, я карат да жъне позорните лаври на Тръстеник и Дуранкулак, закалявайки храбростта си в проливане братска кръв, иде ти да се попиташ дали такива политически

трусове не са нужни на народите от време на време, за да ги разбудят с преродителна мощ и освежат атмосферата на живота, както прави бурята с въздушната... Може би свирепата Молткева теория е вярна за облагородителното действие на войната въз народите!...

Това укрепление с грамадни размери е на най-високото място на Вискер планина, около 600—700 метра над морето. То владее и господарува над всички околни страни. В бойното време ще е непристъпно. От тоя връх аз видях цялата Вискер планина. Сама тя с нищо особено не поразява, относително ниска, гола и без никакви красоти и изненади природни, освен историческата слава да крие в полите си бойните полета от последната война.

Обратният ни път беше през долът на Клисура, все покрай шумящи речки, обточени от сенчести ливади, покосеното сено на които пълнеше с благовонния си мирис въздуха до самото ни влазяне в Банки.

ЕДИН БЪЛГАРСКИ ХЕРКУЛЕСБАД

(ГОРНЕБАНЯНСКИ ВПЕЧАТЛЕНИЯ)

Чудя се на ума на ония наши българи, които винаги намират възможност да бъдат недоволни от нещо, да ръмжат, да осъждат. Господ ни дал на нас, например, софиянците, благодатни дарове, каквито няма ни една столица на Европа: лечебните минерални води. Имаме такива сред София; имаме в околността ѝ: в Банкя, в Княжево, в Горня баня, в Панчарево. А какво чуваме постоянно? Все тия оплаквания: неуред, мръсотия, неудобства имало в тия бани и извън тях! А какво искат да има? Ред, сгоди, чистота? Тогава идете, господа, в Карлсбад, идете в Херкулесбад, идете в Наухайм! Това незадоволство от нашето си дава мярката на вашия лош патриотизъм, то свидетелствува за отсъствие на оригинален вкус у вас или за извращението му, за неспособността ви да оцените онова, което е типично, оригинално и самородно българско, което придава характерност и физиономия на нашата България.

Ето на̀, оня ден бях на Горня баня. Признавам, там всичко си диша на българско, на наше си, на национално. Аз почти изпитвах едно чувство, прилично на народна гордост, когато вървях по главния площад (един вид Александровски площад на Горня баня) посред смет и свежи нечистотии, оставени от стотина говеда, овце и кози; когато гледах разградените нечисти дворища с нечисти колиби там, с нечистите и дрипавите им селяни; когато погледът ми, като се дигаше нагоре, виждаше очарован величава Витоша и зелената Лилин, а на север — живописното поле,

заградено от веригата на Стара планина, картина чудна, заляна от чудния светлик на българското небе, а като паднеше погледа ми долу, срещах смрадна гледка, сиромашия, дрипавщина и гнусотиите на няколко века. . . Е, добре, това е наше, родно, българско и без това аз не бих повярвал, че се намирам в пазвата на милото отечество, бих се почувствувал чужд тука и изгнаник под чужди небеса. . .

Пушкин е написал някъде в Евгений Онегин тоя стих: «Здесь русский дух, здесь Русью пахнет». Без най-малка клевета въз нази си, ний бихме могли да побългарим тоя стих и той би дал поразително вярна характеристика за българското село.

В тая типична българска местност има една елхова гора, насадена преди години и завардена. Видях я, тя е край селото. Тая горнебанянска «Чамкория» е всичко около един уврат. Бодливият тел, който образува заградата, е скъсан на няколко места, за да пропусне биволите да пасат тревата; дърветата мършави, линеят, умират, изложени на външното нашествие, без да помисли някой да поправи разваленото, без да се интересува някой да запази от опустошение нещастната горица, която хвърля едничката радостна нота в неприветливото и мръсно село, едничката скудна сенчица на тоя гол, изгорен от слънцето рът.

Посетих и «Паметникът» в близкото Домуздере. В това дере се издига един зидан стълп като комин, тъжен, уединен, глупав в тоя безмълвен и глух дол. Преди години, дето е сега тоя стълп, шуртял кристален, бистър, студен извор, едничкият в тая безводна местност. Птиците идвали да пият водица, а момите да наливат и да се задирят с ергените. Но един министър решил да изведе водата на друго място, по̀ в селото, и праща един рояк инженери и работници да извършат тоя подвиг. Но когато учените хора разкопали извора, водата се разсърдила и избягала. Оттогава в Горна баня пият само топла вода и с нея заливат дърветата! И духовитият Шишеджиев нарекъл тоя стълп, уединен, мълчалив, глупав в глухото сега долче: «Паметник на глупостта». Названието се е завардило и до днес. . .

Това е едничкият исторически спомен в Горня баня, величествен testimonium pauperitatis на българската наука. . .

Между това, по десет часът банята трябваше да се освободи от жените, за да влязат мъжете, според правилника. Но ний сме в Ориента: банята стана достъпна за силния пол само в $10^{3}/_{4}$ часа. Когато влязох и аз с другите ожидающи, повърхността на водата в «окропата» (родопските диви българи така наричат банския гьол, който цивилизованите българи наричат «басейн»), повърхността на водата, казвам, имаше белезникавия цвят на мътеницата. Ний именно приличахме на библейските болни, «чающіе смятеніе воды» и които я дочакали. . . Там вече заварям десетина къпачи, които скоро станаха двайсет, трийсет. . . Банята гъмжеше от голи тела, с изложението на срамотиите им, обичай, наследен от русите. Няколко души влязоха и се цамбурнаха в гьола, като подигнаха високи мътни талази и попръскаха всичко: това беше сюблимно, досущ ориентално, чисто българско. Бай Ганю беше тук жив. Тия добри человеци не извикаха само: «Я булгар!»

Аз напуснах бързо окропата с мътилката и с голите тела и се облякох на̀скоро в кабината, дето на трите легла лежаха вече съблечените дрехи на десетина къпачи, и избягах навън.

Истина, че тоя ден беше неделен ден, в който стеченията на посетители е по-голямо обикновено.

Затова пък на знаменития площад столичният дамски свят в най-ярки и модни тоалети, с бели була на лицата, се мярка по настелята от нечистотии, дето се е спряла една столична сватба, състояща от младоженеца и булката и от четворица още сродници. Една луча от поезия в тая смрадна обстановка. Тая честита дружина отива от станцията пеша за манастира «Свети крал», дето ще се извърши венчавката от игумена, излязъл на селото по просия, както се уча. Булката облечена елегантно в бели дрехи, а младоженеца с голям букет в ръка. . . Аз ги видях и вечерта, като се връщаха по голия бряг над селото, предвождани от кума, заиграл ръченица. Върна ли се игумена, неизвестно. . .

Но ето слънцето зайде зад Вискер планина. Чердата се прибраха през площада; духна хладец и на небото взе да се сребри луната, за да залей подир малко с тих светлик негостолюбивото село.

Тоя час е действително приятен и пленителен в Горня баня; неговата прелест ме примири с всичките ѝ грозотии и аз-я нануснах при най-доброто разположение на духа, като си бъбрех побългарения Пушкинов стих: «Тук е български дух, тук на България мирише!»

БЪЛГАРИЯ ПРИ БОСФОРА

21 април 1902

По една щастлива случайност конвенционалният влак, който свързва Европа с Цариград, минува през цяла България дене, та пътниците имат възможност да се нагледат на нашата земя, имайки повечето време пред погледа си от север в кръгозора безконечната верига на Стара планина, от юг масивите на Витоша и Родопите, между които се разстилат двете най-прочути и най-широки долини на България: Софийската котловина и Пловдивската равнина.

Какво усещат чужденците от гледката на нашето отечество, какво мнение си правят за природата му, хубостта му, културата му, след получените впечатления от пътя през Европа, не ми е известно, та и не е тука мястото му да отгатвам. Но аз винаги с неизчерпаемо наслаждение съм впивал очи в картините на нашата земя, картини от красота, величественост и омайни прелести, на които моето око и българска душа не пропущат никакви подробности, без да им се порадват и поначудят, без да изпита последната сладко трептение на удоволствие, прилично на гордост, че имаме такава хубава и благословена с всичките дарове господни земя, на която само, уви, едно липсува: да има толкоз управия, колкото има свобода. . .

Отдавна вече влакът е оставил пловдивските скалисти могили, застърчели уединени, като чудати острови сред зеленото поле, отдавна се не видят, остали изотзад, в заристия лазур височайшите снежни чалове на Родопите. Ред ниски, цветущи рътове, последни

вълнения на Средня гора и Родопите от двете страни на Марица, по чийто десен бряг лети и дими влакът, затулят осталата гледка; неизмеримата равнина тук се е смалила и станала тясна долина, ивица зелена и радостна, сред която светлото огледало на реката блещи между клоните и стволовете на дърволяка, облечен в разкошния зелен накит на южната пролет. Колко е хубаво!

По здрач наближихме границата и влязохме в Турско по тъмно вече. Изчезването на дневната виделина и настъпването на нощния мрак сякаш хармонираха със самите страни и с настроението на душите ни: ние влазяме от земята на свободата в друга земя, лишена от лучите ѝ. Някаква тъга, някакво неприятно чувство притиска гърдите ни, когато в мърчината съпикасахме неясните форми на турските карантинни здания, прилични на гробове в едно тъмно царство. Това тежко впечатление би се усилило от главоболните разправии с турската митница и паспортните чиновници; за щастие, по своевременното споразумение на нашето правителство с турските власти ние бяхме пощадени от тая неприятност и турския чиновник, който се мярна в коридора на вагона ни, поздрави ни само учтиво и мина, без да попита и поиска нещо.

Пред Мустафапашовската станция стоят на караул няколко турски войника с високи фесове. При осветлението на фенерите ясно се вижда тяхната дрипава, износена униформа, сиромашкият им вид и омърлушени лица с тъп, зачуден поглед. И тая гледка неволно ни натъква на сравнение между тях и нашите оперенички и спретнато облечени войници. Та впрочем от тая минута нататък паралелите неумолимо се налагат дори до Цариград, дори до двореца на Илдъзкьошк, и всичко ще дойде да изтъкне страшната разлика в живота на една цъфтяща под лучите на свободата млада държавица и едно умиращо в деспотизма царство.

Ползуваме се от длъжкото бавене на влака тука и отиваме в буфета да пием по едно кафе. В буфета имаме илюзията, че сме още в България: български език приказваме с прислугата, български левове и гологани плащаме. Дружината ни обаче благоразумно избягва в живия си разговор всяка национална излиятелност,

защото до вратата, на пейката, са двама мълчаливи господа, на вид турци или други, които изглежда, че тщателно ловят всяка наша дума и поглед.

Влакът пак потегли из нощната тъмнина с депутацията. Тя е в два вагона от първи клас и доста многобройна. Състои от представители на княза, на Министерския съвет и на Светия синод; столицата, освен кмета си, е пратила делегати от разните си културни дружества и корпорации. Депутацията е увеличена още от делегати на много градове из Северна и Южна България*.

Ние отиваме да поздравим, по случай 25-годишния му екзархски юбилей, негово блаженство Йосифа I, да го поздравим и изкажем почит и благодарност от българския народ, от интелигенцията, светска и духовна, от всички български сърца към славния наш архипастир, вечно бдящия страж над нашите велики духовни интереси и национално единство в турската империя, благородния носител на всебългарската идея, който, когато ние тук в крамоли, раздори и пошли борби безгрижно забравяме или лекомислено жертвуваме спечеленото с неимоверни усилия и жертви през полувековна борба, той сам, един, там на брега на Босфора, страда, бори се, често победоносно, окръжен от козни и зложелателства, за правата на българската църква и народност, поверени на закрилата на твърдата му десница. И като отиваме да приветствуваме тая нравствена сила и да вземем участие в едно тържество, дето нищо няма парадно и поръчано, което ще възбужда у нас само високи и свещени евокации, ние се чувствуваме радостни и горди, и честити, че поне на един час ще подишаме в атмосферата на светли възвишени чувства, слени с цялата народна душа. . .

---

* Тя състоеше именно: от генерала Николаев и капитан Стоянов, княжески адютанти; министър Люцканов; н. в. преосвещенство митрополит Партений; А. Чернев (кмета), професор Златарски, ректор на Университета, професор Милетич, проф. Боев, декан на Юр. фак.; д-р Моллов, Ив. Вазов, М. Калъпов, бивший министър Славков, пратеник от Велико Търново и весел другар; кметовете от Видин, Стара Загора, Бургас, Пловдив и пр. и много видни духовни лица.

Осъмнахме някъде отвъд Чорлу. Слънцето се подава над хоризонта заслепително и студенко още, осветлявайки една пуста равнина. Додето ни гледат очите, видът е все еднообразен, див и скръбен. Ние пътуваме през някаква необитаема, леко вълниста степ; никаква култура, почти никакъв живот по тия безлесни и безводни пространства, осъдени сякаш завинаги да останат чужди на цивилизацията, незасегнати във вековната си дрямка от човешкия труд и оживотворяющ гений. Не можеш да повярваш пред гледката на тая безлюдност и мъртвило, че приближаваш към една велика столица. Това първо впечатление от турската земя усилва контраста с напуснатите вчера плодовити и обработени долини и хълмове на Южна България.

Слънцето постоянно се издига над кръгозора и залива безплодно със зарите си степта, която продължава да бъде безжизнена и глуха. Затова очите светват от радост, когато най-после зърват на юг една синя сребриста ивица от Мраморно море. «Θαλασσα! Θαλασσα!» — беше извикал някога Ксенофонт при виждането морето след дълги лутанета с войската си из малоазийските дълбочини. С такова чувство и ние го поздравихме сега. Минуваме край едно вехто гръцко село, а след него край друго по-спретнато и привлекателно. Неговите хубавички и с разни багри къщици се красуват във фонда на Мраморно море. «Сан Стефано!» И всичките сърца се разтупват при това име. Това вълшебно име е последния стих на една велика епопея, стих, драснат от тоя политически титан-ясновидец графа Игнатиева, то разкрива пред българската душа широки перспективи на един осъществим за миг национален блян и изчезнал, пак като блян... Но де е руският паметник, издигнат преди няколко години за спомен на победоносната война? Той се не види от железницата, което е голяма тщета...

Мраморно море се синее отдясно във всичкия си шир; зад него в небесата Олимп, малоазийският, белее със снежните си върхове. Ето влазяме и в Цариград. Отляво, обрасли в буренак, диви и навъсени, се дигат колосалните стени на Седемте кули, отдясно линията

на старата византийска стена със зъбци, що загражда столицата откъм морето. Стари дървени къщи са се прилепили уродливо към тия величави останки. Завиваме към Босфора, по брега на Сарайбурну, над който някога са стърчели палатите на византийските императори, после влакът спира на Сиркеджи-скелеси. Тука ни посрещна един пратеник паша на султана и г. Ив. Ст. Гешов, българския дипломатически агент, с персонала си и чиновниците на екзархията.

След двайсет минути препускане през моста и по калдъръмите на многолюдните улици на Пера колата ни минаха покрай една висока къща, над която величествено се развява едно знаме с българските цветове. Тая къща беше българското дипломатическо агентство. Ние с умиление и ентусиазъм се поклонихме пред знамето, тоя скъп символ на свободна България, гордото издигане на който в босфорското небе се дължи на политиката на непрежаления наш държавен мъж, покойния Стоилов.

Разсяхме се по няколко гостилници на Пера. Аз с неколцина другари слезнахме на «Метропол». Понеже утре беше Гергьовден, денят на юбилейните тържества, ние посветихме днешния свободен ден на разходки и изглеждане грамадната столица на турската империя.

Да се опитва да описва човек вълшебния изглед на Цариград значи да повтори милионния път казаното от европейски пътешественици, туристи, поети за безподобното по хубост и величественост местоположение на тая световна столица и пак да каже твърде малко, за оногова, който го не е посетил и видял. Природата със своята капризна фантазия, от една страна, човек със своето оригинално възточно зодчество, от друга, са направили едно чудо за очите от това съчетание на високи брегове със сини вълни. Има градове по-хубави, но няма така вълшебен, и като казвам това, мисля че е доста.

Пиер Лоти намира обаче тоя град скръбен. И това е вярно: тоя град не е радостен. В гледката на тия хълмове, увенчани с горди мечети и стройни мълчаливи минарета, покрити с великолепни глухи дворци и старовремски причудливи, но вехти и изгнили здания,

между които се озъбват като изгризани скелети древни зидове и се чернеят като широки петна кипарисови гори, дето царува тъгата и тишината на безчислени гробове — а те обземат огромно пространство в Цариград, — не се чувствува радостта на живота. Много спомага за такова впечатление и самата история на тоя град, глъхнещ в дрямката на застоя от няколко века насам под умъртвителното влияние на мюсюлманския фанатизъм и замръзналост. Това е една феерия, но мъртва. Възхищаваш се и се усещаш угнетен. Виждаш ясно отсъствието на труда на човешкия гений, на напредъка, на жизнерадостния напредък и труд, и това синьо, тихо небе, надвиснало над тоя омагьосан спящи град, е също тъжно и глухо. . .

А при това колко е величествен той!

Кой знай, може би за това е толкова Цариград интересен за чужденците, защото носи тоя печат на ориенталски строй и ориенталско мъртвило. Представете си го окичен с модерни европейски постройки и с безчислени фабрични комини, замъгляющи небето му — и веднага той би си изгубил своята своеобразна физиономия и типичност. Той би ги изгубил и без тия стотини хиляди кучета, налягали по калдъръмите, дръгливи, крастави, през които престъпя гъст върволяк, и без тия тесни и смрадни улици със задушлива атмосфера, екнали от лай, шум и азиатски крясък. . .

Па неволно си спомням с въздишка нашата напета София, весела с кичестите си акации и свободното небе, под което тъй добре се диша. . .

При един излет по Златния рог залутахме се и в махалата Фенер. Стари тревясали и почернели византийски зидове, къщици притеснени една до друга, полуизгнили, нещастни, без въздух и светлина. През прозорците гледат на нас бледни лица на гъркини с големи черни очи. Тъдява някъде се гуши и гръцката патриаршия. Скоро виждаме между вехти и политнали къщи край Златния рог и българската черква. Сграда нова, напета, от най-красиво и модерно зодчество. Тя стои като чужденка в тия византийски вехтории. Тя е набагрена тъмно и стои почти черна, като че носи траура на хилядите жертви, принесени в борбата за отвоюване нашата църковна независимост. Утре тука ще се

отслужи молебен за негово блаженство, ще видим натъпкан тоя божи храм и двора му от делегати от всички македонски градове, от българското население в Цариград — от всичките тия честни герои на труда: македонски млекари, хлебари, градинари и пр., които едни още смесват звука на славянската реч в уличния шум на тоя Вавилон.

ЛЯТНА СОФИЯ

ЛЕНИВИ БЕЛЕЖКИ ПРЕЗ ГОРЕЩНИЦИТЕ

Оня ден под сянката на акациите в Градската градина моят приятел Драган Г., кавалер, достоен за всичките ми симпатии, се чудеше кои причини могат да заставят един умен човек да напусне София лятно време, за да дири прохлада и развлечение в други местности на България, например във Варна, Чамкория, Чепино и пр., както правят мнозина сега. И той сочеше на всичките ония приятни блага и удобства на живота, които обладава обилно столицата и които липсват на всеки друг град и местност в България. И приятелят продължаваше с патос: «Де има тая хубава Витоша, тая зелена Витоша, тая чудна Витоша? Де има тия разкошни зеленини по дворищата, тия чудни сенчести прохладни алеи на градините; това изобилие от забавления вечер: концерт на открито, вариетета, музики; де другаде има тая бистра, студена и вкусна софийска вода, която се удря с виенската по изредните си качества; де има толкова изобилни и евтини овощия и плодове: круши, кайсии, дини, пъпеши, които като един поток се стичат отвсякъде в столицата, за да украсят нашите трапези и прохладят нашите гърла? Варна има морето, но ни дава топла, блудкава, варовита вода. Чамкория има боровете, но е лишена от всичките горни сладости и е богата със скука. Чепино е сред Родопите, но там ще се опечеш на жегата сред безлесното поле, без да найдеш и десетата част от приятностите и сгодите, които има София. . . София съдържа всичко в себе си, София е и столица, и дачно място; и градина, и център на културата и на интензивен живот». . .

И какъв живот? Пулсът на България бие с всичката си сила в него. Аз присъствувах на десетина конгреса през миналия месец, събрани в общите салони: учителския конгрес, лекарския конгрес, женския конгрес, демократическия конгрес, адвокатския конгрес, произвел толкъв шум със знаменитото си вотиране поздравителната телеграма до княза, свещеническия конгрес, заминал глухо, неудостоен ни с една дума от дневния печат и заслужено, според някои си, и още толкова конгреси. Това бе една фурия от конгреси, един поток от красноречия и величествени пустословия, достойни да съблазнят хумора на Аристофана. Ето сега шуми в салона на «Славянска беседа» социалистическия конгрес, оня на «тесните» социалисти. . . Там, сред една сгъстена шарена публика, из която капелините на тесни социалистки изобилствуват, се говорят и слушат огнени филипики против буржоазията и капитализма в България. Буржоазия и капитализъм! Боже господи, измислиха тия клишета на цървуланска още България, в която от единия й край до другия едва ли има да се пушат седем-осем фабрични комини и едва ли има търговец, който да не е роб на Народната банка и Земледелческата банка. . . Но как може инак? Щом имаме социализъм, трябва да се резигнираме да имаме и буржоазия (о, бай Ганю, стана вече буржоа!) и капитализъм — excusez du peu?

Аз обаче никога не стъпих в тоя конгрес, защото обичам свободното си време да го губя, вместо на затворено място, по открито, в природата. О, природо! В твоите обятия ние се умиваме от плесента на живота или от калта му. Как е хубаво да гледа човек тия хубости на твореца, подир като му се е отвратнало да гледа в столицата толкова изкуствени хубости, толкова подправени красоти, толкова приятно маскирани лица?. . . Но ето Витоша, хубостта и славата на София. Представете си за миг София без Витоша — каква

тъга, каква голота, каква безцветност на картината! А сега, как хармонично се извиват нейните елегантни линии в лазурния свод! И как импозантно и царствено почива колосалният корпус в зеленото поле! Тая шудрава зеленина на мантията ѝ заслепява взора. Боянски водопад като исполинска сребърна колона се белее в зелената си гъвка. Белее се като един чаршаф и уединената пряспа под Резновете. Когато полковник Б. увенчее своята грандиозна мисъл, която занимава сънищата му от дълго време, и един фюникюлер, гърмящ по хълбоците на Витоша, улесни пътуването ни до гърба ѝ, каква дивна наслада за очите и душата, какви рояци поклонници на великото и непостижимото ще се затичат към върха, към приоблачния гръб на славната планина.

О, Каниц, ти тогава ще излезеш из гроба си, за да погледаш.

*

Една радостна новина зарадва тия дни ветровете и орлите на Витоша. Софийския туристически клуб «Алеко Константинов» е решил да построи «хижа» на Черни връх. Идея превъзходна. Какво велико наслаждение да прекараш една нощ в тоя гостолюбив подслон, да съзерцаваш, легнал на небесний си чардак, как блещукат звездите във вековечната тишина, да изпиташ омаята на задоблачните блянове, а заран да посрещаш оттам слънцето, което ще целуне с лучите си тебе най-напред преди цяла вселена! Стройте, смели и енергични младежи, стройте в небето! Привикнали да дишате във високите сфери на въздуха, вий ще обикнете високите сфери на живота! Стремете се, туристи, в планините, опийте се със свежестта на планинските ветрове, гълтайте живоносни озони. Там ще станете по-здрави, сиреч по-добри. И сега ми идат на ум крилатите стихове:

Балкани, дигайте се в небесата!
Обвивайте се в бури и мъгли!
Ний идем ви на гости със крилата
на вашите орли.

В полите на тоя гигант — Витоша — се гуши излюбената на софиянци разходка — село Княжево, китна клисура, пълна със зелени клонаци, воден шум и хлад. Хораций би му посветил няколко лапидарни стихове. Всеки ден имам радостта да ѝ гостувам там поради хладката минерална баня, дар разкошен на природата (уви, занемарен и оплют от нашето пословично нехайство!), която привлича ежедневно стотини посетители, като мене дошли да дирят здраве в самодивския вир. Ах, аз имам там рядкото удоволствие да срещам често нашия оригинален сладкодумец и философ г. Вълко Нейчов, който сега вкушава поезията и балсамическия въздух на тамошната природа.

Често нашите весели разговори, поръсвани с прелестни духовитости от г. Нейчова, се прекъсват и той с едно юношеско въодушевление ми декламира на латински стихове от Хорация, втълпени неизличимо в паметта му още от Сорбоната, дето е придобил науката си. Каква услада и дълбоко удоволствие да слушаш Хорация при шума на руйната река, сред обятията на природата, тъй светло възпяна от него! Бай Вълко всеки път ми повтаря любезно своята покана да посетя родното му село Поибрене и там да вкушаваме заедно красотите и душата на природата, край бистрата Тополница. О, ще дойда, бай Вълко, ще дойда в твоето поетическо и скъпо Поибрене и там ние с тебе ще изпитаме неизразимото щастие да се разговаряме върху поезията, любовта, младите жени и нашите младежки спомени, с боси крака, цопнати във вълните на Тополница, както правят черногорските сенатори, когато имат заседание край реката!

НА ПОЛЕТО

(ЗИМЕН ПЕЙЗАЖ)

Планинските гребени, завити със сняг, се вълнуват неясни в кръгозора.

Те издигат, неясни и самотни, своите върхове в белезняво-пепелявото небе. То е скръбно и мълчаливо и прехлупва безмълвно безмълвната земя, спяща под снежната си плащаница.

Никакъв летеж не оживява заглъхналите му широ-ти; никакъв звук не оглаша пустините му.

Под краката ми снегът хрущи кръшно.

Това хрущене е едничкият звук, който се чува около мене, и аз се вслушвам в него, като вървя по бялото шосе, което снегът слива с бялото мъртво поле.

Ненадейно врани процепиха със своя черен грач и черни крила въздуха, па кацнаха някъде по старите оголени върби край пътя.

О, как са тъжни тия върби!

Техните изкривени, оглозгани стволове и техните обезлистени и измръзнали клони неприветливо се ри-суват в студената белота на земната плащаница и на небесната пустиня.

Те стърчат сиротни, нещастни, и колко скръбни!

Сякаш спомнят с въздишка изгубената си зеленина и сладък шептеж, сякаш плачат за песните на отлете-лите птици, що са гостували мигновено по тях.

А Витоша е мрачна, настръхнала. Огромният ѝ гръб с ледовете си, с мразовитото си дихание, с вкоча-нясалите си канари се забива в студеното бяло небе. Това царство на страшните виелици праща тръпки от мраз и ужас.

Снегът хрущи под краката ми.

Враните пак отлитнаха със зловещ грач от върбите и се отдалечиха някъде.

От София се зачу глухо звънът на камбаната. Тая камбана гърми по ни едно време: вероятно погребват някого. . .

Някой мъртъв отива в мъртвата земя.

Въздухът е пак тих и полето е пак мълчаливо.

Враните се изгубиха в гробната тишина на въздуха.

Снегът хрущи под краката ми.

15 януари 1907

ЧЕРЕПИЧ

ИЗЛЕТ В ДЕБРИТЕ НА СТАРА ПЛАНИНА И НА БЪЛГАРСКАТА КНИЖНИНА

О град крамолен, столнино прашлива,
бегах от твойте радости и язви,
като дете на майчини си пазви
почивам мирно в таз природа дива.

Бившият княжески камердинер Сава ме посрещна приветливо при спирката «Черепич» и ме въведе в хотела. Г. Сава е жив и пъргав момък, с лице интелигентно, с обноски изящни и светски. Служил в двореца единайсет години, той носи печата на някакъв аристократизъм, заедно с една дълбока, неизменна и умилителна почит към предишния си горд заповедник.

Хотелът, който Сава сега държи под наем, е притежание на Черепишкия манастир. Зданието е двукатно, просторно, с чисти стаи и весело се белее на зелената ливада, на трийсетина метра от линията. По-преди си го е държал сам манастирът и го е държал в невъобразаема мръсота и запустение, каквито благополучно царуват сега в самия манастир.

След тия няколко думи за осветление на гостите, които биха желали да се възползуват от гостоприемството на хотела, няколко думи — и за местността.

Тя е прекрасна и много живописна.

Аз се намервам в една усамотена долинка, оглашавана от Искъра, в най-дълбоките недра на Стара планина. На север, твърде близко, се издига величествената скалиста стена: Бабини плазове. Тая стена има червеникав отцвет и на нейните отвесни зидове, про-

дупчени с дълбоки пещери, грамадни орехи и други дървета, заловили корените си на камъка, висят мечтателни със зелените си клонаци над пропастта. Искър, невидим, шуми в полите ѝ. Отдясно просторът ми е по-голям. Долинката се точи на изток дива, засмяна, пълна с дърволяк и зеленина, сред която, опрян до канари, тъне в тайнствена самота Черепишкия манастир със своите градежи и чардаци. Зад него високи рътове, препасани и увенчани със сиви скали, дигат щърбите си чела в небето; отляво завоят на долинката се губи в прелестни дивотии, които те канят да се углъбиш в тяхната самотия и сенки, екнали от дивия и при това весел шум на реката. На известно разстояние зад хотела рътът се възвишава, облечен с тъмна, гъста гора, оживена сега от мелодиите на славеите.

Как е хубаво, спокойно тука! В цялата дължина на пролома надали има място по-красиво и по-привлекателно за летуване от тая долинка, едничка снабдена с един свестен хотел.

Преди съграждането му многочислените туристи търсеха подслон и отдих в манастира и намераха там лишения, мръсота и навъсени и дрипави калугери. След като обядвах в хотела, аз посетих тая света обител. Заглъхналият и запустял двор дреме скръбен сред грухналите килии и вехти чардаци, гдето ни едно човешко лице не се мярва, за да оживи пущинакът. Пущинак настана и във всичките манастири, откогато Светият синод имà странната идея да забрани гостуването за повече време на мирски лица и заедно с това да изгони смеха, веселостта и живота из оградите им. Като влазях из портата, аз прочетох надпис над нея, който не позволява по-близо от осемдесет метра от манастира да свири гайда! Това малко ми науми известния Дантев надпис: «Lasciate ogni speranza»... Един млад говорлив калугер с нечиста и оцапана антерия дойде и се здрависа с мене, когато седнах на кьошчето при чешмата.

Преди още да го запитам нещо за манастира, той заèвана да ми се оплаква от съдбата си: гонен бил от манастир в манастир, преследван от завистта или памето-злобието на църковни големци, онеправдан, съсипан и най-после хвърлен в черепишкия пущинак. А калу-

герът нямаше повече от трийсет години. Аз го пресякох:

— Отче, защо тогава не захвърлиш това мазно расо и тая несресана брада, не се повърнеш към грешния мир и станеш по-полезен човек?

— Обещание сме дали, господине, не е добро да сторим така — отговори той убедено.

И додето продължаваше да ми се оплаква от положението си, дойде един стар калугер, ужасно дрипав и отвратителен, простря огромна, костелива, черна, потна ръка и стисна моята, па седна до мене. Узнах, че това е дядо Серапион, оня дядо Серапион, който така беше изплашил с вида си Алека и който му посвети няколко драстически реда в един от подлистниците си. Един болен човек още и един млад и здрав момък — писарят на манастира — туй бе сега всичкото манастирско население.

Пожелах да видя черквата. Тя не представлява античен интерес, понеже е горяла и обновена. Показаха ми само един златен кръст, изработен художествено с разноцветни камъни, намерен в разрушената църква «Св. Георги», стърчаща сега по̀ на север в дола. Стори ми се, че тоя кръст е изделие, остало от историческата ни старина. Добре е да се прибере от Народния музей. Казаха ми, че манастирът пазел още един ценен предмет: сабята на Ботева, но аз я не видях. Показаха ми тук килията, дето под председателството на Стояна Заимов са ставали тайните заседания на комитета от Врачанския окръг.

Същият ден пристигна г. Васил Атанасов, който с познатата си любознателност разтършува черковните книжа и намери един любопитен пергаментов ръкопис: проповедите на Ивана Златоуста, преведени на прост български език, превод, според една бележка отзад, от някой си поп Тодор, и на 1762 година, тъкмо в годината, когато Паисий е завършил своя Царственик. Тая интересна находка биде отнесена в София за нашите професори-филолози.

Върнах се на хотела си, седнах на балкона.

Скалите насреща, навъсени и страшни в своята нама величественост, са главната картина, която приковава погледа ми. Тия скали са истинска феерия на природата. Сипеи се белеят по страшните им стръмни урви, черни пещери с кръгли отверстия зеят в тях, чудати островърхи червеникави скали бодат небето с орли, неподвижно закрепени на тях и прилични също на камъни. Някъде тия скали са издълбани причудливо и образуват широки углъбления, като сводове на бани, или се изтакат на конуси, във вид на правилни и стройни обелиски, издялани от чука на гиганти-майстори.

До една от тия непристъпни пещери г. Сава тия дни се бе покачил с помощта на яко въже да улови две орлета, оставени там в гнездото си от родителите им. Това провесване из въздуха над празното пространство, риск голям, остало обаче ялово: когато влязъл в дупката, симпатичният камердинер не намерил орлетата. Те изхвръкнали, за тяхна и за моя радост.

Недалеко един тунел зее в една скала, която потапя отвесните си и гладки поли в Искъра. Няколко влака на ден минуват из тоя тунел, изгърмяват по величественния железен мост (мостът при 76-и километър) и разтресват с грохота и писъка си долината. Само един от тях, смесеният влак, който тръгва от София на 9 ч. и 40 минути сутринта, спира една минута на спирката «Черепич» и праща гости на хотела и манастира или взема такива оттам по 5 ч. и 15 минути вечерта. Само тоя трясък на цивилизацията нарушава вековния покой на скалите и подплашва орлите им.

Сега гледам един орел, който с бавен и горделив полет отива и каца на върха на един обелиск. Той се там закрепява неподвижен и сякаш се слива с канарата. Ето и други орли процепят въздуха с широките си крила, без да ги движат, и гордо кацат на други обелиски. Горди животни! Какво чувство на мощ и свобода, и величие се получава от вида им.

Кат феодали в непристъпен замък
на зъбери високи,
стоите вий, орли, на своя камък
над пропасти дълбоки.

По часове следя ви битието,
мощта ви в висотата —
когато гордо цепите небето,
кога сте на скалата.

Към земний квак и лай, тревоги дребни,
стоите непричастни,
със поглед чуки, ширини вълшебни,
обгръщате безгласни.

Кат тях, поети, фъркайте в лучисти
предели — горе, горе!
На дух крилат са нужни сфери чисти,
височини, простори.

Тия отвесни и непристъпни скали, които падат шеметно в тая изгубена старопланинска усоя, до скоро време, преди постройката на железницата, са играли важна и вредна роля за българското съкровище. Когато в селата отсам Враца са отивали финансови чиновници да броят козите, селяните се ухитряли да ги прикриват по следния начин: от върха на скалите пущали с въже вързаните животни в подножието им и там особени вардачи ги пазели, додето си идат чиновниците. Преди железницата тук е било изгубено и много мъчно посещаемо място, та и никой не би се сетил за дяволията на шопите. Железницата унищожи тая дяволия и ни откри тая феерия в недрата на планината. Долу един сипей просича добре утъпкана и единствена пътечка, която опира в една скала и там се губи. Кой е ходил по тая пътечка — защото тя от човеци е утъпкана — и защо? Аз едвам надвечер разбрах това. Видях от върха на скалистата стена, че се спущат трима шопи по яровете и после слязоха на пътеката и минаха по нея нататък. Чрез тоя фантастичен друм се съобщавали врачанските села с долината!

В хотела някой си селски учител е оставил няколко наши списания. Аз ги разгръщам и от немай-какво да правя, прочитам нещо в тях. Има много стихотворения. Чета ги и нищо не разбирам. Няма да разберете и вие, читатели, и по това ще разберете, че аз имах работа с декадентски стихотворения.

Да, доживяхме и до това чудо: имаме декадентска литература, декадентска поезия — чунким се изтъщихме във всички други родове поезия — остал беше кусур декадентството и сега нашата поезия е наводнена от декадентски стихотворения. Тоя термин «декадентство» е нов. Знаете ли, любезни читатели, какво значи той? Мъгла, галиматия, ритмувани и неритмувани безсмислици, стихотворни дивотии на бездарността или на скудомислието. В това списание Спас Ганев беше дал хубаво осветление на тая отвратителна мода, заразила гибелно нашата пишуща младеж. Но той пишеше академически, а чини ми се, че за тия заблудени писатели литературната сопа пò приляга.

Четете например тия поетически чудовищности:

Тревожни писъци, залутан жерав,
мълчи, сърце! — злочестина и щастие безмерно.
Безшумно сняг се трупа, спят цветята:
небитие, небитие неверно.

Или:

На тъмновиолетна орхидея
благоуханното диханье
извая своя сън — пламтяща фея —
неземен лик на скърби възвещани.
Стоманен лъч разсипва се преломен
през заледените вълни
в потока мъртъв на предгробен спомен.

Или:

Над ваште бедни страстици възмогнат
в стихийний сиен плам на страст безумна мощна,
туй б е з д н е н о (?) сърце копнея да стоня.

Мъглив живот, безцветни дни — догде те смогнат
над скършений полет плащ черен да заметнат,
туй безднено сърце копнея да стопя.

Цитирам случайно и сравнително най-ясните куплети и при все това — кой е този влъхва, маг, мъдрец, чародеец, който би ги разбрал? О пророк Соломоне, ти, който разбираше говора на животните, би ли разумял тоя брътвеж на словесни създания?

И чудното е, че нашата критика, каквато я имаме, кротува пред тая умствена епидемия. Смел глас на протест и на вразумление не се издига. Максим Горки вкарà в белетристиката ни калта и дрипите на своите босяци, французките лунатици-декаденти вкараха в поезията ни своите диващини, увлече се всичко почти, и бездарно, и даровито, в тинестий поток на безсмислието, и критиката мълчи.

Истина, има едно утешително нещо. Публиката не слуша яко критиката. В отсъствие на свястна критика, обществото се води от непокварения си вкус и като оставя декадентите да се четат сами, чете онова, което е за четене, т. е. здравото, човешки мисленото и човешки написаното, чете онова, което е избликнало от сърцето, а не от мастилото и от халюцинациите на болните умове.

Поразява човека особено едно обстоятелство. Нашите нови писатели, с малко изключения, се мъчат да пишат тъмно, съзираш едно мъчително усилие у тях да бъдат дълбоки и мъчно разбираеми. Простота, ясност — виждат им се качества, недостойни за един български писател. Изглежда, че всичките пишат не за сегашното поколение, а за бъдещи някакви поколения четци, които ще ги разберат. Тъй изглежда само, но всъщност те пишат за настоящето. Обществото ни ще продължава да дава симпатиите си на тия, които му пишат на езика, на разбран български език, които изказват мислите си художествено и просто и не се силят да крият под мъглата на дълбокомислени и безсъдържателни фрази безсъдържателността на сърцето си и ума си.

*

След вечеря пред хотела, на терасата, качвам се на балкона да чакам смръкването в дола.

Бабини плазове се дигат срещу мене, обвити в тънката неуловима мъглявост на здрача. Червеникавите извити сводове и червеникавите изострени обелиски тънат в меланхолията на вечерната виделина; щърбите върхове на най-горните скали и на дърветата, взели образи на човешки фигури, се рисуват самотни и студени в гаснеющий лазур на небето. Пещерите зеят потъмни, дървесата по стената сливат клоните си, гарвани и орли като черни точки минат по отвеса на скалите и се изгубят там незабелязано, вероятно влезли в гнездата си. Последните отблясъци на деня се борят обезсилени с победоносно нахълтващата в дола дрезгавина. Шумът на реката и глухотата на вечерния час стават трагични. Духът на усамотението, на отчуждеността от света, на предвековната дивота завладява тука. На известния висок и небето бодящ обелиск пак се е закрепил неподвижно орел, да нощува или да гледа в кръгозора. Той стои там да почива, докогато съвсем се стъмнява. Изваяните форми на стената се обезличават, сливат, дърветата там са големи черни, безформени петна, цялата стена става един намръщен и тъмен зид, който прехлупва усоята със суровата си сянка. Звездиците заблещукват на тихото небе; лъхва хладен ветрец. И сега долината е грозна и шумът на Искъра се превръща на погребален стон в тъмнината, той ехти плачевно, зловещо.

Прибирам се в стаята си. Външният воден шум продължава своите екове и неспирната му песен, приспивающа и унослива, заклопва клепачите ми.

*

Съмнà се. И таз нощ прекарах във нейните
обятья разкошни,
и спах, и на Искър слушàх чаролейните
мелодии нощни.

Съмна̀ се. Екна̀ли на жаби, на птиците
звънливите орди,
закършил глас славей, въздуха орлиците
зацепили горди.

Усмихват се зъбери, ýрви и връхове,
от слънце огрени,
прозорец пропуща планинските дъхове
с живот напоени.

И влазят при мене зарите, свобòдата
и горското утро,
подавам глава и здрависвам природата:
«Добрутро, добрутро!»

Разкошната долина е озарена чудно от утринното слънце. Смеят се горите и камъните, смеят се цветята и тревите по ливадата, смеят се песните на славеите, чиито гласове долитат от близката гора до хотела.

Използувах утринния час за една разходка на запад из пролома, вървейки по платното на линията. Отдясно ми е неспирната песен на Искъра. Безчетни славеи от гората се обаждат и цепят въздуха със звънливите си елегични ноти. Кукувици нейде кукат. Искърът бучи по-силно. На всяка нова стъпка пред мене се отварят нови прелести. Разкошната природа е дивно пъстра и живописна. Скали, гори, песни, шумове, ливадки сред пленителни долинки, картини свежи, самотии поетически, в които на душата се натрапват най-невъзможни блянове за тиха радост и щастие. . . . На една скала под Искъра се спирам под сянката на едно дръвче и съзерцавам хубостите на тая планинска природа и тъна в блажена самозабрава. . .

В недрата на природата цветуща
душа ми тайни си копнежи носи.
Всяк звук и вид на тоя свят живущи
в мен дига спомени, мечти, въпроси.

И нашите два живота дружно дишат,
природа моя, знай, дели, тълкува,
във песните ѝ тъгите ми въздишат,
във нейний стон сърце ми себе чува. . .

Аз дъхам с нейний дроб, размесен
в живота ѝ, разсеян из ефирът —
и ставам дъх, луча, звук, струя, песен,
и дишам с битието на всемирът.*

Отвъд реката, която е сега голяма, мътна и сърдита, из една гора се задават селянин и селянка, прекосяват зелената полянка и идат към Искъра. Мисля, че те ще го минуват, и зачуден очаквам да видя това смело и опасно газене. Те вървят няколко време все край него, дохаждат до една скалиста стена и бързо се покатерват по нея. Те се катерят като кози. Разбрах тогава, че през тая отвесна скала е невидимия път на местното население, което отива към манастира и подалеко. След дълго мечтане и взиране в Искъра повръщам се вече през гората из прелестна горска алейка, пълна с миризми и със славейчини песни. Когато стигам до хотела, там се здрависва с мене един млад поп от ближното село, с когото приказваме няколко време. Тоя млад поп е малко опозиция на висшето си началство, в смисъл че чете Д у х о в н а п р о б у д а, която е запретена, и не одобрява някои църковни порядки. Мене ми се харесва тоя дух на критика и на съмнение у нашето бяло духовенство. О, свети синодални старци, оставете тия служители на църквата свободни да мислят върху работи, за които през десет века не са помисляли. По-добре нови мисли в главите, отколкото свещеният плесен и непробудната тъпота там.

През послеобедното време небето се намръщи с облаци, стана хладничко. Очаквайки часа за тръгване за София, аз направих нова разходка из същия пролом, която завърших с дълга почивка въз един балван сред Искъра. Мътните му талази гърмяха заглушително около мене, аз се унасях в тоя див шум на водната стихия, като че исках да проникна в тайния му говор. . . Заръси дъждец, аз разпънах чадъра си и продължавах да съзерцавам и да слушам, и да мечтая под музиката на вълните.

* «Скитнишки песни», юли 1899.

ЕСЕННА СУТРИНА

Дигам завесата на прозореца и поглеждам навън.

Ранна сутрина в Раковска улица.

Мъгливо.

Електрическите лампи още мъжделиво светят в пустите улици, пълни с прозрачна, сива, влажна мъгла.

Небето се не види — то е мъгла. Влажно, мокро, намръщено, то изглежда, като че ще плаче.

Кръгозорът, що се отваря пред мене, се простира до Народния театър, полузамрежен в мъглата. Сиротен, измръзнал, той дига без слава черния си огромен свод.

Богинята в триумфалната колесница, возена от трите си лева, над южната кула на театъра, надува тръбата си в сивата мъгла, в пространството, дето се рисува уединена и безгласна. Една бронзова мечта, залутана и неподвижна, във влажния студен въздух.

По-нататък — мъгла.

Бронзовата богиня се рисува в нея и надува черната си тръба.

Как е тъжно.

Петли в двора пеят, рядко, обезсърчено. Сякаш не вярват още дали ден иде или е вечер.

Един ран файтон прогърмява из глухата улица, празен, и отминува някъде — изгубва се, глупаво.

После — нова меланхолия из улицата, пуста, глуха, мъртва.

Електрическите лампи угасват.

Тия живи неща, тия светящи, мъждеющи души умират. Царува само мъглата, непроницаема, нелепа. Не

видиш, не хващаш нищо в нея. Имаш впечатление, че четеш декадентско стихотворение.

Тя става по-гъста, нейният влажен лъх на облаци задръсти съвсем тясното пространство между мокрите покриви и нависналото мокро небе и глухата кална улица, в локвичките на която ръси ситен дъждец.

Тъжно, неприятно, усойно.

Всичко сиво и мокро.

Бронзовата богиня на триумфалната си колесница една, неясна, премрежена, надува тръбата си в пространството, дето се рисува тайнствена и настръхнала, къпана от мъглата. Тя има вид на апокалиптическо видение. . .

Петли пеят някъде неохотно.

Из комините стълпове дим лениво се точат нагоре във влажния гъст въздух.

Бронзовата богиня надува тръбата си в мъглата.

БУРЯ В ПЛАНИНАТА

Юлско пладне. Слънцето прежуря.

Вървя надлъж по линията към големия железничен мост над Искъра, да търся прохлада и сянка под големите брястове там.

Тежка омара. Нагорещеният въздух влива в притеснените ми гърди струи от жар. Никакъв ветрец да поклати дръвчетата, унило растящи от двете страни на линията. Бедните им скудни сенчици не дават сянка. Цветчетата клюмнали главичките си; тревицата засъхнала и плаче за дъждец, който от цял месец не иде. Никаква птичка из въздуха, птичките спят някъде в клоновете, неподвижни, жадни за хладничък лъх.

От лявата им страна под стръмната гориста урва се вие в дълбоката си, твърде широка матка Искърът. По-голямата част от нея сега е нажежен жълтеникав пясък и речен камъняк. Водата като тъмна зелена ивица се е прибрала до отсрещния бряг, шуми монотонно и печално, сякаш и тя е петимна за прохлада от небето. По-нататък в червен набръчник селянка, надръгнала полите високо над коленете, прегазва полека реката, за да улови пътеката, що лази надлъж по нея в подножието на склона. Близо там две голи селянчета коварчета плуват и се гуркат във вълните. Те извикват завист. Искам и аз, като стигна отвъд моста, да сторя същото.

А ясното синьо небе виси горещо над главата ми; слънцето жежи; пот ме облива. Неволно се отбивам за кратка почивка под едно дръвче на слога. Сядам на топлата тревица гърбом към слънцето, което пак гори гърба ми и през клончетата на дървото, заседнал съм

чубрика и тя замирисa; една подплашена птичка шумно литна от дървото. И тук горещо, пот облива лицето ми, и тук задуха. Но трябва да се окъпя и ставам. Виждам сега, че над десния склон на планината, в небето, тъмен облак се е задал; той закрива слънцето и с това дава малко хладец. Скоро облакът порасте и една далечна глуха гръмотевица затътна някъде. Няколко освежителни капки падат на мене. Ох, как е приятно! Хладецът се увеличава и облакът бързо запокрива западната част на небосвода — капките стават по-чести и по-големи. Замирисва ми на скоро косено сено; ветрецът се усилва и внася свежест във въздуха и в гърдите ми. Внезапно мълния светна и след нея по-силна гръмотевица разпръсна планинските самотии. Ще има буря. Бързам по линията да стигна моста, да се подслоня под свода му — за къпане вече забравих. Удари дъжд, забрули ме не на шега. Той се заля като из ръкав при по-чести светкавици и гръмотевици. Черното ми кученце след мене заквича. През краткото временния си още живот, прекаран в къщи, то пръв път присъствува на такова природно явление — уплашено, то се държи със зъбите си за крачола на панталона ми. Вероятно и краката му са убити от острия чакъл. Вземам го с лява ръка, а с дясна държа чадъра и минувам по мокрите греди на моста, за да свърна от другия му край и се смъкна по пътечката, която слазя долу до подножието му. Дъждът забесня. Гръмотевиците и трескавиците не престаят.

Стигам край моста вир-вода. Отпускам Бубито и слазям, подхлъзвайки се по разкаляната пътечка при моста, следван от окъпаното малко животно. Една горчива изненада, за която не се бях сетил: мостът не даваше подслон. Над мене бяха само релсите въз гредите си и през отворите дъждът пак ме заливаше, както и отвън. Искърът, вече мътен, гневно шумеше и клокочеше край нозете ми. От дъжда той сякаш вреше. Тоя шум на вълните и дъжда и на гръмотевиците ме заглушаваше, зашеметяваше. Напуснах това негостоприемно и безполезно прибежище и потърсих подслон под един близък голям и клонест бряст. Там действително дъждът по-слабо проникваше през гъстия листак. Отдъхнах си. Но веднага сетих, че стоенето под

дърво е опасно в такова време. Една заглушителна трескавица показа, че наблизо е паднала мълния въз дърво. По-скоро да бягам! Но накъде? Сетих, че наблизо има тунел. Към тунела! Бегом изминах неголямото разстояние, което ме делеше от черната му дупка. Влазям там. Тунелът е къс и аз виждам другия му край. Няма вече дъжд; няма страх и от мълниите. Но едно студено течение ме пронизва и мокър до кожа, както съм, има опасност от лоша простуда. В тоя миг един влак изсвири и влезе от южния край и изпълни с трясък мрачното подземие. Страшното черно чудовище със светкавична бързина и с грохот наближава към мене. Опрях се до каменната стена. Уплашеното куче избяга на релсите. Отиде! Влакът профуча. Прилепен до влажния и щърб зид на тунела, аз причаках замижал да отмине чудовището, задавен от острия смраден дим. Търся да видя с ужас останките на смазаното животно. Не, Бубито стои пак на релсите здраво и читаво, само трепери от уплаха. Дребното му телце го спасило. С джавкане то дойде при мене, незнающо добре какво страшно премеждие е минало над малкия му живот.

Погледнах от тунела: дъждът вали все силен и не изглежда да престане скоро. Но над насрещния чукар, отвъд реката, по който се жълтеят уединени ниви с царевица, небето не е затулено цяло от облаци: радостни лазурни островчета се усмихват над планината. Тръгвам за жилището си, отстоящe почти на два километра оттука. Дъждът все вали, аз цапам из локвици, образували се в пътечката край линията. Студени струи течат по цялото ми тяло. Бързам да се стопля от ходът и по-скоро да се преоблека в къщи. Дъждът плющи въз чадъра ми, станал непотребен. Той прилича на една ирония в бедата ми.

Дъждът запоутихна, но пак ръсеше обилно. На един слог край линията висок селянин стои неподвижен на дъжда и гледа към срещния чукар. Той ме поздравлява.

— Добър ви път, господине. Отдека тъй?

Селяните тука винаги говорят на т и — защо сега този ми говори на в и?

— От Искъра, къпах се — отговарям шеговито.

— Виждам, виждам... Господ ви окъпал хубаво, и тебе, и твоето черно щенѐ. Хай да ви е наздраве.

— Благодарим ви, приятелю, и двамата. Ами ти какво стоиш тука на дъжда?

— А бе гледам на срещния чукар дали е валял дъжд на царевицата ми.

Аз си заминах. Ненадейно духна вятър и обърна чадъра ми наопаки.

Чух как се смееше гръмогласно селянинът.

Юли, 1920

ПО ВЪЛНИТЕ НА ЧЕРНО МОРЕ

Моторната лодка се отдели от кея на пристанището и запори мътнозелените вълни. Бързо тя се движеше навътре, полукръгът голи хълмове, що забикаляха широкия Бургаски залив; на всеки миг изменяваше очертанията си, разтваряше се, бягаше. Морето ставаше вълшебно хубаво, трептяще от разноцветното озарение на лъчите на пролетното слънце. Няколко платноходи и рибарски лодки и един италиански параход оживяваха със своите силуети пристанището. Бургас, като се отдалечаваше зад нас, добиваше спретнат и красив вид с белите си здания, обърнати към морето. Той галеше взора със своята картинност.

Белите чайки с неподвижни крила летяха над нас и диво крещяха. Приятен ветрец ни прохлаждаше и развяваше трицветното знаме на катера и воалите по шапките на дамите, седящи на задния му край. Лекото вълнение на морето, вместо прилошаване — каквото винаги се е случвало с мене при морско пътуване, докарваше, напротив, здрава наслада и ние с удоволствие впивахме поглед в снежнобелите шумящи край лодката талази.

Колко е хубаво тука Черното море, колко е величествено! Рядко българския поет го е възпял! Нашата поезия бяга от природата. За щастие, живописците ни по̀ го любят. Ето напр. сега гледам на стената в кабинета си един прелестен черноморен пейзаж от Алексиева. Никоя друга картина не ме тъй заграбва и понася духа ми в чаровните области по безкрайното и тайнственото.

Надясно едно островче, което се слива почти с брега. (То, и друго край Созопол, са единствените острови на Черно море.) Това островче е Света Анастасия. Княз Фердинанд попросил някога бургаската община да му го отстъпи, за да съгради там морски дворец по подобие на Баромайския замък в езеро Лаго Маджоре. Общината, която тогава имала за кмет грък, отказала. И сега островчето пустее с полупорутения си манастир.

Наляво от нас се точи прекрасният дълги вълнолом, а зад него, далеко на един кът в морето, се белеят новите сгради на опожарения Анхиало. Още по-далеч се мержелее на полуострова си Месемврия, чийто прелестен плаж и отсъствие на комари привличат лятно време безбройни гости. Един бъдещ наш Трувил или Биариц. . .

Морето ставаше по-широко, по-могъщо, по-вълшебно. Белите гриви на талазите, които Омир сравнява с морски овци, шареха набърченото водно равнище. Все по-често сърдити талази налитаха лодката, блъскаха се в звучните ѝ ребра и ни заливаха със студени пръски. Нататък безкрайният шир се губи някъде в кръгозора и се слива с него. Пощуряло ято чайки ни следят със своите кресливи викове, като че се сърдят, гдето нагазваме в царство, което е тяхно. Ето една переста, белопенна гневна вълна с шум ни оплисква цели. Това значеше,че и морето взе да се сърди на гостите си. Тогава катерът се запъти към вълнолома и ни пренесе там. Това извърши той чрез малка като черупка и премеждлива варка.

На самия край на вълнолома е хубавият фар. На източната му стена е залепен голям бронзов релиеф на царя Фердинанд. Той гледа гордо в хоризонта. . . Какви тежки мисли свиват сърцето!. . . Връщаме се по вълнолома в Бургас. Страшно се бият разсвирепелите талази в зида. Техните бели върхове, в които се образува дъга, прехвърлят се през нас, бухтят, реват. Тук морето сякаш е живо чудовище, безсмислено и тайнствено в яростта си. Има някаква дива поезия в тоя шум, в тоя грохот, в тоя гняв. Иска ти се да разбереш какво иска да каже. Но неговият език е непоня-

тен за нас. Слънцето вече се бе натъкнало на една от мачтите на италианския параход, когато изминахме дългия вълнолом. Морето пак широко, зелено, заляно с ослепителната светлина на залеза, се бърчеше безгласно в чудната рамка на хълмовете си.

Тая разходка дължехме на любезността на пристанищния капитан г. Попов.

В ПАЗВИТЕ НА БАЛКАНА

СТАНЦИЯ „БЪЛГАРКА"

I

Горещата вълна, която налетя столицата, прокуди и мене в планините да търся сянка и хлад. Моята цел беше да ида на Кръстец, най-високата точка по бор у-щенската линия, дето имало хотел, и се качих на влака. Из пътя обаче ми казаха, че вашия злоезичен Добриянов писал в «Мир», какво тоя хотел бил «реквизиран» от горските чиновници, а за излетачи нямало място. Хай дявол, трябваше да гоня Плачковци. Стигнах там посреднощ. След дълги скитания из мрака, доде найда хотел,и тропания по вратите и прозорците му, даде ми се от хотелджията, добрия бай Митко, едно скромно, прескромно кътче, дето да доизкарам нощта. Сутринта излазям пред хотела и с наслаждение дишам прохладния балкански въздух, а очите ми бягат по зелените гористи хълмове. Плачковци е днес курортно място. Много новички сгради се белеят, заети вече от летувачи. Тук префинено ги наричат «курортаджии», за голяма скръб на професора Тодорова-Балан. Някои пък от домовладелците са се изхитрили да ги наричат «сезонджии»! Да, нашето българско «летувач» е тъй просташко, тъй грубо!

Тук има много гости: от Варна, от Русе, от Плевен, от Търново и пр. Има доста и евреи, и гърци. Всичкият тоя свят е дошел да дири тишина и хлад. Но, уви, както всички почти наши балкански кътове и тоя кът се лишава от удобства и от онова, което цивилизацията дава, за да направи стоенето приятно. Цивилизацията

никак не е дошла на помощ на природата. Дрипавички къщи, мръснички кръчми, лоши улички, с една реч: много българско. . . Аз не устоях до вечерта в Плачковци. Младият директор на каменовъглените рудници, г. Маринов, любезно ме покани в дома си, отстоящ на няколко километра от Плачковци, в дълбочината на една усамотена и очарователна долинка. Тоя дом с една весела архитектура, наумяващ европейска вила с всички изгоди за живота, е като един вълшебен дворец, издигнат от ръката на магесник сред тая усойна и зелена планина.

И ето сега, от верандата аз се любувам на красотите, които ме забикалят. Гористи върхове, съвсем покрити с дъбови гори или тук-там прошарени с полянки и ливадки; балканският чист въздух пълни гърдите с хлад и озон; шумът на речката напява своята весела неспирна песен в долината. Далеко прахът и грохотът на софийските улици с техните ужасни автомобили и ужасна горещина. Тая прелестна долина се е наричала по-напред Гръбчево, но управлението на мините заменило това лошо име с «Българка», и добре сторило.

Наляво в подножието на южното гористо бърдо се трупат постройки и инсталации за нуждите на мините. Те образуват почти едно градче и с деятелния живот, който кипи в тях, придават питомност на това отстранено място, говорят ти за живия човешки труд, който се е заел да изтръгне из недрата на нашата Стара планина богатствата, лежали там през векове, незнайни от никого.

Самите каменовъглени рудници, които са три — Калпазово, Принц Борис и Бъдеще, са по ребрата на южния горист склон. Близостта на железницата е голямо улеснение за тях. С това се обяснява настойчивостта на покойния Д. Петков, като министър, да мине линията през тоя балкан, в който образува прочутите «осморки» и открива за погледа най-възхитителните планински панорами, каквито пръв път видях от прозорците на вагона.

13 август 1921

II

Но тия странни завои на железницата и тия планински панорами аз не ги видях на идването дотук, понеже пътувах нощем. Любувах им се при излета, който направих преди три дни до Кръстец с доста голяма дружина от тукашни и търновски семейства.

Другаде у нас, та и в Европа, железниците минуват планините по речните долини изобщо; тук железницата върви по висините и по билата, та просторите, които обхваща погледа, са широки и феерично хубави. След всеки минат тунел — нова панорама пред тебе: чуки, върхове, долове дълбоки, склонове разкошни, по които китни тъмнозелени гори и спретнати селца красиво се катерят. Боже, колко е хубаво! Завоите на линията ви изкачват все по-високо и по-високо, вие ги виждате под себе си и често се повръщате назад, за да изскокнете след някой нов тунел на нова височина, отдето погледът се опива от нови красоти и величия на природата. Тоя витлообразен вървеж на железницата на картата се очертава с чудати осморки, сякаш инженерите на линията, тласкани от прищевките на фантазията, са искали да зачудят със своето изкуство и творчески полет. Хубаво, хубаво! Който иска да види Стара планина като на длан пред себе си, нека пропътува по тая необикновено красива линия, впечатленията му от гледките ще останат неизличими в душата му.

След един час нещо ние сме на станцията Кръстец. Няколкостотин крачки наляво е хотелът, сред разкошни гори. Сядаме край бистра рекичка, облъхвани от благодатен планински хладец, и там обядваме. Очарование; шумни весели глъчки, смехове, песни. . . В кръчмата на хотела дружини весели гости служащи на мините, българи и руси. Чуваме декламации български, песни руски и тропота на казачока. О мили руски братя, изгонени от отечеството си и нашли гостоприемство и работа у нас, как сте ни симпатични. Вие всичко сте изгубили, останала ви е само руската душа, тая волна, велика и несломима в нещастието душа. Как е вярна фразата: «широкая русская натура!»

Следният ден правя с трима приятели разходка във файтон до Трявна, отстояща десетина километри на

север в дълбочините на балкана. Градче спретнато, тихо, с калдъръмлии улици и с двукатни приветни, със запазената си българска архитектура къщици. Сядаме в една градинка, дето ни посещават неколцина души от местната интелигенция, и прекарваме в приятни разговори един час, после излизаме за някои посещения, поканени от неколцина граждани. Тихи и широки дворове тук, много зеленини в тях, овошки, градини, цветя. Навсякъде радушно усмихнати лица, сладка от ягоди и сливовица, тука особено забележителна. И от всяка къща излизаме доволни с букет в ръце. В дома на Даскалов се любувахме на чудните резбарски работи по потоните ѝ. Там добиваш представа за изящния и тънък вкус на българския майстор-резбар. Имало е изкуство у нас и в ония времена. Добре, че е запазена тая къща с артистическите си паметници. На вратнята на една къща пише: «Тук се е родил Ангел Кънчев». Издига се паметник на мегданя на знаменития капитан Никола и на падналите поборници. Трявна се гордее с тия герои. Гордее се тя и с друг един исторически паметник: къщата на Петка Р. Славейков. Посетихме я. Прие ни твърде радушно внуката на поета в ниската стаичка, дето той е писал първите си произведения като скромен и непознат още даскал. Много мисли налитаха душата тук. Оттук, от тая стаичка, е излязъл човекът, който изпълни с името си цяла епоха от нашия исторически живот! Тука диша миналото на България, ние се чувствуваме в една драга, интимна атмосфера на родното, на българското. . .

Утре тъкмя да посетя Габрово, друг по много причини мил на българското сърце балкански град.

14 август 1921

III

За Габрово оттука се пътува с влака, но аз се възползувах от един случайно отиващ файтон за там и в другарство с директора на мината и госпожата му, преходихме по шосе двайсетинакилометровото разстояние.

Тоя друм е твърде живописен. Минуваше през хаотично разхвърляни могили, склонове, долове, повечето покрити с разкошна растителност. Лесове от дъб,

букове, брястове, габър. Габърът тука преобладава и той е дал името си на Габрово.

Планината е насипана с покрити с плочи селца, весело белеещи се със своите варосани стени, сред пищната зеленина. Повечето от селцата на северния склон по Стара планина носят имената на първите си заселители: Стойновци, Енчовци, Радевци, Плачковци и пр. Някои пък носят чудати имена: Торболъжите, Дупините, Гъзуряне, Сърбогъзица и други подобни нецензурни названия. Това свидетелствува за известна нотка от шеговитост и гасконщина в характера на тукашните селяни.

И какво изобилие от гори! Преди две недели пътувах и из Тетевенския балкан — и там гори, гори безкрайни, обличащи далеко на север склоновете, долините и върховете балкански. Много красоти имат северните разклонения на Стара планина. На всяка минута погледът се опиянява от разкошните картини и ти неволно си казваш: «Та това е Швейцария, та това е земен рай!»

Навред зелено: лесове,
гори, гори до кръгозора,
велени чуки, долове,
в зеленина потъва взора.

В зелено къпят се очите,
в зелено къпе се душата.
Смарагдени са планините,
и сенките, и светлината.

Зелени красоти, омая!
Кипи живот във сила мощна,
вред рай зелен! О, вред все тая
природа царствено разкошна!

Пътят се състои от безчислени завои, чрез които се издига до един връх и после пак с такива завои се спуща на запад, винаги придружен от тихошумяща рекичка, виеща се из сенчестите живописни долини. Когато се озовахме на върха, ние извикнахме от възторг. Пред нас се откри чудесна картина на юг. В кръ-

гозора се издигаше главната верига на Стара планина с грамадните си чалове. Видях Юмрукчал, Марагидик, височините над Карлово, моята Амбарица над Сопот — всичко величаво гордо, мило... Простори безкрайни. Панорами възхитителни!

А оттам насам — гори, долини, красоти неизказани. Госпожата в екстаз издекламирва:

Хубава си, земньо, и благословена,
кат градина красна, кат жена засмена!

Това шосе обаче е пусто — железницата му отне пътниците. Никъде не срещнахме друга кола, нито пътници. Дневната жега, това лято особено голяма, и тук се почувствува. Спряхме под един клонест габър да починем, ние и конете, под сянката му. Тук ни застигнаха две селянки на средня възраст, натоварени едната с дете, другата с торба със зеленчуци. Разговаряме се за сушата. Едната я обясни с божието наказание, в селото вече мнозина не пазят поста! Другата, твърде бедно облечена също, ни каза, между другото, че имала в Стара Загора дъщеря, която следвала в педагогическия курс, и въздъхна, че на месец трябвало да ѝ се праща за живене хилядо лева. «Баща ѝ се сърди, прибави тя, но какво да се прави? Чедо ни е, трябва да му дадем нещо.» Два разни мирогледа у тия селянки, две различни селски психики. Те бяха предмет на нашите по-нататъшни разговори за нашия селски народ.

IV

Но ето ни влазяме в Габрово от изток. Големи сгради, високи комини на двайсетина фабрики. Това е българският Манчестер. По хубава алея — Априловски булевард — спираме в хотел «Бузлуджа», който е край града, хубаво здание с широки градини. Отидохме с файтона из града.

Колелата трещят ужасно по постланите със старовременен калдъръм тесни улици. Пред кафенетата седят купове граждани. Нашето появяване възбужда любопитството им. Много добри магазини и много

движение. Чувствува се тук културност и добре развит икономически живот. Габрово брои много милионери — фабриканти на платове и други индустриални произведения. Видях едно красиво величествено здание. Казаха ми, че това било читалището, но за жалост още недовършено. В града на Априлов винаги е имало и духовен живот. Гимназията му цъфтеше и в турско време. Населението му е будно и предприемчиво.

На връщане в хотела бях поканен от гимназиалните учители да ме разведат из града и запознаят с неговите забележителности. Поради умора отказах и съжалявам за това: бих могъл да кажа много любопитни неща за тоя интересен град.

V

В Гръбчево («Българка») престоях още три деня, обиколен с внимание от гостолюбивите домакини, както и през цялото мое двенеделно пребивание. То бе изпълнено с приятности при обществото на останалите минни чиновници, повечето семейни. Тук младежи образовани и приветливи, които ме почетоха и с една весела вечеря на полянката при вълшебното лунно осветление.

Сушата и жегата в малко дни напъстриха със златистия цвят на есента зелените лесове наоколо и това хвърляше известна меланхолия в цветущите до завчера долини. Следобедните часове прекарвах в стаята си в прочитане, между другите, и преводни романчета. Господи, тия преводи, благодарение на войната и алчността на спекулацията, наводниха до застрашителен размер нашия книжен пазар! Това е цял поток от повести и романи, повечето непотребни нам и лошо преведени. Те задавиха, заглушиха оригиналната ни книжнина. Но какво да се прави: когато господ дава, не пита чий си син...

Заваля най-после дъжд и прохлади въздуха. Прохлади го и го изстуди. Далеката още зима ни прати първите си студенки лъхове в тоя балкан и ми напомни, че е време да се върна в София. Тръгнах си по същия път, из който дойдох, но денем, та можах да се нагледам на Балкана от Кръстец до Казанлъшката

долина. И тук тъй хубав, хубав! Очите ми бяха напълнени със зеленина и гърдите с благодатния чист въздух на балкана. Отпочиналите в обятията на планинската природа нерви укрепнаха и чувство на нова сила и младост изпълняше душата. Прелестна е и тая Казанлъшка — розова долина. Средна гора далеко на юг се чернееше в синия кръгозор. Минахме и нея, за да нагазим в благословеното Старозагорско поле, безкрайно и пожелтяло от поженатите нивя и грамади снопове по тях. По станциите купувахме грозде и плодове, за да се разхладяваме. Пътуването беше особено приятно. Една софийска учителка в купето ми, дама твърде интелигентна и твърде речовита — но как речовита! — направи с непрекъснатото си сладкодумство да не усетя пътя и горещината.

Влакът беше натъпкан с пътници от Северна България, отиващи, както и аз, за София, и при Стара Загора трябваше да продължим пътя си по бургаския влак, който е в свръзка с нашия. Но когато стигнахме на Старозагорската гара, узнахме учудено, че бургаският влак заминал преди десетина минути! Не благоволил да ни почака! За какъв дявол е бързал бай Ганю? Тая ориенталщина извика общо възмущение, но стотините пътници се принудиха да идат и нощуват в хотелите на Стара Загора. Аз впрочем найдох топло гостоприемство у сродници. Добре е, който трябва, да опне ухото на нетърпеливия началник на бургаския влак.

НЕПУБЛИКУВАНИ ПРИЖИВЕ ПЪТЕПИСИ

ЕДНО БАЛКАНСКО СЕЛО

(БЕГЛИ ВПЕЧАТЛЕНИЯ)

Църквата, или по-добре — църквицата на Елисейна стои извън селото на една скала. Тя е ново, бяло, спретнато здание със закръглени ъгли и с пак такова кубе. Като за украса запасват я няколко червени обръча от тувли, нарочно незамазани с вар. Когато идеш с железницата откъм София, тя прави приятно впечатление, откроявайки се живописно в зеления фон на гористите урви; на пръв поглед я зимаш за малък дворец или за замък, издигнат в тоя див дол от ня кой вълшебник.

Отдолу Искър се вие под скалата — със своя вечен шум, като че иска с него да приспи и тъй винаги спящата църква. Защото нашите селяни изобщо не ходят на църква, с изключение на дните, когато ги кръщават или венчават, или опяват. Това отсъствие на благочестие бие в очи, и тук, и навсякъде. Религията на нашия селски народ е чисто обрядна религия. Той гради църкви, защото е християнин, за да не бъде селото му без църква. Той проявява интерес към вярата само когато трябва да я защищава от опасност или от посегателства. Тогава се буди у него религиозното чувство. Опитайте се да усвоите нещо църковно, или предмет, или имот, или попа да вземете, тогава селянинът става лъв: не дава! Той се бори, той се озверява от внезапен фанатизъм, той може да убие. Пазете се!

БЕЛЕЖКИ

СЪКРАЩЕНИЯ

БИВ — Библиотека «Иван Вазов». № I—121. Под редакцията на д-р Борис Вазов. София, Книгоиздателство «Факел», 1926—1941.

БСб — Българска сбирка. Списание за книжнина и обществени знания. Под редакцията на С. С. Бобчев. Пловдив, г. I—VI, ян. 1894 — дек. 1899; София, г. VII—XXI, ян. 1900 — дек. 1915.

Д — Денница. Месечно литературно списание. Издава книжарницата на Ив. Б. Касъров. Редактор Ив. Вазов. София, г. I—II, ян. 1890 — дек. 1891.

ДП — Духовна пробуда. Религиозно-обществено списание. Урежда се от редакционен комитет при близкото участие на И. Вазов, К. Величков, Ст. Михайловски и руския свещеник Гр. Петров. Издател-стопанин Петко Беловеждов. Пловдив, г. I—IV, март 1906 — дек. 1910.

З — Зора. Месечно литературно списание. Под редакцията на Иван Вазов. Пловдив, г. I, март — август 1885, кн. 1—6.

ИБП — И. В а з о в. Из бележника на поета. (Откъслеци от природата и живота). София, Книгоиздателство «Победа». 24 октомври 1920. 96 стр.

Л — Летописи. Списание за политика, литература и наука. Директор К. Величков. Редактор В. Т. Велчев. София, г. I—V, ноем. 1899 — ян. 1905.

М — в. Мир. Орган на Народната партия. София, г. I—L, септ. 1894 — дек. 1944.

Н — Наука. Периодическо списание. Издание на научно-книжовното дружество в Пловдив. Редактори: Ив. Вазов, К. Величков, С. С. Бобчев, Ив. Салабашев и П. Наботков. Пловдив, г. I—III, апр. 1881 — дек. 1884.

Нап — Напред. Независим вестник за политика и литература. Дир. Н. Георгиев, ред. Ст. Михайловски. София, г. I—III, юни 1919 — ноември 1921.

ПР — Съчинения на Ивана Вазов. Повести и разкази. София, г. I, 1891; г. II, 1892; г. III, 1893.

ПР — II изд. — Съчинения на Ивана Вазова. Повести и разкази, г. I (второ издание). София, 1893.

ПС — И. Вазов. Пъстър свят. Разкази, спомени, драски, пътни впечатления. София, Книжарница на Хр. Олчев, 1902.

ПСС — Пълно събрание на съчиненията на Ивана Вазов, т. I—VIII. София, Книгоиздателство на Ал. Паскалев и с-ие, 1911—1918.

С — И. Вазов. Съчинения, т. I—XXVIII. София, Книгоиздателство на Ал. Паскалев, 1921—1922 (т. I—III са излезли под заглавието Пълно събрание на съчиненията).

Главното съдържание на тоя том представят пътеписите, посветени на България. В тях проличава непрекъснатият интерес на Вазов към българската природа, която той дълбоко обича и от която горещо се възхищава. Поместените тук творби са резултат от многобройни, постоянни пътувания из страната. Отделни краища от нашата родина Вазов е посещавал многократно; на някои от тях е посветил по няколко пътеписа (Рила, Родопите, Витоша, Искърския пролом, Костенец и др.). Той е давал израз на впечатленията си под различни форми: в пътеписи, в стихове, в описания на природата, в романите, повестите и разказите си.

Тук са намерили място и няколко пътни описания на чужди страни — резултат на пътуванията на Вазов в чужбина: «Пилат», «При брега на Дъмбовица», «Един ден в сръбската столица» и «България при Босфора». Като се изключи големият му пътепис за Русия, поместен в предходния том на настоящото издание, Вазов е писал малко пътеписи за чужбина — неговият интерес е бил насочен към българската земя и природа; от честите му задгранични пътувания са останали само няколко пътеписа. Той е посещавал например няколко пъти Париж и е замислял да възпроизведе впечатленията си в отделен пътепис, но не е осъществил намерението си.

В първата част на тома са поместени пътеписите, които Вазов е събрал под наслов «Живописна България» в т. XVII от последното издание на своите съчинения. Тези тридесет и осем пътеписа са създадени между 1882 и 1920 г. Повечето от тях са били своевременно публикувани: във вестниците «Мир» и «Напред», в списанията «Наука», «Зора», «Денница», «Българска сбирка» «Славянски глас», «Надежда», «Летописи» и «Духовна пробуда», в «Юбилеен сборник на «Славянска беседа» от 1905 г. Една част от Вазовите пътеписи обаче са обнародвани за пръв път в т. XVII от неговите съчинения, който излиза в края на 1921 г. — вече след смъртта на автора.

По всичко личи, че подреждайки своите пътеписи в края на живота си във връзка с предприетото от Ал. Паскалев издание на съчиненията му, Вазов се е ръководил от един по-ранен план за подготовка на обширно съчинение, посветено на България. Този интересен план, останал за съжаление неосъществен, се намира в музея «Иван Вазов» в София (инв. № 720, л. 1—3). Той бе публикуван за пръв път от М. Арнаудов в бележките към т. 10 от издадените под негова редакция Събрани съчинения на Вазов, София, Хемус, 1945, стр. 484—485. Ето текста на тоя план:

НАШАТА РОДИНА

I

Общ преглед на българското отечество и частно — на царство България

II

Живописна България

Описания: Витоша, Софийската котловина, Рила, Родопите, Търново, Преслав, Долината на Тунджа, Стара планина, Ком и пр.

За тая цел ще се използуват непечатаните още описания, назначени за «Отечество», както и описанията, влезли в моите томове с разкази. Всичко това със съкращения, изменения и допълнения — водейки се по съчиненията на Иречека.

Описанията да бъдат спъстрени с мои по-добри дескриптивно-лирически стихотворения на съответните места.

III

Поглед на историческото минало

IV

Културна България

Друг вариант на същия план гласи:

I

Живописна България

II

Културна България

1. Общ поглед на българското отечество и частно — на царство България — в поетическа форма.
2. Витоша и София [*поправено*: Витоша и Софийската котловина]
3. Рила
4. Родопите
5. Търново
6. Преслав
7. Долината на Тунджа
8. Стара планина (глед. Мочура и ново описание, размесен с историч. спомени), също и Един кът от Стара планина.
9. Ком (описание в Нова земя и стихотворение в Гусла).

М. Арнаудов смята, че планът за това съчинение е възникнал по време на Първата световна война, навярно към 1917 г., във връзка със сътрудничеството на Вазов във военното списание «Отечество». Според нас замисълът на Вазов следва да се отнесе към една по-ранна дата, тъй като той е свързан не със сътрудничеството му в списание «Отечество», което излиза между 1914 и 1918 г., а с неговото обещание пред комитета «Българско отечество», за което сам Вазов съобщава следното: «Преди години комитетът «Българското отечество» бе решил да ме натовари да дам за изданието му под същото име описания на някои живописни или забележителни местности в България. Между тях беше и Велико Търново. Аз приех с готовност предложението. Даваше ми се случай да пиша за чудната българска природа, която тъй обичах и обичам. . . Това беше през септември 1902 година» (вж. т. 10 от настоящото издание, стр. 346).

Предположението за една по-ранна датировка на поме-

стения по-горе план се потвърждава и от запазените в архива на писателя ръкописни и машинописни текстове на една част от пътеписите (Научен архив на Българската академия на науките, ф. 112, оп. 1, а. е. 676, л. 1 а — 120 б). Това са всъщност две тетрадки, формат осмина, сшити от листове за заявление. Първата тетрадка (л. 1 а — 51 б; отделно л. 52 а — 59 б) съдържа преписи на Вазови пътеписи, главно с чужд почерк, но с множество поправки и добавки от ръката на автора. На външната първа страница тя носи заглавие «Описания»; тук е означено от самия Вазов съдържанието на тетрадката: 1. Витоша; 2. Софийска долина; 3. Рила; 4. Родопите; 5. Из Стара планина; 6. Старо Търново; 7. Погановский манастир; 8. Великий Преслав. Втората тетрадка (л. 60—120 б) съдържа преписи на пищеща машина, допълнени и коригирани от самия Вазов. На външната първа страница тя има надпис от ръката на Вазов: «За Българско отечество»; тук авторът е означил и съдържанието на тетрадката, като изрично е посочил и реда на пътеписите: I. Витоша; II. Софийска долина; III. Рила; IV. Родопите; V. Самотните на Стара планина; VI. Старото Търново; VII. Преслав; VIII. Погановски манастир; IX. Искърски пролом; X. Варна и Черно море; XI. Юмрючал; XII. Богдан (Средня гора); XIII. Една родопска усоя; XIV. Мусала и изворите на Марица; XV. Долината на Тунджа. От една дата, поставена собственоръчно от Вазов под текста на пътеписа «Софийска долина», се вижда, че преписът на пищеща машина е бил направен не по-рано от 1905 г. Като се вземе пред вид обстоятелството, че тук са включени няколко произведения, писани и публикувани през 1905 г., следва да се приеме, че Вазов е работил най-активно над замисления цикъл от пътеписи между 1902 и 1905 година.

Както вече отбелязахме, по едни или други причини интересният замисъл е останал неосъществен и Вазов се връща към него едва в края на живота си — във връзка с предприетото от книгоиздателя Ал. Паскалев издание на съчиненията му. Съществуват известни съмнения дали писателят е успял да прегледа и коригира целия XVII том от това издание, тъй като тук са допуснати някои повторения в пътеписите за Търново и освен това след отделни произведения («До Радомир» и «Ерусалимите на българската признателност») са означени списанията, в които те са били първоначално обнародвани — нещо, което Вазов никога не прави. Участието му в подготовката на този том обаче е безспорно. Следвайки в най-общи линии начертания преди години план, той значително разширява своя първоначален замисъл,

като включва редица нови пътеписи. Същевременно Вазов подлага на сериозна стилно-езикова и композиционна преработка повечето произведения (особено тези от тях, които дотогава не са били публикувани). Тия промени още веднъж свидетелствуват за непрестанната грижа на Вазов да усъвършенствува своите творби. Никъде в последното издание на неговите съчинения поправките не са така многобройни и толкова съществени, както в пътеписите му. Тези поправки ни убеждават, че дори в залеза на своя живот писателят продължава с необикновено усърдие трудната работа на словото, стремейки се неизменно към най-точната дума, към най-съвършения израз на мисълта или на чувството. В това отношение неговият опит е извънредно поучителен.

Трябва да се отбележи също, че освен многобройните поправки, които се отразяват непосредствено на художественото съдържание на творбите и които ние посочваме изчерпателно като варианти, Вазов — ръководен от стремежа да се придържа към установилите се или установяващите се норми на книжовния език — е извършил значителна работа за осъвременяване на езика и правописа. Тук се проявяват същите тенденции, които бяха вече очертани при характеристиката на измененията в последното издание на Вазовите повести и разкази (вж. бележките към т. 6, стр. 448—449, и т. 9, стр. 427—428). По принцип тези поправки не се посочват като варианти.

Във втората част на тома са поместени пътеписите на Вазов, писани и обнародвани между 1890 и 1921 г., но по едни или други причини не намерили място в т. XVII на Вазовите съчинения. Повечето от тях са обнародвани еднократно във вестниците «Мир» и «Напред» и в списанията «Денница», «Българска сбирка», «Мисъл» и «Духовна пробуда»; само два пътеписа са печатани повторно — в третия том на Вазовия сборник «Повести и разкази», издаден през 1893 г. На края е поместен незавършеният и непубликуван приживе на автора пътепис «Едно балканско село». Тези пътеписи в по-голямата си част са били издирени и събрани за пръв път от М. Арнаудов в т. X и XI на редактираното от него издание на Вазовите събрани съчинения; четири пътеписа са поместени преди това от Б. Вазов «Библиотека «Иван Вазов» (вж. бележките към отделните пътеписи).

С няколко само изключения всички тези творби са посветени също на България и се свързват в тематично и идейно отношение с пътеписите от първия дял на тома. Тук обаче ние предпочетохме да се придържаме към хронологичния принцип в

подредбата им, основавайки се на авторските дати под текста или на датите на първите им публикации. При печатането им сме се стремили да запазим характерните особености на Вазовия език от ранния период на неговото творчество, без да вземаме пред вид всички онези промени, които писателят би внесъл в съответствие с еволюцията на своите езикови разбирания и навици, ако бе събрал в отделна книга тези пътеписи или ако бе ги включил в последното издание на своите съчинения.

ВИСИНИТЕ

(Стр. 9)

Произведението е публикувано за пръв път в «Юбилеен сборник на «Славянска беседа», 1880—1905», София, 1905, стр. 67—68. Почти без изменения е включено в *ПСС*, т. 6, откъдето е препечатано само с някои правописни поправки в *С*.

Печата се по текста от *С*.

Варианти в «Юбилеен сборник» на «Славянска беседа»

Стр. 9, р. 14: Тук-таме /Тук-там*
Стр. 10, р. 15: 1900 / *липсва**

ВИТОША

(Стр. 11)

Пътеписът е публикуван за пръв път в *С*, т. 17, стр. 4—8. Между ръкописите на Вазов, съхранявани в Научния архив на Българската академия на науките, е запазен авторизиран препис от чужда ръка (ф. 112, а. е. 676, л. 2 а — 5 б; условно — *АП*); там се намира също и авторизиран машинописен текст (л. 61 а — 63 а; условно — *АМ*).

Печата се по текста от *С* със следните поправки:
Стр. 11, р. 5: «Сиера Невада» вм. «Сиера» (по *АП*).
Стр. 11, р. 26: «дива красота» вм. «дава красота» (по *АП*).
Стр. 13, р. 9—10: «пухови» вм. «пухове» (по *АП* и *АМ*).

По всяка вероятност произведението е било написано около 1905 г., когато Вазов усилено работи над цикъла пътеписи под наслов «Живописна България».

Варианти в *АП, АМ*

Стр. 11, р. 1: *след заглавието в АП и АМ като мото е цитирано Вазовото стихотворение «На Черни връх» (вж. т. 3, стр. 125) с някои поправки в текста.* * р. 2—3: *след* от върха ѝ *в АП зачертано*: пред захласнатия поглед на планинския излетач * р. 25: печата на / печат на *(АП)* * р. 26: *след* Софийска равнина *в АП зачертано*: тя придава тая гордост на софийския небосклон * р. 27: *след* нашата столица *в АП и АМ на нов ред стои*:

Погледнете я. От Искърския пролом на изток, от хълмовете на Плана, тя зафаща постепенно, но решително и гордо да се издига към запад, с една наклонна права и гладка линия, додето се завършва със страшно изрязаните скалаци на Резновете, настръхнали и начумерени над пропасти, забили зъбери в небесата. Зад тия зъбери окото съглежда в кръгозора една скалиста могила, която уединено се къпе в лазура. Това е Черни връх, най-високата точка на планината. От Резновете вече линията на гребена отива почти хоризонтално с едно малко пречупване, до друга скалиста чука, Камен дел, която стърчи между Драгалевци и Бояна; оттам гребенът (*в АП първоначално*: гърбът) на планината пак зафаща да се спуща леко наклонен (*в АП зачертано*: по-гладко, право,) към пролома на Владайската река. Витоша по тоя начин, гледана от София, наумява долнята половина на една разлата пирамида, на която горнята половина е отсечена. Странната симетрия нейна подсеща за нещо, въз което сякаш е работила пресметлива и разумна ръка на геометър или художник, по някоя причина неуспяла да доизкара до върха делото си.

Стр. 11, р. 28: Каква живописност / Но каква живописност *(АП, АМ)* *

Стр. 12, р. 1: зелени плещи / зелени поли и плещи *(АП; поправено както в текста)* * р. 5: със златните лучи / със златните си лучи *(АП, АМ)* * р. 16: *след* Тя се белее *в АП зачертано:* заслепително * р. 25: през рунтавата мантия / през зелената и рунтава мантия *(АП; поправено както в текста)* * р. 39: щърбата си пирамида / зъбатата си пирамида *(АП; поправено както в текста)* *

Стр. 13, 10: вълни пъплят / вълни тихо пъплят *(АП, АМ)* *

Стр. 14, р. 8: гостолюбива домакиня / гостолюбива домакинка *(АП, АМ)* * р. 10: се закатерят / се закатерват *(АП, АМ)* * р. 10: *след* по хълбоците ѝ *в АП зачертано:* от Бистрица,

от Драгалевския манастир, от Бояна, от Княжево, от Владая — кичести села в зелените ѝ поли с кристални названия * р. 10—11: запъплят те редом по козите пътеки / запъплюват те радостно из кози пътеки *(АП);* запъплюват те радостно по кози пътеки *(АМ)* * р. 11—12: за да отидат / за да идат *(АП, АМ)* * р. 13: този хубав / тоя хубав *(АП, АМ)* * р. 23: сега са стократно / сега стократно *(АП, АМ)* * р. 25—26: панорами феерически / панорами вълшебни, феерически *(АП)* * р. 32: Мусала / Мургаш *(АП; поправено както в текста)* * р. 35—36: Граховското поле / Граховско поле *(АП, АМ)* * р. 37: видове омайни / широве омайни *(АП)* * р. 41: класическа / планинска *(АП; поправено както в текста)* *

Стр. 11. *Каниц, който ∞ сравнява нашата планина с испанската Сиера Невада*: Каниц — Феликс Каниц (1827—1904), известен унгарски учен, етнограф, художник, географ и пътешественик, автор на тритомното съчинение «Дунавска България и Балканът» (Лайпциг, 1875—1879; том I е преведен на български през 1932 г. от д-р Т. Иванов). За Каниц вж.: Ст. Романски, България в образите на Феликс Каниц. София, 1939; П. Динеков, Към въпроса за отношението на българите към делото на Феликс Каниц, Списание на БАН, кн. 63, 1942, стр. 117—137; Сиера Невада — планина в Южна Испания, втора по височина в Европа с най-висок връх Муласен (3478 м).

ВОДОПАДЪТ

(Стр. 15)

Пътеписът е обнародван първоначално в *Нап*, г. I, бр. 265 от 7 май 1920 г. След това е поместен с известни поправки в сборника *ИБП*, откъдето е препечатан с малки промени в *С*.

Печата се по текста от *С*.

Варианти *Нап, ИБП*

Стр. 15, р. 2: Из недрата / В недрата *(Нап)* * р. 18—19: На едно място ∞ макар и кратък. . . / *в Нап липсва* *

Стр. 16, р. 9: друг свят / други свят *(Нап, ИБП)* * р. 25: и от пяна / от пяна *(Нап)* * р. 29: който ми декламираше / които ми декламираше *(Н)* * р. 32: С висот четиремя столбами / *в Нап липсва* *

Стр. 17, р. 10: отстъпва място / отстъпа място *(Нап, ИБП)* *

Стр. 19, р. 14: на днешните дни / в днешните дни *(Нап, ИБП)* *

Стр. 16. *Державиновия «Водопад»* — Г. Р. Державин (1743—1816), известен руски поет от втората половина на XVIII в. Стихотворението му «Водопад» вж. в книгата: Г. Р. Державин. Стихотворения. Ленинград, 1957, стр. 178. Цитираният втори стих в оригинала гласи: «С высот четыремя скалами».

Стр. 16. . . . *моя учител Партений Белчев* — вж. т. 10, стр. 458—459.

Стр. 17. *Едно време аз писах ∞ като същи чужденци* — Вазов има пред вид своето стихотворение «Отечество любезно как хубаво си ти», написано през 1882 г. (вж. т. 2, стр. 105—106).

Стр. 18. . . . *песента от «Царицата на чардаша»: «Жените, момите от кой да е шантан. . .»* — вж. т. 10, стр. 541.

Стр. 18. *Мърквичка* — вж. т. 10, стр. 602.

Стр. 18. *Остров Уайт* — намира се край южните брегове на Великобритания, на пролива Ламанш; известен е като летовищно място.

Стр. 18. *Фюникюлер* — високопланинска въжена железница.

Стр. 18. *Албионски синове* — от Албион, старинно название на Англия; англичани.

Стр. 19. *Une grande gloire* (фр.) — велика слава.

Стр. 19. *Булевард «Цар Освободител»* — днешният булевард «Руски» в София.

Стр. 19. *Дриада* (мит.) — според гръцката митология горска нимфа, самодива.

Стр. 19. *Фавн* (мит.) — според римската митология бог на горите и полята.

СОФИЙСКАТА ДОЛИНА

(Стр. 20)

Пътеписът е напечатан за пръв път в *С*, т. 17, стр. 13—17. В архива на писателя, съхраняван в Научния архив на Българската академия на науките, е запазен авторизиран препис от чужда ръка (ф. 112, оп. 1, а. е. 676, л. 6 а — 8 а; условно — *АП*); там се намира също и авторизиран машинописен текст, л. 63 б — 65 б; условно — *АМ*).

Печата се по текста от *С* със следните поправки:

Стр. 21, р. 6: «названия» вм. «название» (по *АП* и *АМ*).

Стр. 21, р. 25: «с дърволяка» вм. «с дърволяк» (по *АП*).

Стр. 21, р. 36: «сгушено» вм. «сгушен» (по *АП* и *АМ*).

Стр. 21, р. 39: «склон» вм. «клон» (по *АП* и *АМ*).

Този пътепис е бил включен в замисления цикъл «Живописна България», над който Вазов усилено е работил през първите години на века. Според саморъчно написаната от Вазов дата под текста в *АМ* той е бил написан през 1905 г.

Варианти в *АП, АМ*

Стр. 20, р. 1: *след заглавието в АП и АМ е поместена първата строфа на Вазовото стихотворение «Отечество любезно, как хубаво си ти» (вж. т. 2, стр. 105—106), поставено като мото; при цитирането Вазов е направил няколко поправки в текста;* р. 7: като са давали / които са давали *(АП, АМ)* * р. 13—14: с ниви, ливади / с ниви, ливадяци *(АП)* * р. 21: дълбал матката си / дълбаял матката си *(АП, АМ)* * р. 21: *след* матката си *в АП зачертано:* през течението на безбройни векове * р. 25: На тази / На тая *(АП, АМ)* * р. 28: А тая гледка е / А тая е гледка *(АП, АМ)* * р. 30—31: и кръгозорите му / и на кръгозорите му *(АП, АМ)* *

Стр. 21, р. 1: повече живописност / повече прелестна картинност *(АП; поправено както в текста)* * р. 1: Венецът от планини / Венецът планини *(АП, АМ)* * р. 2: е по-тесен и по-закръглен / е по-закръглен и пълен, и по-тесен *(АП, АМ)* * р. 3: тия върволици / тая върволица *(АП, АМ)* * р. 4: по строеж / по направа *(АП, АМ)* * р. 6: Ком / *в АП, АМ липсва* * р. 8: които се вълнуват / които с телата си и с разклоненията си се вълнуват *(АП, АМ)* * р. 14: лъщи и лъкатуши / лъщи и синее *(АП; поправено както в текста)* * р. 16—17: из тясната Урвичка клисура / из тясната и тъмна клисура *(АП; поправено както в текста)* * р. 17: потисната от склоновете на Плана / потисната от високите надвиснали склонове на Плана *(АП; поправено както в текста)* * р. 20: вие се, син / лъкатушен, син *(АП; поправено както в текста)* * р. 30: по гънките на / по гъвките на *(АП, АМ)* * р. 30: *след* полите им *в АП зачертано:* и в краищата на проломите, из които излазят Искър и Владайската река * р. 37: там, дето Искър / там, дето Искъра *(АП, АМ)* * р. 38: пълни с шум / пълни с шума *(АП, АМ)* * р. 39: почернял от / цял почернял от *(АП, АМ)* * р. 39—40: се крепи Кокалянския манастир / се крепи манастиря *(АП)* * р. 41: на гости / на

поклонение *(АП, АМ)* * р. 41—42: срещу него, пак през реката, стърчи канаристия рът Урвич / отсам селото стърчи ридът Урвич *(АП; поправено както в АМ);* срещу него през реката стърчи ридът Урвич *(АМ)* *

Стр. 22, р. 2—3: На запад от Панчарево селото Бейлер чифлик (Цар Симеоново) / На запад от Панчарево в един дол на Витоша се гуши Бистрица, после Симеоново *(АП, АМ)* * р. 4: със стария манастир / със стария си манастир *(АП, АМ)* * р. 21: пролет, лятос и есен / пролет, лятос и есенес *(АП, АМ)* * р. 24—25: Горна баня, залепено / Горна баня село, живописно залепено *(АП, АМ)* * р. 36: *след* меланхолия и свежест *в АП зачертано*: Селцата се нижат и в полите на сложната и гола Вискер и под Драгоманските бърда * р. 37: на север от Витоша се красува / на север от Витоша, въз едно леко вълнение на долината, се красува *(АП, АМ)* * р. 38: *след* Красиво се белее *в АП зачертано:* и червенее * р. 38: сред равнината / сред широката равнина *(АП, АМ)* * р. 39: големи здания / големи държавни здания *(АП, АМ)* * р. 40—41: стърчащи гордо над другите къщи / стърчащи горделиво над хилядите нови къщя *(АП, АМ)* * р. 41: *след* другите къщи *в АП и АМ стои следният пасаж:* Най-удрят в очи Двореца, на който се развява българското народно знаме, древнята полуразрушена черква «Св. София», величав и мрачен скелет на миналите векове, до която скоро ще се издигне със своето монументално величие и хубост градящата се сега черква «Св. Александър Невски» — паметник за Освобождението; Народното събрание, Държавната печатница, горделивият *(в АП първоначално:* широкия) меден купол на Народния театър, куполите на «Св. Крал» и на «Св. Седмочисленици», някога турски мечет, превърнат неотдавна в християнски храм * р. 41: Улици широки, прави / Прави улици, широки *(в АП; поправено както в текста)* * р. 42: осветлени / осветлявани *(АП);* осветления *(АМ)* *

Стр. 23, р. 8: бързото превръщане / бързото превращение *(АП)* * р. 9: нечист турски / нечист малолюден турски *(АП; поправено както в текста)* * р. 9—10: с петнайсетхилядно население *(в АП вписано допълнително)* * р. 11—12: което расте бързо към двесте хиляди души / което бързо гони числото сто хиляди души *(АП; поправено както в АМ);* което надминава числото сто хиляди души *(АМ)* * р. 23: Зоологическа градина / Зоологоботаническа градина *(АП)* * р. 23—25: чудесна по уред ~ н. в. царя / *в АП вписано допълнително* * р. 25: на н. в. царя / на н. ц. в. княза *(АП)* * р. 25: зад нея / зад която *(АП;*

поправено както в текста) * р. 26: на височината на Курубаглар / на една могила *(АП; поправено както в текста)* * р. 27—28: Между тях ~ парк / с прекрасния си парк *(АП; поправено както в текста)* * р. 31—32: с прекрасните ~ паметник / *в АП вписано допълнително* * р. 31—32: исторически барелефи / исторически орелиефи *(АП, АМ)* * р. 35: статуи, саркофаги / статуи, катафалки *(АП, АМ)* * р. 35—36: *след* каменни колони и пр. *в АП и АМ стои:* мавзолея на първия български княз Александра Батемберга * р. 38: *след* Градска градина *в АП и АМ стои:* що развеселява със зеленината си центъра ѝ * р. 38—39: И тая млада столица всеки ден расте, разхубавява. . . / Когато се издигнат и проектируемите вече монументални сгради на градската баня, на градския съвет, на министерствата, на съдебната палата, на университета и други обществени постройки, София ще стане още по-достойна за удивление и ще се вреди в хорът на най-хубавите европейски градове. *(АП, АМ)* * р. 39: *под текста в АМ има дата:* 1905.

Стр. 21. . . . *историческия Урвич* — средновековна крепост в най-западните склонове на Лозенската планина, близо до десния бряг на Искър, южно от с. Панчарево, Софийско; за Урвич съществуват легенди, свързани с последните дни на Иван Шишман; днес са запазени основите на две черкви и една крепостна стена.

Стр. 23. *Мютесарифски град* — окръжен град в Турция, част от вилает.

Стр. 23. *Курубаглар* — турско наименование на местността (днес квартал) Лозенец в София.

Стр. 23. . . . *сградата на богословското училище* — става дума за бившата семинария, сега Дворец на пионерите в София.

Стр. 23. . . . *прекрасния парк «Княз Борис»* — някогашното название на Парка на свободата в София.

Стр. 23. *Народния музей* — днешния Археологически музей при Българската академия на науките.

ИЗ ВЛАДАЙСКОТО УСТЕ

(Стр. 24)

Пътеписът е публикуван най-напред в *М*, бр. 1040 от 20 октомври 1901 г. с подзаглавие «Есенна шарка» и с подпис Х. Х. През лятото на следващата година е включен с известни съкра-

щения и други поправки в *БСб*, г. IX, 1902, кн. 7, стр. 417—422 и в сборника *ПС*, откъдето е препечатан без изменения в *С*.

Печата се по текста от *С* със следните поправки:

Стр. 24, р. 24: «за да иде» вм. «за да отмине» (по *М* и *ПС*).

Стр. 24, р. 25: «най-прелестна» вм. «най-прелестно» (по *М* и *ПС*).

Стр. 24, р. 28: «залутват» вм. «залутат» (по *М*).

Варианти в *М*

Стр. 24, р. 7: довлача от / довлича от * р. 8: Излезли из / Излезнали из * р. 10: градини-бирарии / градински бирарии * р. 19: и да се порадват / и да се полюбуват *

Стр. 25, р. 4—5: Седнал на тревицата на един висок бряг / Седнал да почина на тревицата на един бряг * р. 17: през листата там. . . / през листата до тока й * р. 19: в гъста гора / с гъста гора * р. 25: артистически съчетани / артистически размесени * р. 26: с поразителна красота / с поразителната си красота * р. 34—35: извънредно живописна / извънредно живописни * р. 38: наоколо ризи / наоколо прани ризи * р. 38—39: хвърля грозота / хвърля една нехармонична грозота * р. 40: *след* пустинното Владайско усте. . . *стои следният текст*:

След като се оглъбих до втория мост, дървеният, който е на полупът между Княжево и Владая, и се любувах около половина час на горската природа тука, аз потеглих назад.

Върволица селене от Кюстендилско ме срещат и застигат, едни пеш, други на коне. Те ходят в София да продават с коне грозде, ябълки, круши — дарове от благодатната Кюстендилска долина, която се радва на пролетното слънце, още когато Витоша завива със снежното си дихание Софийското поле. Тая многодарна, изобилна, щедро обсипана от природата с богатства и хубости котловина, при нейния южен благословен климат, честити небеса, да би имала морето, би била нашата Riviera. Не е чудно, че тя е примамила и г. Дринова, който ще търси почивка за стариите си в нейните обятия. Русите, които я включиха в границите на освободена България, са знаяли цената ѝ, като ее съди по усилията, що са направили да я спечелят в Берлинския конгрес за България, заедно с великата историческа светиня: манастиря Св. Иван Рилски. Когато четете протоколите на тоя конгрес, виждате каква голяма борба са имали с европейските министри Горчаков и Шувалов да я не оставят на Турция. За тая цел те даже са дали скъпи жертви с допускане да се

ореже значително Карската област в Азия в замяна на Кюстендилско!

Когато минувам Александровския мост, аз съглеждам по урвата на Люлин, че вървят успоредно с железницата над тях един мъж и една жена, в морава рокля. Мъжът с кожена шапка, с дълго палто върви наред с жена си — защото трябва да му е жена, и сегиз-тогиз услажда слуха на другарката си със свирня на български и европейски мотиви. Оттука не можех да видя нито свирката каква е, нито лицата на тая щастлива двойка, но тя приковава вниманието ми и ред въпроси се будят в ума ми: какви са, отде идат, къде отиват напреки по урвата? И въображението ми, настроено поетически от поетическата природа, си ги представи двама щастливи Дафнис и Хлоя, побягнали от близостта на человека, за да се наслаждават в уединена сладка разходка по усамотената урва, дето пасат няколко стада. Дълго следах тая пасторална сцена, вслушвайки се в мелодичните звукове на свирката, под които крачеха тихо непознатите щастливи пътници. . .

Стр. 26, р. 12—13: младите жени или моми / младите дами * р. 16: в дълбочините си / в дълбините си * р. 29—30: е щастливо... Тук вярваш в щастието. . . / е щастлив, даже по-щастлив от двоицата непознати пътници, които се изгубиха в Княжево, вероятно да се качат на трамвая. О, тоя трамвай носи много весели гости от и за столицата, но ни един щастлив: «Там, дето има електричество, страст и цивилизация — там не расте това цвете: щастие» — извиква Ренан.

Пейте, моми! Свири, овчарче!

Стр. 24. *Усте* (диал.) — тесен проход между планини; пролука; клисура.

Стр. 24. . . . *каменният мост* ∾ *«Александър I»* — стар мост на Владайската река; намира се на пътя София—Перник, между Княжево и Черния кос; поради корекция на шосето днес мостът не се използува.

Стр. 24. . . . *минуват тоя Рубикон* — Рубикон е река в древността между Италия и Цизалийска Галия, която през 49 г. пр. н. е. Юлий Цезар преминал с войската си въпреки волята на сената, след което започва гражданската война в Италия; изразът «минавам Рубикон» означава — правя решителна крачка.

Стр. 25. *Турунджав* (диал.) — жълточервен, портокален.

Стр. 26. *Когато бях овчарин ∞ не съм ни ял, ни спал!* — цитираните две строфи са от Вазовото стихотворение «Овчар», поместено в сбирката му «Стихотворения за малки деца», 1883 (вж. т. 1, стр. 335) и послужило за основа на известната песен, която още на времето била много популярна.

ИЗ МАЛА СТАРА ПЛАНИНА

(Стр. 27)

Пътеписът е обнародван най-напред в *М*, г. V, бр. 704 и 705 от 10 и 17 юли 1899 г. под наслов «До Заселския водопад (Излет в Малката планина)» и с подпис Н-чев. С променено заглавие, с някои съкращения и други поправки той е поместен в *С*. В архива на писателя, съхраняван в Научния архив на Българската академия на науките, е запазен препис от друга ръка под наслов «Из Стара планина», направен въз основа на първата публикация и авторизиран от Вазов (ф. 112, а. е. 676, л. 52 а — 59 а; условно — *АП*); тук се намира също и авторизиран машинописен текст под наслов «Из самотиите на Стара планина» (л. 75 а — 79 а; условно — *АМ*).

Печата се по текста от *С* със следните поправки:

Стр. 27, р. 24: «един мургав момък» вм. «един мургав» (по *М* и *АП*).

Стр. 28, р. 1—2: «стареите» вм. «старите» (по *М* и *АП*).

Стр. 28, р. 10: «с буйната» вм. «с буйна» (по *М*).

Стр. 28, р. 24: «разказва» вм. «разказа» (по *М*).

Стр. 29, р. 9: «бари» вм. «баири» (по *М*).

Стр. 29, р. 11: «е богата» вм. «и богата» (по *М, АП* и *АМ*).

Стр. 30, р. 13: «самотиите» вм. «самотите» (по *М, АП* и *АМ*).

Стр. 30, р. 38: «невидим» вм. «невиден» (по *М* и *АП*).

Стр. 31, р. 10: «се крие» вм. «се скрие» (по *М, АП* и *АМ*).

Стр. 31, р. 33: «се намещат» вм. «се намешат» (по *М, АП* и *АМ*).

Стр. 31, р. 41: «а горите» вм. «горите» (по *М, АП* и *АМ*).

Стр. 33, р. 42: «в скалака» вм. «на скалата» (по *АП* и *АМ*).

Стр. 34, р. 25: «тръгна» вм. «тръгнах» (по *М, АП* и *АМ*).

Описаното тук пътешествие Вазов предприема през май 1899 г. Със същото пътешествие е свързана и стихосбирката «Скитнишки песни», където откриваме редица стихотворения, близки в тематично отношение с пътеписа «Из Мала Стара планина»: «В Малата планина» (вж. т. 3, стр. 166), «Гълъбинка» (пак там, стр. 167—168), «Младене, чуеш ли?» (пак там, стр. 171—172) и др.

Варианти в *М, АП, АМ*

Стр. 27, р. 3: от Церово / из Церово (*АП; поправено както в текста*) * р. 8—9: на тая картина / на тая картина на планината (*М, АП, АМ*) * р. 10: издебвам мигът / избягвам мигът (*АП, АМ; в АМ поправено както в текста*)* р. 12: скиталческия си нагон / скиталческия си инстинкт (*М, АП, АМ*) * р. 14: на май месец / на миналий месец (*М, АП, АМ*) * р. 16: дотам — спирка / дотам — халта (*М, АП, АМ*)* р. 16: *след* дотам— спирка *в М и АП е имало следния текст, който там е след думата «халта»; в АП този текст е зачертан:*

Тая немска, учена дума, обаче, употребявам аз, а железопътното управление и местните селяни наричат това «спирка»! Простаци българи.

Едно неудобство: пътувах за Церово, а трябваше да платя до станцията Елисейна, която отстои на 30 километра по-нататък, тоест, двойно плащах, без никаква нужда. Ако на мене тежи тая глоба, колко повече ще бъде чувствителна тя за бедните кесии на церовчане. За да избягнат това, те се не качват на х а л т а т а, когато ще идат за към София, а извървяват пеш шестте километра до Своге и там се качват на трена. На връщане пак на Своге слизат. Халтата прочее е безполезна за местните жители. Не може ли да се нареди някак да се плаща до халтата или на железопътното управление не се ще главоболие? Такъв ред съществува и на другите две халти: при Лакатник и Черепишкий манастир * р. 21—22: една изненада / един сюрприз (*М, АП, АМ*) * р. 30: викаха Младен / викаха Младене (*АП, АМ*) *

Стр. 28, р. 5: Селяните ме изгледаха / Селяните се изгледаха (*М, АП, АМ*) * р. 25: *след* зелена поляна *в М и АП стои:* отдето се гледа много нашироко * р. 36: това до днес? / това досега? (*М, АП, АМ*) * р. 37—38: из Малата планина / из малката планина (*М, АП, АМ*) * р. 38: да научим / да се научим (*М, АП, АМ*) *

Стр. 29, р. 10: Тази планина / Таз планина (*М, АП, АМ*) * р. 13: истински гори / настоящи гори (*М, АП, АМ*) * р. 14: паша няма / паши няма * р. 16: («държави») / *липсва* * р. 17: *след* по стръмнините *в М, АП и АМ стои:* между зелените си дъбови горици * р. 22: влаковете как летят / треновете като ле-

тят (*М*); треновете, летят (*АП, АМ*) * р. 26: издирвач на руда / искател на руда (*М, АП, АМ*) * р. 35: сенчеста гора / сенчестата гора (*М, АП, АМ*) * р. 38: Ние сме възлезли / Ние сме възлезнали (*М, АП, АМ*) * р. 40—41: представляват чудесна / представят чудесна (*М, АП, АМ*) * р. 41: много нависоко / много високо (*М*) * р. 42: дава името си на / дава името си и на (*М, АП, АМ*) *

Стр. 30, р. 21: до овчарката/ при овчарката (*М, АП, АМ*) * р. 24: *след* беше твърде странна *в М и АП стои:* и дори ефектна * р. 34: дойдохме на / дойдохме и на (*М*) *

Стр. 31, р. 3: Видът беше величествен / Видът беше грандиозен (*М, АП, АМ*) * р. 4: Голямата Стара планина се простираше / Голямата планина — защото от Искъра нататък Стара планина добива това локално име — се простираше (*М, АП*); На изток Голямата планина добива това локално име... се простираше (*АМ*) * р. 14: лъкатуши Искъра / лъкатуши Искър * р. 17—18: А гледката е по-хубава, по-дивна, няма насита / А гледката все по-хубава, по-дивна и няма насита (*М*); А гледката е по-хубава, по-дивна и няма насита (*АП, АМ*) * р. 18: Половина час / Половин час минува (*М, АП*) * р. 22: *след* «Високия камък» *в М, АП и АМ стои:* Към тая скала един италианец беше извикал: «O, domo di Milano!» * р. 42: и от зъбите / и от зъбът (*М, АП, АМ*) *

Стр. 32, р. 1: едничкият му имот / единичния му имот (*М*) * р. 12: Това ще й даде живот / Това и ще даде живот (*АП, АМ*) * р. 40: *след* Заноге *в М, АП и АМ стои:* което, по модата в Стамболовия режим, беше твърде нещастно прекръстено: «Салабашево»!*

Стр. 33, р. 1: в падината й, на / в падината и на (*АП, АМ*) * р. 2: на едно бърдо / на едно високо бърдо (*М, АП, АМ*) * р. 2: е сетнята цел / е и сетнята цел (*М, АП*) * р. 7: в който / из който (*М*) * р. 11: варненското вино / варненско вино (*М, АП, АМ*) * р. 19: шишкаво-дебел / шишкав, дебел (*М, АП, АМ*) * р. 21: черна шаячена / черна шаячева (*М, АП, АМ*) * р. 25: която мачкаме / която мачкахме (*М*) * р. 29: ида тук? / ида тука? (*М*) *

Стр. 34, р. 3: в градо / в града (*М, АП, АМ*) * р. 8: Разправях, че / Разправям, че (*М, АП, АМ*) * р. 8—9: тукашната планина / тукашната поляна (*М, АП, АМ*) * р. 13: все продължаваха / се продължаваха (*АП, АМ*) * р. 13: вече по-политически / вече по политически (*М, АП, АМ*) * р. 18: церовската спирка / церовската халта (*М, АП, АМ*) * р. 23: преди мен копали / преди мен са копали (*М, АП*) * р. 35: изпъплят с товар / изпъплят те с товар (*М*) * р. 36—37: за да си поотпочина / за да почина (*М*) *

Стр. 35, р. 5: появяването ва влака / подаването на влака (*М*) * р. 6: церовската спирка / церовската халта (*М, АП, АМ; в АМ — поправено както в текста*) *

СЕДЕМ ПРЕСТОЛА

(Стр. 36)

Пътеписът е публикуван първоначално в *М*, г. V, бр. 718 от 14 август 1899 г. с подзаглавие «Излет в Голямата планина» и с подпис Н-чев. След това е включен с известни поправки в *ПС*, откъдето е препечатан само с някои правописни промени в *С*.

Печата се по текста от *С* със следните поправки:

Стр. 36, р. 3: «Ескуриалът» вм. «Екскуриалът» (по *М* и *ПС*).

Стр. 36; р. 22: «озовах» вм. «отзовах» (по *М* и *ПС*).

Стр. 40, р. 18: «Ескуриал» вм. «Екскуриал» (по *ПС*).

Стр. 40, р. 30: «диви» вм. «дири» (по *М* и *ПС*).

Вазов е посетил манастира «Седем престола» през месец юли 1899 г., наскоро след като е направил описания в предходния пътепис излет из Мала Стара планина. Пътеписът «Седем престола» също е свързан в тематично отношение с редица стихотворения от стихосбирката «Скитнишки песни»: «Клепалото бие» (вж. т. 3, стр. 192—193), «Молитва в планината» (пак там, стр. 196—198), «Хайдути» (пак там, стр. 211), «22-та му годишнина» (пак там, стр. 211—212) и др.

Варианти в *М*

Стр. 36, р. 3—4: дяда Партения / дядо Партения * р. 6: от всички / от всичките * р. 11: имах чест / имах честта * р. 17—18: килнатия орханийски мост / килнатия от ланоките наводнения орханийски мост * р. 20: *след* Рединската река *стои:* «Усте» тука казват на тесните планински долинки, които русите наричат «ущелье» * р. 22: на които / на която * р. 24—25: колкото приближава / колкото приближаме * р. 25: Трябва да кажем / Трябва да кажа * р. 26: сборна махала от / сбрана махала на *

Стр. 37, р. 13: да изпъпля за манастира / да изпъпля, за да

се спусна после към монастиря * р. 15: със зловещо лице *липсва* * р. 17: *след* гори без път *стои:* за да избегнем нападенията на псетата * р. 18: *след* камениста урва *стои следният пасаж:* Ний напуснахме землището на Редина и влязохме в землището на Лесков дол, живописно разположено наляво от нас по стръмнините. Тук и селото, и природата са несравнено похубави от Рединско * р. 26: вълшебен и величав! / вълшебен и величествен! * 28: и най-богатата / най-богатата * р. 37: *след* на север *стои:* Вместо живописната и пъстра красота на Лесковволската планина *

Стр. 38, р. 4: дълго се радвах / дълго се любувах * р. 12: пеш да се ходи / пеши да се ходи * р. 13: *след* крайно опасно *стои* низ гористата стръмнина. Едвам що влязохме в гората * р. 15: *след* истинска радост *стои:* Скоро ни стигнаха * р. 36: се тук вестиха / се тук явиха *

Стр. 40, р. 19: за владиката / за него * р. 20: но цялата почти нощ / но цяла почти нощ * р. 23—24: освещаваше с таинствена и / освещаван с тайнствената си и * р. 29—30: минах предел / минах през един предел *

Стр. 36. *Ескуриалът на н. високопреосвещенство* — Ескуриал е малък град в Испания, на 10 км от Мадрид; до него се намира грамадният дворец Ескуриал, построен по заповед на Филип II през XVI в.

Стр. 37. . . . *сцена, достойна за Хорация и Теокрита:* Хораций (65—8 пр. н. е.), велик римски поет, забележителен особено със своите оди; Теокрит (края на IV в. — първата половина на III в. пр. н. е.), старогръцки поет, автор на овчарски идилии и битови стихотворни сценки от селския и градския живот.

Стр. 38—39. *Стражари конни в планината ∾ но вие тях ги не ловите!* — цитираното стихотворение е поместено в «Скитнишки песни» под заглавие «Хайдути» (вж. т. 3, стр. 211). Между цитирания в пътеписа текст и текста от «Скитнишки песни» има известни редакционни различия (вж. обяснителните бележки в т. 3, стр. 471—472).

ИСКЪРСКИ ПРОЛОМ

(Стр. 41)

Пътеписът е публикуван за пръв път в *М*, г. III, бр. 372 от 6 април 1897 г. със заглавие «Пътни драсчици по линията София—Роман», с подпис Боянец и с дата под текста «София, 2 април 1897». Няколко години по-късно е включен с известни поправки в сборника *ПС*, откъдето е препечатан без съществени изменения в *С*. Сред ръкописите на Вазов, съхранявани в Научния архив на Българската академия на науките, се намира авторизиран машинописен текст (ф. 112, оп. 1, а. е. 676, л. 95 а — 97а; условно — *АМ*), който съвпада с текста от *ПС* и *С*.

Печата се по текста от *С*.

Варианти в *М*

Стр. 41, р. 7: да е начертана / да е трасирана * р. 9: са изучвали линията / са изучвали оная линия * р. 28: тукашната природа / природата * р. 28: Унило наоколо / Тъжно наоколо *

Стр. 42, р. 6: Искър лъкатуши / Искърът лъкатуши * р. 13: тия чуки / тия върхове * р. 22—23: мрачен пробой! / мрачен проход!* р.29: Искър следва / Искърът следва * р.30: обърнат към реката / обърнат към Искъра * р. 33: да се радвам на панорамата / да се любувам на разкошната панорама * р. 34: пълен с пътници / пълен с пътниците *

Стр. 43, р. 2: невероятен начин / чудовищен начин * р. 6: има привичка / има привичката * р. 22: белобрад поп / белобрад старец * р. 24: А Искър тече / А Искърът тече * р. 27: и с достопочтения / и достопочтения * р. 32: Хубава долина, едничката в / Прекрасна долина, единствената в * р. 34: Отвръст бърда / Отвръст планини *

Стр. 44, р. 5: землища тук / землище тук * р. 11: бедно / *липсва* * р. 12: Малко по-долу зад него / Над него * р. 14: с мощни очертания / със странни очертания * р. 21: стърчат / *липсва* * р. 22: сфинксове, кумири / сфинксове, статуи * р. 22: чудати кули / разрушени кули * р. 27—29: Долу до реката ∾ е чудна / *липсва* * р. 32—33: своето безучастие / своята апатия *

Стр. 45, р. 1: Отвъд Милкова ливада / Към Елисейно * р. 3: исполински стени, висове дивни / грандиозни стени, връхове дивни * р. 9—10: и което е толкова дрипаво / *липсва* * р. 10—11: Тук клисурата става еднообразна, но после се разширява / Клисурата се разширява * р. 12: величаво Искър / величаво Искърът * р. 13: Тук вече лъхнала пролетта! / *липсва* * р. 15: Зад скалистото бърдо / Зад бърдото * р. 24: «Adieu!» / *липсва* * р. 30: *след* Грозно! *на нов ред стои:* De gustibus non est. . . * р. 32: Тук се свърша / Тук свърши *

Стр. 46, р. 1: Куп грозни / Куп от дрипави и грозни * р. 5: моя разказ / моя подлистник * р. 10: дяда попа! / моя старец! *

Стр. 41. *Чал* — висок планински връх, обрасъл с трева.

Стр. 42. *Хайневите думи ~ аз отивам да се катеря по планините!* — цитираните стихове на Х. Хайне (1797—1856) са от пролога към произведението му «Пътуване до Харц», написано през 1824 г.

Стр. 42. *Меандри* (от собс. геогр.) — плавни извивки и лъкатушения на руслото на река.

Стр. 43. *Господин Хаджиенов* — Иван Н. Хаджиенов (1843—1923), крупен предприемач след Освобождението, строител на железопътната линия в участъка на Искърския пролом.

Стр. 44. *Пагода* — индийски или китайски храм или идол.

СВОГЕ

(Стр. 47)

Пътеписът е публикуван най-напред в *М*, г. V, бр. 724 от 28 август 1899 г. под наслов «Своге и Искрецка долина. Излет в Малката планина», с подпис Н-чев и дата под текста «София, 24 август 1899». С известни съкращения и други поправки той е поместен в сборника *ПС*, откъдето е препечатан без съществени промени в *С*.

Печата се по текста от *С* със следната поправка:

Стр. 51, р. 18: «Забранена» вм. «Забранено» (по смисъл).

Описаното в това произведение пътуване до Своге е от юли 1899 г., когато Вазов предприема редица излети до различни местности, разположени от двете страни на Искърския пролом. С пътуването до Своге са свързани две Вазови стихотворения от стихосбирката «Скитнишки песни»: «Блян в стара черкова» (вж. т. 3, стр. 184—185) и «Копнежи» (пак там, стр. 212—213).

Варианти в *М*

Стр. 47, р. 7: Средата ѝ е завзета / Центърът ѝ е завзет * р. 11: Окото на пътника / Окото на туриста * р. 14: родове дъб / родове от дъб * р. 17: прибавят прелест / прибавят по-силни краски * р. 23: гостилници / хотели * р. 27: са си накупили / са накупили *

Стр. 48, р. 6: и да се понагледам на / и да се полюбувам на * р. 11: на моя скромност / на моята скромност * р. 12: само в / сам в * р. 24—25: дървена оградка / пармаклия оградка *

Стр. 49, р. 1: Оттук се отваря / А действително, оттук се отваря * р. 1: *след* вид на долината *стои:* Като всяка планинска долина тя е прекрасна * р. 4: да даде / да ти даде * р. 5: на вековни / на вековните * р. 6: зелени чуки / зелени върхове * р. 12: Искър се вие / Искърът се вие * р. 28: големите си дървеса / големите си дървета * р. 41—42: с шума, с връхчета и стебла / с шума, връхчетата и съчки *

Стр. 50, р. 5: При все това / При всичко това * р. 6—7: Куполовидни глави / куполовидни темета * р. 13: te aspiciam / te espiciamo * р. 17: голотия, нищета / голотия, мизерия * р. 21: входа на / входа в * р. 23: *след* минува линията *е имало следния текст:* Тия скали принадлежат вече на инженера г. В., както и местата около тях на север от линията, дето окото забележва вече с удоволствие плодът на една разумна култура: овошки, лозице, чешмица, а до самия Искър — баня. * р. 23: Отвъд Искъра — пак върхове / А отвъд Искъра — пак урви, върхове * р. 26: едно население / едно невежествено население *

Стр. 51, р. 5: по-стари дървета / стари дървета * р. 13: *след* цяло трепери *стои:* и е бледно * р. 20: от едно хлапаче / от едно момче от село Искрец * р. 21: кристалната река / *липсва* * р. 24: *след* Тая долина е рай *стои следният пасаж:* Аз мисля, че в тая дума е казано всичко. Постоянно погледът ми падаше на бистрата и кристална река, шумяща звънливо ту из зелени сенчасти морави, ту в тесни скалисти и дълбоки матки, тайнствено закриляни от исполински дъбове, брястове и орехи. Гъсти, мрачни, небутнати дъбови гори обличат южния склон, чиито гънки образуват прелестни покойни долини, пълни с поетическа уединеност. Тая разходка правех пеше, но аз не усетих почти умора, природата беше много хубава, много обайна, за да има място тук за друго чувствуване освен възхищение. * р. 27: *след* «Св. Богородица» *стои:* Там в ливадата обяд, но дъжда, който уж се отказа да вали, внезапно заваля и ни изгони, та си дообядвах в манастира * р. 28—29: всички тъдявашни / всичките тъдявашни * р. 30—31: Един млад игумен, македонец, развит човек / Един млад игумен, македонец. Окръжието поддържа тук училище в няколко стаи, и дворът ехти от гласа на шопчетата от околните села. Естествено, учениците живеят в манастира, и се хранят кой както може. Игуменът, развит човек * р. 32: тъмна черкова / тъмна черковка * р. 38: спуснах се / аз се спуснах *

Стр. 52, р. 1: мътни талази / вечно мътни талази * р. 4: Подир един час / След един час *

Стр. 47. *Свинак* (диал.) — вид дребен габър.

Стр. 48. *Sans-Souci* — дворец на германските крале в Потсдам, построен през средата на XVIII в. от Фридрих Велики.

Стр. 48. *Павловск* — град в днешната Ленинградска област, известен със забележителния дворец на руските владетели, построен в края на XVIII в.; днес дворецът е превърнат в музей.

Стр. 50. *O rus, quando ego te aspsciam!* (лат.) — О село, когато те погледна!»; вж. цитирания стих в кн.: Q. Horatius Flaccus, Opera, Sermonium Liber Alter (Serm. II. 6.60).

Стр. 50. *Merci du peu!* (фр.) — благодаря и за малкото.

ПРИ ШУМЪТ НА ИСКЪРА

(Стр. 53)

Пътеписът е публикуван първоначално в *М*, г. XXVI, бр. 6061 от 2 август 1920 г. с подзаглавие «Пресни впечатления от природата и живота». През есента на същата година е включен в сборника *ИБП*, откъдето е препечатан без промени в *С*.

Печата се по текста от *С* със следната поправка по *М*:

Стр. 55, р. 29—30: «Няколкото» вм. «Няколко».

Варианти в *М*

Стр. 54, р. 3—4: на всички / на всичките * р. 35: засенена от дърветата / засенена от държавата *

Стр. 55, р. 13: *след* в простори други *стои следният текст*:

Понякогаш пък приказвам със случайни минувачи из пътеките в долчината. Една селянка с живописния си червен набръчник, жена на средня възраст, но здрава и пъргава и със загрубяла хубост, спира се пред мене.

— Добър ви ден — казва тя.

— Дал бог добро, невясто.

— Ти от София ли си, господине?

— От София.

— Тогава ти ще да знаеш: скоро ли ще се завърнат робите?

Сетих, че ме пита за нашите пленници.

— Ти имаш син роб?

— Двама, двама — в Гърция, проклета да бъде! Изжадня душицата ми за тях!

Аз я успокоих, казах й, че скоро ще се върнат нашите юнаци.

— Сè тъй ми казват и други. . . Но моите деца не идат! Кога ще ми дойдат децата! — и тя замина и се изгуби в дола, из високия храсталак на урвата.

Тежка тъга ме нападна. Аз блъснах с гняв книгата, която бях разтворил; станах и несъзнателно отидох нагоре, замислен и угнетен. И на слуха ми звучеха сè тия прости, но дълбоко трагични думи: «Кога ще ми дойдат децата?»

Стр. 55. *Лапонците* — жители на Лапландия, най-северната част на Европа, влизаща днес в Норвегия, Швеция, Финландия и СССР.

Стр. 56. *Nil admirari* (лат.) — на нищо не се чуди; нищо да не те трогва (израз в писмата на Хораций, добил широка популярност).

ПЛАНИНАТА СЕ СЪБУЖДА

(Стр. 57)

Пътеписът е публикуван за пръв път в *Нап*, г. II, бр. 342 от 10 август 1920 г. Включен е с известни промени в сборника *ИБП*, който излиза няколко месеца по-късно; след това е препечатан в *С*.

Печата се по текста от *С* със следната поправка по *Нап* и *ИБП*:

Стр. 59, р. 36: «Имат гора» вм. «Има гора».

Варианти в *Нап*

Стр. 57, р. 21: мъчителното съзнание / и мъчителното съзнание * р. 23: Не, за българина / Но, за българина *

Стр. 58, р. 28: и нечистота, и дим / нечистота и дим * р. 29: Лицата почернели / лица почернели *

Стр. 59, р. 28—30: Как, вие ли сте? ∾ в книгите на децата! / *липсва* * р. 35: че има / че то има *

Стр. 60, р. 25: младоженикът / младоженецът *

ПО ВИСИНИТЕ И В САМОТИИТЕ

(Стр. 61)

Пътеписът е обнародван в *Нап*, г. II, бр. 334 от 31 юли 1920 г. През есента на същата година е включен с известни промени в сборника *ИБП*, откъдето е препечатан в *С*.

Печата се по текста от *С* със следните поправки по *Нап:*
Стр. 61, р. 17: «Напластяват се» вм. «Наплаетват се».
Стр. 61, р. 17: «над други» вм. «на други».
Стр. 61, р. 18: «диви» вм. «сиви».
Стр. 61, р. 20: «скалите» вм. «скалистите».
Стр. 62, р. 33: «излазяме» вм. «излазяхме».

Варианти в *Нап*

Стр. 61, р. 4: направи да / прави да * р. 8: добрият инженер С. / миниият инженер С. * р. 9—10: Гарата пак опустя, заглъхна / Осамотената гара пак опустя и заглъхна * р. 14: за по-скоро / за по-скорото * р. 17: едни над други / един над други *

Стр. 62, р. 2: вървейки с / пъпляйки с * р. 8: две свещи / няколко свещи * р. 18: *след* колкото да мине човек *стои:* Влизаме в нея. Съвсем мрачно, влажно, студено. * р. 19—20: вероятно човешки крак не е стъпвал. / вероятно, пръв път човешки крак стъпа. . . *

Стр. 63, р. 19: видяхме / вече видяхме *

ПОГАНОВСКИЯТ МАНАСТИР

(Стр. 65)

Пътеписът е обнародван за пръв път в *М*, г. XI, бр. 1719 от 4 декември 1905 г. под наслов «Из нашите живописни краища — манастир Погановский» и с подпис Белчин. Сред ръкописите на Вазов, съхранявани в Научния архив на Българската академия на науките, се намира авторизиран препис със заглавие «Погановски манастир», направен въз основа на първата публикация (ф. 112, оп. 1, а. е. 676, л. 40а — 42а; условно — *АП*); тук се пази също и авторизиран машинописен текст със същото заглавие (л. 93 а — 94 б; условно — *АМ*).

Печата се по текста от *С* със следните поправки:
Стр. 65, р. 21—22: «отпечатала» вм. «отпечатвала» (по *М, АП* и *АМ*).
Стр. 65, р. 28: «бакалските» вм. «бакалски» (по *М, АП* и *АМ*).
Стр. 65, р. 29: «чарующата» вм. «чарующа» (по *М* и *АП*).
Стр. 66, р. 5: «която го» вм. «която ги» (по *М, АП* и *АМ*).
Стр. 66, р. 19: «Кой чудовищен Крали Марко» вм. «Кое чудовище Крали Марко» (по *М, АП* и *АМ*).

Стр. 66, р. 33: «Те се клатят» вм. «Те се кланят» (по *М* и *АП*).

Варианти в *М, АП, АМ*

Стр. 65, р. 2: реши да / се реши да *(М, АП, АМ)* * р. 9: както тия / като тие *(М, АП, АМ)* * р. 14: мечка, безпокоена / мечка, обезпокоена *(М, АП, АМ)* * р. 18—19: че българските манастири / че нашите български манастири *(М, АП, АМ)* *

Стр. 66, р. 2: *след* XVIII век *в М стои:* Не, по-друга манджа не яде бай Ганю — прося извинение за тая просташка фраза — *(в АП този израз е зачертан)* * р. 2: И когато обсипят / и като обсипат *(М, АП, АМ)* * р. 9: и каква е природата тука / и каква природа е тука *(М, АП, АМ)* * р. 14: Идете при ждрелото, чутовния пролом там / Идете при пролома, при чутовия [sic!] пролом там *(М, АП, АМ)* * р. 15—16: с поетическо име / с поетическото име *(М, АП, АМ)* * р. 17—18: в светлите вълни / в светлите върхове *(М, АП, АМ)* * р. 27: големи балвани / големи бели балвани *(М, АП, АМ)* * р. 35: на голотата ти / на наготата ти *(М, АП, АМ)* * р. 40—41: ласкающи вълни / причудливи вълни *(М, АП, АМ)* * Стр. 66, р. 42 — стр. 67, р. 1: благодатно-чарующи обятия / благодатни-чарующи обятия *(М, АП, АМ)* *

Стр. 67, р. 2: и не виждаш / и не видиш *(М)* * р. 13: Но ето там на, оная / Но ето там, на оная *(М, АП, АМ)* * р. 21: по-навътре / още по-навътре *(М, АП, АМ)* * р. 32: е избягал / е бегал *(М, АП, АМ)* *

Стр. 68, р. 2: Възлез на най-горните / Възлез най на горните *(М, АП, АМ)* * р. 12: Идете, идете на Погановския манастир. / Тоя пусти Погановски манастир! *(М); в АП и АМ липсва* *

Стр. 65 *Неблазиран* (фр.) — непреситен.
Стр. 67. *Наяда* (мит.) — в старогръцката митология богиня на изворите и реките; водна нимфа; русалка.

РИЛА

(Стр. 69)

Пътеписът е обнародван за пръв път в *С*, т. 17, стр. 55—60. Между ръкописите на Вазов, съхранявани в Научния архив на Българската академия на науките, се намира авторизиран препис (ф. 112, оп. 1, а. е. 676, л. 10 а — 15 а; условно — *АП*); тук

се намира също и авторизиран от Вазов машинописен текст (л. 65 б — 69 а; условно — *АМ*).

Печата се по текста от *С* със следните поправки:

Стр. 70, р. 29: «углъбяваш» вм. «углъбяват» (по *АП* и *АМ*).

Стр. 70, р. 34: «Хрелевата кула» вм. «храмовата кула» (по смисъл).

Стр. 71, р. 31: «отлйтват» вм. «отливат» (по *АМ*).

Стр. 72, р. 12: «дълбоки» вм. «дълбоко» (по *АП* и *АМ*).

Варианти в *АП, АМ*

Стр. 69, р. 1: *след заглавието в АП, АМ е цитирано като мото Вазовото стихотворение «При Рилския манастир» (вж. т. 3, стр. 143—144)* * р. 3: масиви / планински масиви *(АП)* * р. 5: по флората / по флора *(АП, АМ)* * р. 8: на Татра / с Татрите *(АП, АМ)* * р. 12: *след* родопската верига *в АП и АМ стои:* По гърба на южния му гребен пъпли турската граница *

Стр. 70, р. 11—12: да гълтат / да глътнат *(АП, АМ)* * р. 18: в живота / в живота си *(АП, АМ)* * р. 39—40: елови гори / славни гори *(АП; поправено както в текста)* * р. 42: Изобщо, първият / Въобще, първият *(АП, АМ)* *

Стр. 71, р. 2: се издига / се дига *(АП, АМ)* * р. 19: снежни чуки / стени, чуки *(АП, АМ)* * р. 31: отлитват нататък / *в АП първоначално:* отпъплят нататък, *зачертано и поправено:* отминуват нататък * р. 40: украшение на / украшения на *(АП, АМ)* *

Стр. 72, р. 11: на които стъпя коня ти / на които предпазливо стъпа коня ти *(АП)* * р. 23: *след* вълшебен, неземен, мъртъв *в АП и АМ е цитирано Вазовото стихотворение «Мусала» (вж. т. 3, стр. 149—150)* * р. 24: Излетът към Кадиин връх е чаровен / Излетът към Кадиин връх от мънастиря *(АП, АМ)* * р. 30: през усойни морави / през усойни морове *(АП, АМ)* * р. 34: Отиваш весело / Отиваш весел *(АП)* * р. 34: *след* весело към небето *в АП и АМ стои:* и вятърът ти развява полите. . . * р. 39—40: като стихийни вълни, плиснати / като стихийна вълна, плисната *(АП, АМ)* *

Стр. 73, р. 4: страшно възбудено / странно възбудено *(АП)* * р. 8: на благочестивия / на благочеститий *(АП, АМ)* * р. 8: *след* наивния мистицизъм *в АП и АМ е цитирано Вазовото стихотворение «Въз Кадиин връх» (вж. т. 3, стр. 148—149)* * р. 8: *след цитираните стихове в АП зачертано:* По тоя гръб на Царев връх минува Турската граница. Тя отива на Изток по

гребените на другите чалове, които препречват кръгозора със стената си * р. 14: осветен / осветлен *(АП, АМ)* * р. 15: тропотът на / тропотът от *(АП)* * р. 16: звънтят по / звънят по *(АП, АМ)* * р. 19: приспивани гальовно / приспиван гальовно *(АП)*; приспивам гальовно *(АМ)* * р. 22: не ви се иска / не ти се иска *(АП, АМ)* * р. 30: затъмен от / затъмнен от *(АП, АМ)* *

Стр. 69. *Иречек го оприличава на Татра* — К. Иречек сравнява Рила с Татрите заради нейните многобройни езера или «морски очи», както ги нарича той (вж. К. Иречек, Княжество България, ч. II, Пътувания по България, Пловдив, 1899, стр. 620).

Стр. 69. *Хрелевата кула* — двадесет и три метрова кула в двора на Рилския манастир, издигната през 1335 г. заедно с черква от местния феодален владетел Хрельо.

Стр. 73. *Прекрасната легенда ти се показва. . .* — Вазов има пред вид легендата за срещата между Иван Рилски и цар Петър (вж. т. 11, стр. 40—44, 374—375).

ЕДНА РОДОПСКА УСОЯ

(Стр. 74)

Пътеписът е публикуван за пръв път в *М*, г. VI, бр. 863 от 26 август 1900 г. с подзаглавие «Излет в Костенецкия балкан» и с подпис Н-чев. С известни поправки е поместен в сборника *ПС*, откъдето по-късно е препечатан в *С* само с някои промени в правописа. Сред ръкописите на писателя, съхранявани в Научния архив на Българската академия на науките, е запазен авторизиран машинописен препис, направен въз основа на първата публикация (ф. 112, оп. 1, а. е. 676, л. 105 б — 107 б; условно — *АМ*).

Печата се по текста от *С*.

Варианти в *М, АМ*

Стр. 75, р. 16: гръм, рев / шум, рев *(М)* * р. 18—19: там, от време на време / в която от време на време *(М)* * р. 19: образува дъга / образува шаровете на дъгата *(М)* * р. 20: в чиито стени / в стените на които *(М)* * р. 21—22: чудати углъбления / дупки и оглъбления *(М)* * р. 23: стърчат зелени дръвчета / стърчат, неизвестно как захванати за гранита, зелени дръвчета *(М)* * р. 25: гърми, реве като / гърми, реве, бухти като едно

(М) * р. 27: След половина час/ След половин час *(М)* * р. 27: величествената картина / величествена картина *(АМ)* * р. 37: най-добро сладко / най-прелестно сладко *(М)* * р. 39: дивна местност / чаровната местност *(М)* *

Стр. 76, р. 6: окропа / окропа (басейн) *(М)* * р. 12: наши / *в АМ липсва* * р. 19: от най-вкусните / от най-вкусните и прочутите *(М)* * р. 23: като се дивих / като се любувах *(М)* * р. 26—27: *след* чудно живописна *в М стои:* Един наниз от природни изненади, диви красоти, страхотии * р. 27: пенлива / в *М липсва* * р. 28—29: в подножието на мрачния рид Соколовец / *в М липсва* *

Стр. 77, р. 4: край Соколовец / край бърдото Соколовец *(М)* * р. 11: сещаш, че си / сякаш, че си *(М)* * р. 14—15: съхранили, въпреки / съхранивши, въпреки *(М)* * р. 20: *след* все по-величествен *в М стои:* намусен * р. 26: край бичкиджийници / край бичкийници *(М, АМ)* * р. 30: дялани тука / дялани тук *(М)* * р. 37: Продължавам нагоре / Вървя още няколко километра нагоре въз реката *(М)* * р. 37: се не свършва / се не свърши *(М)* * р. 7: не бих стигнал полите на Белмекен / не бих го стигнал *(М)* * р. 12: за преядка (десерт) / за десерт *(М)* * р. 13: на същия камък / на същото място *(М)* * р. 18: и на чаровната / и чаровната *(М)* * р. 19: със средногорската / и средногорската *(М)* *

Стр. 77. *Картата на г. Данов* — Хр. Г. Данов (1828—1911), възрожденски книгоиздател и просветен деец; през 1865 г. издал «Землеописателен учебен атлас в 24 карти», по-късно е издавал многократно карти на България.

РОДОПИТЕ

(Стр. 79)

Пътеписът е публикуван за първи път в *С*, т. 17, стр. 64—67. Сред ръкописите на Вазов, съхранявани в Научния архив на Българската академия на науките, е запазен авторизиран препис (ф. 112, оп. 1, а. е. 676, л. 16 а — 19 а), където Вазов е добавил към заглавието «Родопите» с червено мастило «и върхът Белмекен», като по този начин е обединил двата пътеписа «Родопите» и «Белмекен». Въз основа на този препис по-късно е направено машинописно копие, също авторизирано от Вазов (намира се пак там, л. 69 а — 71 б; условно — *АМ*), където двата пътеписа

«Родопите» и «Белмекен» също са обединени в едно произведение под наслов «Родопите и върхът Белмекен».

Печата се по текста от *С* със следната поправка по *АП* и *АМ:*

Стр. 80, р. 10: «Персенк» вм. «Персеник».

Впечатленията, които предава Вазов в този пътепис, са почерпени главно от един негов излет в Чепинската долина, направен през лятото на 1892 г. Същият излет е описан подробно в известния пътепис «В недрата на Родопите», публикуван през есента на същата година (вж. т. 11, стр. 109—224). Пътеписът «Родопите» е създаден много по-късно — по всяка вероятност през 1905 или 1906 г., когато Вазов усилено подготвя цикъла пътеписи под наслов «Живописна България». Като се вземе пред вид обстоятелството, че този пътепис е бил допълнително обединен с пътеписа «Белмекен», може да се заключи, че той е написан след 27 ноември 1905 г. (датата на първата публикация на пътеписа «Белмекен»).

Варианти в *АП, АМ*

Стр. 79, р. 1: *след заглавието в АП и АМ е цитирано като мото началото на Вазовото стихотворение «Родопите»:* «Родопи горделиви — грамада вековечна ∾ кат срутени стени» *(вж. т. 2, стр. 133—134; при цитирането в текста на стихотворението са направени някои промени.* * р. 7: *след* населени главно с българи *в АП и АМ продължава* не принадлежат за жалост в по-голямата си част на България. Понякъде само северните й склонове влазят в пределите й, понякога турската граница се дръпва по-навътре, та оставя нам ивици и клонове от вътрешността на Родопите. Спогодбата с Турция веднага след прогласяването на Съединението през 1885 год. имала [sic!] още повече владението ни в тая планина, като докара Турската граница още по-насам. Но и това, което ни остая от Родопите, е пак много хубаво. Ние владеем най-високите гребени и ридове техни и някои от най-очарователните им кътове, долини, котловини. Пътуването е лесно и без. . . по тях, любителите на красотите на природата могат да се любуват на чудесни планински краища, които слънцето на свободата огрява между Марица и кристалната Арда. * р. 11: едва ли / едвам ли *(АП, АМ)* * р. 22: на хвойните дървета / на фойните дървета *(АП, АМ)* * р. 31: там скали високи, / там скали високо *(АП, АМ)* *

Стр. 80, р. 12—13: *след* чер и мрачен *в АП, АМ стои:* за-

щото стърчи в черната земя на робството * р. 13: Баташки Карлък / Баташкия Карлък *(АП, АМ)* * р. 21: *след* голата си глава *в АП и АМ е цитирана друга част от стихотворението на Вазов «Родопите»:* «Крила, крила да имах! . . . ∾ В дълбоките гори!. . .» *(вж. т. 2, стр. 136—137); при цитирането Вазов е направил някои поправки в текста на стихотворението* * р. 37: *след* кристална рѣка *в АП и АМ продължава:* пеющи вечната си ра. . . в еклйвите пущиняци, а * р. 39—40: грамадни канари / грамадни камари *(АП, АМ)* * р. 41: да се гръмолясат / да се сгромолясат *(АП, АМ)* * р. 42: през стотини векове / през стотин векове *(АП,АМ)* *

Стр. 81, р. 19: Теснобран / Тесни бран *(АП, АМ)* * р. 21: както се предполага / *в АП и АМ липсва* * р. 22 *след* патриарх Евтимий *в АП и АМ стои:* Това ни научи едно честито откритие лани, при разкопаването един гроб при манастирската черква, в който се намира оловяния лист със знаменития надпис * р. 24—25: венценосец-авантюрист / венценосен авантюрист *(АП, АМ)* * р. 40: И жалко / И жално *(АП, АМ)* *

Стр. 82, р. 4: *след* цивилизаторско и човешко дело *в АП и АМ на нов ред стои:* Съединението на Южна България със Северна през 1885 година, като разшири пределите на българската държава, стесни пределите на българското отечество. Тогава, под натискът на обстоятелствата, може би и по отсъствие на държавническа умелост, едно съглашение с Турция ни отне северното корито на Арда, до която се простираше Източна Румелия, кърджалиите, и един дълбок клин в Родопите — Тъмръш нещо пет хиляди квадратни километра богати, плодовити долини и горди планини, заедно с най-добрите стратегически позиции, на южната ни граница, начъртана от Берлинския конгрес.

Тая граница днес дели не само двете съседни държави и цепи един и същ народ, но тя е рязката между свободата, прогреса, образоваността и режима на варварската тирания, на назадъка, на политическия и духовния мрак, предел на два мира, тъй близки и тъй далечни. * р. 5: Бях честит да прекарам / Пишущият е бил честит да прекара *(АП; поправено както в АМ);* Аз съм бил честит да прекарам *(АМ)* * р. 7: *към думите* съм предал другаде *в АП и АМ има пояснителна бележка под линия:* В недрата на Родопите *

Стр. 79. . . . *дивно възпявани от Хорация* — вж. Q. Horatius Flaccus. Opera. Carminium (Carm. III. 25.26).

Стр. 81. *На една скала при реката Чай ∾ «Теснобран»* — става дума за известната Асенова крепост, построена още преди XI в. върху стръмен хълм над Чепеларската река (Чая), недалеко от Асеновград, за защита на пътя от Пловдив за Беломорска Тракия.

Стр. 81. . . . *мелнишкия деспот Слава* — български болярин, живял през XIII в., братовчед на цар Борил; обявил се за независим в Мелник; когато на престола застанал Иван-Асен II, Слав отстъпил нему своите владения и заел висока държавна служба.

БЕЛМЕКЕН

(Стр. 83)

Пътеписът е публикуван в *М*, г. XI, бр. 1713 от 27 ноември 1905 г. под наслов «Родопски върхове (Излет)» и с подпис Белчин. В Научния архив на Българската академия на науките се намира авторизиран препис (ф. 112, оп. 1, а. е. 676, л. 19 а — 25б; условно — *АП*), в който пътеписът «Белмекен» е присъединен към пътеписа «Родопите» под общото заглавие «Родопите и върхът Белмекен». Тук се съхранява и авторизиран машинописен препис (л. 72 а — 75 а), където двете произведения също са обединени. В *С* пътеписът «Белмекен» обаче е поместен като отделно произведение.

Печата се по текста от *С* със следните поправки:

Стр. 84, р. 12: «предвидливо» вм. «предпазливо» (по *АП*).

Стр. 85, р. 21—22: железницата, Марица зад нея» вм. «железницата зад нея» (по *М, АП* и *АМ*).

Стр. 85, р. 22—23: «посеяни със селца» вм. «посеяли го селца» (по *М* и *АП*).

Стр. 86, р. 1: «Той е» вм. «То е» (по *АП*).

Стр. 86, р. 24: «Недалеко» вм. «Но далеко» (по *АП* и *АМ*).

Стр. 86, р. 26: «голината» вм. «долината» (по *АП* и *АМ*).

Стр. 86, р. 42: «се запътваме» вм. «се запътихме» (по *АП* и *АМ*).

Стр. 87, р. 27: «под нас» вм. «от нас» (по *М* и *АП*).

Стр. 88, р. 4: «изгубил» вм. «изгубих» (по *М, АП* и *АМ*).

Стр. 88, р. 33: «страшна» вм. «странна» (по *М*).

Стр. 88, р. 40: «През» вм. «Пред» (по *М, АП* и *АМ*).

Стр. 89, р. 17—18: «се изличи» вм. «се изгуби» (по *М*).

Този пътепис е свързан в тематично отношение с Вазовия разказ «Гранична хижа» (вж. т. 10, стр. 18—20), написан според

авторската дата под текста на 28 ноември 1905 г., т. е. на следния ден след публикуването на пътеписа.

Варианти в *М, АП, АМ*

Стр. 83, р. 1: Белмекен / *в М:* Родопски върхове (Излет); *в АП зачертано:* Излет на Белмекен; *в АМ липсва* * Стр. 83, р. 2 — стр. 84, р. 18: Направих излет до Белмекен ∾ по урвата на върха / *в М липсва* * Стр. 83, р. 2—4: Направих излет ∾ туристи и ловци / На 1902 година през един прекрасен юлски ден направих с една весела дружина туристи и ловци излет до един от тие родопски върхове — Белмекен *(АП; поправено както в АМ);* Направих го на 1902 година през един прекрасен юлски ден с една весела дружина туристи и ловци *(АМ)* * р. 15: подивни и по-внушителни / по-диви и по-внушителни *(АП, АМ)* * р. 17—18: грамадните буки и липи / грамадните дървета * р. 27: по рудини, по лъки / по рудини и по лъки *(АП, АМ)* *

Стр. 84, р. 2: по висовете / по дивните висове *(АП, АМ)* * р. 3: на дърветата / на дървесата *(АП, АМ)* * р. 14: огрени тайнствено / греяни таинствено *(АП)* * р. 19: с вратоломни катерения по / и вратоломни катеряния по *(М);* с вратоломни пътувания на *(АП, АМ)* * р. 21: през море от / през морени от *(М, АП, АМ)* * р. 21—22: през налягалите гъсти балвани / през черните дупки на налягалите гъсто балвани *(М);* през черните дупки на налягалите гъсти балвани *(АП, АМ)* * р. 22: невъзможния и / невъзможния ни *(М)* * р. 23: най-после на самия връх / най-сетне на върха Белмекен *(М)* * р. 26: с таинственото величие / с тайнствено величие *(М)* * р. 30—31: на заспало езеро / на едно заспало езеро *(М)* * р. 31: намусени скали / намусени канари *(М)* * р. 33: на която горния край / на която края в небето *(М)* * р. 34: потънал в облаци / потънал в бели облаци *(М)* * р. 36: се нарича Равни чал / е Равни чал *(М)* * р. 36: *след* Равни чал *в М, АП и АМ стои на нов ред:* Под тия облаци минува турската граница * р. 39—40: от влакнести / от сиви *(М)* *

Стр. 85, р. 5: чистото небе / ясното небе *(М)* * р. 10: неговата спяща зелена повърхност / неговите спящи зелени вълни *(М)* * р. 11: нещо траурно и / нещо неземно, траурно и *(М)* * р. 15: отдето дойдохме / отдето се изкачихме *(М)* * р. 16—17: вереД която преспахме / в една рутина, в която преспахме *(М)* * р. 17: при светлината / при светлина *(М)* * р. 18: а после на месечината / дето оставихме конете си *(М);* а после на месечината и дето оставихме конете си *(АП)* * р. 18: скалист рид / скалистия висок рид *(М)* * р. 19: лов на сърни / лов за сърни *(М)* * р. 20: А по-далеко / А по-далек *(АП)* * р. 20: в дълбочинето /в дълбочината *(М)* * р. 20—21: на гористи рътове / на Костенецките гористи рътове *(М, АП, АМ)* * р. 21: бранища, ниви, ливади / ливади, бранища, ниви *(М)* * р. 23: на кръгозора / на хоризонта *(М)* * р. 25: сякаш грее / грее сякаш *(М)* * р. 26—27: и с повече нега / и с повече любов *(М)* * р. 28: кратки почивки / кратка почивка *(М)* * р. 28—29: на челото на Белмекен / *в М липсва* * р. 28: тих / в *М липсва* * р. 30: бистра барица / някаква барица *(М)* * р. 31: веселия ромол / веселия ромон *(М)* * р. 33: едничко вред / едничко живо сред *(М)* * р. 37: Викове и ясни смехове / гласове и смехове *(М)* * р. 39: вековната тишина на местността / тишината на въздуха *(М)* * р. 40: един войник и ни маха да спрем / един войник с пушка на рамо *(М)* * р. 40—41: Разбрахме, че е / Той е *(М)* * р. 41: *след* пограничния пост *в М стои:* Той ни маха дв чакаме * р. 42: се покоряваме на заповедта му / се спираме по заповедта му *(М)**

Стр. 86, р. 1—6: Скоро ни приближава ∾ почест на полковника / *в М липсва* * р. 6: той го попитва / Пита ни *(М)* * р. 7: След успокоителния отговор / като му даваме успокоителен отговор *(М)* * р. 9: на едно място с пушка на рамо / на височината и застава неподвижен, с пушката на рамо *(М)* * р. 10: на тоя юнак / на войника *(М)* * р. 10—11: месеци жител / месеци наред жител *(М)* * р. 12: гънка на планината / гъвка на стръмнината *(М);* гъвка в планината *(АП, АМ)* * р. 13—39: Долината, в която почиваме ∾ те са още далеко / *в М липсва* * р. 19: звучни лаяния / звучни лаеве *(АП, АМ)* * р. 26—27: въз Равни чал / въз южния чал *(АП, АМ)* * р. 28: *след* челото му *в АП и АМ стои:* Водачът ни казва, че това е Равни чал * р. 35: бели гунчета / бели гунета *(АП, АМ)* * р. 39: от Равни чал / от плещите на Равни чал *(М)* * р. 40: ние се решаваме да го посетим ∾ към неговите поли / ние се запътваме към неговата урва *(М)* * Стр. 86, р. 42 — стр. 87, р. 22: Скоро ги стигаме ∾ Ние продължихме пътя си / *в М липсва* *

Стр. 87, р. 5: на височината / на височинката *(АП)* * р. 6: говори им нещо / им говори нещо *(АП, АМ)** р. 7: на местата си / на местото си *(АП)* * р. 22—23: Вървежът ни скоро стана труден по доста стръмната урва / Вървежът, най-изпървом лек, скоро става тежък по новата стръмнина *(М);* Вървежът ни, най-изпървом лек, скоро стана труден по доста стръмната урва *(АП, АМ)* * р. 23—24: Като се озовахме на / Когато присти-

гаме на *(М)*; Като стигнахме на *(АП, АМ)* * р. 24: погледнахме на юг, в Турско / ние зърваме на юг страдалната страна, която желаехме да видим *(М)*; зърнахме на юг страдалната страна, която желаехме да видим *(АП, АМ)* * р. 37: оттука се вижда / оттук се види *(М, АП, АМ)* * р. 28—29: Това е панорамата на страшния / Това е страшният *(М)* * р. 30—32: на тракийските ∾ убийства / на българските търговци — панаирджии с кървата си слава за хайдушки пусии и убийства. . . *(М)* * р. 31: планината / планина *(АП, АМ)* * р. 32: *след* обири и убийства *в М, АП, АМ стои следният пасаж:* Те и сега там вирeят, в нещастната поробена земя *(в АП и АМ* — поробена страна). И ние пращаме мълчалив привет там, и гледаме с трепетни сърца на тоя български край, който, свободен, бих нарекъл рай. . .* р. 33: припълзя отнякъде / припълзя отнякъде си *(М)* * р. 36—37: да се изясни челото на Равни чал / да се изясни горе *(М)* * р. 38: Но облакът, вместо да се издигне / Но облакът, който завиваше челото на Равни чал, вместо да се дигне *(М)* * р. 31: към нас / срещу нас *(М)* * р. 39: ни каза / ни спря и ни каза *(М)* * р. 40: и сме в / и сега сме в *(М)* * р. 42: на върха / до върха *(М)* *

Стр. 88, р. 1—3: надявайки се, че облакът ∾ потъна в мъглата / в надежда, че облаците може да и оставят, макар един кратковремен просвет, да види по-добре и по-далеко. И скоро тя потъна в мъглата *(М)* * р. 5—8: лутайки се из мъглите ∾ към височините / *в М липсва* * р. 5: бях сторил-на / бях сторил вече на *(АП)* * р. 6: бе ми се случило / бе ми се случвало *(АП)* * р. 8: първите за летеж / първите, първите за летеж *(АП, АМ)* * р. 8: *след* летеж към височините *в АП и АМ стои:* бяха същите, но мускулите изгубиха своята упорита пъргавина. * р. 8—9: Аз се търкулнах Аз се търкулих *(М)* * р. 10: панорама на север, а тя беше тъй величествена / панорама от тая страна *(М)*; панорама от северна страна, а тя беше тъй величествена *(АП)*; панорама, а тя беше тъй величествена *(АМ)* * р. 11: цял горделивия Белмекен / цял величествен и горделив Белмекен *(М)* * р. 13—16: с някакви други туристи ∾ свободни още от облаците / с някакви стада, пъплящи по височините, и другите чукари, освободени от облаци * р. 13—14: други туристи / *в АП и АМ липсва; вместо това тук има многоточие* * р. 16—23: Долу, при водата ∾ войнишкия си закон / *липсва* * р. 16: при водата / при барицата *(АП, АМ)* * р. 17: след безплодни / подир безполезни *(АП, АМ)* * р. 23: И сега с пушка на рамо войникът / Войникът с пушка на рамо *(М)* * р. 23—24: назад-напред по височината / бавно назад-напред на висотата си *(М)* * р. 24—25: по която конете си пасяха под неговата охрана / *в М липсва* * р. 26: фантастическия живот / фантастически живот *(АП, АМ)* * р. 26: що прекарва / който прекарва *(М)* * р. 28: тия таинствени нощи / тие тайнствени неща *(АП, АМ)* * р. 29: потопени в гробната стихийна тишина / ту потопена в гробната тишина и мрак на балканската нощ *(М)* * р. 30: бесния вой / страшния вой *(М)* * р. 33: с неземната / и неземната *(М)* * р. 33—34: тия нощни часове. . . / тие полунощни часове! * р. 34—37: Какво мисли той ∾ фучене на вятъра / *в М липсва* * р. 34: бедния и треперлив / бедния и треплив *(АП, АМ)* * р. 35: простян в / простян на *(АП, АМ)* * р. 38: това фучене / това хучене * р. 39: в пролома / *в М липсва* * р. 40—42: ужасно изгризани скалаци ∾ вече добива името / ужасните скалаци, из които се спуща потокът, което от там добива име *(М)*

Стр. 89, р. 1: покриват над тия скалаци / покриват там *(М)* * р. 3—4: събуждат от разни ярове ∾ някъде в пущинаците / *в М липсва* * р. 4: Гърмят ловците ни / Това са ловците ни *(М)* * р. 5: вероятно по някой заек или сърна / *в М липсва;* вероятно по някой заек или. . . *(АП, АМ)* * р. 5—8: На най-високото ∾ да погледне от върха / *в М липсва* * р. 8—10: Картината сега ∾ признаци на живот. / Картината сега беше пооживена, по-пъстра и сякаш по-питомна с тие признаци на живот * р. 10: сякаш се смилиха над мене / сякаш, че се смилиха над нас и пак се *(М)* * р. 11—16: Но ето че друга сива орда ∾ потънаха в думана / Но внезапно, отляво, те се спуснаха в долът, техните огромни ръзкъсани бели пластове се понесоха на север и заляха дола, изкачиха се по долнята част на урвата на Белмекен *(М)* * р. 14: се понесоха по-нагоре / се понесоха по на север *(АП, АМ)* * р. 17: *след* премрежен в мъглата *в М стои:* спрял неподвижен с пушка на рамо * р. 19—20: отпъпли нататък по плещите на планинския гигант / отмина по плещите на Белмекен *(М)* * р. 20: за да увенчае други чалове / *в М липсва* * р. 21: пак се показа / пак се озова *(М)* * р. 21—22: с пушка на рамо / неподвижен с пушка на рамо *(М)* * р. 23: Конете си пасяха мирно / *в М липсва* * р. 23: Другарите ми се върнаха от върха / Другарите се върнаха сломени *(М)* * р. 26: да се спуснем в / да се спуснем към *(М)* * р. 27—28: Но едвам се заспущахме между канарите / Но едвам достигнахме там *(М)* * р. 28—29: небето над нас се навъси, покри се цяло с облаци, заръси / небето цяло се покри с намусени облаци, най-напред заръси *(М)* * р. 32: сломени / *в М липсва* * р. 32: с наслажде-

ние / с наслада (*М*) * р. 32: морните си снаги / морните си мокри снаги (*М*) * р. 34: благодатните струи / благодатните струи на банята (*М*) * р. 35: отвън на водопада / на от вън водопада (*М*) *

Стр. 84. *Падало* (диал.) — място в планината, където отсядат и нощуват пътници или се събират пастири.

Стр. 87. *Юрук* (тур.) — турски пастир из планините; планински скотовъдец, който се движи от място на място.

ВОЛЪТ

(Стр. 90)

Пътеписът е публикуван първоначално в *М*, г. V, бр. 712 от 31 юли 1899 г. с подпис Н-чев и дата под текста: «София, 30 юли 1899 г.» Наскоро след това той е напечатан с някои малки промени в *БСб*, г. VI, 1899, кн. 13—14, стр. 630—635. Със значителни поправки е включен в *ПС*, откъдето е препечатан само с някои правописни корекции в *С*.

Печата се по текста от *С* със следните поправки:

Стр. 93, р. 8: «над тях» вм. «под тях» (по *БСб* и *ПС*).

Стр. 95, р. 13: «правена» вм. «правени» (по *М*, *БСб* и *ПС*).

Описаното в това произведение пътуване до Волът е от юни или юли 1899 г., когато Вазов гостува в Черепишкия манастир и оттам предприема редица излети до различни местности, разположени от двете страни на Искърския пролом. С излета му до Волът са свързани също стихотворенията «Той не умира» (вж. т. 3, стр. 172—173) и «Каменният кръст» (пак там, стр. 188—190), както и разказът «Една българка» (вж. т. 9, стр. 22), за който Вазов изрично отбелязва в разговор с проф. Шишманов: «Това е написано след пътуване до Волът, гдето ходих да видя мястото на Ботевата гибел. На едно ханче ми разказваха за подвизите на тая българка» (очевидно авторът има пред вид отбелязаната в пътеписа среща със селяните в кръчмата на село Челопек). При поместването на произведението в сборника *ПС* Вазов — по всяка вероятност неволно — е поставил погрешна дата под текста («1900»), която е преминала и в *С*.

Варианти в *М* и *БСб*

Стр. 90, р. 4: няколко излети / няколко обиколки (*М*, *БСб*)* р. 7—8: на Христа Ботев / на Христо Ботев (*М*, *БСб*) * р. 9: се намира / се намерва (*БСб*) * р. 16: за да ме занесе / за да ме донесе (*М*, *БСб*) * р. 23: на Българското възраждане / на Българското възраждане и освобождение (*М*, *БСб*) *

Стр. 91, р. 1: Излети се правят / Екскурзии се правят (*М*, *БСб*) * р. 5—6: излет по-пълен / екскурзия по-пълна (*М*, *БСб*) * р. 6: отколкото излетът / отколкото екскурзията (*М*, *БСб*) * р. 8: сеща да бие / да бие (*М*, *БСб*) * р. 12: стени «Ритлите» / стени «Литрите» * р. 13: *след* ритлите на кола *в М*, *БСб стои:* и край пещерата, свързана с преданието за последната борба на Ивана Шишмана. * р. 22: казването му / казванията му (*М*, *БСб*) * р. 22: видял с очите си / видял с очи (*БСб*) * р. 28: зелена долина / зелени долини (*М*) * р. 29: заграждана от / заграждани от (*М*) * р. 30: сплеснати хълмове / сплюснати хълмове (*М*, *БСб*) * р. 34: *след* амфитеатралния си вид *в М и БСб стои:* и своята напетост * р. 38: живи / *в М и БСб липсва* * р. 39: половин час / половина час (*М*, *БСб*) * р. 39: прекрасната сенчеста дъбрава / прекрасните сенчести дъбрави (*М*, *БСб*) *

Стр. 92, р. 11: всички дойдоха / всичките дойдоха (*М*, *БСб*) * р. 12: *след* за поминъка им *в М и БСб следва:* Лошо тая година. Посевите не станали, по причина на сушата, беглика на козите голям, и (а — *БСб*) горските стражари им пречат, та и откъм дървата са оскудни. И бандеролът въз тютюна им тежък; мери [*в БСб* — мера] нямат доста. Тия оплаквания чувах навред из тия места. * р. 16—17: спроти нея / спрямо нея (*М*, *БСб*) * р. 21—22: балканска полянка / балканска тераса (*М*, *БСб*) * р. 22: уединена / *в М и БСб липсва* * р. 24—25: художествено напъстрено / художествено нарисувано (*БСб*) *

Стр. 93, р. 1—2: пусти и самотни валози, скали / пусти и прекрасни долини и скали (*М*); пусти и прекрасни долинки и скали (*БСб*) * р. 4: които тули от нас / *в М и БСб липсва* * р. 5: гори и целини / гори и паши (*М*, *БСб*) * р. 6: на тоя манастир / на манастиря (*БСб*) * р. 6: Той се простира / Той се простираше (*БСб*) * р. 11: се дължи съхранението / се дължи и съхранението (*М*, *БСб*) * р. 29—30: рядка ниска горица / рядка горица (*БСб*) * р. 30: урвата подпухваше пак / урвата се издигаше пак (*М*, *БСб*) * р. 31: цял набучен с канари / цял състоящ от канари и балвани (*М*, *БСб*) * р. 32: *след* В самото дъно на дола *в М и БСб стои:* в подножието на урвата, * р. 32—33: се поят стада / се поят и пасат стада (*М*, *БСб*) * р. 33: стада кози и черди коне и говеда / стада от коне, кози и говеда (*М*, *БСб*) * р. 33—34: Крушевско езеро / Крушевското езеро (*М*, *БСб*) * р. 34: *след* почва пак урва *в М и БСб стои:* отвесна почва като

ние / с наслада (*М*) * р. 32: морните си снаги / морните си мокри снаги (*М*) * р. 34: благодатните струи / благодатните струи на банята (*М*) * р. 35: отвън на водопада / на от вън водопада (*М*) *

Стр. 84. *Падало* (диал.) — място в планината, където отсядат и нощуват пътници или се събират пастири.

Стр. 87. *Юрук* (тур.) — турски пастир из планините; планински скотовъдец, който се движи от място на място.

ВОЛЪТ

(Стр. 90)

Пътеписът е публикуван първоначално в *М*, г. V, бр. 712 от 31 юли 1899 г. с подпис Н-чев и дата под текста: «София, 30 юли 1899 г.» Наскоро след това той е напечатан с някои малки промени в *БСб*, г. VI, 1899, кн. 13—14, стр. 630—635. Със значителни поправки е включен в *ПС*, откъдето е препечатан само с някои правописни корекции в *С*.

Печата се по текста от *С* със следните поправки:

Стр. 93, р. 8: «над тях» вм. «под тях» (по *БСб* и *ПС*).

Стр. 95, р. 13: «правена» вм. «правени» (по *М*, *БСб* и *ПС*).

Описаното в това произведение пътуване до Волът е от юни или юли 1899 г., когато Вазов гостува в Черепишкия манастир и оттам предприема редица излети до различни местности, разположени от двете страни на Искърския пролом. С излета му до Волът са свързани също стихотворенията «Той не умира» (вж. т. 3, стр. 172—173) и «Каменният кръст» (пак там, стр. 188—190), както и разказът «Една българка» (вж. т. 9, стр. 22), за който Вазов изрично отбелязва в разговор с проф. Шишманов: «Това е написано след пътуване до Волът, гдето ходих да видя мястото на Ботевата гибел. На едно ханче ми разказваха за подвизите на тая българка» (очевидно авторът има пред вид отбелязаната в пътеписа среща със селяните в кръчмата на село Челопек). При поместването на произведението в сборника *ПС* Вазов — по всяка вероятност неволно — е поставил погрешна дата под текста («1900»), която е преминала и в *С*.

Варианти в *М* и *БСб*

Стр. 90, р. 4: няколко излети / няколко обиколки (*М*, *БСб*)* р. 7—8: на Христа Ботев / на Христо Ботев (*М*, *БСб*) * р. 9:

се намира / се намерва (*БСб*) * р. 16: за да ме занесе / за да ме донесе (*М*, *БСб*) * р. 23: на Българското възраждане / на Българското възраждане и освобождение (*М*, *БСб*) *

Стр. 91, р. 1: Излети се правят / Екскурзии се правят (*М*, *БСб*) * р. 5—6: излет по-пълен / екскурзия по-пълна (*М*, *БСб*) * р. 6: отколкото излетът / отколкото екскурзията (*М*, *БСб*) * р. 8: сеща да бие / да бие (*М*, *БСб*) * р. 12: стени «Ритлите» / стени «Литрите» * р. 13: *след* ритлите на кола *в М*, *БСб стои:* и край пещерата, свързана с преданието за последната борба на Ивана Шишмана. * р. 22: казването му / казванията му (*М*, *БСб*) * р. 22: видял с очите си / видял с очи (*БСб*) * р. 28: зелена долина / зелени долини (*М*) * р. 29: заграждана от / заграждани от (*М*) * р. 30: сплеснати хълмове / сплюснати хълмове (*М*, *БСб*) * р. 34: *след* амфитеатралния си вид *в М и БСб стои:* и своята напетост * р. 38: живи / *в М и БСб липсва* * р. 39: половин час / половина час (*М*, *БСб*) * р. 39: прекрасната сенчеста дъбрава / прекрасните сенчести дъбрави (*М*, *БСб*) *

Стр. 92, р. 11: всички дойдоха / всичките дойдоха (*М*, *БСб*) * р. 12: *след* за поминъка им *в М и БСб следва:* Лошо тая година. Посевите не станали, по причина на сушата, беглика на козите голям, и (а — *БСб*) горските стражари им пречат, та и откъм дървата са оскудни. И бандеролът въз тютюна им тежък; мери [*в БСб* — мера] нямат доста. Тия оплаквания чувах навред из тия места. * р. 16—17: спроти нея / спрямо нея (*М*, *БСб*) * р. 21—22: балканска полянка / балканска тераса (*М*, *БСб*) * р. 22: уединена / *в М и БСб липсва* * р. 24—25: художествено напъстрено / художествено нарисувано (*БСб*) *

Стр. 93, р. 1—2: пусти и самотни валози, скали / пусти и прекрасни долини и скали (*М*); пусти и прекрасни долинки и скали (*БСб*) * р. 4: които тули от нас / *в М и БСб липсва* * р. 5: гори и целини / гори и паши (*М*, *БСб*) * р. 6: на тоя манастир / на манастиря (*БСб*) * р. 6: Той се простира / Той се простираше (*БСб*) * р. 11: се дължи съхраненнието / се дължи и съхранението (*М*, *БСб*) * р. 29—30: рядка ниска горица / рядка горица (*БСб*) * р. 30: урвата подпухваше пак / урвата се издигаше пак (*М*, *БСб*) * р. 31: цял набучен с канари / цял състоящ от канари и балвани (*М*, *БСб*) * р. 32: *след* В самото дъно на дола *в М и БСб стои:* в подножието на урвата, * р. 32—33: се поят стада / се поят и пасат стада (*М*, *БСб*) * р. 33: стада кози и черди коне и говеда / стада от коне, кози и говеда (*М*, *БСб*) * р. 33—34: Крушевско езеро / Крушевското езеро (*М*, *БСб*) * р. 34: *след* почва пак урва *в М и БСб стои:* отвесна почва като

стена и * р. 35: ниски; гъсти гори / ниска, гъста гора *(М, БСб)* * р. 38—39: Според книгата на Захария / Според бай Цено, потвърден и от пастирите, и от книгата на Захария *(М, БСб)* * р. 40: на Вола / *в М и БСб липсва* * р. 41: *след* гора на урвата *в М и БСб стои:* на изток от него * р. 41—42: след битката / *в М и БСб липсва* *

Стр. 94, р. 1: от черкезкия куршум / от неприятелски куршум *(М, БСб)* * р. 2: «Манастирско пладнище» / «Манастирското пладнище» *(М, БСб)* * р. 2: също владение на / също във владенията на *(М, БСб)* * р. 4: увенчани с карпи / увенчани с канари *(М, БСб)* * р. 9: е намерил трупа на един едър човек / е намерил един труп *(М, БСб)* * р. 14: пеш можеше / пеша можеше *(М)* * р. 16—17: който не разбираше ∾ видял Волът / *в М и БСб липсва* * р. 22: до Крушевското езёро / до езерото *(М, БСб)* * р. 23: То не е езеро, а буен извор / То е буен извор *(М, БСб)* * р. 25: поехме нагоре / поехме нагоре пак *(М, БСб)* * р. 26: през глогини, дрянове, лески и пр. / Тук урвата е нашарена с дъбове, глогини, дрянове, лески и пр. *(М, БСб)* * р. 26—27: доста нависоко, до самия скалист хълм / Доста нависоко в нея, до самия скалист връх *(М, БСб)* * р. 31: хванала пусия / хванала позиция. *(М, БСб)* * р. 33: тука някъде / тук някъде *(М, БСб)* * р. 40—41: пред мене / пред мен *(М, БСб)* *

Стр. 95, р. 2: Ботев / *в М и БСб липсва* * р. 4: за да се кланят. . . / за да се кланя *(М)*; за да може да се кланя човек *(БСб)* * р. 13: правилни канари / правилни наклонени канари *(БСб)* * р. 21: слизат водите / слазят водите *(БСб)* * р. 31: 1900 / София, 30 юлий 1899 г. *(М)* *

Стр. 90. . . . *бях пак прочитал биографията на Христа Ботев от Захария Стоянов* — става дума за книгата на Захари Стоянов «Христо Ботйов. Опит за биография», издадена през 1888 г.

БОВ

(Стр. 96)

Пътеписът е публикуван в *Нап*, г. I, бр. 182 от 24 януари 1920 г. с подзаглавие «Из дебрите на планините и живота». След това е поместен в *С*, като във връзка с това са направени известни промени в текста.

Печата се по текста от *С* със следните поправки:

Стр. 96, р. 20: «заглъхнала» вм. «лъхнала» (по *Нап*).

Стр. 98, р. 3: «придаваха» вм. «предаваха» (по смисъл).

Вазов е летувал в село Бов в края на месец юли и през първата половина на август 1918 г.

Вирианти в *Нап*

Стр. 96, р. 4: присъщата на французите учтивост / присъщата на французите грациозност *

Стр. 97, р. 26—27: веселена от бъбъра на кристално чучурче / *липсва* * р. 28: с поглед в / с поглед впит в *

Стр. 98, р. 7—8: два-три километра / три-четири километра * р. 37: което той търси / което търси той *

Стр. 99, р. 2: Excusez un peu! / Merci! * р. 5—6: икономическо дружество / културно дружество * р. 6: стопанския живот / икономическия живот * р. 16: беше / *липсва* *

Стр. 96. . . . *някакво френско списание тия дни ∾ наречло ме «поет на юмрука и славословец на грубата сила!* — не ни се удаде да открием публикацията, която има пред вид Вазов в случая.

Стр. 97. . . . *би разчекнала челюстите на лъв като Херкулеса* — един от подвизите на Херкулес според старогръцката митология е победата му над немейския лъв, който той успял да умъртви с голи ръце в собствената му пещера.

Стр. 97. *Манган* — метал със сребристо-бял цвят, елемент от VII група в периодическата система на Д. И. Менделеев.

Стр. 99. *Excusez un peu!* (фр.) — извинете малко! (Може би Вазов е искал да употреби израза Excusez du peu! — посмали, манго!).

Стр. 99. *Клемансо* — вж. т. 10, стр. 541.

МУРГАШ

(Стр. 100)

Пътеписът е публикуван най-напред в *М*, г. III, бр. 428 от 24 август 1897 г. с дата под текста: «София, 15 август» и без подпис (вместо подпис тук има три звездички). С известни съкращения и други промени е включен в сборника *ПС*, откъдето е препечатан почти дословно в *С* (в сравнение с *ПС* тук откриваме само някои правописни поправки).

Печата се по текста от *С*.

Стр. 100, р. 5—6: всички софиянци / всички честни софиянци * р. 6: кърските пиршества / кърските пикници * р. 8: оградата на Кремиковския манастир / оградата на светата обител * р. 19—20: Слънцето се подаваше над / Слънцето подаваше огневете си над * р. 23: ред голи могили, успоредно / ред голи могили ни деляха, успоредно * р. 30: при откарването му за Рени. . . / *липсва* *

Стр. 101: към хълбока на / към ребрата на * р. 6: Родопи / Родопите * р. 7—8: а Мургаш се не чува / и Мургаш се не чува * р. 9—10: люлка и свърталище / люлката и свърталището * р. 17—18: във волна мощ / в пълна волна мощ * р. 32: въз Софийско поле / въз Софийското поле * р. 35—36: своите висове / своите вишнета * р. 40: Тук природата / Тука природата *

Стр. 102, р. 7—8: близките гори / близните гори * р. 11: чуката на Мургаш / чуката на Мургашът * р. 16: те простират / простират * р. 20—21: заспалата мъртъв сън самотия / заспалите мъртъв сън самотии * р. 23: зъба на червяка / зъби на червяка * р. 25—26: И каква дълбока глухота, мъртвило, отчужденост! / *липсва* * р. 33—34: Хайдушко кладенче / Хайдушкото кладенче * р. 35: *след* живителна водица *стои следният пасаж:* тя е едничката по тоя връх. П-шата беше във възторг. Той каза, че чувствува как в кръвта му оживява хайдушката храброст. Той даже поиска да гръмне, но беше забравил револвера в магазина на братя Тюфекчиеви. Аз не само по това забележих, че има войнствен инстинкт у тоя инак кротък и мил човек. Така, той беше донесъл от София една тенекиева кутия, добре затворена и увързана. . . с динамит! Донесъл го беше, тоя чревоугодник, да мори рибите във вирът на кремиковската река; но понеже не се оказаха ни риба там, ни вир, ни река, той не можа да се възползува от опустошителното действие на нитроглицерина. По погрешка, вместо да остави опасната кутия на манастиря, той я бе турил в дисагите с другата провизия. Това беше една причина за постоянни предпазвания и страхувания; особено ратаят намираше причина винаги да остая на почетно разстояние от добитъка, на който яхаха опасните дисаги с П-шата * р. 41—42: още оставят преспи. На север се зеленее / още не са се разтопили и образуват дълбоки преспи. Видът оттука е чудесен. Далеко на север се зеленее *

Стр. 103, р. 4—5: пълна противоположност / пълен контраст * р. 5: многобройните села / безбройните села * р. 8: вълшебен

вид / фееричен вид * р. 9—10: и ни накара да се прислоним до една падинка / и ни застави да прислоним до една впадина * р. 11: *след* правим обяд *стои следният* текст: Посред обяда едно чудо: кутията с убийствения и смъртоносен динамо [sic!] и нитроглицерин по волята на някой вълшебник се оказа пълна с чудесна пъстърва, хваната саморъчно във водопада на Костенец и хубаво опържена с дървено масло под грижливото око на приятеля.

Вие си представяте с какво удоволствие изхрускахме вкусните рибки, които оросявахме с варненско вино. Но какъв мил фокусник тоя П-ша?

Стр. 103, р. 12: за манастира / за Кремиковския манастир * р. 13: по неравни гребени, покрити с паши и с гори / вървейки по неговите неравни гребени, покрити ту с паши, ту с гори * р. 14: *след* твърде късно *стои:* през вратолом[н]и пътеки в манастира * р. 14: В двора царуваше / В двора му царуваше вече * р. 15: Но тя биде / Но тя веднага биде * р. 15—16: от гръмливите викове на / от гръмливия хохот на * р. 16: залаяха псетата / от който залаяха псетата * р. 22: 1897 / София, 15 август [1897] *

Стр. 100. *Пустата Мургаш планина! Много си Мургаш хубава!* — мотото е взето от народна песен, поместена от Л. Каравелов в сборника «Памятники народного быта болгар», Москва, 1861, стр. 251. При цитирането Вазов е променил първия стих.

Стр. 100. *Добрият П-ша* — очевидно се касае за Димитър Д. Папазов (1835—1905), известен с прозвището «Папашата» (вж. т. 10, стр. 559).

Стр. 100. . . . *на покойния княз Александър ∞ при откарването му за Рени. . .* — касае се за превратa, извършен на 9 август 1886 г. от русофилските военни среди срещу Александър Батенберг. Князът бил принуден да подпише прокламация към българския народ, че напуска престола, след което бил отведен в Буховския манастир, а оттам — през Враца до Оряхово на Дунав и с параход в гр. Рени, на руска територия.

Стр. 101. *Мургаш, любимият връх на Любена Каравелова* — вж. напр. разказа «Дончо» (Л. Каравелов, Събрани съчинения, т. 1, София, 1965, стр. 460—461).

ЮМРЮЧАЛ

(Стр. 104)

Пътеписът е публикуван за пръв път в сп. «Надежда», г. I, 1900, кн. 2, стр. 134—143 под заглавие «На гости на Юмрючал. Възпоминание за едно пътуване по Стара планина» и с дата под текста «София, 25 януари 1900 г.» С многобройни съкращения и други поправки е включен в *ПС*, откъдето е препечатан почти дословно в *С*. В архива на Вазов, съхраняван в Научния архив на Българската академия на науките, е запазен авторизиран машинописен текст (ф. 112, оп. 1, а. е. 676, л. 99 б — 103 а; условно — *АМ*).

Печата се по текста от *С* със следната поправка:

Стр. 108, р. 34: «тъмнина» вм. «тъмнината» (по сп. «Надежда»).

Варианти в сп. «Надежда»

Стр. 104, р. 2: *след подзаглавието има мото от стихотворението «На Черни връх» (вж. т. 3, стр. 125):* И мен огромна ∾ усетих бога. * р. 17—18: Стремска долина / цяла Стремска долина * р. 5: последните / *липсва* * р. 5: Той беше / Между последните — * р. 8: Няколко време вървяхме / Наредени един по един, ние няколко време * р. 10: слязохме / *липсва* * р. 11: нагазвайки често / нацапвайки често в * р. 12—13: Карловска река / Карловската река * р. 14: камбурест / *липсва* * р. 14: със склон / *липсва* * р. 15: елови гори / хубави елови гори * р. 15: Цели часове слушахме / Цели часове се лутахме по урвата, слушайки * р. 17: *след* хладни долинки *стои:* на тъмните елови гори по склона на Кочмарския гребен, на веселите зелени рудини в тях, на райски самотните морави, * р. 23: Равни чал / Плоски чал * р. 23: *след* Равни чал *стои:* Тя се намира на границата, дето свършва растителното царство * р. 32—33: А оттука до / А оттук до * р. 35: върха / *липсва* * р. 36:. . . ∾ кое с коне / *липсва; вместо това тук е имало следния текст:* Нашият първоначален кроеж беше да се изкачим на Юмрючал и после да се спуснем и да стигнем вечерта в Калоферския манастир. Но когато се озовахме до великана, разбрахме, че сметката ни е крива. Върхът се издигаше тъй висок и стръмен, качването и смъкването със заморените добитъци щеше да хване тъй много време, щото не беше мислимо да стигнем овреме, а трябваше да нощуваме в балкана. А дружината, измръзнала добре нощеска при Добрила, съсипана от двудневно пътуване по планините,

съвсем изгуби охота да се катери пак, за да зъзне и тая нощ някъде в балкана. За зла чест, никой от дружината не беше пътувал по тая част на планината; очакваният на Чифадарица водач от Калофер не дойде, а ние пътувахме и щяхме да пътуваме на приумица.

Повечето предлагаха: почивка тук и слазяние в манастира, до дето е ден; малцинството настояваше за Юмрючал. Как, да се дойде до него и да не се иде до челото му!. . . Аз принадлежах към лагера на последните.

Най-после решихме следното: желаещите да се качат, а уморените да чакат тука, и после всички да потеглим надолу.

Без да губим време, ние, храбрите, яхнахме и се закатерихме по полата на върха. Стръмнината беше гола, покрита с ниска, рядка трева, с храсталак и с озъбени почвени камъняци. Никаква следа от пътека, освен съмнителни и безцелни извивци, оставени от краката на овци и говеда. Подир няколко извивки по върлото, повечето слезнахме и поведохме конете си. Скоро видяхме с удоволствие, че и останалата дружина ни последва. Пред нас се разкриваше широка панорама на юг; погледът обхващаше голямко пространство от Тракия, премрежена леко от маранята. Хладецът лъхаше и намаляваше жегата, която би затруднила още повече морния ни вървеж. Спирахме се често, пръснати по урвата, потни и запъхтени, за да почиваме, пращайки си шеги и весели смехове, между които най-гърмеше гласът на бай Ангел Койнов с лъснала на слънце кринка. Насред урвата неколцина от дирните, съгледайки с ужас колко е далеч още върхът, обзе ги пак малодушие: те заявиха, че не могат повече и ще ни чакат. Пожелахме им добро видение и продължихме. Пак извивки и лъкътушки, безбройни, уморителни по негостоприемната стръмнина. Често леки облаци се задаваха от Юмрючал и сянката им минуваше тайнствено над нас. Най-после, излязохме на великана.*

Стр. 105, р. 39: е равна / е една равна *

Стр. 106, р. 7—8: и бърдата, що ги делят / *липсва* * р. 8: на багрите / на краските * р. 9—10: в тоя безграничен шарен килим / *липсва* * р. 11: и златист / *липсва* * р. 12: *след* ечемиците *стои:* красиво размесени със светло-русите квадратчета на пожълтели ниви — всичко това, сякаш, че образува шарките на един величествен, безграничен килим; * р. 12—13: Всичко това ∾ се рисуваше / всичко това, заедно с градовете, селата, рътовете, горите, друмищата, реките се рисуваше * р. 20: прошарени от долинки / прошарени от зеленини, долинки *

р. 21: забулени от омарата / образуван сега от сивата стена на омарата * р. 24: продължението на / продълженията на * р. 26—27: през дълбокия дол / пред дълбокия дол * р. 27: препречвайки вида на изток / *липсва* * р. 28: *след* връх Кадемлия *стои:* и групата му, която препречваше видът на изток * р. 31: Равни чал / Плоски чал * р. 33: *след* гребен на Витоша. . . *стои:* Дълго време в нашите географии — Мара Гидик или Мара-Гидия държеше палмата на първенството, додето г. Иречек не дойде да възложи короната на Юмрючал, както по-после открихме родопския Мусаллах, царят на всичките български планини (2970 метра над морето). Юмрючал иде подир него, но е първия на Стара планина (2383 метра), а втория — Амбарица. р. 39: за да разберат / за да узнаят * р. 40: въз пръти / *липсва* * р. 42: въз Кадемлия / въз Кадемлията * р. 43: Юмрючал има 2383 м над морето / Г-н Д. Илков, който ни е дал превъзходно и подробно описание на тая планина («Екскурзия по Калоферската планина», кн. ЬII—ЬIII на Период. списание), изкарва Юмрючал 2680 метра висок; но той сам се съмнява във верността на барометъра си. Ние сме се придържали до измеренията на руския генерален щаб. *

Стр. 107, р. 4: необикновеността на / *липсва* * р. 6: странник и изоставен / странник, изоставен и нищожно ситен; чувствуваш се далеко от човека и живота, от тъгите му и радостите му, които кипят далеко, далеко нейде си; * р. 11: *след* враждебен мир *стоят следните пасажи:*

Насред поляната обаче има една следа, която наумява за живота: забит е един паметник. Той е грубо издялана плоча с издълбан надпис: датата на посещението Юмрючал от н. ц. в. княза (25 юни 1888 г.) Камъкът е турен от Калоферската община, която в чест на събитието е и прекръстила Юмрючал на Фердинандов връх.

По едно време от края на поляната се показаха хора и коне. Това бяха останалите другари, които един ненадеен напън на волята и на мишците беше изкарал дотука. Населението на въздушния остров се увеличи. *

Стр. 107, р. 11: да изгърми с пушката си / да изгърми пушката си * р. 19: да изберат / та изберат * р. 22—28: Насред поляната ∾ на балканските орли. . . / *липсва; тоя пасаж, в поразлична редакция, се среща малко по-горе (след р. 11)* * р. 33: на водопада / на реката * р. 36: Калоферския манастир / Калоферски манастир * р. 36—37: Нашето падало / нашият конак *

Стр. 108, р. 1—2: след двучасов вървеж луната ни огря въз Чифадарица / *липсва, вместо това тук се намира следният текст:*

Когато се спуснахме долу, след дълго и морно политане по склона, сянката покриваше цялата падинка в подножието на великана; слънцето, затулено зад един чал, осветляваше вече само горнята половина на урвата. Захващаше предвечерня хладина; вятърът подухваше свежичък из недалекото скалисто гърло, дето падаше рекичка — приток на Тунджа.

Тук се пак повдигна въпрос за пътуването. Всички признахме, че и подир среднощ не можем стигна мънастиря, макар че беше лунна нощ. Едни предлагаха да нощуваме тук, понеже бяхме много уморени и имаше вода. Други казваха, че тук няма с какво да накладем огън и много сме изложени на зверове, и искаха да гоним някаква си мандра на Чифадарица. Това мнение преодоля и ние тръгнахме.

*

Ние се спуснахме из същия път, по който дойдохме. Превалихме една с лъзгава трева ртлина, прегазихме един друг приток на Тунджа, па хванахме пътя по реброто на храсталиво бърдо, надлъж из дола. На това място слънцето зайде и настана дрезгавина.

След мъчителен вървеж по камънлив път на храсталака в сгъстения сумрак излязохме на открита широка поляна, осветлена от месечината.

Бяхме на източния край на Чифадарица. Оттук зехме друга пътека, право на юг, към дето се предполагаше мандрата ни.*

Стр. 108, р. 2: Отдясно тя се простира / Отдясно Чифадарица се простираше * р. 3: бледно осветление / бледо осветление* р. 4: отляво ∾ изчезваше в / отляво се покланяше и губеше в * р. 5—6: Оттам ∾ воден шум / Оттам като из дълбините стигаше до слуха ни далечен воден шум * р. 17: и виждах как / и учуден виждах как * р. 19: прилични на / приличаха на * р. 20: *след* някаква будна *стои:* По едно време тие гиганти спираха, за да ни възчакат. Сбирахме се, разменяхме няколко думи за пътя и пак тръгвахме, един по друг мълчаливи, унили, уединени. Месечината не беше пълна, тя освещаваше мътно кервана и поляната. * р. 21: поляната се пресичаше ∾ Стремска долина / тя се пресичаше, и нещо премрежено от нея нататък се мержелееше: то беше Стремската долина * р. 24: тъмно море / заспало море * р. 25: едно сбиране / едно ново сбиране *

р. 25: че сме сбъркали пътя / че сме изтървали пътя си и сме се заблудили * р. 28—29: После налетяхме на / Нападнахме на * р. 29: изронен яр / изронен бряг * р. 30: *след* стана невъзможно *стои:* Поведохме конете, като бедствувахме да се струполим на всяка минута в трап или в урвата. * р. 34: върло място / примежливо място * р. 36: някъде юрушка мандра, при която да нощуваме / някъде колиба * р. 36—37: като викаха / както викаха * р. 37: *след* никой се не отзоваваше *стои:* Лошият бряг се свърши, излязохме на открито място, но пак стръмно * р. 38—39: зад една чука / зад една изпъкналост на планината * р. 40: по-долу от нея светеше някакво търкало / по-долу от нея се видеше едно осветлено, неправилно тръкало * р. 41—42: на тихо, озарено от месеца планинско езеро / на едно тихо планинско езеро, озарено от синкавите лъчи на невидимия месец *

Стр. 109, р. 1: Нагазихме в гората, клекова гора / Нагазихме в ардът (клекова гора) * р. 3—4: Само звездите трептяха / Само звездите ни пращаха скудната светлина на зарите си * р. 6—7: по задни крака / по задните си крака * р. 10: Смъкването по урвата трая / Това смъкване по урвата, в тъмно, трая * р. 11: Това нощно скитане приличаше повече на / То приличаше на * р. 13: излязохме из клекаша / излязохме настрана от клекаша * р. 31—33: дето една ∾ далеко! / *липсва* * р. 34: *след* голяма охота *продължава:* и си пихме кафето — видите, ние бяхме такъмлии хора. * р. 39: *след* балканските пущинаци *стои:* на това страшно място * р. 39: звездно небе / звездното небе *

Стр. 110, р. 1: половина стомна / половина стовна * р. 4: а да отпъжда / а да ни свети и да отпъжда * р. 6: научихме се, че / узнахме, че * р. 11—12: Щастливи овците ∾ рунтави феодали. . . / *липсва* * р. 12: на добитъка / на добитък * р. 16: *след* двайсет и две мечки!» *стои:* Но това малко ни утешаваше, ние разбрахме, че няма да се спи. * р. 16: трябваха дърва / Трябваше дърва * р. 18: все по-близо до / все близо до * р. 19: съчки и сухи корени / връхарчета и сухи клони, всичко каквото намерили * р. 20: *след* горяхме пестилово *продължава:* но скоро щеше да се свърши и тоя запас * р. 25: Тунджа — / *липсва* * р. 31—32: се рисуваше неестествено грамадния профил на / се рисуваше и профила на * р. 32—33: който хрупаше трева до главата ми / който хрупаше почти до главата ми трева * р. 33: воя на вятъра / виенето на вятъра * р. 33—34: слян с бумтежа / слято с бученето * р. 39: същото място / също място *

Стр. 111, р. 3—4: на свободата. . . / на свобода. * р. 8: бяха наставали / бяха настaвали уплашени * р. 12: *след* общата

паника *стои:* А бай Ангел Койнов, клекнал при огъня, пипаше чевръсто и гледаше кринката си и псуваше: при всичките му усилия да хвърли на мечката, кринката не можеше да гръмне! В смутнята си той бе забравил да извади шомпола из дупката на валяка и той се не въртеше. р. 13: биде прокудена / биде пропъдена * р. 17—18: дошла от изток, но / *липсва* * р. 19—20: беше в отчаяние: той / *липсва* * р. 21—23: която не можа ∾ дупката на валяка / *липсва* *

Стр. 112, р. 5: Дивите ярове отпращаха / Дивите ярове, скалистите урви, надвесени страшно, пращаха * р. 6: екът от Тунджа / екът на манастирската река, шумяща бясно и образуваща вирове в дъното на тоя страшен пролом * р. 9: от стръмния хълбок / от шеметно стръмния хълбок * р. 12: прави стени / стръмни стени * р. 14: по здрач / по дрезгаво * р. 14—19: при който се спуснахме ∾ с вечната си пряспа. / *липсва; вместо това пътеписът има следния завършък:* Източният хълбок на Чифадарица, по който се спускахме, яхнали на конете си, донейде си е гол, тревист, просторен, па после го облича гора до долу. Слънцето изгряваше над Юмрючал, когато ние я наближихме. То беше «Князовата гора». Близу там една мандра. Отбихме се да пием мляко, но се отказахме от него поради мръсотата му, каквато цареше и в мандрата. Тук пак се разделихме: повечето от дружината дръпна с добитъка по долината, за да забиколи гората, и хвана пътя; аз и троица още души, в тях бай Ангел, нетърпеливи да стигнем в мънастиря, ударихме през гората напряко. Горският надзирател (един от другарите ни) увери, че може да се мине през нея.

А страхът от мечките? — ще попитате. Надзирателят ни увери, че са безопасни деня за повече хора, на които се не спускат. Но не забравяйте, че бай Ангел Койнов, мечкоубиецът, беше при нас с тежката кринка, жеден да умие позора си!

Още при първите ни стъпки нашето пътуване се затрудни. Гората, накрая рядка, веднага стана гъста, мъчнопроходима. Тя беше запустяла, парясана гора, без признак да е влизал в нея човек от много години. Големи стари дървета — повечето букови, размесени с явори, дъбове, борове, лески, липи, диви круши и други задръстяха я и ни деряха лицата с ниските си клоне. Урвата, на която растяха, беше камениста, ронлива, препречена от балвани, пълзещи растения, жилави, пролазили под земята корени. Вървяхме постоянно приведени, в сянка, между дънери стари, изпокривени, обрасли с мъх и облепени с големи гъби, сред една задушена атмосфера, напоена с тежък

дъх от гнилост, миязми и земна мокрота. Хиляди по-малки растения и фиданки, осъдени да линеят във вечно детинство поради липсата на въздух и светлина, запречваха упорито, досадително осталото свободно пространство. Дълго слазяхме така уморени от жестока борба с тоя негостоприемен растителен мир. Гората беше пространна, дълбока и нямаше край. До нас долиташе глухо и слабо, като далечно стенание, шумът на реката. Никакъв шум вътре в гората, никакво птиче да се чуе в дълбоката глухота. Еднаж-дваж само се мярна нещо между дънерите. Вероятно, косматите жители на гората. . . Пръснати из гъсталака, ние се не виждахме, а само се извиквахме от време навреме, и гората отговаряше с глух, продължителен ек. Когато се събрахме с бай Ангела, той отчаяно се завайка, че не е видял мечките.

Но както всяко нещо на тоя свят, и тая ужасна гора имаше край. Ние зачухме най-после ясно речния шум: тоя радостен шум ни извести, че настава край на мъките ни. Стана по-видело в гората. Старите дървета се замениха от тънки, стройни, млади дръвчета, очевидно, гледани и вардени. Скоро и тях минахме и излязохме на свят божи, на друма, издрани, издраскани, окаляни, разбити!

Манастирът беше близко. Ние се запътихме към него, край Тунджа, като видяхме пак Юмрючал остал високо в небесата с вечната си пряспа. *

Стр. 112, р. 20: 1899 / София, 25 януарий 1900 г. *

Варианти в *АМ*

Стр. 104, р. 3—4: две години и половина оттогава / доста години оттогава *

Стр. 106, р. 37: този връх ли или / този връх ли е или *

Стр. 107, р. 27—28: Аз обаче предпочитам ∾ балканските орли. . . / *липсва* *

Стр. 108, р. 22—23: на Стремска долина / на Стремската долина *

Стр. 110, р. 3: скоро / *липсва* * р. 17—18: конете, които внимавахме / конете, които внимаваха * р. 38: Спомнях си за / Спомних си за *

Стр. 105. *Кринка* (диал.) — кримка, стара пушка, с каквато са си служели през Кримската война (1853—1856).

(Стр. 113)

Пътеписът е обнародван най-напред в *М*, г. III, бр. 411 от 13 юли 1897 г. с подпис Средньогорски и дата под текста «Хисар, 9 юли 1897». Пет години по-късно той е включен в сборника *ПС*, като във връзка с това бива значително преработен. С някои правописни и незначителни езикови поправки той е поместен в *С*. Сред ръкописите на Вазов, съхранявани в Научния архив на Българската академия на науките, е запазен авторизиран машинописен текст (ф. 112, оп. 1, а. е. 676, л. 103б — 105б; условно — *АМ*).

Печата се по текста от *С* със следната поправка по *М, ПС* и *АМ:*

Стр. 117, р. 8: «Окъпани» вм. «Окъпа ни».

Варианти в *М*

Стр. 113, р. 2: Излет из Средна гора / Екскурзия из Средня гора * р. 3: мечкоубиецът / мечкоубиецът ни * р. 4—5: не ни придружи за жалост тоя път в нашето пътуване / не ни придружи тоя път в нашето пътуване, за жалост * р. 14: на Стремската долина / на Стремска долина * р. 20: все по-близо / все по-близко и по-близко * р. 22—23: и с лесовете, що обличат хълбока им / и с черните дълбоки лесове, които обличат хълбоците им * р. 23: кадифена мантия / кадифява мантия * р. 26—27: Стремска долина / Стремската долина * р. 27—28: не се съхрани / не е съхранено * р. 28: подир Съединението / *липсва* * р. 28: но думата «рай» неволно / но думата рай и райско неволно * р. 29: който потъва / който, яхнал на коня си, потъва * р. 30: при шумът на безбройни бистри поточета / *липсва* *

Стр. 114, р. 8: *след* носи името Т е к е! *е имало следния текст:* Трябва голямо усилие да си даде човек, за да не намери възмутително това опошлително име, дадено на такъв поетически кът на тая поетическа долина.

Бай Евтим, сопотненеца, заселен отдавна в Текето, много любезно прие дружината и й оказа едно рядко гостолюбие. Един куп турци, първенци от селото, вероятно ни зеха за големци и ни наобиколиха с големи темена и любезни здрависвания, след което ни поканиха да се разходим до реката, дето замръкнахме под сладкия шепот на листата и вълните.

Подир едно успокоително нощуване на двора под лозата —

този любезен бай Евтим ни намери, кой знай къде, юргани с чисти чаршави — ние осъмнахме при едно ясно и лазурно утро, под чието обайно сияние хубостта на мястото стана още по-голяма. Малко разходка извън селото; посещение мраморния гроб на един руски офицерин паднал убит при превземането на селото от куршума на един манафин в засада, чийто гроб тоже стои наблизко в един гюл. Тоя офицерски гроб е единичкий исторически паметник тука. Присъствието му не е било приятно дотам на текийци, защото една заран кръста му се намерил сломен. Властта осъдила текийци на сто лева глоба, с която се тури нов мраморен кръст. И вече никой не кътне печалния мавзолей.

С дисаги, обогатени с нова провизия — пилета и пъстърва — пак от този превъзходен бай Евтим, съвсем по български гостолюбив и безкористен, ние се запътихме към другото турско село: Рахманлари. Това село е вече един градец и прави впечатление на цъфтение и напредък, тъй контрастуващи с бедността и изпадналостта на селата в тая опустошена през 1877 г. долина! И тук прием добър; кмета ни дава извън селото, под орехите, гощавка. Това е един разбран човек, говорлив и хитър. Турците, които са болшинство в общинский съвет (Рахманлари има 250 къщи турски и 180 български), са му дали доброволно вишегласието си. Тука стават най-много и най-добри гюлове, на тая култура селото дължи забогатяването си. За рахманларци говорят, че са биле най-свирепите турци в турско време; сега са кротки и тихи поданици, които живуват братски с предишните раи. По едно време само успехите на Турция в Гърция пробудили малко османското чувство у тия работливи гюладжии, но това сепване било само за минута. . .

Ами Средня гора? Ами Богдан? — ще попитате. *

Стр. 114, р. 12: с облици и форми / с контури и форми * р. 13: без величествеността на / без грандиозност на * р. 15: стане нужно / стане нужда * р. 15: *след* да слезеш от коня си *стои:* Трябва да прибавя още, че Богдан е прочут като непогрешим термометър: той предсказва дъждовете и хубавото време. Заоблачи ли се челото му — дъждът е неизбежен. * р. 23: най-сигурно убежище / най-сигурно прибежище * р. 24: От височините / От върховете * р. 29: гърбат Вежен / гърбати Вежен * р. 33: дивна хубост / дива хубост * р. 34: яровете на Зли дол / брегове на Зли дол * р. 40: Бай Миљо / Г. Миљо *

Стр. 115, р. 1: епизода за т о п ч е т о / епизода с т о п ч е т о * р. 4: Шеговит е тоя / Шеговит тоя * р. 8—9: като Байрона / като Тамерлана * р. 9: особено обаяние / особен престиж * р. 15: многократни запитвания / многократни запитванета * р. 25: по заник слънце на Дебели дял / по заход слънце на темето на Дебели дял * р. 27: студени / *липсва* *

Стр. 116, р. 6: *след* калоферската планина *продължава:* при един подобен случай. * р. 10—11: Той е гол ∾ покрита с лес / Той се завършва с един върх, цял покрит с буков лес. * р. 11—12: на тая китка / на тоя лес * р. 12: както нарича подобни горици народът / *липсва* * р. 13: Там отпочинахме и закусихме / там отпочинахме и закуснахме * р. 14: няколко пъти / *липсва* * р. 14—16: на тая висота ∾ поляна на изток / *липсва; вместо това тук стои:* и на спущание, като си набра безчет букови гъби, за които уверяваше, че имали приятен вкус и че ще си направи от тях сладко и трушия, запътихме се по поляната на Голям Богдан, за да идем да посетим и Малък Богдан. Той е съвсем гола чука на изток от нас. * р. 17—19: долината на Марица ∾ се разстилаха / долината на Марица, цялата Стара планина, с градовете и селата в подножието ѝ, с реките, с долините, с чудните си панорами се разстилаха * р. 20: леката мараня / леката ведрина * р. 21—22: който е съвсем гол / *липсва; вместо това текстът продължава:* Там Миљо биде принуден да изхвърли целий си товар букови гъби, защото намери, че чървясали вече! * р. 23: те обличат стръмнините и на двата Богдана / те обличат всичките стръмнини и бърда на двата си Богдана * р. 28: Властите, според / Турските власти, според * р. 29: глоба сто лири от владетеля / глоба от сто лири от владетелите * р. 34: на Чалъкооглу / на първия купувач, който се явил: той бил Чалъкооглу * р. 37—38: почти нищо не струват, по невъзможност за използуване. Те са оставени / почти нищо не струват. По невъзможността на експлоатацията им, те са оставени *

Стр. 117, р. 1: пустите самотии / страшните самотии * р. 2: *след* гръмовете на пушките *продължава:* Хиледи нападали, изгнили букове; хиледи, милиони други прави, които трябва да легнат на свой ред, за да оставят място на войската фиданки, растящи между тях и нетърпеливи да глътнат въздух и светлина. * р. 4—5: из костоломни и развалени пътеки / из вратоломни и развалени пътища *

Варианти в *АМ*

Стр. 113, р. 14: на Стремската долина / на Стремска долина * р. 20: все по-близо / сѐ по-близко * р. 23: кадифена мантия / кадифява мантия *

Стр. 114, р. 6—7: на въображението ви / на въображението ни *

Стр. 116, р. 21: при Мали Богдан / до Мали Богдан *

Стр. 114: . . . *яровете на Зли дол ∾ 1876 година* — пролом, образуван от един малък приток на Стара река, на два километра от Клисура; започва от стръмната урва на Стара планина и слиза постепенно до Стара река; представлява естествена преграда и по време на Априлското въстание бил използуван за укрепление.

Стр. 116. *Чалъкоглу от Пловдив* — преди Освобождението известен пловдивски род, чиито най-видни представители са Вълко Чалъков, Стоян Чалъков и Георги Чалъков; в случая може би се касае за Георги Чалъков (? — 1882).

НА ВЪРХА СВЕТИ НИКОЛА

(Стр. 118)

Пътеписът е публикуван първоначално в сп. «Славянски глас», г. I, 1902, кн. 1, стр. 18—19. С известни поправки е поместен в сборника «Утро в Банки», откъдето е препечатан без съществени изменения в *С*.

Печата се по текста от *С* със следната поправка по «Славянски глас» и «Утро в Банки».

Стр. 121, р. 27: «Спущам се» вм. «Спущат се».

Варианти в сп. «Славянски глас»

Стр. 118, р. 2: Поклонение / *липсва* * р. 31: Тунджанската долина / Тунджанска долина *

Стр. 119, р. 9: свалих шапка / свалих шапката * Стр. 119, р. 26 — стр. 121, р. 17: О, Шипка! ∾ от век на век! / *липсва* *

Стр. 121, р. 21: двата братски народа / два братски народа * р. 21—22: Тържествената тишина / Тържествена тишина * р. 24: стърчи безмълвно / стърчи безмълвено. *

Стр. 118. *Спасителния дом* — сграда за подслон на пътниците при лошо време, построена след Освободителната война в подножието на връх Шипка (на мястото, където по време на военните действия се е намирал превързочният пункт).

Стр. 119 . . . *руските брянци и орловци* — войници от Брянския и Орловския руски полк.

Стр. 119. *Сюлейманпашовите юрюши* — нападенията на войските на Сюлейман паша, командуващ турската армия при Шипка.

ЕДИН СТАРОПЛАНИНСКИ МАНАСТИР

(Стр. 122)

Пътеписът е публикуван за пръв път в *Л*, г. II, 1901, кн. 9—10, стр. 197—198 (книжката на списанието, където е поместен, има дата 10 август 1901 г.). С незначителни промени (предимно в областта на правописа) е поместен в *С*.

Печата се по текста от *С* със следните поправки по *Л:*

Стр. 123, р. 29: «ще се събуди» вм. «ще събуди».

Стр. 123, р. 36: «и нов» вм. «е нов».

Варианти в *Л*

Стр. 123, р. 25: не може да използуват, приносители не идат / не може да използува и приносители не идат *

Стр. 123. . . . *на кризата* — в началото на XX в. България преживява сериозна икономическа криза, във връзка с която се водят преговори за сключване от западноевропейските банки на нов заем от 120 милиона лева (вж. т. 10, стр. 528—529).

Стр. 123. *Йосиф Соколски* (1786—1879) — участник в един от епизодите на черковната борба през XIX в. — създаването на уния с католишката черква; в 1860 г. бил провъзгласен от папата за униатски архиепископ.

Стр. 124. *Капитан Никола* — Никола Филиповски (ок. 1800—1856), организатор на въстание в Търновско по време на Кримската война; в агитацията за въстанието взимат участие П. Р. Славейков, Н. Козлев, П. Кисимов и др. Турците узнават за подготовката на въстанието и го осуетяват. На 31 юли 1856 г. въпреки провала на заговора в Търновско капитан Никола се явил в Лясковския манастир и с малка чета се отправил към Габрово. По пътя четата била разбита и ръководителят ѝ — убит.

ЕДИН КЪТ ОТ СТАРА ПЛАНИНА

(Стр. 125)

Пътеписът е публикуван най-напред в *Н*, г. II, 1882, кн. 2, стр. 167—172 и кн. 6, стр. 489—503, с дата под текста «Пловдив, 20 декември 1882 г.» По-късно е включен с известни поправки в *ПР*, т. 3. След основна езикова и стилна преработка е поместен в *С*. Освен многобройните изменения, които посочваме по-долу като варианти, тук са направени и редица по-малко съществени езикови поправки: редовно се заменят местоименните форми «тоя», «оня», «тая», «оная», «ония» («оние») съответно с «този», «онзи», «тази», «онази», «онези»; избягва се съкратената форма при членуването на прилагателните, числителните и местоименията; отдава се предпочитание на формите «така» вм. «тъй», «тук», «оттук», «дотук» вм. «тука», «оттука», «дотука», «църква» вм. «черква» («черкова»), «човек» вм. «человек», «оставам» вм. «остаям», «бай» вм. «бае», «Михал» вм. «Миал». Тъй като тези случаи се срещат многократно, те няма да бъдат отбелязвани при вариантите.

Печата се по текста от *С* със следните поправки по *Н* и *ПР*:

Стр. 127, р. 4: «все вървяха» вм. «се върнаха».

Стр. 127, р. 34: «стръмна» вм. «страшна».

Стр. 127, р. 39: «да ги откъснеш» вм. «да ги откъснем».

Стр. 128, р. 1: «разпитвах» вм. «разпитах».

Стр. 129, р. 13: «се мярка» вм. «се мярна».

Стр. 129, р. 29: « — Виждам. Що е то? Камък?» вм. «Виждам. Що е то? — Камък.»

Стр. 130, р. 19: «укрепителната почивка» вм. «укрепителната си почивка».

Стр. 131, р. 21: «се залавяхме» вм. «се залавяме».

Стр. 132, р. 24: «показа» вм. «показва».

Стр. 136, р. 23: «в която» вм. «в който».

Стр. 136, р. 27: «вършал» вм. «върхал».

Стр. 137, р. 19: «своите оплаквания» вм. «своето оплакване».

Стр. 137, р. 30: «страданията» вм. «състраданието».

Стр. 138, р. 9—10: «потъва» вм. «пътува».

Стр. 139, р. 28: «благоговейно» вм. «благовейно».

Стр. 140, р. 17: «изкърмушени» вм. «издърмушени».

Стр. 142, р. 3: «странни» вм. «страшни».

Стр. 142, р. 11: «да се скрият» вм. «да се крият».

Стр. 142, р. 35: «доближи» вм. «доближили».

Стр. 143, р. 2: «двамата» вм. «двама».

Варианти в *Н, ПР*

Стр. 125, р. 1: от Стара планина / на Стара планина *(Н, ПР)* * р. 3—4: възседнал върху / възседнал въз *(Н, ПР)* * р. 4: на Рачо Чобана / на Рача Чобанът *(Н, ПР)* * р. 8—9: някогашен строг пандурин / някогашний твърд пандурин *(Н, ПР)* * р. 11: бе един / беше един *(Н, ПР)* * р. 12—13: бе натоварено / беше натварено *(Н)* ; беше натоварено *(ПР)* * р. 14: с провизии / с провизия *(Н, ПР)* * р. 14: из които / и из които *(Н, ПР)* * р. 17: се обръщаха / се извръщаха *(Н, ПР)* * р. 19: вървяхме нагоре / вървяхме нанагоре *(Н, ПР)* * р. 20: един праг / който е като един праг *(Н, ПР)* * р. 21: с всичката си / във всичката си *(Н, ПР)* * р. 21: изпречваше и / препречваше и *(Н, ПР)* * р. 24—25: се спирахме и / се запирахме и се *(Н, ПР)* * р. 25: да гледаме великолепната / да гледаме на великолепната *(Н, ПР)* * р. 26: що представя / която представляваше *(Н, ПР)* * р. 26: която почва / която се захваща *(Н, ПР)* * р. 27: от Клисурския проход / от лесковецкий проход *(Н, ПР)* * р. 27: и свършва / и се свърша *(Н)*; и се свършва *(ПР)* * р. 30: в България / на България *(Н, ПР)* *

Стр. 126, р. 1—2: вниманието на никой / вниманието на никой турист, на никой *(Н, ПР)* * р. 4: чиито вълни от камен на камен / вълните на които от камък на камък *(Н, ПР)* * р. 6—7: дето се изгубваха ∾ из градините / дето се изгубваха в градините, разделени на много малки вадички и бари *(Н, ПР)* * р. 8: да си починат / за да си починат *(Н, ПР)* * р. 9: цигарата си / цигарото си *(Н, ПР)* * р. 13: в същия ден / на тоя същи ден *(Н, ПР)* * р. 13: бе се натъпкал цял Сопот / цял Сопот се беше натъпкал *(Н, ПР)* * р. 15—16: без обувки, без завивки / без обувка, без завивка *(Н, ПР)* * р. 16: бе страшно (беше страшно *(Н, ПР)* * р. 16—17: ония ти деца като ревнали / оние деца, като ти ревнали *(Н, ПР)* * р. 19—20: Не знаеш ∾ да идеш / Не знаем кого да вярваме, не знаем къде да идем *(Н, ПР)* * р. 24: Барем един хляб да бе взела / бари един хляб да бе зела под мишницà *(Н, ПР)* * р. 25: хъ това, хъ онова, кога / хъ туй, хъ онуй, когато *(Н, ПР)* * р. 27: Мича убиха — каза — Мича убиха! — казва *(Н, ПР)* * р. 27: убиха го / Мича го убиха *(Н, ПР)* * р. 31: Че като рекоха / Като рекоха *(Н, ПР)* * р. 31: като хукнаха / че като фукнаха *(Н, ПР)* * р. 33: не се чуха, не се видяха / не чуха се, не видяха се *(Н, ПР)* * р. 34: шест

годин страшно бягане беше / шест години страшно беше бегане (*Н, ПР*) * р. 42: Сега, като вървим нагоре / Сега нагоре като вървим (*Н, ПР*) *

Стр. 127, р. 1: всички нашенци / всичките нашенци (*Н, ПР*) * р. 1—2: Дръж се харно: / но дръж се харно. . . (*Н, ПР*) * р. 3: пред мулето ми / преди мулето ми (*Н, ПР*) * р.15: едвам се показваше / едвам излазяше (*Н, ПР*) * р. 16: чист, кладен, сладостен въздух / чист въздух, хладен, сладостен (*Н, ПР*) * р. 19: прясна, девствена / прясна и девствена (*Н, ПР*) * р. 26: и късах / и откъсвах (*Н, ПР*) * р. 28: малка като алея пътека / малка пътека, като алея (*Н, ПР*) * р. 29: Другарят ми, ученикът / Другарят ми, ученик (*Н, ПР*) * р. 30: върху тази лакома / на тази лакома (*Н*) * р. 35: тръните я преплитаха / и тръните я преплитаха (*Н, ПР*) * р. 40: бе прелест / беше — прелест (*Н, ПР*) *

Стр. 128, р. 4: На всеки ∾ еднакво / Бай Миал на всяки подобен въпрос еднакво ми отговаряше (*Н, ПР*) * р. 10: ми плени едно / ми се плени от едно (*Н, ПР*) * р. 12: че е къс / че е един къс (*Н, ПР*) * р. 13: оронена от небето / проронена от небето (*Н, ПР*) * р. 14: от това / пред това (*Н, ПР*) * р. 22: Яд ме беше / Мене ме беше яд (*Н, ПР*) * р. 22: не пръв път / не първий път (*Н, ПР*) * р. 23: най-безобразни имена / най-безобразни названия (*Н, ПР*) * р. 26: Ние нямаме мили названия / Ние нямаме нежни думи, за да го погалим; ние нямаме мили названия (*Н, ПР*) * р. 27: освен традиционните / освен традиционалните (*Н, ПР*) * р. 29: поетически термини / поетични термини (*Н, ПР*) * р. 29—30: които да изразяват ∾ изгледите му / с които да изразим всичката чудовищна разнообразност на красотите му и изгледите му (*Н, ПР*) * р. 32: *след* нямат имена *в Н и ПР текстът продължава*: или ако имат, те са турски. Най-високий връх на Стара планина, който се вдига над Карлово, (*в ПР* — над Калофер) го наричаме Марагидик. Има стотина речки из отечеството ни, които нямат имена * р. 32: И най-миловидното / Най-миловидното (*Н*); На най-миловидното (*ПР*) * р. 33: ние именуваме / ние казваме (*Н, ПР*) * р. 34: «камомила» / belladona (красна жена) (*Н, ПР*) * р. 35: На едно / На това (*Н, ПР*) * р. 36: *след* захубавява ливадите *в Н и ПР стои:* и което европейците наричат камомила * р. 40: друго едно / друго едно мило (*Н, ПР*) * р. 41: «козя брада» / «кози-брада» (*Н, ПР*) * Стр. 128, р. 41 — стр. 129, р. 2: високото, с червено стъбло ∾ не знам защо, «кърлеж»! / *в Н и ПР липсва* *

Стр. 129, р. 2: На друго едно / На едно друго (*Н, ПР*) * р.

3: толкова и красиво, което / толкоз и красиво и което (*Н, ПР*) * р. 9: отдясно и отляво / отдясно и ляво (*Н, ПР*) * р. 13, озъбен и каменист / озъбен камънист (*Н*) * р. 14: това е гранитна статуя / туй е статуята от гранит (*Н*); това е гранитната статуя (*ПР*) * р. 16: ти се изпречва / ти се изпреча (*Н*) * р. 19: пирамидовидните ели / пирамидовидните елхи (*Н, ПР*) * р. 19—20: една въз друга / една връз друга (*Н*) * р. 22: ти се представя / им се представлява (*Н, ПР*) * р. 24: в своята далечина / в своята далечност (*Н, ПР*) * р. 25: посочи с пръст / показа ми с пръст (*Н, ПР*) * р. 29: Виждам / Видя (*Н, ПР*) * р. 30: това е / то е (*Н*) * р. 33: оставили тамо / оставили там (*Н*) * р. 35: *след* Бае Михал *в Н и ПР стои:* Ние пак потеглихме. * р. 39: Видях от върха / Видях го от върха (*Н*); Видяхме от върха (*ПР*) * р. 40—41: нà, тука хе / нà тука ей (*Н, ПР*) * р. 41: и отпреде му / и отпред (*Н*); и отпреде (*ПР*) *р. 42: Извикаха му / му извикаха (*Н*) *

Стр. 130, р. 1: Кара Исмаил / Кара Мемишът (*Н*) * р. 2: се спусна / спусна се (*Н, ПР*) * р. 2: по главата / в главата (*Н*) * р. 3: *след* с ножа си. . . *в Н продължава:* Нечо викà, викà. . . но ний ударихме през връхът. . . * р. 3: Ето, видиш ли онез / Нà, видиш ли оние (*Н*); Нà, видиш ли онези (*ПР*) * р. 3—4: ей ги там?. . . / *в Н липсва* * р. 5: ала той / ама той (*Н, ПР*) * р. 8: се обърна навъсено / се обърна навъсен (*Н*) * р. 9: се затули / бързо се затули (*Н*); побърза да се затули (*ПР*) * р. 12: до дъното / в дъното (*Н, ПР*) * р. 13: тясна долчинка / тясна долчина (*Н, ПР*) * р. 13—14: и север / и от север (*Н, ПР*) * р. 15: река Сопотница / речката Сопотница (*Н, ПР*) * р. 17: Половин час ние / Половина час ний (*Н, ПР*) * р. 17—18: Тук аз посетих / Тука посетих аз (*Н*); Тук посетих аз (*ПР*)* р. 21: за да можем направи обяда / за да можем да направим обядът си (*Н, ПР*) * р. 22—24: — Да вървим! ∾ на североизток / Аз хванах една крива пътека надясно (*ПР*) * р. 22: потеглих напред / потеглих нанапред (*Н*) * р. 24: на североизток/ към североизток (*Н*) * р. 28—29: въз северната ∾ до облаците / връз северната урва, която се възвишаваше до облаците, стремителна, гладка, ужасна (*Н, ПР*) * р. 30: По тази ли стена? / По тая стена?! (*Н, ПР*) * р. 31: шест годин всички / шест години всичките (*Н, ПР*) * р. 34: седемдесет годин / седемдесет години (*Н, ПР*) * р. 35: друг път / други път (*Н, ПР*) * р. 36: най-малка диря / най-малката диря (*Н, ПР*) * р. 36—37: се не съзираше / не се съзираше (*Н, ПР*) * р. 39: От най-напред / Из най-напред (*Н, ПР*)* р. 41: да прескоча тази / да прескокна тая

(*Н, ПР*) * р. 42: основата на която / на която основата (*Н, ПР*)*

Стр. 131, р. 1: дълбока долина / дълбока долчина (*Н, ПР*) * р. 8: аз разбрах на практика / аз практически разбрах (*Н, ПР*) * р. 20—21: Всякой миг се залавяхме / Ние на всякой миг се улавяхме (*Н, ПР*) * р. 24: почваше вече да се разкрива / хващаше да се разкрива вече (*Н*); хващаше да се разкрива (*ПР*) * р. 25: вече по-горе / по-горе вече (*Н, ПР*) * р. 26: Петков камен / Петков камък (*Н, ПР*) * р. 31: да му се насладим / да му се наслаждаваме (*Н, ПР*) * р. 31—32: когато стигнем / когато пристигнем (*Н, ПР*) * р. 32: *след* сиреч върха *в Н и ПР стои:* Бързахме, т. е. по-малко седяхме * р. 35: както ни казваше бай Михал / както ми казваше бае Миал (*Н, ПР*) * р. 37: пак урва / пак урвата (*Н, ПР*) * р. 42: де да спре / де да се спре (*Н, ПР*) *

Стр. 132, р. 2: тази проклета стена, краят на която се не вижда / тая проклета стена, на която краят не се вижда (*Н, ПР*) * р. 5: всички нашенци / всичките нашенци (*Н, ПР*) * р. 6: *след* какво е било!. . . (*в Н и ПР*) *стои:* А ние още не сме и на половината път!. . . * р. 9: по-право название / по-праведно название (*Н*) * р. 12: доде се спасят / доде да се спасят (*Н, ПР*) * р. 15: на самосъхранение / на самосъхранението (*Н, ПР*) * р. 16: всички сили / всичките сили (*Н, ПР*) * р. 16: всички други / всичките други (*Н, ПР*) * р. 25: полуживи хора, пеши / полуживи хора, в два часа пеши (*Н*); полуживи хора, в два часа вътре пеши (*ПР*) * р. 26: в два часа са прескокнали тази урва / прескокнаха тая урва (*Н, ПР*) * р. 29: и преобръщали / и са се преобръщали (*Н, ПР*) * р. 30: са хвърляли / са хвърлили (*Н, ПР*) * р. 36: Докле бае Михал / Докат бае Миал (*Н, ПР*) * р. 36: разказваше разни / разказваше ми разни (*Н, ПР*) * р. 40—41: се наведе / наведе се (*Н, ПР*) * р. 41—42: в дълбочината / в дълбочинето (*Н, ПР*) *

Стр. 133, р. 1: пръв скок / първи скок (*Н, ПР*) * р. 5—6: скачаше в полите на урвата / още се виждаше, че скача в полите на урвата (*Н, ПР*) * р. 8: отри потта си / отри потът си (*Н, ПР*) * р. 8—9: приближи се при нас / приближи към нас (*Н, ПР*) * р. 9: посочи към / и посочи към (*Н, ПР*) * р. 10: и каза / като каза (*Н, ПР*) * р. 11: не е нищо / нищо не е (*Н, ПР*) * р. 13: Докарай добичетата / Докарай мулетата (*Н, ПР*) * р. 14: поводите на животните / поводите на мулетата (*Н, ПР*) * р. 15: пак нагоре / пак нанагоре (*Н, ПР*) * р. 17: от люта жажда / от жестока жажда (*Н, ПР*) * р. 17—18: навръх Стара планина. / навръх на Стара планина! (*Н, ПР*) * р. 20: моите смаяни очи / удивлените ми очи (*Н, ПР*) * р. 27: човешка дума / човеческата дума (*Н, ПР*) * р. 29: тази височина / това височине (*Н, ПР*) * р. 30: ставам по-голям / ставах по-голям (*Н, ПР*) * р. 35: които покриват / които пременяват (*Н, ПР*) * р. 36: ми се видеше / ми се вардеше (*Н, ПР*) * р. 38: представяше една / се представляваше, като една (*Н, ПР*) * р. 39: се виждаха / се гледаха (*Н, ПР*) *

Стр. 134, р. 1: аз си пришепнах / аз си пришушнах (*Н, ПР*) * р. 2: той описва Кавказ / той описува Кавказът (*Н, ПР*) * р. 9—10: юлска жега ∾ гърдите / юлска жега, която на тоя час, долу в полето, палеше нестърпимо и задъхваше гърдите (*Н, ПР*) * р. 11: наслаждението ми / услаждението ми (*Н*) * р. 12: чистия и прохладен / чистий и прохладний (*Н, ПР*) * р. 12: и с очи поядах / и с очи «изяждах» (*ПР*) * р. 13: синия фон / синий фонд (*Н, ПР*) * р. 14: някои / *в Н, ПР липсва* * р. 16: приятеля М. / приятеля си М. (*Н, ПР*) * р. 17—18: седеше наведен ∾ в Дирекцията на финансите / в една задушена и вонеща стая в Дирекцията на финанциите, седеше наведен, облян в пот над писмений си стол. . . (*Н*); в една задушена и гореща стая в Дирекцията на финанциите седеше наведен, облян в пот над писменний си стол. . . (*ПР*) * р. 22—23: всички ∾ жаждата си / с изключение на Рача Чобанът, всички утолихме жаждата си (*Н, ПР*) * р. 23: утолиха своята и / утолиха я и (*Н, ПР*) * р. 24: нашето възшествие / нашето възвишение (*Н, ПР*) * р. 29: дали Лукул / дали Лукулус (*Н, ПР*) * р. 34: възнегодували стомаси / възнегодувани стомахи (*Н*) * р. 35: зад нас / зад нас си (*Н, ПР*) * р. 37—38: си хвърли шапката, замижа / хвърли си шапката, намижа (*Н, ПР*) * р. 39: запя песента / запя песнята (*Н, ПР*) *

Стр. 135, р. 1: от гатанката / на гатанката (*Н, ПР*) * р. 2: строг блюстител на медицинските правила / строг изпълнител на медицинските предписания (*Н, ПР*) * р. 3: *след* изпотен човек *в Н и ПР следва:* да пие * р. 5—6: разбира се, за здравето / за здравието, разбира се (*Н, ПР*) * р. 8: която бог / що бог (*Н, ПР*) * р. 24: Бай Михал засука / Бае Миал засучи (*Н, ПР*)* р. 37: начеваше грамадният / се почеваше грамадний (*Н, ПР*) * р. 39: се гледало / се гледа (*Н, ПР*) * р. 40: и Дунавът се виждал, когато / и Дунава се вижда, кога (*Н*); и Дунава се вижда, като (*ПР*) *

Стр. 136, р. 1: Там всякога / Там сявга (*Н, ПР*) * р. 6: дето се криеха такива възпоминания / и дето се криеха такива

мили възпоминания (*Н, ПР*) * р. 10: Възседнахме мулетата/ Качихме се на мулетата (*Н, ПР*) * р. 11: из който / в който (*Н, ПР*) * р. 13: с бистри струи / с бистрите струи (*Н, ПР*) * р. 17: Ни покани / покани ни (*Н, ПР*) * р. 24: При все това / Но при все това (*Н, ПР*) * р. 27—28: Половин час чакахме да се вдигне / Половина час чакахме, за да се вдигне (*Н, ПР*) * р. 28—29: за да хвърлим поглед / за да можем де хвърлим взор (*Н, ПР*) * р. 29: още повече се / се още повече (*Н, ПР*) * р. 30: че ни пронизва / че ни пробива (*Н, ПР*) * р. 31—32: невидимите поля / невидимите полета (*Н, ПР*) * р. 32: решихме да / и решихме да (*Н, ПР*) * р. 37: и Добрила / и горделивата Добрила (*Н, ПР*) * р. 37—38: небесния лазур / небесната лазур (*Н, ПР*) *

Стр. 137, р. 1: пригласяше на тази / приглашаше на тая (*Н, ПР*) * р. 3: не съм чувствувал / не съм почувствувал (*Н, ПР*) * р. 4: пеенето на една народна песен / пеянието една народна песня (*Н, ПР*) * р. 6: на ум ония / на умът тие (*Н, ПР*) * р. 8: за нашата песен / за народната песен (*Н, ПР*) * р. 9: *към израза* те са вече четени *е дадена пояснителна бележка под линия:* В «Жертви и отмъщение», печатени в «Наука» (*Н*); В повестта «Жертви и отмъщение», печатана в «Наука» (*ПР*) * р. 12: когато ехти тя / когато ехти (*Н*); *в ПР липсва* * р. 13: почувствувани и разбрани / почувствувани и разбрани (*Н, ПР*) * р. 16: при шуменето / при шумтението (*Н, ПР*) * р. 20: Тя едничка / Тя едничката (*Н, ПР*) * р. 21: тя едничка / тя едничката (*Н, ПР*) * р. 21: да му доставя / да му набави (*Н, ПР*) * р. 23: за свидетел на / за повереник на (*Н, ПР*) * р. 27: еднакво вълнувани / еднакво възвълнувани (*Н, ПР*) * р. 32: народни / *в Н и ПР липсва** р. 34: всякой става / всеки става (*Н, ПР*) * р. 34: *след* става певец *стои:* да ти пее * р. 37: се таи история / е историята (*Н, ПР*) * р. 38: вик на народната душа / вик надушата на народа (*Н, ПР*) * р. 40: народни / *в Н и ПР липсва* *

Стр. 138, р. 13: народни / *в Н и ПР липсва* * р. 17: целий кръгозор / всичкий кръгозор (*Н, ПР*) * р. 21: а навред / и навред (*Н,ПР*) * р. 33: във кой камен / във кой камък (*Н, ПР*) *

Стр. 139, р. 4—5: южната и източната стръмнини на която са / на която южната и възточна стръмнини са (*Н, ПР*) * р. 5—6: западната са гористи / западната — гористи (*Н, ПР*) * р. 13: който изнесе / който може да изнесе (*Н, ПР*) * р. 14: напреко и без да почива / напреко, без да почива (*Н, ПР*) * р. 14—15: да стане тя негова / негова да стане тя (*Н, ПР*) * р. 15: се опитали всички / се опитали всичките (*Н, ПР*) * р. 16: но все спирали / но се спирали (*Н, ПР*) * р. 16: до самите поли / на самите поли (*Н, ПР*) * р. 17—18: нямал сила да я изнесе до върха без отдих / нямал сила без отдих да я изнесе до върха (*Н, ПР*) * р. 20—21: там той издъхнал / там той издъхва (*Н, ПР*) * р. 21: от изнемощение / от изнеможение (*Н, ПР*) * р. 24: Източната страна / Възточната страна (*Н, ПР*) * р. 24—25: по която е ставало надварянето / по която са ставали тия качувания (*Н, ПР*) * р. 31: достигаше глухият шум на Осъма / пристигаше глухий шум на Осъмът — дете (*Н, ПР*) * р. 39: *след* сиянието на небесата *в Н продължава:* И, под влиянието на тая нова за мене природа, която живееше, мислеше и говореше, аз написах тие няколко стиха:

Амбарица и Добрила
Амбарица гола каза на Добрила
със къдрите ели: кажи, сестро мила,
аз векове гледам във тез пустоти,
но нищо сънят ти до днес не смути.
Орли ли се вият над лоба ти ясний,
по твоите плещи стада ли пасат,
планински ли хали над тебе ехтят. . .
Ти вечно мечтаеш, кат сфинксът безгласний!
Що кроиш? Що гледаш в просторите красни?
Каква те задача замислюва тук?
Добрила отвърна: Аз гледам на юг!

— Но ти защо, сестро, с мъгла си покрита?
Небето е сине, а ти си сърдита. . .
Ти разговор имаш с вихрите едни. . .
От тебе мраз вее по всички страни!
Туй траурно було защо го навлече?
Какво те теб мръщи? Какво те гневи?
Кажи, сестро мила, аз слушам.
— Уви!
Аз гледам на север. . . — Амбарица рече.

Стр. 140, р. 4: вечни следи / вечните следи (*Н, ПР*) * р. 7—8: от кичести / от кичастите (*Н, ПР*) * р. 9: плодотворен облак / оплодотворителен облак (*Н, ПР*) * р. 14: оставени да гният / изоставени на гниенето и на червите (*Н*); изоставени на гниенето и на червеите (*ПР*) * р. 15: отсечени без време/ пре-

сечени без време (*Н, ПР*) * р. 17: от червеите / от червеците (*Н*) * р. 22: и ги караха на магарета в града / и ги откарваха на магарета да ги продават в градът (*Н, ПР*) * р. 23: за върлини / за съръци (*ПР*) * р. 25: дълґите клони / дългите клонове (*Н, ПР*) * р. 25: на дървесата / на дърветата (*ПР*) * р. 26: над пътя / над пътя ни (*Н, ПР*) * р. 27: да се каже / *в Н и ПР липсва* * р. 31: пропусне случай / пропусне случая (*Н, ПР*) * р. 33: пропъдиха псетата / пропъдиха псетата си (*Н, ПР*) * р. 37: във време на нашествие / във времето на нашествието (*Н, ПР*) * р. 38: докаже своята неприкосновеност / докаже, че той е неприкосновен (*Н, ПР*) * р. 38—39: На смеха ни / На изсмиването ни (*Н, ПР*) * р. 40: накъде е / накъде се пада (*Н, ПР*) *

Стр. 141, р. 3: полуполегнали / полуизлегнати (*Н, ПР*) * р. 5: разказва, че / разказа, че (*Н, ПР*) * р. 6—7: по тази планина / в тая планина (*Н, ПР*) * р. 7: ми не позволява / не ми позволява (*Н, ПР*)* р. 9: Между друго /Между другото (*Н, ПР*)* р. 10: клетия Григор / клетий Григора (*Н, ПР*) * р. 18: отрича всяка / отрича всякаква (*Н, ПР*) * р. 19: после / а после (*Н, ПР*) * р. 27: беше сказано / биде сказано (*Н, ПР*) * р. 29: да избяга в / да бяга в (*Н, ПР*) * р. 33: хиляди опасности / хиляда опасности (*Н, ПР*) * р. 42: се прехвърлиха / прехвърлиха се (*Н, ПР*) *

Стр. 142, р. 3: Когато видя тези / Когато бабата видя тие (*Н, ПР*) * р. 5: бабата се уплаши / тя се уплаши (*Н, ПР*) * р. 9: Клисурци сме. . . идем от / Клисурци. . . и идем от (*Н, ПР*) * р. 9—10: крием се. . . / *в Н и ПР липсва* * р. 21: църквата опустя / черковата остана пуста (*Н, ПР*) * р. 21: Никаква песен тази заран / Никоя песен тая заран (*Н, ПР*) * р. 23: Сякаш от него / Сякаш, че от него (*Н, ПР*) * р. 24—25: беше заобиколено от / беше обиколено с (*Н, ПР*) * р. 28: капнаха през / закапаха из (*Н, ПР*) * р. 29: бяха строшени / бяха сломени (*Н, ПР*) * р. 30: Единият бе / Единият беше (*Н, ПР*) * р. 32: Куршумите свиреха / Куршумите ехтяха (*Н, ПР*) * р. 33: побягна досред / отбегна досред (*Н, ПР*) * р. 35: доближи до / и доближи до (*Н, ПР*) * р. 36: отсякоха му / нему му отсякоха (*Н, ПР*) * р. 37: Раненият момък / Ранений младеж (*Н, ПР*) * р. 38: в Пловдив / на Пловдив (*Н, ПР*) * р. 40: в това време с хиляди / в туй време с хилядо (*Н, ПР*) *

Стр. 143, р. 2—3: недодялани камъни / недодялани мраморни камъка (*Н, ПР*) * р. 5—6: този срам / тоя страх (*Н*) * р. 7: на западния / над западний (*Н, ПР*) * р. 11—12: романтично

самоубийство / романтическо убийство (*Н, ПР*) * р. 13: като видял / като видя (*Н, ПР*) * р. 14—15: заедно бягал / заедно бягали (*Н, ПР*) * р. 15: ударил се / удари се (*Н, ПР*) * р. 15: и умрял / и умря (*Н, ПР*) * р. 16: нека не закачам / нека да не закачам (*Н, ПР*) * р. 17: Може би някой друг / Може би по-после някой друг (*Н, ПР*) * р. 19—20: по планинския път / в планинския път (*Н, ПР*) * р. 28: старовремска крепост / старовременна крепост (*Н, ПР*) * р. 31: знак или надпис / надпис или знак (*Н, ПР*) * р. 32: да би се узнало / да би се познало * р. 37: от много каменяци / от остри камънаци (*Н, ПР*) * р. 38: ние виждахме * ние видяхме (*Н, ПР*)*

Стр. 144, р. 1: многолетен бор / многостолетен бор (*Н, ПР*) * р. 3: бе запустял / той беше запустен (*Н, ПР*) * р. 4—5: избягали и станали / избягали да станат (*Н, ПР*) * р. 5: в други / по други (*Н, ПР*) * р. 11: последните си зари / последните си огневе (*Н, ПР*) * р. 14: през клоните на дървесата / през клоновете на дърветата (*Н, ПР*) * р. 16: насядали около / насядала около (*Н, ПР*) * р. 17: *след* бяха гостолюбиво запазени *в Н има дата:* Пловдив, 20 декември 1882 год; *в ПР само:* 1882. *

Стр. 126. *Тук преди шест години ~ цял Сопот* — става дума за бягството на сопотненци по време на Освободителната война, 1877 г., след оттеглянето на отреда на генерал Гурко в Балкана.

Стр. 130. . . . *едно място, пълно със сърцераздирающ спомен за мене* — касае се за мястото, където през 1877 г., при бягството на сопотненци, Вазовият баща е бил съсечен от турците.

Стр. 134. *Один в вышине ~ со мной наравне* — цитираните стихове са от стихотворението на А. С. Пушкин «Кавказ» (вж Полное собрание сочинений, т. 3, Москва, 1948, стр. 196). При цитирането е допусната известна неточност. В оригинала съответните стихове гласят:

Кавказ подо мною. Один в вышине
Стою над снегами у края стремнины
Орел, с отдаленной поднявшись вершины
Парит неподвижно со мной наравне . . .

Стр. 134. . . . *приятеля М. ~ в Дирекцията на финансите* — става дума за Михаил Маджаров, по това време директор (министър) на финансите в Източна Румелия (вж. за него т. 2, стр. 514).

Стр. 134. *Тацит не ни разказва дали Лукул е нареждал поблистателен пир:* — Корнелий Тацит (ок. 55 — ок. 120), бележит римски историк; Луций Лициний Лукулус (106 — 56 пр. н. е.), римски пълководец, известен с богатството, разкоша и угощенията си.

Стр. 135. *Онождам* (диал.) — правя, върша нещо.

Стр. 135. *Пусула* (тур.) — далекоглед, телескоп; компас.

Стр. 137. *Величков с такова вдъхновение и патос говори за нашата песен, пеяна в планината* — Цитатът от К. Величков е взет, както Вазов отбелязва в първата редакция на пътеписа, от повестта «Жертви и отмъщение», напечатана в сп. «Наука» (г. I, 1881, кн. 9, стр. 683—685). При цитирането Вазов е направил някои съкращения и поправки. Допълнителни поправки в текста на Величков са направени във връзка с последната публикация на пътеписа в *С* (вж. тук, стр. 432).

Стр. 138. *Дивни Крали Марко! ~ с други на Пирин?!* — цитираните стихове са от Вазовото стихотворение «Братя Миладинови» от «Епопея на забравените» (вж. т. 2, стр. 85—86).

Стр. 138. *Роланд* — бележит френски средновековен рицар, взел дейно участие в похода на Карл Велики в Испания през 778 г., където загива; възпят във френския героичен епос «Песен за Роланд».

Стр. 138. *Хеликон* — планина в Гърция; според митологията обиталище на Аполон и музите.

Стр. 141. *Григор Божков* (1850—1876) — революционен деец, сподвижник на Левски,

Стр. 141. *...книжарницата на г. Данова* — Хр. Г. Данов (вж. тук, стр. 400) родоначалник на организираното книгоиздаване в България; през 1858 г. основава книжарница с книгоиздателство в Пловдив, която по-късно се разширява с клонове в Русе и Велес и играе важна роля в развитието на българското учебно дело през Възраждането.

Стр. 141. . . . *кръвожадния Тосун бей* — вж. т. 6, стр. 475.

Стр. 142. *Дели Мехмед* (Дели Ахмед) — водач на башибозушката чета, която опустошила село Ситово, Пловдивско.

Стр. 143. . . . *полуразрушената староремска крепост* — срв. описанието на тази крепост във Вазовия разказ «Искров и Райна» (т. 7, стр. 192).

(Стр. 145)

Пътеписът е обнародван първоначално в *З*, г. I, 1885, кн. 3, стр. 121—126, с дата под текста: «15 априлий 1885 г.». През 1891 г. е поместен в *ПР*, т. 1 (второ издание — 1893 г.); по-късно е включен в *ПСС*, т. 6 и *С*.

Печата се по текста от *С* със следните поправки:

Стр. 149, р. 36: «в гъсталака» вм. «на гъстака» (по *З*, *ПР* и *ПР—II изд.*).

Стр. 149, р. 38: «дума» вм. «душа» (по *З*, *ПР* и *ПР—II изд.*).

Варианти в *З*, *ПР*, *ПР — II изд.*, *ПСС*

Стр. 145, р. 2: картини и настроения / *в З, ПР и ПР—II изд. липсва* * р. 4: които заобикалят / които забикалят *(З, ПР, ПР—II изд., ПСС)* * р. 8: жабешки крякания / крякания от жеби *(З)* * р. 15—16: червендалест клюн / червендалест клюв *(З, ПР, ПР—II изд., ПСС)* * р. 29: родовитите ребра / косматите ребра *(З)* *

Стр. 146, р. 5—6: шума на листето / шума на листата *(З)* * р. 8—9: само тук ~ на душата / пак тъй дива, прекрасна, непокътната, както е била преди векове *(З)*; само тука, на полето, под синето небе, кавалът може да говори изразително на душата *(ПР, ПР—II изд.)*; само тук, на полето, под синето небе, кавалът може да говори изразително на душата *(ПСС)* * р. 11: въображението ми представи / въображението ми ми представи *(З, ПР)* * р. 13: и истина да / и наистина да *(З)* * р. 16: срамотна слабост / ридикюлна слабост *(З)* * р. 18: едно угризение / едно гризение *(З)* * р. 28: да ѝ грабне / и да ѝ грабне *(З, ПР, ПР—II изд.)* * р. 31: го награждават / го награждат *(З, ПР, ПР—II изд., ПСС)* * р. 34: от възприятието / от възтържествуването *(З)* *

Стр. 147, р. 12: *след* вртяха галено опашки *в З следва:* Тогава той се взря в мене любопитно-приветливо, очевидно поласкан от вниманието ми към свирнята му.

— Ти имаш чудесен кавал, приятелю — казах му аз.

Той се усмихна поизчървен и натъпка свирката в пояса.

— Оттука отива ли се право до Стрема? — попитах аз.

— Голяма е пришла.

— Не вреди, може ли се отѝ?

— На, закриви зад Стайковата воденица, мини под аркът,

и оттам по мостчето право на реката — разправи ми той.

Стр. 147, р. 13: Аз го поздравих ~ до Стрема / Аз му поблагодарих, хванах пътя, който ми насочи той и стигнах до брега на Стрема. *(З)* * р. 16: на брега / *в З липсва* * р. 21: биволска кола / биволски кола *(З, ПР, ПР—II изд.)* * р. 26: разкошната клисура на / разкошното гърло на *(З)* * р. 31: при Рахманли / при Рахманлари *(ПР)* * р. 38—39: до калоферските рътове / до калоферский проход *(З)* * р. 41: в подножието ѝ / в подножията ѝ *(З)* *

Стр. 148, р. 2: аз се повърнах / аз се върнах *(З)* * р. 2: *след* аз се повърнах назад *в З текстът продължава:*

При воденицата, до един бряст, стоеше облегнато селенчето. То ме изгледа иронически.

— Е, можа ли да прегазиш реката? — попита то лукаво.

— Мъчих се, но не можах — отговорих по неговия тон. Мене ми се поревна тоя откровен, жив и развързан момък. Почнах разговор с него.

— Откъде си?

— От Михилци.

— С какво се занимаваш?

— Със земеделие.

— А днес пасеш воловете?

— Не, ора, пуснах ги само да починат — и той ми показа с глава черните бразди отляво на воденицата.

— Как те викат?

— Никола. . .

— А баща ти?

Не се надявах да приема прям отговор на това питане; знаях, че селянете въобще твърде неохотно обаждат името на баща си, а прозвището си никак. Те хитруват, обикновено отговарят уклончиво като: «забравих», «майка ми го знай», «както го е кръстил попа» и прочее. Но лъжех се.

— Стоян! — отговори момъкът късо и пряко. Тая прямота ми се хареса. — Убиха го турците във войната — прибави той. — В онова опасно време всеки бягаше към планината, но татко не щя, отиде да трампи вола на Дъбене и стана жертва.

— Ти да си жив. А имаш ли семейство? — питах аз, позачуден от говорът на селянчето, който издаваше известна образованост на умът.

— Майка и три братчета малки.

— Имаш ли невяста?

— Не!. . . — но блажено изражение се разля по лицето му.

В това време из воденичните врата се подаде дремливото и гуреливо лице на воденичаря. Той пристъпи бавно към нас, поздрави ме по турски начин, пъхна двете си ръце в джобовете и се изправи срещу мене, като ме изглеждаше любопитно, и се подрусваше.

— Ти отде си? — попита ме момъкът. Аз му обадих.

— Да не би да искаш да купуваш хаджи Хасановата воденица? — попита воденчарят.

— Ба, не. Дойдох само да видя Стрема и тие хубави места.

— Тук е красно място. . . — подзе момъкът, — вот по-надолу. . . Кога се запролети по-добре, тука е чудо! Ти чиновник ли си?

Аз клюмнах само. Но той разбра това за положителен знак и каза:

— Каква длъжност имаш? Нали си в Пловдив?

— Трябва да е плйойдифския префектор — избъбра с дрезгав глас воденчарят.

— Не съм префект — отговорих на уважаемия воденичар. Момъкът пое:

— Директорът ли? Комисарят оня ден казваше, че иде. . .— и селенчето при тие думи се изправи съвсем право, поизчърви се и сдоби уважителен вид.

— Той трябва да е, заповядай, заповядай на сянка — изгълча воденчарят, като ме покани да седна на обрашневений праг на воденицата.

Аз хванах да се любувам с ролята, която ми се приписваше.

— Аз не съм такъв голям човек, не съм чиновник — отговорих най-после. Воденчарят изгуби веднага почтителното изражение. Той ме изгледа зачудено.

— Кой е ваший депутат? — попитах за да не бъда принуден да отговарям.

— Дойчу! Оня ден го избрахме — отговори бързишком воденчарят.

— Не, бе! Той е кметът — възрази живо селенчето и ми назова представителя на колегията.

Но изведнъж съгледах, че воденчарят се понамуси и хвана да ме гледа подозрително. Сетих се, че той ме зима негли за някой агитатор пак, ако не за същ кандидат, който опитва почвата. За да избавя и него, и мене от фалшиво положение, промених разговора.

— Ти ми се виждаш даровито момче. . . знаеш ли книга? Де си се учил?

— Едвам. В Михилци има училище, но слаба работа — отговори той просто.

— А не си ли помислил да идеш в пловдивското училище, да се образуваш? Виж, ти имаш способности.

Той ме изгледа в благодарствен поглед и издума:

— Състоянието ми не дава. . . желание имам за наука, но имам майка и две братлета, кой ще ги гледа? Имам длъжност към фамилията. . .

Тоя отговор ме още повече удиви.

— Но ти непременно трябва да си бил някъде. . . Бил ли си в Пловдив?

— Бил съм.

— Какво?

— Солдатин, две години.

Гатанката беше разрешена за мене. *

Стр. 148, р. 3—5: Денят беше чудесен ~ Възвих към север / Простих се с тях и възвих към север *(З)* * р. 7: селото Маджари / селото Маджери *(З)* * р. 10: на детството си / на детинството си *(З, ПР, ПР—II изд.)* * р. 12: над Сопот / над С. *(З, ПР, ПР—II изд.)* * р. 20: у мене / в мене *(З, ПР, ПР—II изд.)* * р. 25: за мен / за мене *(З, ПР, ПР—II изд.)* * р. 29: детинските ми / детските ми *(З)* * р. 31: Подир половина час / Подир един час *(З)* * р. 35: която загражда като стена / която пресича като една стена *(З)* * р. 36: на Стремската долина / на дългнестата Стремска долина *(З)* *

Стр. 149, р. 8: На две-три места по / Тук-там по *(З)* * р. 9: грапавини и зъбци / грапавини и зъбери *(З)* * р. 10—11 на един оцелял старовремски крепостен зид / на една оцеляла старовременна крепоста стена *(З)* * р. 12—22: Тия грапавини са великаните ~ кат идеал далечен / Е добре; тие малки изпъкналости са най-главните великани на цяла Стара планина, едни покрити със снегове, други венчани с бурни мъгли, а други със златни лучи на заходящето слънце: на запад грамадната Рибарица, която има видът на някой допотопен чудовищен мамонт, легнал на Стара планина и на Средня гора; по-насам островърхата легендарна Добрила; до нея свирепата заоблачена Амбарица, която хвърля завистлив поглед на други някои великани; скалистий Купен изхвръкнал в облаците, за да види по-хубаво бездната под себе си; надменната и нагла Чифударица, която прилича на бозка, от която идат да смучат вихрите и гръмотевиците; съвсем насам пирамидалний Юмрючал — див, усамотен и царствен гигант в лазурът на небесата, поздравлява

през хаоса чудовищно високата Рила — куп от снежни великани, които от векове гледат всичките граници на България. . .

При това зрелище българинът се усеща горд за своето отечество *(З)* * р. 16: която има вид на / която има видът на *(ПР, ПР—II изд.)* * р. 28: при месечината / при месечина *(З)* *

Стр. 150, р. 6—9: на 10 1/2 часът върнах се ~ не можах да заспя, макар и поуморен/Погледнах часовника си — беше 10 часът. Станах и тръгнах. Кога излязох из гората, едно ново успокоително чувство ме обзе, като че из един задгробен свят влазях в царството на живота. Пред мене се лъсна полето, заспало дълбоко под тихото сияние на луната; само аз един, буден, и сянката ми се мяркат по слоговете на нивята, преди няколко часа огласени от неудържимите и громки хохоти на копачките и от песните им. Из мочурите вече идеше демонический концерт на жебите.

Полето беше равно и пусто; настрана само един чер пън, от изсъхнал бук вероятно, стърчеше усамотен. Помислих, че необикновената обстановка, в която се намирах, раздразни фантазията ми ненадейно, защото очите ми неволно се втрачиха в тоя пън, който, видях хубаво, че хвана да се мести, а с него и сянката му! Невъобразимо изумление ме обзе; но то се превърна в страх неволен, когато съгледах, че това беше живо същество, облечено в дълга черна дреха, и полека вървеше по тревата без път, и някак си чудновато, клипаво. То отиваше към мочура, дето и аз. Спрях се. Непознатий дойде до мочура, който се минуваше по камъци, и се извърна. Луната го огря в лицето. Беше селянка без забрадка, с разпасан сукман и с бели ръкави. Пак повървях. Но тя бързо стъпи на първий камък, стъпи на вторий и по-нататък и се застоя пак всред мочура, като гледаше неподвижно към месеца. Кряканията около нея веднага утихнаха. Всичко това имаше сред необозримий пущинак нещо грозно и зловещо. Месечината грееше хубаво непознатата; аз забележих, че тя беше висока, бледнолика мома. Нито се извърна, нито забележи моето приближаване. Една статуя, която гледа към луната. Изведнъж шавна, изгърби ми се и премина тичешком по камънаците отсреща, тръгна пак без път по тревата и отиде нагоре, към угарите.

Минах подир нея и завих на юг, из пътеката, която ме заведе на кръчмата при банята. Поисках чаша ракия.

— Ти си срещнал Цонката, дето ходи на сънят си — каза ми кръчмаря, — уплаши ли се?. . . — После прибави важно: — Санким не е хубаво да се ходи нощя тъдява по полето. . . Па какво дириш из дивите места?

— Лека нощ — казах аз и се качих в стаята си. Легнах, но не можах да заспя *(З)* *

Стр. 150, р. 9—10: във французкия му превод / *в З липсва* * р. 14: *след* като умряла съвест *в З, ПР и ПР—II изд. продължава:*

Едно изображение на човешка глава, изписано с въглен там, малко ме поразвлече. Казах човешка глава, но тя можеше да бъде и друго каквото поискаш: волска муцуна, облак, планина, стовна, конска опашка и пр. Художникът с едно неподражаемо умение беше дал на главата способност да се метаморфозира, по прищевките на най-разюзданата фантазия. Като се начудих доста на това произведение на българската живопис и на една мечет, и на едно нещо като петел, надраскани на вратата, видях, че съкровището на тая галерия се привършило. Безсъницата ме мъчеше, аз се извърнах в леглото си към стената и над самий си нос съзрях няколко реда, написани с молив, които захванах жадно да чета. Ето що беше писано: «Да се знае кога А З спах в тази стая, 1881 лято августос 13. . . *(в ПР и ПР—II изд.* — август 13. . .*)* от Карлово.» Подписът не се познаваше, той беше немилосердно заплескан от моравите пятна, които оставят дървениците *(в ПР и ПР—II изд.* — които оставят смачкани дървеници). Но мене ме заинтригува това високомерно А З, което благоволило да остави спомен за своето пренощување в тая стаичка. Разни мисли ме нагънаха. Смислих, че цели истории на народи са скърпювани по такива тъмни и случайни бележки. Чел бях нейде за един знаменит археолог от новото време, че по две имена: «Ксеркс на Дария», изтълкувани по догадка въз една плоча, изнамерил цялата азбука асирийска, което му отворило пътя към грамадни исторически открития. Надписът пред мене не беше толкова древен и аз хванах вторачено да се взирам в заплесканий подпис, за да разбера кой велик человек имах пред себе си. Но всичките ми залягания остаха *(в ПР и ПР—II изд.* — останаха) напусто. Незлечимото клеймо на дървениците съвсем затуляше от погледа ми една слава, може би завсегда изгубена. А между това, исполинското А З наголемяваше повече и повече и ми бодеше очите. То ставаше сякаш нагло и безсрамливо. Кой беше тоя велик человек? Как се казваше това ужасно и немилосердно А З, родено в Карлово? Кои са неговите титли за обоготворението му от бедното человечество? Но то беше непонятно като иероглиф и нямо като сфинкс. Това ме раздразни силно и аз ядосано присегнах на масата, зех молива си и

(в ПР и ПР—II изд. думите: присегнах ~ молива си и *липсват)* написах отдолу под карловското величие:

На туй славно име вековете
статуя да вдигнат би поискали.
Горко! Дървениците проклети
зели, та че го одр. . .ли!

(в ПР и ПР—II изд. последният стих гласи: безвъзвратно го задр. . .ли!*)* *

Стр. 150, р. 15: безсънието не ми / безсънието ми не *(З, ПР, ПР—II изд.)* * р. 23: тънкия треплив звук / тънкий звук *(З)* * р. 25: лаят на кучето / лаят на псето *(З)* * р. 29: в най-долна степен / в най-долнята степен *(З, ПР, ПР—II изд.);* в най-долня степен *(ПСС)* * р. 37: *след* бясна оргия *в З стои:* гръмотевична, хаотическа, прилична ту на прелюдиите на някой демонически Вагнер, ту на отчаяните плачове на грешните. . . в християнский ад! И, унесен всред тие представления, аз се забравих, задрямах, заспах. . . * р. 38: И жабите все крякаха, крякаха. . . / А жабите сѐ крякаха, крякаха, крякаха. . . *(З)* * р. 39: 1885 / 15 априлий 1885 *(З)* *

Стр. 149. *Висок, замислен ~ далечен* — цитираните два стиха са от Вазовото стихотворение «Кръгозорът на Пловдив» (вж. т. 2, стр, 113—115). При цитирането Вазов е променил текста.

Стр. 150. . . . *нито Дромиовците ме развлякоха* — двама герои от комедията на Шекспир «Комедия от грешки», близнаци, слуги на двамата Антифоловци: Дромио от Ефес и Дромио от Сиракуза.

Стр. 150. *Надир* — противоположна точка на зенита, която се намира точно под наблюдателя и до която би стигнала една мислена отвесна линия, прокарана от зенита през земното кълбо.

РОЗОВАТА ДОЛИНА И ТУНДЖА

(Стр. 151)

Пътеписът е обнародван за пръв път в *Д*, г. I, 1890, кн. 1, стр. 28—35; кн. 2, стр. 71—78, под наслов «От Марица до Тунджа» и с дата под текста «Пловдив, 1886». В *С* е поместен съкратен вариант — само краят на произведението. Освен поправките, които посочваме по-долу като варианти, тук са направени и

многобройни езикови изменения, между които най-често срещани са замените на съкратената форма при членуването на прилагателните, местоименията и числителните. Сред ръкописите на Вазов, съхранявани в Научния архив на Българската академия на науките, се намира авторизиран машинопис (ф. 112, а. е. 676, л. 116а—119а; условно — *АМ*), под наслов «Долината на Тунджа».

Печата се по текста от *С* със следните поправки:

Стр. 152, р. 34: «дух» вм. «дъх» (по *Д* и *АМ*).

Стр. 155, р. 6—7: «извървява» вм. «извършва» (по *Д*).

Стр. 155, р. 12: «дяволитата» вм. «дяволита» (по *Д*).

Стр. 156, р. 9: «редки» вм. «реки» (по *Д* и *АМ*).

Стр. 156, р. 9: «из угихналия» вм. «от утихналия» (по *Д* и *АМ*).

Стр. 156, р. 14: «затихваше, като че» вм. «затихваше и като че» (по *Д*).

Варианти в *Д*

Стр. 151, р. 2: Розовата долина държи от / Долината на Тунджа държи от *(Д, АМ)* * р. 3: и се пои от Тунджа / и се пои от реката, на която се кичи с името *(Д, АМ)* * р. 3—4: Тая котловина има вид / На картата тая котловина има вид *(Д, АМ)* * р. 8—9: (Аз влазях ~ на май) / в *Д* и *АМ липсва* * р. 19: Долината на розите / Долината на Тунджа *(Д, АМ)* * р. 29: нежно кадифяви / нежни кадифяви *(Д, АМ)* * р. 4: *след* празнично разцъфтели *в Д и АМ стои:* или пък увиснали с аленокоралеви китки най-сладки плодове * р. 5: шумящи брястове / шумтящи брястове *(Д, АМ)* * р. 15—16: увенчани с пресни рози / увенчани с розови китки *(Д, АМ)* * р. 18—19: O, qui ~ umbra? / *в Д и АМ изразът е преведен под линия:* Кой ще ме заведе в прохладните Емуски долини да ме закрие с градмадната сянка на клоновете? * р. 27: гъсти дървета / гъсти дръвеса *(Д, АМ)* * р. 36: при тая хубава / в тая хубава *(Д, АМ)* *

Стр. 153, р. 4: да се топнеш / да се цопнеш *(Д, АМ)* * р. 15: които се къпят / които се къпяха *(Д, АМ)* * р. 21: по-заможна / *в Д и АМ липсва* * р. 24: в Турция / по Турция *(Д, АМ)* * р. 24: старата римска / стара римска *(Д)* * р. 32—33: *след* и по удобствата *в Д и АМ продължава:* назначени да усилват чувствените възбуждения *

Стр. 154, р. 8: и файтонът пак върви / и каляската пак върви *(Д, АМ)* * р. 18—19: високи гъсталаци / високи гъстаци *(Д, АМ)* * р. 22: прелестни завои / прелестни фантазии *(Д, АМ)* * р. 24: шумести дървеса / шумящи дръвеса *(Д)* * р. 28: Марагидик / Мара-Гидия *(Д, АМ)* * р. 29—30: стръмни скали / крути скали *(Д, АМ)* *

Стр. 155, р. 4: *след* Сакар планина *в Д и АМ стои:* форсира към турската граница, сѐ на юг * р. 17: от зори / от зора *(Д, АМ)* *

Стр. 156. р. 4: Слънцето залязваше / Слънцето залазяше *(Д)* * р. 6: ставаха любовно таинствени / ставаха любовни, тайнствени *(Д)* * р. 24: съм се катерил / съм се катерял *(Д, АМ)* * р. 33: завехнаха / завенаха *(Д, АМ)* * р. 38: думи на примирение / думи на примирие *(Д)* * р. 42: *след* гроба ми! *в Д и АМ има дата:* Пловдив, 1886.

Стр. 151. *Андалузия* — област в Южна Испания.

Стр. 152. *Меандри* (гр.) — плавни извивки и лъкатушения на руслото на равнинни реки.

Стр. 152. *Щастливите елисейски поля, турени при предела на бореевото царство!* — Елисейските поля в старогръцката митология са мястото за вечен покой на душите на умрелите; борей у старите гърци е североизточният вятър, тачен като бог (според митологията този бог живеел в Тракия).

Стр. 152. *Пафос и Цитера* — вж. т. 1, стр. 416.

Стр. 152. *O, qui me gelidis ~ казал римският поет* — цитираните стихове са от Виргилий (вж. тук, стр. 219 и 478).

Стр. 152. *И да ме увенчае с нейните ароматни рози?. . .* — в оригинала текстът гласи: «et rosa canos odorati capilloe» (вж. Q. Horratius Flaccus, Opera, Carm. II, 11).

Стр. 153. *Гюслюче* (тур.) — нагръдниче.

Стр. 153. *Зодчество* (рус.) — строително изкуство.

Стр. 153. *Разкопките в Помпея* — вж. т. 7, стр. 409.

Стр. 153. *Атлас* — според старогръцката митология титан, който подпира небето с плещите си.

Стр. 153. *Вакханка* — жрица на Бакхус, римски бог на виното; преносно — опиянена и разпусната жена.

Стр. 154. *Подвоица* (диал.) — двоумене, раздвояване; колебание.

Стр. 155. *Най-рано си е ранила ~ на нази път да отваря* — вариант на песента вж. в сп. «Български книжици», г. II, 1859, ч. I, кн. 7, стр. 215—216.

НАЙ-МЛАДАТА СТОЛИЦА НА БАЛКАНСКИЯ ПОЛУОСТРОВ

(Стр. 157)

Произведението е обнародвано първоначално в *Нап*, г. I, бр. 271 от 14 май 1920 г. с подзаглавие «Каква беше тя на 6 май». С известни поправки е включено в *С*.

Печата се по текста от *С*.

Варианти в *Нап*

Стр. 157, р. 10: които го заобикалят / които го забикалят * р. 14—15: тя е такава / па такава * р. 25: преди Освобождението / пред Освобождението *

Стр. 158, р. 2—3: хубавия царски дворец / красивия царски дворец * р. 29: в обсадения Рим / в завладения Рим * р. 30—32: *вместо трите реда точки има следния текст:* Само че модерните гали далеч надминаха своя праотец: при алчността на Бреновите гали за злато последните прибавиха и жестокостта на Шейлока — рязането на живо месо *

Стр. 160, р. 14: това правихме / това правяхме *

Стр. 161, р. 3: забиколиха ни / заобиколиха ни * р. 15: скръстваме / скръстяваме * р. 32: не губи надежда и / не губи надежда *

Стр. 157. *Борисовата градина* — старото название на Парка на свободата в София.

Стр. 157. *Акрополът* — издигната и укрепена част на старогръцки град; особено известен е Атинският акропол, където се намирали най-важните обществени сгради и храмове.

Стр. 157. . . . *убогата Цетина* — Цетина е град в днешна Югославия, столица на СР Черна гора. В началото на нашия век градът е имал облика на патриархално селище с около 3000 жители и стотина по-солидни сгради.

Стр. 158. *Ghetto* — квартал, в който живее еврейското население, най-често принудително.

Стр. 158. *Дето сега е Земледелската банка. . .* — Българската земеделска банка се е намирала на улица «Раковски», недалеко от Народния театър.

Стр. 158. . . . *Софийският Диоген Никола Шишеджиев* — не ни се удаде да издирим данни за това лице. За него Вазов споменава също в своя пътепис «Един български Херкулесбад» (вж. тук, стр. 323—326).

Стр. 158. . . . *паметника на Виктор Емануил в Милано* — паметникът на Виктор Емануил II (1820—1878), първия крал на обединена Италия, управлявал страната от 1861 до 1878 г., е построен през 1896 г. по проект на известния скулптор Е. Роса (1846—1893).

Стр. 159. *«Св. София»* — кръстовидна куполна черква в София, построена в края на V или началото на VI в.; след това неколкократно била обновявана; днешната ѝ сграда се намира в съседство с храма-паметник «Александър Невски».

Стр. 159. . . . *да гласува ратификацията на Ньойския мир. . .* — договорът, сключен от България на Парижката конференция след Първата световна война, е бил ратифициран от Народното събрание на 9 август 1920 г.

Стр. 159. *«По-грозно злодеяние ~ в обсадения Рим»* — Цитатът е от речта, произнесена от Вазовия брат, генерал Г. Вазов; текстът не е предаден точно; в оригинала той гласи: «По бруталността на приемите по време на примирието, по незачитане клаузите му, по тежките и унизителни и съвършено неизпълними условия на самия мир, тоя чудовищен договор напомня договора, наложен от Рим на Картаген след Третата пуническа война, когато картагеняните, доведени до отчаяние, режеха косите на жените си, за да правят лъкове и да се борят до смърт. Тоя договор напомня още нашествието на галите в Рим, само че модерните гали далеч надминаха варварския Брен. С турянето меча си във везните на Рим Брен искаше само малко повече злато, а модерните гали ни поискаха всички жизнени сокове за много години и парчета от нашето месо. Към алчността на Брена прибавиха злобната жестокост на Шейлока» (в. Мир, XXVI, бр. 5991 от 7. I. 1920 г.).

Стр. 159. *Картаген* — робовладелчески град-държава в Северна Африка, на брега на Туринския залив, основан към края на IX и началото на VIII в. пр. н. е., разрушен в 146 г. пр. н. е. от римляните след Третата пуническа война, след като бил превърнат в римска провинция.

Стр. 159. . . . *поведението на галския вожд Брен* — вожд на галите, превзел и опустошил Рим в 390 г. пр. н. е.

Стр. 160. . . . *условията на солунското примирие* — примирие, сключено в Солун на 29 септември 1918 г. В условията на примирието се предвиждало българските войски да опразнят окупираните от тях територии в Сърбия и Гърция; за Добруджа в примирието не се говори.

Стр. 161. *Lasciate ogni speranza voi qui entrate* (ит.)—оставете

всяка надежда, вие, които влизате тук (цитат от Дантевата «Божествена комедия»; тези думи са били написани на вратата на ада).

ДО РАДОМИР

(Стр. 162)

Пътеписът е публикуван първоначално в *ДП*, г. II, 1907, кн. 8—9, стр. 10—11. С известни поправки е включен в *С*.

Печата се по текста от *С* със следните поправки по *ДП:*

Стр. 162, р. 3—4: «детска радост» вм. «дързка радост».

Стр. 162, р. 12: «продънени» вм. «придънени».

Стр. 164, р. 5: «голата» вм. «гората».

Стр. 166, р. 24: «голите» вм. «големите».

Пътеписът е написан и предаден за печат непосредствено след самото пътуване. На 9 юни 1907 г. Вазов вече пише на Евгения Марс: «Коригирам сега «Пътуването до Радомир», бих желал да го видите предварително. Понеже утре рано ще тръгне пощата за Пловдив, то аз ще Ви пратя след обяд коректурата, за да я прочетете и ми направите бележките си.»

Варианти в *ДП*

Стр. 163, р. 28: инженерите я кръстиха / инженерите ни я кръстиха *

Стр. 165, р. 30: *към думите* едно написано тогава стихотворение *има пояснителна бележка под линия:* Мисля, че по-после, след Освобождението, то се напечата под названието *Перник* в някакъв календар на г. Янко Ковачев. *

Стр. 167, р. 24: Ние се представихме / Ние се представяхме * р. 42: непроходима кал / непроходна кал *

Стр. 162. . . . *имах в купето за другар г. Е.* — касае се за Вазовия приятел М. Елмазов, съпруг на писателката Евгения Марс.

Стр. 164. *Паладин* (лат.) — благородник при двора на владетел; храбър рицар.

Стр. 164. *На 1874 г. аз живях в това село* — Вазов е живял в Перник като преводач при строежа на железопътната линия София—Кюстендил (вж. т. 9, стр. 32—38, т. 10, стр. 477—479).

Стр. 164. *Забрутял* (диал.) — юначен.

Стр. 164. *Скали-грамадни срещу мене. . .* — цитираните стихове са част от Вазовото стихотворение «Самуил или мечтания на Перник», публикувано за първи път във в. «Марица», г. III, 1880, бр. 155 (вж. т. 1, стр. 280—287). Между двата текста съществуват значителни редакционни различия.

Стр. 166. *Амфитрион* (гр.) — любезен гостоприемник.

Стр. 166. — . . . *младата писателка г-жа М. ~ задушевно написани разкази* — касае се за Евгения Марс и за нейната книга «Из живота», издадена през 1906 г.

Стр. 166. *Мечет* (тур.) — джамия.

Стр. 167. *Стратегема* (гр.) — пълководска маневра; хитър удар.

Стр. 167. *Радослависти* — привърженици на либералната партия, ръководена от д-р Васил Радославов (1854—1929), български буржоазен политик, министър-председател през 1913—1918, агент на империалистическа Германия.

ВПЕЧАТЛЕНИЯ ОТ „БЪЛГАРСКАТА АТИНА" — ПЛОВДИВ

(Стр. 169)

Пътеписът е напечатан за пръв път в *Нап*, г. I, бр. 158 от 22 декември 1919 г. С известни съкращения и други промени е включен в *С*.

Печата се по текста от *С* със следните поправки:

Стр. 169, р. 19—20: «духът му дреме» вм. «духът дреме» (по *Нап*)

Стр. 170, р. 21: «градена» вм. «градска» (по смисъл).

Стр. 170, р. 39: «в думата» вм. «думата» (по смисъл).

Стр. 173, р. 18: «Покойният» вм. «Покойник» (по смисъл).

Варианти в *Нап.*

Стр. 169, р. 3: Пловдив / *липсва* * р. 4: *в Нап произведението има следното начало, съкратено в С:*

Искам пак да пиша нещо за «Напред» — понеже съм обещал това.

И в тия тъжни дни трябва да пиша нещо тъжно.

Но какво? За скъпотията? За нея пишат всичките вестници, и как красноречиво! И без полза!

За нашите мъченици-герои, които се връщат от Македония? Но за тях са пълни с ридания всичките вестници — и тия ридания нито ще ги стоплят, нито ще ги утешат.

За вълната на болшевизма, на която първите пръски за-

ливат нашето отечество? Но тя залива вече почти цяла Европа и нийде не намериха здрав яз, който да спре устрема ѝ. И не аз ще измисля такъв.

Да заколя с едно драскане на перото всичките български писатели? Но тая салхана прави с голямо въодушевление друг мой събрат, и аз няма да бъда оригинален.

Но понеже трябва, по всеки начин, да пиша нещо тъжно в тия дни, аз ще пиша нещо за един умрял. . .град.

За Пловдив!

За «Българската Атина», както го беше нарекъл Луи Леже на 1883 година. *

Стр. 169, р. 5: Някой го нарече «умрял град» / Казах «умрял град» * р. 9—10: усилен културен живот / интензивен културен живот * р. 11: Но Пловдив днес е друг / Но Пловдив духовно е мъртъв * р. 22: ако не се лъжа / *липсва* * р. 23: (на 1884 г.) / *липсва* * р. 23: от Луи Леже / *липсва* * р. 26—27: на едно мило мене място / на едно духовно гробище * р. 28: разни кътове там / разни места там * Стр. 169, р. 29 — стр. 170, р. 41: Изкачих се най-напред ~ Мил, мил човек беше ти! / *липсва* *

Стр. 171, р. 2: местопребиването на източнорумелийския главен управител Алеко Богориди / местопребиваването на главния управител Алека паша * р. 16—17: знаеше да очарове всичките. Истина, тя не научи ни една българска дума / знаеше да очарове всичките истини, тя не научи ни една българска дума. * р. 18: Не научи български / Ни говореше български* р. 19—20: като посланик / като турски посланик * р. 21: остаяше българин / остаяше като българин * р. 23—24: независимост на / независимостта на * р. 25—26: как и кои / как и кой * р. 36: А такъв / А какъв *

Стр. 172, р. 5: католишкият / католишки * р. 16: винаги / *липсва* * р. 20: бедното / *липсва* * р. 24: г. Ген-ич един път / г. Х. един път * р. 35: кратки речи, но силно аргументирани и убедителни / кратка реч, но силно аргументирана и убедителна * р. 36: сини очи / сиви очи * р. 38: славизма «убо» / славизмото «убо» *

Стр. 173, р. 3: възвишените думи / сюблимните думи * р. 8: нашите български нрави / нашите нрави български * р. 10—11: из пловдивските улици и за посмешище бяха турили при него някаква мома / из пловдивските улици за посмешище, бяха турили при него някаква мома * р. 19: сутринта / *липсва* * р. 21: с един революционер / *липсва* * р. 21: *в Нап пътеписът завършва със следните думи:*

Кръстевич се помина. Но няма да умре никога неговото светло име в историята ни, както няма да умрат неговите величествени думи: «И аз съм българин!»

Стр. 169. *Луи Леже* — вж. т. 10, стр. 575.

Стр. 170. . . . *книжаря Манчева* — вж. т. 9, стр. 537.

Стр. 171. . . . *местопребиването на източнорумелийския главен управител Алеко Богориди и после на Кръстевича:* — Александър Богориди — вж. т. 10, стр. 574; Гаврил Кръстевич (1817—1898), виден обществен деец, преди Освобождението висш турски чиновник; участник в черковната борба; туркофил и консерватор; главен секретар и генералгубернатор на Източна Румелия; публицист и историк; автор на «История българска», 1871 г.

Стр. 171. *Туй* (тур.) — растение Fritillaria imperialis (пашина туга, царски венец).

Стр. 171. *Гивгирен* — изграден от камъни и тухли.

Стр. 172. . . . *Ив. Ев. Гешов, председател на камарата, Чомаков, Величков, Яким Груев, Вълкович* — вж. т. 10, стр. 566, 574.

Стр. 172. . . . *владиката Панарет* — Панарет Пловдивски (1805—1883) — деен участник в черковната борба преди Освобождението.

Стр. 172. . . . *както Катон* — вж. т. 2, стр. 530.

Стр. 172. *Убо* (църковнослав.) — следователно, тъй като.

ЕРУСАЛИМИТЕ НА БЪЛГАРСКАТА ПРИЗНАТЕЛНОСТ

(Стр. 174)

Пътеписът е публикуван първоначално в *БСб,* г. XIV, 1907, кн. 1, стр. 3—13. С известни промени е включен в *С.*

Печата се по текста от *С* със следните поправки по *БСб:*

Стр. 176, р. 28: «е реализувана» вм. «реализувана».

Стр. 177, р. 5: «заграда» вм. «зграда».

Стр. 178, р. 14: «спомени» вм. «спомена».

Стр. 179, р. 4: «разменяме» вм. «разменяше».

Стр. 179, р. 22: «на» вм. «над».

Стр. 180, р. 25—26: «с варненския влак и оттам дочакахме пощенския влак от София» вм. «с варненския влак от София».

Стр. 182, р. 24: «разположена» вм. «разположен».

Стр. 183, р. 31: «витото» вм. «второто».

Стр. 184, р. 10: «пристоянването» вм. «престоянето».

Във връзка с пътуването си до Плевен и Бяла Вазов пише на Евгения Марс през 1906 г.: «Г. Заимов ме пресили днес да го придружа до Плевен и до Бяла, задето тръгва утре рано (по 7 часа), и аз най-после се съгласих да направя с него тая разходка. Тя ми е негли нужна, защото от няколко дена страдам от безсъница. Ще се върнем вероятно в понеделник.» При описанието на посетените музеи Вазов често пъти се позовава на устния разказ на Ст. Заимов. Повечето от тези сведения откриваме в напечатаната наскоро преди това статия на Заимов «Вместо предговор към спомените на архимандрит Софроний» (вж. архимандрит Софроний, Спомени от главната квартира на Царя Освободителя при село Горна Студена през Освободителната война 1877 година, София, 1906, стр. 24—40).

Варианти в *БСб*

Стр. 174, р. 18: майсторът на тия / ктиторът на тия *

Стр. 175, р. 12: се запътихме към / се запътваме към * р. 21—22: едно впечатление на отрада и живот / една атмосфера на отрада и живот *

Стр. 176, р. 7: между храстите от / между храсти от * р. 15: отиде после по / отиде по-после по *

Стр. 177, р. 22: есенното небе / ясното небе * р. 35: Скобелев парк / Скобелевски парк * р. 42: синьо небе / сине небе * р. 24—25: и оригиналната / и с оригиналната * р. 36—37: и ѝ отнесе / и ѝ отнася *

Стр. 179, р. 21: още и днес / и още днес * р. 30—31: невежествени селяни / невежествени населения *

Стр. 180, р. 32: добре разработена / и добре разработена * р. 33: синкавия гребен / синикавия гребен *

Стр. 181, р. 23: посъветвал ги да / посъветвал им да * р. 30: гащите на детето си. / гащици на детето си! *

Стр. 182, р. 11: *към последната дума от цитата* обятья *под линия е посочено:* «Епопея на забравените» * р. 12: Достигаме до / Достигаме на * р. 22: дето той е дишал / дето той го е дишал *

Стр. 174. *Ерусалими* — места за поклонение; от гр. Ерусалим, където се намират редица светини на християнството, привличащи поклонници-християни.

Стр. 174. *Стоян Заимов* (1852—1932) — революционен деец

преди Освобождението; добър приятел на Вазов (вж. т. 10, стр. 522).

Стр. 174. *Комитета «Цар Освободител»* — по решение на поборнишко-опълченската организация през 1898 г. в София се е образувал комитет под председателството на Ст. Заимов за осъществяване на идеята да се издигне паметник на освободителите; в цялата страна се образували над 500 клона на комитета, които събирали суми за построяване на паметника.

Стр. 175. . . . *Осман паша е предал сабята си на генерал Ганецки* — И. С. Ганецки (1810—1887), руски генерал, участвувал в Освободителната руско-турска война като командир на гренадерски корпус; командуваната от него част издържала геройски отчаяната атака на турските войски на 28 ноември 1877 г. и преминавайки в настъпление, принудила Осман паша да се предаде.

Стр. 176. *Незиблем* (рус.) — непоклатим, непоколебим, устойчив.

Стр. 177. *Амбразура* (фр.) — отвор, прозорче на бункер, през което се стреля; бойница.

Стр. 178. *Cuique suum!* (лат.) — всекиму своето (съдебен израз).

Стр. 179. *Княз Карол* (1839—1914) — от 1866 до 1889 г. княз, а след това до смъртта си крал на Румъния; във външната си политика привърженик на Австрия и Германия.

Стр. 179. *Троглодит* (гр.) — първобитен човек, пещерен жител; преносно — некултурен човек.

Стр. 179. *При Гурковото появяване. . .* — Вазов има пред вид настъплението на предния отред на генерал Гурко, в състава на който влиза и българското опълчение, през юни—юли 1877 г., на юг от Балкана до Стара Загора, освободена на 10 (22) юли.

Стр. 179. *В своята книжка «Животът на Царя Освободителя в Горна Студена» архимандрит Софроний ~ ще ги посрещне с разтворени обятия* — вж. Архимандрит Софроний, Спомени от главната квартира на Цар Освободителя при село Горна Студена през Освободителната война 1877 година, София, 1906, стр. 9—10, 15—16.

Стр. 181. *Те бягаха бледни, пред дивата сган. . .* — цитиран е текстът на Вазовото стихотворение «Волов» (вж. т. 2, стр. 97—98); при цитирането са направени известни редакционни поправки.

Стр. 183. *Бившият руски военен министър генерал Куропаткин* — А. Н. Куропаткин (1848—1925), руски военен деец,

военен министър в периода от 1898 до 1904 г. По време на Освободителната руско-турска война е бил офицер в щаба на действуващата армия; за отношението му към къщите-музеи вж. посочената статия на Ст. Заимов в книгата на архимандрит Софроний, стр. 35.

Стр. 183. *Полуимпериал* — руска златна монета от 5 рубли, а след 1897 г. — от 7 рубли и 50 копейки.

Стр. 183. *Горна Студена* — село в днешния Великотърновски окръг.

Стр. 184. *Пристояване* (диал.) — грижи за нещо или за някого.

ВЕЛИКО ТЪРНОВО

(Стр. 185)

Пътеписът е публикуван за първи път в *Л*, г. II, 1901, кн. 3, стр. 49—52 с дата под текста «София, 5 януари 1901»; една година по-късно той е включен в сборника *ПС*, където е претърпял значителна преработка; почти без промени е препечатан в *С* (в сравнение с *ПС* тук откриваме само някои правописни или несъществени езикови изменения).

Печата се по текста от *С* със следните поправки:

Стр. 186, р. 13: «рид» вм. «вид» (по смисъл).

Стр. 188, р. 26: «избирал» вм. «избрал» (по *Л*).

Стр. 189, р. 12: «като те очаквам» вм. «като очаквам» (по *Л*).

Стр. 191, р. 20: «много бедно» вм. «много беден» (по смисъл).

Стр. 192, р. 37: «извикал» вм. «извика» (по смисъл).

От ръкописите на Вазов, съхранявани днес в Научния архив на Българската академия на науките (ф. 112, оп. 1, а. е. 676, л. 26 а—39 б, 79 а — 86 б), се вижда, че писателят е имал намерение да обедини своите пътеписи за Търново в един обширен пътеписен очерк. Вероятно смъртта го е изпреварила, поради което неговото желание не е осъществено в т. 17 на *С*. На същото обстоятелство очевидно се дължи повторението на заглавията (тук два пътеписа, следващи един след друг, имат наслов «Велико Търново»), а също и повторенията на някои пасажи в първия пътепис «Велико Търново» и в пътеписа «Асенова махала» (с отделни редакционни изменения тук се повтарят описанията на посещенията в черквата «Св. Четиридесет мъченици» и в храма «Св. Димитрий», както и пасажът за новото Търново). Тъй като засега не е възможно да се установи с положи-

телност какви точно са били творческите намерения на автора, ние печатаме тези пътеписи така, както ги намираме в *С*.

Трябва да се отбележи, че при работата си над тези пътеписи Вазов се е основавал главно на книгата на К. Иречек «Княжество България, ч. II, Пътувания по България» (Пловдив, 1899), като е заимствувал редица сведения от глава седма «Търново» (стр. 224—252). Той е използувал също и книгата на В. Берон «Археологически и исторически изследвания» (Търново, 1886).

Тези няколко пътеписа на Вазов са **косвено свързани** с някои негови поеми и балади от цикъла «Легенди при Царевец», възникнали също в началото на века (вж. т. **5, стр.** 201—324). В отделни творби от този цикъл като «Свети Димитрий Чудотворец», «Балдуин», «Кир Тодор в Търново», «Шишмановий бряст» и др. откриваме теми и мотиви, застъпени и в пътеписите. Несъмнен интерес за изясняване творческата история на пътеписите за Търново представлява и Вазовият предговор към отделното издание на «Легенди при Царевец» (вж. бележките към т. 5 от настоящото издание, стр. 542—548).

Варианти в *Л*

Стр. 185, р. 2: Поклонение на / Едно поклонение на * р. 3—4: Загърнат добре ~ хладовина / Завит и обгърнат добре в пайтона си, поради нощния студ * р. 5: горнооряховската станция / горнеоряховската гара * р. 6: тъмното бърдо / тъмния рид * р. 8: лазейки по / лазейки се по * р. 9: по шума / по шумът си * р. 9: приличен на глухо ридание / приличен на проточена въздишка, почти на глухо ридание * р. 10—11: в небето / *липсва* * р. 12: и протакат / *липсва* * р. 12: на Янтрината клисура / на тясната Янтрина долина * р. 12: *след* Янтрината клисура *текстът продължава:* и забучват рязко черния си облик в звездното небе. Те постоянно се точат черни на юг, ту хоризонтално пресечени, ту с остри зъбери над някакви пропасти или с тъпи купени, възвишаващи се в самотията на небесния простор, зад който е Търново. * р. 13—14: за чието ~ бях слушал / *липсва* * р. 15: Асеневската столица / старата Асеневска столица * р. 17: Затова / Поради тие обстоятелства * р. 18: пред непознатото / пред новото и неизвестното * р. 19: *след* пълно с мъглява вълшебност за мене *текстът продължава:* аз впивам будни погледи в мрака, жеден да възприема непознати впечатления от вида на прочутата по природната си оригинална красота столица и цял да се потопя чрез възпоминанията във

зълните на един друг свят, отдалечен с няколко века от настоящето * р. 30: фаетонът неусетно / пайтонът неусетно * р. 30—31: в тъмна улица / *липсва* *

Стр. 186, р. 5: по склоновете / по склона * р. 5: *след* над Янтра *продължава:* изобразяющи запален полиелей * р. 14—15: *след* стръмната урва *стои:* над която виси, като над пропаст, балкона * р. 15: мътна реката / мътна Янтра * р. 17—18: *след* наведена на юг плоскост *продължава:* а скалистите й основи тънат в реката, през която е прехвърлен новия железничен мост *р . 19—20: Надясно, срещу тоя рид ~ опасан от Янтра, с накацали / надясно през реката — висок урвяст рид с накацали * р. 21—22: Най-високото ~ коническа чука / Източний край на тоя рид се издига по-висок във вид на една коническа чука * р. 23: сега / *липсва* * р. 23: с пирамидата на / увенчана с пирамидата на * р. 26: Един железен мост ~ буди зачудените екове. . . / *липсва* * р. 31—32: а по-високият рид, който се съединява с града, е Царевец / а отсрещната по-висока чука е Царювец * р. 35—36: *след* две исторически висоти *продължава:* със силата на мисълта, откопчан от настоящето и унесен в дните на отдавнашното минало * р. 37—38: за които говори преданието / за които пише историята *

Стр. 187, р. 1: по темето, сега преобърнато / що са увенчавали голото теме на чуката, сега преобърнато * р. 13: нанесени на челото й / нанесени от търнокопа и лопатата на челото й * р. 17—18: *след* строящата се в полите и железница *стои:* Камъне има навред тъдява и тоя ненужен вандализъм би могъл да се избегне * р. 20—21: жилища на праха / жилища може би на праха * р. 21—22: стари български светци, патриарси, владици и боляри / стари български владетели, патриарси и велможи, като мина по железния мост, който я свързва с отсамшния рид * р. 22: но излиза, че / но се оказва, че * р. 23—24: посещение е ~ забранено / поради забраненото посещение разкопките от външни лица * р. 26: Зад мене / Зад мен * р. 28: на действителността / на пошлата действителност * р. 32: *след* необитаем, влажен. . . *продължава:* шумът на реката е по-силен, тя блъска мътни талази в скалистите поли на Трапезица, дето си е изкопала гранитната матка * р. 34: на полувенец / на венец * р. 34: са обточили върха му / са се наредили по върховете му * р. 35—36: *след* скалистите си основи *стои:* във вълните на Янтра * р. 36: Вървя нататък край Янтра към подножието на Царевец / Вървя край нея и минувам между моста и дупката на тунела срещу него * р. 37—38: в нейния странен шум / в тоя непонятен, странен напев *

Стр. 188, р. 2: от кулите и дворците. / от кулите и дворците на Царевец. . . * р. 3: на тоя рид / на ридът * р. 4: само една жълта гигантска стена / само една висока, гладка гранитна стена * р. 5: венчава гърба му, по който се откроява / венчава гърбът му, по който се точи и откроява * р. 7: Виждам продължението ~ пъплят къщици / *липсва* * р. 10: и се изкатерям при заградата / и се изкатервам по урвата до върха. * р. 11—12: Аз се озовавам ~ за Царевец. / Тук е тесния гръб на рида и пътят за Царювец, който е също полуостров. От две страни — урви към Янтра * р. 13: на тая висота / *липсва* * р. 13: прехласнат, възхитен / прехласнат, възхитен, омаян * р. 20: игриво / *липсва* * р. 21: от юг към север / из дълбокия си пролом * р. 24: зелената поляна / зелените лесове * р. 24: *след* Светата гора *продължава:* Чудесна игривост на палава, своенравна река, процепила планинските гърди с красиви завои, образующи двата високи полуострова с тесни скалисти шии — Трапезица и Царювец * р. 26: за столица / за столица на държавата си * р. 26: той си е избирал / че той си е избирал * р. 31: една мечет ~ от старите дворци / едната мечет, преобърната на военен склад, никакви следи от старите дворци не се видят на Царювец. * р. 34: на южния край / на южния бряг * р. 34—35: на Царевец / *липсва* * р. 35: над Янтра / над долът * р. 34: стояли в плен / чезняли * р. 37: Балдуин I / Балдуин * р. 37—38: солунския император кир Тодор? / солунский — кир Тодор? * р. 42: Каменни / *липсва* *

Стр. 189, р. 1: и с величествени храмове / *липсва* * р. 4: до Адриатическо море / до Одрин, до Адриатическо море * р. 5: този връх / този царствен връх * р. 6—7: с граници почти ~ на Санстефанската / с граници, по-широки от Българията на Симеона, дважд по-голяма от Санстефанската * р. 6—7: изчезнало и неоставило / изчезнало навеки; неоставило * р. 8: никакви следи / никакви видими следи * р. 8: тиха тъга / тиха меланхолия * р. 13: сянката там на някой цар / там сянката на някой български цар * р. 16—17: да изпъкне някоя прекрасна царица / да изпъкне из праха някоя прелестна царица * р. 18: и корона / *липсва* * р. 20: царските покои на Царевец / широките покои на двореца * р. 21—34: И като гледам ~ човешкото изкуство / *липсва* *

Стр. 189, р. 36 — стр. 193, р. 6: Двамата приятели, с които се намирам тук ~ последните румени зари на слънцето / *липсва; вместо него в Л е имало следния текст:*

Един още свещен паметник на старото величие ме спира няколко време, когато при отиването си в Арбанаси, от висотата на което искам да обхвана по-голям кръгозор, минувам пред старата черква «Св. Четирийсет мъченици». Здание задълбено в земята, ниско, тясно, с дебели зидове, с малки железни прозорци над буренясал двор. Тая черква, както гласи един нововремски надпис отвън, е съзидана от Ивана Асеня в памет на победата, одържана на 1230 година над солунския император кюр Тодора при Клокотница (Семидче), на юг от Марица. Тоя надпис, издълбан по заповед на търновското кметство, е едно студено перифразиране на старинния каменен надпис в храма, извършен по заповед и от името на самия цар по случай на поменатата победа. За жалост, аз нямах щастие да го прочета в самата църква и да се прекръстя в славната светиня: черквата е гарнизонна сега и трябваше да диря ключа й у коменданта, за което ми липсваше време.

Малцина от читателите ще знаят навярно — уви, нашата стара история тъй малко я знаем и тачим — коя е тая битка при Клокотница, една от най-съдбоносните битки в българската история. Тя е била спечелена от хилядо български и кумански конника, срещнати с една многохилядна армия от гърци, латинци и албанци. Последната е била унищожена. Император кюр Тодор, семейството му, войводите му, велможите му паднали в плен и откарани в Търново; но главното последствие на битката било тикването пределите на България чак до Адриатическо море след една победоносна разходка на Ивана Асеня по Тракия, Македония и Албания, през която всичките градове и крепости му поднесли ключовете си.

Минах стария мост и стъпих в полите на Трапезица, от източна страна, обстроена с къщи («Асеневска махала»), между които се гуши завита със забравена слава друга светиня — черквата «Св. великомученик Димитрий». Там се е коронясал пръв цар Асен, освободителят на България от византийско владичество. И тоя храм е малък, скромен и убог като първия.

Като всички досега посетители, и мене обфаща недоумение за първобитното, непридирчиво зодчество на нашите прадеди, инак играющи важна роля в съдбите на Старопланинския полуостров през два века. Или именно тоя напрегнат политически живот, разклащан от безчислени войни, са отнели времето и възможността за по-високо културно развитие?

Излазям из града, зимам шосето и се изкачвам при една силна жега на голото бърдо, дето е кацнало високо над Търново

село Арбанаси. Но аз го отминувам и се загнездям на сенчица в едно оглъбление на скалистата стена, озъбена начумерено към Търново. Оттук се открива пред моя смаян взор величествена планинска панорама до най-високите лазурни върхове на Стара планина в кръгозора. Каква възхитителна гледка! Дълго стоя в захлас пред феерията на природата. А долу пред мене — цялата столица с амфитеатрално напластени къщи по склоновете и с Янтра, обнимающи любовно със светлият си пояс пустинният Царювец. И пак тоя Царювец приковава погледа и душата ми! И пак спомени за миналото му, за невероятно тревожния живот, който е кипял в недрата му от 1187 до 1393 година. И в моят ум се натискат буйно образи и сцени ту мрачни, ту величави. Ето хитрият, увратливият, юначният Асен Първий; ето страшния за византийците Калоян, като се чредуват с престолопохитителите Иванко и Борила, сенки, които бледнеят пред исполинския лик на Ивана Асеня, за да се изгуби и той пред друга върволица венценосни авантюристи, сред които ярко изпъква чудатият и загадочен образ на овчаря Ивайла. И искам да видя ясно тие старовремски българи с безпокоен дух и стихийни страсти; да проникна в техните мисли, в техните глави, в техните мировъзрения, тъй различни от нашите; да си представя тяхното битие, ядове и радости, неоставили дири в нямата история. . . И после други брази, други преврати, други исторически трусове в тоя трескав живот на България — цяла настръхнала с трагически изненади, триумфи, потреси, светли и диви картини, драма, каквато е самата конвулзивна природа на Търново, със своите дълбоки долове, остри ридове, страшни зъбери над шумящата лъкатушна Янтра. . . *(Отделни места от тоя изоставен текст Вазов е използувал за началото на пътописа «Асенова махала»).*

Стр. 193, р. 8—10: По мръкнало си тръгнах ~ фантасмагория на старата / Вечерта си тръгнах за София, новата столица, отнасяйки в душата си незаличимите впечатления от дивна фантасмагория на старата. *

Стр. 186. . . . *циклопски отвесни скали* — според старогръцката митология циклопите са построили гигантски укрепителни стени.

Стр. 187. *Зодчество* (рус.) — вж. тук, стр. 445.

Стр. 192. *Чорт возми! Каким образом взлезла эта лошадь на верху, да глядит в окно?* (рус.) — Дявол да го вземе! Как се е качил този кон горе и гледа през прозореца?

ВЕЛИКО ТЪРНОВО

(Стр. 194)

Пътеписът е публикуван за пръв път в *С*, т. 17, стр. 171—174. Негов авторизиран препис се пази в Научния архив на Българската академия на науките (ф. 112, оп. 1, а. е. 676, л. 26 а — 29 б; условно — *АП*); там се намира също и авторизиран машинописен текст (л. 79 а — 81 а; условно — *АМ*). Както в *АП*, така и в *АМ* произведението има заглавие «Старото Търново», под което са обединени следните описания: «Трапезица», «Царевец», «Асенова махала» и «Новото Търново», представени по-късно в *С* като отделни произведения. Фактически на пътеписа «Велико Търново» съответствува първото описание с подзаглавие «Трапезица». Подзаглавието по-късно е било зачертано от Вазов и е поставена римска цифра I. Това е направено, когато писателят е решил да обедини всички следващи пътеписи за Търново в един обширен пътеписен очерк; навсякъде в ръкописа той езпремахнал отделните подзаглавия, но по-късно отново ги е въ становил.

Печата се по текста от *С* със следните поправки:

Стр. 194, р. 12: «Търново — Ternobus на латинците» вм. «Търново — на латинците» (по *АП*).

Стр. 195, р. 40: «ако се съди по» вм. «ако се съди и по» (по *АП* и *АМ*).

Стр. 196, р. 4: «преводни духовни» вм. «преводни и духовни» (по *АП*).

Стр. 196, р. 26: «тясно» вм. «тесни» (по *АП* и *АМ*).

Варианти в *АП, АМ*

Стр. 194, р. 1: *след подзаглавието в АП и АМ са цитирани стиховете:* От векове бивши скелети печални ~ едни само мъртви сред толкоз живот *от стихотворението «Хисарските развалини» (вж. т. 2, стр. 120—121)* * р. 14: генуезката и венецианската република / генуезката и венецианските републики *(АП, АМ)* * р. 15—16: Търново, което / Търновото, което *(АП, АМ)* * р. 28: *след* Трапезица и Царевец *в АП Вазов е означил, че трябва да се вмъкнат стиховете* Лазурни блестят небесата ~ де дремят царе и герои *(цитираните стихове са от Вазовото произведение «Кир Тодор в Търново» — вж. т. 5, стр. 235; по-късно означението за добавяне на стихове е зачертано)* *

Стр. 195, р. 2: *към думите* Царевец (Хисарът) е бил само

крепост *в АП и АМ има следната бележка под линия:* «Археологически и исторически изследвания» от д-р В. Берон. Търново, 1886 * р. 5: опровергаха неговото мнение / опровергаха това мнение *(АП, АМ)* * р. 11—12: извършването на разкопките / извършването разкопките *(АП, АМ)* * р. 19: само / *в АП и АМ липсва* * р. 25: на олимпийския Зевс / на олимпийския Зевса *(АП, АМ)* * р. 28: имало и черква / имало и черквата *(АП, АМ)* * р. 34: византийския стил / византийски стил *(АП, АМ)* * р. 38: в първобитно състояние / в примитивно състояние *(АП, АМ)* *.

Стр. 196, р. 22—23: *след* дали нашето поколение би устояло на ударите, както те. . . *в АП и АМ се съдържа следният текст:*

Една от черквите, на бараката на която е турен надпис «Болярска черкова», има всичките си стени покрити с фрески, но останали от тях само долните части. По ратното облекло, ризници, щитове, мечове с червени ножници личи, че това са биле изображения на военачалници. Доспехите са византийски, каквито имат по нашите черкви Св. Георги и Св. Димитрий. Но не може да се допусне, че целите стени са биле покрити с изображения на тие гръцки герои или с други гръцки военачалници, които нямат никаква работа тука: трябва да се предположи, че на тие стени са биле обезсмъртени български големци и по тогавашната традиция представени в типичното ратно византийско облекло. Да би оцелял поне един надпис, би се потвърдило това правдоподобно обяснение, както и нововремския надпис «Болярска черква».

Само тая черкова на Трапезица, поради фреските си, представлява особен интерес и заставя посетителя да пада в дълбоко мечтание. . .

Но едно странно нещо: всичките разкопани черкви имат, по-православния обичай, олтарите си обърнати към изток, само една го има обърнат към север! Това озадачава всекиго. Г-н М. Москов, търновски учител и български поет, който ме придружаваше, ми каза, че според г. Успенски, вещият руски археолог *(бележка под линия:* Той сега ръководи разкопките, които стават в Никюп.), това здание може би да е било синагога еврейска, построена от Сара, жената на Александра. Това обаче е недопустимо: Сара е приела своето кръщение веднага при оженването си с българския цар, като е приела и име Теодора; при това в ония времена на дълбока религиозност и фанатизъм еврейска синагога всред светините на Трапезица е немислима.

Може би Трапезица да ни дадеше много важни открития,

ако разкопаването ѝ би се почнало методически и би се разкрила внимателно всичката ѝ повръхност, както италианското правителство направи с Помпея. Но за това ще трябват много пари, а сега те трябват за други по-насущни нужди. Малкото нещо, което е разкопано, е станало със средства, дадени от н. ц. в. княза. *

Стр. 196, р. 24: Трапезица преди падането на Търново / Трапезица, която е един висок полуостров, образуван от завоите на Янтра, преди падането на Търново *(АП, АМ; в АП думите* която е ~ завоите на Янтра *са добавени от Вазов в полето)* * р. 31: днес се съглеждат / днес се видят *(АП, АМ)* * р. 31: Д-р Берон / Г-н д-р Берон *(АП, АМ)* * р. 31—32: той видял той е видял *(АП, АМ)* * р. 35: а Иречек / а г. Иречек *(АП, АМ)* * р. 40: *след* славното минало на местността *в АП и АМ текстът продължава:* Простият народ в Търново и до днес нарича Трапезица изкривено «Трепевиц».

От тоя полуостров се отваря чудна гледка към Царевец, към Картал баир (Орлово бърдо), към Гарга баир (Гарваново бърдо), днес голи урви, но в старо време покрити с гъсти зелени гори.

Слънцето засядаше вече зад Орлов връх, когато ние се спуснахме низ южната урва към Янтра, за да влезем в «Асенева махала». Мрачните и отвесни канари насреща през Янтра гледаха намръщено въз усойния дол, остали в сянка. По стръмнината на Орлов връх се трупаше амфитеатрална част от новото Търново, твърде красиво и живописно. Царевец, цял осветлен от заходящето слънце, издигаше своята остра пирамидовидна чука в синия лазур, увенчана от нововремския си паметник.

Грандиозните остатки на крепостните му стени, иззидани въз скалите, говореха на душата за минало величие, за Асеневци, за велики събития и пръскаха една атмосфера от старинни спомени. По дрезгаво ние дойдохме до двете стари крепостовидни къщи, еднички остали от старото Търново, и ги посетихме. Това трябваше да направим с много извинения пред домакините им, защото те постоянно са обезпокоявани от туристи, любопитни да видят жилища на стари български боляри.

На сутрешний ден щяхме да идем на Царевец, втория и пославен акропол на Търново.

Стр. 194. *Доктор В. Берон* — Васил х. Стоянов Берон (1824—1909), книжовник и общественик, роден в Котел, завършил медицина в Германия, пръв директор на българската

гимназия в Болград, Бесарабия (1858 г.), автор на редица учебници; след Освобождението се занимавал и с историко-археологически проучвания. Вазов има пред вид книгата му «Археологически и исторически изследвания», издадена в Търново през 1886 г.

Стр. 194. . . . *твърди, въпреки г. Иречека* — Вазов има пред вид писаното от К. Иречек в книгата му Княжество България, ч. II. Пътувания по България, Пловдив, 1899, стр. 229—232.

Стр. 195. *Усипалница* (рус.) — гробница.

Стр. 195. *Професор Успенски, когато е посетил Трапезица. . .* — Ф. Ив. Успенски (1845—1928), бележит руски археолог и историк на Византия и южнославянските страни, директор на Руския археологически институт в Цариград; посещението на Трапезица, за което споменава Вазов, е от 1899 или 1900 г., когато под ръководството на проф. Успенски се предприемат разкопки в Търново.

Стр. 195. *В старобългарските паметници ~ мощите на тоя светец* — известието за построяването в Търново на специална черква за съхранение мощите на Иван Рилски се съдържа в двете проложни жития и в Евтимиевото житие на Иван Рилски. Сведението Вазов е заимствувал от цитираната книга на К. Иречек, стр. 234.

Стр. 195. *Зодчество* (рус.) — вж. тук, стр. 445.

Стр. 196. *Патриарх Евтимий говори за нея с много хвалебен тон* — Вазов има пред вид Евтимиевото житие на Иван Рилски.

Стр. 196. *Д-р Берон казва, че на 1856 г. той видял, че още стърчали стени от порутени храмове* — вж. В. Берон, Археологически и исторически изследвания, Търново, 1886, стр. 20.

Стр. 196. *Иречек на 1878 година намерил почвата. . .* — вж. К. Иречек, Княжество България, ч. II. Пътувания по България, Пловдив, 1899, стр. 234.

Стр. 196. *Малджия* (тур.) — иманяр, човек, който търси имане.

ЦАРЕВЕЦ

(Стр. 197)

Пътеписът е напечатан за пръв път с подпис Белчин в *М*, г. XI, бр. 1690 от 30 октомври 1905 г. под наслов «Двата акропола на Търново» и с подзаглавие «Царевец». Сред ръкописите на писателя в Научния архив на Българската академия на науките са запазени авторизиран препис (ф. 112, оп. 1, а. е. 676, л. 30 а — 32 б; условно — *АП*) и авторизиран машинописен текст

(пак там, л. 81 б — 86 б; условно — *АМ*). Със значителни съкращения и други промени произведението е поместено в *С*.

Печата се по текста от *С* със следната поправка по *М, АП* и *АМ:*

Стр. 197, р. 13: «вижда» вм. «се вижда».

Варианти в *М, АП, АМ*

Стр. 197, р. 1: Царевец / Двата акропола на Търново. Царевец *(М);* II. Царевец *(АП, АМ; в АП заглавието е било зачертано и по-късно възстановено)* * р. 1: *след* Царевец *в М, АП и АМ има мото:* Останки бездушни, следи запустели ~ навявате скръб на духът! *от Вазовото стихотворение, «Хисарските развалини (вж. т. 2, стр. 120; в М и АП първата дума от четвъртия стих е сгрешена:* навяват) * р. 18: бил пулсът / бил е пулсът *(М)* * р. 19: *след* държавния живот на България *в АП и АМ са цитирани стиховете:* Лазурни блестят небесата ~ де дремят царе и герои *от Вазовото произведение «Кир Тодор в Търново» (вж. т. 5, стр. 235)* * р. 20: Тръни и бурен / Трънки и бурен *(М, АП, АМ)* * р. 25: над отвесните канари / съзидани над отвесните канари *(М, АП, АМ)* *

Стр. 198, р. 2—3: местоположението, «което не може да се опише» / местоположение cosa impossibila di nararlo (което не може да се опише) *(М, АП, АМ)* * р. 4: *след* царски палат *в М и АП стои:* (le muraglio del palazzo roale); *в АМ:* (palazzo regale) * р. 6: *изразът* А наоколо ~ висока камбанария *в М е в кавички като цитат, а под линия е посочено:* Иречек. Пътувания из България. * р. 8: *след* висока камбанария *в М, АП и АМ следва:* Тая чука се е наричала от турците Чамтепе (могила на звънарницата). Днес въз нея се краси паметникът, издигнат в памет на женитбата на н. ц. в. княза с княгиня Мария Луиза. * р. 31: *след* знаменателни думи. . . *в АП и АМ са цитирани финалните шест строфи:* «И брястът завиря, зазелени се ~ сполай ти, ти забави — не забрави», *от Вазовото стихотворение «Шишмановий бряст» (вж. т. 5, стр. 317—318)* * р. 31: *след* знаменателни думи. . . *в М и след цитата в АП е имало следния текст:* Ние ходим из бурените, като имаме пред себе си вълшебни панорами. В мислите ми възкръсват неясни видения на онова, което е било тука. Историята мълчи за животът на тоя мъртъв Царевец. Има само няколко епизоди, които ни е предала. И колко трагически! Тук е бил убит Асен I от Иванка, но не Асен — полумонахът, слабодушния и жалкия Асен в Друмевия

«Иванко», а истинския български Асен, енергичния, свирепия, прозорливия, гениалния цар, който дигна цял народ от робското мрътвило, съсипа три византийски армии, нанесе ужас на враговете си. . . Тук, в кулата вероятно, е прекарвал меланхолията на своя многогодишен плен император Балдуин, храбрия и горделив рицар, победен от Калояна при Одрин (1204 г.). Една кула под Царевец, преправена от турците за склад на джепане, търновци и днес я наричат: Балдуинова кула. Тук в някоя изчезнала крепост е бил удушен от еврей-джелат татарския хан Чоки, по заповед на решителния, лукавия, суровия Тодор Светослава, а по северния бряг на Царевец г-н Москов ми показа стърчаща над пропастта скала. Според преданията, тя била скалата, от която тоя същи Светослав заповядал да фърлят патриарха Йоакима III.

По г. Иречека той е бил наказан, защото бил зел страната на татарите и им предавал отечеството си. Това нещо психологически е невъзможно: един български патриарх да съдействува на неприятелите на вярата му. Вероятното е, че е бил личен и опасен враг на Светослава, който се отървал от него по обикновения си експедитивен начин, и за да спаси външността, пръснал слухът за предателството на Йоакима. Аз направих справка у Пахимера и в това се още повече убедих. Пахимер е турил едно «уж» пред фразата «предавал България на татарите».

Тука е зърнал Иван Александър пръв път еврейката Сара, като се явила в двореца му с някаква молба, и пленен от красотата ѝ, я зема за жена — акт романтически, но фатален за съдбините на България. Не една Троя е била загинала по женски причини. . .

Тук пак, по-рано, Иван Асен II се е бил пленил от Ирина, дъщеря на кир Тодора, пленник в Търново с нея. Вдовец, баща на рояк незаконородени дъщери, които прави кралици, Асен си зема за жена красивата гъркиня и я люби със страстна любов, както Антоний любеше прекрасната Клеопатра — казва Георги Акрополит.

Ами Мария — Тиховата и Иванковата жена, ами Енгони-Ефросина, изгората на Тодора Светослава, която заедно със сърцето си му поднася богатствата си, за да му помогне да стане цар!

И спомените растат, и виденията се роят вълшебно пред умствените ми очи; сонм силни авантюристи се качват на трона или слизат от трона, оцапан с кръвта на любимците си и на жертвите си, но винаги прелъстителен за честолюбци, жадни за величие

и за скиптър, като една жестока и развратна царица, която мени поклонници и става сè по-неодолима. . . И тия красни жени на Царевец, тия вълшебници, тия гръцки, унгарски, сръбски, влашки княгини, които са се разхождали може би из градините на това място по склона сега; дето в бурена един гущер се припича на старовековна тухла с лепнал на нея хоросан!

А панорамата пред нас е дивна, величествена, неизразима и аз в захлас стоя пред това нещо, като повтарям думите на простодушния францисканец, описател на Търново през XVII век: «Non si nararla»! — «Не може да се разкаже» *(последният абзац в АП е зачертан)* *

Стр. 197. *Хаджи Калфа* (1605—1658) — турски историк и библиограф, автор на история на Турция. Посоченото описание на Търново е от книгата: Hadsci Chalfa. Rumeli und Bosna, Wien, 1812, S. 43 (съответния цитат вж. в посочената книга на К. Иречек, стр. 231).

Стр. 197. *Петър Богдан Балашич* (1601—1674) — български черковен и политически деец и книжовник, католишки архиепископ в България през XVII в., родом от Чипровци; учил в Рим; завърнал се в България през 1631 г.; през 1640 г. извършил обиколка на католическите общини и съставил обстойно описание на България и Влашко. Цитатът у Вазов е от «Acta Bulgarie ecclesiastica», Загреб, 1887, стр. 77 (съответното описание вж. в посочената книга на К. Иречек, стр. 232).

АСЕНОВА МАХАЛА

(Стр. 199)

Пътеписът е обнародван в *М*, г. XI, бр. 1650 от 11 септември 1905 г. със заглавие «При полите на Царевец (посещение на черквата «Св. апостоли Петър и Павел» в търновската митрополия)» и с подпис Белчин. Сред Вазовите ръкописи,съхранявани в Научния архив на Българската академия на науките, е запазен ръкописен текст, една част от който е писана от ръката на самия Вазов (ф. 112, оп. 1, а. е. 676, л. 33а — 34а; условно — *АР*), а друга част представлява авторизиран от него препис (пак там, л. 35а — 38а; условно — *АП*). Текстът от *АР* съответствува на началото на пътеписа от «Посещавам черквата» до «жалко е това» (срв. тук, стр. 199, р. 2 — стр. 200, р. 13), а текстът от *АП* — на останалата част. Тук се намира също и авторизиран машинописен текст (ф. 112, оп. 1, а. е. 676, л. 83а — 85б; условно — *АМ*). В ръкописа е имало две заглавия: в *АП* също както в *М*, но по-късно зачертано, а в *АР* — «При полите на Царевец и Трапезица», предшествувано от римската цифра III; в *АМ* няма заглавие.

Печата се по текста от *С* със следните поправки:

Стр. 200, р. 23: «с червено» вм. «с червена» (по *АП* и *АМ*).

Стр. 200, р. 25: «смислил» вм. «смилил» (по *М*, *АП* и *АМ*).

Стр. 201, р. 1—2: «зографии» вм. «зографи» (по *М*, *АП* и *АМ*).

Стр. 202, р. 35: «те са давали голямо място и са ги описвали с дитирамбически тон» вм. «те са давали дитирамбически тон» (по *М* и *АП*).

Стр. 203, р. 18: «под скалите ѝ» вм. «под скалите и» (по *М*).

Стр. 203, р. 20: «половината» вм. «половина» (по *М*).

Стр. 203, р. 31: «Акрополит» вм. «Акрополита» (по *М*, *АП* и *АМ*).

Варианти в *М*, *АР (АП)*, *АМ*

Стр. 199, р. 20 — стр. 200, р. 13: Посещавам черквата «Св. 40 мъченици ∾ Много, много бедно и жалко това / *в М липсва*, Стр. 199, р. 1: Асенова махала / III. При полите на Царевец и Трапезица *(АР); в АМ липсва* * р. 2: черквата «Св. 40 мъченици» / черквата «Св. Димитър» *(АР; поправено както в текста)* * р. 7: тя изново стана / тя изново си стана *(АР, АМ)* * р. 8: бедно здание / убого здание *(АР)*; здание *(АМ; оставено е празно място за неразчетената дума)* * р. 9: отвътре / *в АР и АМ липсва* * р. 12: *след* великия цар *в АР зачертано:* Предавам тук впечатленията си от първото посещение на тая историческа светиня * р. 15: *след* израза ония времена на вяра и благочестие *в АР и АМ има знак за обяснителна бележка под линия, където е цитиран надписът на Иван Асен II. Надписът гласи:* В 6748 г. (т. е. 1230) индикта I. Аз, Иван Асен, благоверний цар и самодържец на българите, син на стария Асен, създадох от самото основание тоя свещен храм и напълно го украсих с живопис в чест на св. 40 мъченика, с помощта на които в дванайсетата година от царуването си, когато храмът беше вече украсен, предложих война в Романя (Тракия), разбих гръцката войска и зех в плен самия цар кир Тодора Комнена с всичките му боляри. Аз завоевах всичките земи от Одрин до Драч, гръцката, после албанската и сръбската страна. Фрузите (франките) одържаха само градовете около Цариград; но и фрузите се покориха на десницата на царството ми, защото те нямаха цар и

и за скиптър, като една жестока и развратна царица, която мени поклонници и става сè по-неодолима. . . И тия красни жени на Царевец, тия вълшебници, тия гръцки, унгарски, сръбски, влашки княгини, които са се разхождали може би из градините на това място по склона сега; дето в бурена един гущер се припича на старовековна тухла с лепнал на нея хоросан!

А панорамата пред нас е дивна, величествена, неизразима и аз в захлас стоя пред това нещо, като повтарям думите на простодушния францисканец, описател на Търново през XVII век: «Non si narrarla»! — «Не може да се разкаже» *(последният абзац в АП е зачертан)* *

Стр. 197. *Хаджи Калфа* (1605—1658) — турски историк и библиограф, автор на история на Турция. Посоченото описание на Търново е от книгата: Hadsci Chalfa. Rumeli und Bosna, Wien, 1812, S. 43 (съответния цитат вж. в посочената книга на К. Иречек, стр. 231).

Стр. 197. *Петър Богдан Балашич* (1601—1674) — български черковен и политически деец и книжовник, католишки архиепископ в България през XVII в., родом от Чипровци; учил в Рим; завърнал се в България през 1631 г.; през 1640 г. извършил обиколка на католическите общини и съставил обстойно описание на България и Влашко. Цитатът у Вазов е от «Acta Bulgarie ecclesiastica», Загреб, 1887, стр. 77 (съответното описание вж. в посочената книга на К. Иречек, стр. 232).

АСЕНОВА МАХАЛА

(Стр. 199)

Пътеписът е обнародван в *М*, г. XI, бр. 1650 от 11 септември 1905 г. със заглавие «При полите на Царевец (посещение на черквата «Св. апостоли Петър и Павел» в търновската митрополия)» и с подпис Белчин. Сред Вазовите ръкописи,съхранявани в Научния архив на Българската академия на науките, е запазен ръкописен текст, една част от който е писана от ръката на самия Вазов (ф. 112, оп. 1, а. е. 676, л. 33а — 34а; условно — *АР*), а друга част представлява авторизиран от него препис (пак там, л. 35а — 38а; условно — *АП*). Текстът от *АР* съответствува на началото на пътеписа от «Посещавам черквата» до «жалко е това» (срв. тук, стр. 199, р. 2 — стр. 200, р. 13), а текстът от *АП* — на останалата част. Тук се намира също и авторизиран машинописен текст (ф. 112, оп. 1, а. е. 676, л. 83а — 85б; условно — *АМ*). В ръкописа е имало две заглавия: в *АП* също както в *М*, но по-късно зачертано, а в *АР* — «При полите на Царевец и Трапезица», предшествувано от римската цифра III; в *АМ* няма заглавие.

Печата се по текста от *С* със следните поправки:

Стр. 200, р. 23: «с червено» вм. «с червена» (по *АП* и *АМ*).

Стр. 200, р. 25: «смислил» вм. «смилил» (по *М*, *АП* и *АМ*).

Стр. 201, р. 1—2: «зографии» вм. «зографи» (по *М*, *АП* и *АМ*).

Стр. 202, р. 35: «те са давали голямо място и са ги описвали с дитирамбически тон» вм. «те са давали дитирамбически тон» (по *М* и *АП*).

Стр. 203, р. 18: «под скалите ѝ» вм. «под скалите и» (по *М*).

Стр. 203, р. 20: «половината» вм. «половина» (по *М*).

Стр. 203, р. 31: «Акрополит» вм. «Акрополита» (по *М*, *АП* и *АМ*).

Варианти в *М*, *АР (АП)*, *АМ*

Стр. 199, р. 20 — стр. 200, р. 13: Посещавам черквата «Св. 40 мъченици ∾ Много, много бедно и жалко това / *в М липсва*, Стр. 199, р. 1: Асенова махала / III. При полите на Царевец и Трапезица *(АР); в АМ липсва* * р. 2: черквата «Св. 40 мъченици» / черквата «Св. Димитър» *(АР; поправено както в текста)* * р. 7: тя изново стана / тя изново си стана *(АР, АМ)* * р. 8: бедно здание / убого здание *(АР)*; здание *(АМ; оставено е празно място за неразчетената дума)* * р. 9: отвътре / *в АР и АМ липсва* * р. 12: *след* великия цар *в АР зачертано:* Предавам тук впечатленията си от първото посещение на тая историческа светиня * р. 15: *след* израза ония времена на вяра и благочестие *в АР и АМ има знак за обяснителна бележка под линия, където е цитиран надписът на Иван Асен II. Надписът гласи:* В 6748 г. (т. е. 1230) индикта I. Аз, Иван Асен, благоверний цар и самодържец на българите, син на стария Асен, създадох от самото основание тоя свещен храм и напълно го украсих с живопис в чест на св. 40 мъченика, с помощта на които в дванайсетата година от царуването си, когато храмът беше вече украсен, предложих война в Романя (Тракия), разбих гръцката войска и зех в плен самия цар кир Тодора Комнена с всичките му боляри. Аз завоевах всичките земи от Одрин до Драч, гръцката, после албанската и сръбската страна. Фрузите (франките) одържаха само градовете около Цариград; но и фрузите се покориха на десницата на царството ми, защото те нямаха цар и

живееха в моята власт по божие повеление. Тъй като без него нищо не се върши и не се говори ни дума, слава во веки, амин!» *

Стр. 199, р. 16: Тръпки обграждат / И свещени тръпки обграждат *(АР; в АМ както в текста, но е оставено празно място за попълване на неразчетеното)* * р. 19: край стената, до която / край готическата колона, до която *(АР)*; край *[непопълнено]*, до която *(АМ)* * р. 21: звънели са сабите / звякали са сабите *(АР)*; звънили са сабите *(АМ)* * р. 24: молили са се боляри / тълпили са се боляри *(АР)*; *[непопълнено]* са се боляри *(АМ)* * р. 24—25: велики воеводи и придворни великаши / велики воеводи, протосевасти и придворни великаши *(АР)*; велики воеводи, *[непопълнено]* и придворни великаши *(АМ)* * р. 26: старовременни българи / старовремски българи *(АР)* * р. 27—28: да проникна в техните мировъзрения, тъй различни / да проникна в техните мисли, в техните души, в техните мировъзрения, тъй различни *(АР, АМ)* * р. 13: *след* Много, много бедно и жалко е това *в АР и АМ продължава:* което е останало от *[в АР неясно написана дума* «кичений»; *в АМ неправилно разчетена:* книги] в българските паметници с бляскави епитети Цариград-Търнов, Богоспасаемий *(в АМ неправилно:* богомислений) Цариград, Царицата на градовете, Царствено-преславний град, Вторий след Константинопол!

Стр. 200, р. 24: «Водач на Търново» / Водача на Търново *(М, АП, АМ)* * р. 32: самичка пазителка / самичката пазителка *(М)* *

Стр. 202, р. 7—8: *след* със своето благочестиво простодушие *в М, АП и АМ е имало следния текст:* Но тя не е досадна толкова, колкото другата баба-чичерона в черквата «Св. четирийсет мъченици», която в рвението си да ми разкаже значението и миналото на светинята, не ме оставяше спокойно да я разглеждам, та аз бях принуден в нетърпение да ѝ извикам: «Бабо, мълкни! Аз от тебе знам повече!» Нека бог и бабата да ми простят за тая нескромност. . .

Аз тук обаче не обръщах внимание на моя чичероне, но внезапно той ми го възбуди с думите:

— Ела сега да видиш тук цар Асеня.

— Какъв цар Асен? — попитах аз зачуден.

Но бабата ме заведе в тъмния кът до вратата, запали вощеница и ми освети едно платно, поставено в ъгъла над троновете. Тя ми обясни, че това платно е копие, снето от някой си търновски млад живописец — името му не знаеше — от зографите над вратата.

И ето какво видях на платното:

Един български цар със зъбчеста корона на глава, с черна малка брада, с червени горни дрехи, със златни украшения, препасан с меч, обърнат малко настрана, седеше на трон. Не знам във фреската ли беше така или художникът беше дал такова енергично изражение на очите му. До тоя цар стоеше прав някакъв едър български големец с шлем, а зад царя стояха още няколко боляри и на шлемовете им стърчеха някакви бели опашки. При мъжделивото светене от двете вощеници аз можах да съзра само тие неща, доста неясно. Но и това, що видях, ме порази и направи сърцето ми да затупа от вълнение.

Аз се учудвам как това безценно откритие да не е явено досега в наший печат и не е привлякло критическото внимание на учените. Вероятно тая историческа фреска скоро е открита и снета. Аз видях в нартиката и друго платно, още несвършено, на което някой художник копирал друга фреска, от религиозно съдържание.

Стр. 202, р. 19: казват / *в М, АП и АМ липсва* * р. 22: Ако това е истина / *в М, АП и АМ липсва* * р. 23—24: ще трябва да / трябва да *(М, АП, АМ)* * р. 24: величието на тая / всичкото величие на тая *(М, АП, АМ)* *

Стр. 203, р. 4: във вътрешните корици / на вътрешните корици *(М, АП, АМ)* * р. 9: *след* страници на историята ни *стои:* Но търновският Омар с калимавка ги е изпепелил *(М, АП)*; Но търновският Омаро *[непопълнено] (АМ)* * р. 9: бабата с жален / бабата с тъжен *(М, АП, АМ)* * р. 14: били там уж / били там *(М, АП, АМ)* * р. 21: друг зелен дърволяк / друг гъст зелен дърволяк *(М, АП)*; друг път зелен дърволяк *(АМ)* * р. 24: на върха си с пояс / на върха с пояс *(М, АП)* * р. 30—31: патриаршеската черква / патриархийската черква *(М, АП, АМ)* *

Стр. 200. . . . *«Водач на Търново». Но такъв нямаше, защото той не съществува* — преди 1905 г., когато Вазов публикува своя пътепис, е издаден един малък пътеводител на Търново (Хр. П. Константинов, Упътване за града Велико Търново и околността му. Търново, 1893, 64 стр.), който той обаче не взема пред вид.

Стр. 200. *Нартика* (гр.) — преддверие на храм.

Стр. 201. *Темпло* (ит.) — иконостас в черква.

Стр. 201. *Гивгирен* (тур.) — вж. тук, стр. 451.

Стр. 202. *Гръцкият митрополит Иларион е изгорил, каз-*

живееха в моята власт по божие повеление. Тъй като без него нищо не се върши и не се говори ни дума, слава во веки, амин!» *

Стр. 199, р. 16: Тръпки обграждат / И свещени тръпки обграждат *(АР; в АМ както в текста, но е оставено празно място за попълване на неразчетеното)* * р. 19: край стената, до която / край готическата колона, до която *(АР)*; край *[непопълнено]*, до която *(АМ)* * р. 21: звънели са сабите / звякали са сабите *(АР)*; звънили са сабите *(АМ)* * р. 24: молили са се боляри / тълпили са се боляри *(АР)*; *[непопълнено]* са се боляри *(АМ)* * р. 24—25: велики воеводи и придворни великаши / велики воеводи, протосевасти и придворни великаши *(АР)*; велики воеводи, *[непопълнено]* и придворни великаши *(АМ)* * р. 26: старовременни българи / старовремски българи *(АР)* * р. 27—28: да проникна в техните мировъзрения, тъй различни / да проникна в техните мисли, в техните души, в техните мировъзрения, тъй различни *(АР, АМ)* * р. 13: *след* Много, много бедно и жалко е това *в АР и АМ продължава:* което е останало от *[в АР неясно написана дума* «кичений»; *в АМ неправилно разчетена:* книги] в българските паметници с бляскави епитети Цариград-Търнов, Богоспасаемий *(в АМ неправилно:* богомислений) Цариград, Царицата на градовете, Царствено-преславний град, Вторий след Константинопол!

Стр. 200, р. 24: «Водач на Търново» / Водача на Търново *(М, АП, АМ)* * р. 32: самичка пазителка / самичката пазителка *(М)* *

Стр. 202, р. 7—8: *след* със своето благочестиво простодушие *в М, АП и АМ е имало следния текст:* Но тя не е досадна толкова, колкото другата баба-чичерона в черквата «Св. четирийсет мъченици», която в рвението си да ми разкаже значението и миналото на светинята, не ме оставяше спокойно да я разглеждам, та аз бях принуден в нетърпение да ѝ извикам: «Бабо, млъкни! Аз от тебе знам повече!» Нека бог и бабата да ми простят за тая нескромност. . .

Аз тук обаче не обръщах внимание на моя чичероне, но внезапно той ми го възбуди с думите:

— Ела сега да видиш тук цар Асеня.

— Какъв цар Асен? — попитах аз зачуден.

Но бабата ме заведе в тъмния кът до вратата, запали вощеница и ми освети едно платно, поставено в ъгъла над троновете. Тя ми обясни, че това платно е копие, снето от някой си търновски млад живописец — името му не знаеше — от зографите над вратата.

И ето какво видях на платното:

Един български цар със зъбчеста корона на глава, с черна малка брада, с червени горни дрехи, със златни украшения, препасан с меч, обърнат малко настрана, седеше на трон. Не знам във фреската ли беше така или художникът беше дал такова енергично изражение на очите му. До тоя цар стоеше прав някакъв едър български големец с шлем, а зад царя стояха още няколко боляри и на шлемовете им стърчеха някакви бели опашки. При мъжделивото светене от двете вощеници аз можах да съзра само тие неща, доста неясно. Но и това, що видях, ме порази и направи сърцето ми да затупа от вълнение.

Аз се учудвам как това безценно откритие да не е явено досега в наший печат и не е привлякло критическото внимание на учените. Вероятно тая историческа фреска скоро е открита и снета. Аз видях в нартиката и друго платно, още несвършено, на което някой художник копирал друга фреска, от религиозно съдържание.

Стр. 202, р. 19: казват / *в М, АП и АМ липсва* * р. 22: Ако това е истина / *в М, АП и АМ липсва* * р. 23—24: ще трябва да / трябва да *(М, АП, АМ)* * р. 24: величието на тая / всичкото величие на тая *(М, АП, АМ)* *

Стр. 203, р. 4: във вътрешните корици / на вътрешните корици *(М, АП, АМ)* * р. 9: *след* страници на историята ни *стои:* Но търновският Омар с калимавка ги е изпепелил *(М, АП)*; Но търновският Омаро *[непопълнено] (АМ)* * р. 9: бабата с жален / бабата с тъжен *(М, АП, АМ)* * р. 14: били там уж / били там *(М, АП, АМ)* * р. 21: друг зелен дърволяк / друг гъст зелен дърволяк *(М, АП)*; друг път зелен дърволяк *(АМ)* * р. 24: на върха си с пояс / на върха с пояс *(М, АП)* * р. 30—31: патриаршеската черква / патриархийската черква *(М, АП, АМ)* *

Стр. 200. . . . *«Водач на Търново». Но такъв нямаше, защото той не съществува* — преди 1905 г., когато Вазов публикува своя пътепис, е издаден един малък пътеводител на Търново (Хр. П. Константинов, Упътване за града Велико Търново и околността му. Търново, 1893, 64 стр.), който той обаче не взема пред вид.

Стр. 200. *Нартика* (гр.) — преддверие на храм.

Стр. 201. *Темпло* (ит.) — иконостас в черква.

Стр. 201. *Гивгирен* (тур.) — вж. тук, стр. 451.

Стр. 202. *Гръцкият митрополит Иларион е изгорил, каз-*

живееха в моята власт по божие повеление. Тъй като без него нищо не се върши и не се говори ни дума, слава во веки, амин!» *

Стр. 199, р. 16: Тръпки обграждат / И свещени тръпки обграждат *(АР; в АМ както в текста, но е оставено празно място за попълване на неразчетеното)* * р. 19: край стената, до която / край готическата колона, до която *(АР); край [непопълнено],* до която *(АМ)* * р. 21: звънели са сабите / звякали са сабите *(АР);* звънили са сабите *(АМ)* * р. 24: молили са се боляри / тълпили са се боляри *(АР); [непопълнено]* са се боляри *(АМ)* * р. 24—25: велики воеводи и придворни великаши / велики воеводи, протосевасти и придворни великаши *(АР);* велики воеводи, *[непопълнено]* и придворни великаши *(АМ)* * р. 26: старовременни българи / старовремски българи *(АР)* * р. 27—28: да проникна в техните мировъзрения, тъй различни / да проникна в техните мисли, в техните души, в техните мировъзрения, тъй различни *(АР, АМ)* * р. 13: *след* Много, много бедно и жалко е това *в АР и АМ продължава:* което е останало от *[в АР неясно написана дума* «кичений»; *в АМ неправилно разчетена:* книги] в българските паметници с бляскави епитети Цариград-Търнов, Богоспасаемий *(в АМ неправилно:* богомислений) Цариград, Царицата на градовете, Царствено-преславний град, Вторий след Константинопол!

Стр. 200, р. 24: «Водач на Търново» / Водача на Търново *(М, АП, АМ)* * р. 32: самичка пазителка / самичката пазителка *(М)* *

Стр. 202, р. 7—8: *след* със своето благочестиво простодушие *в М, АП и АМ е имало следния текст:* Но тя не е досадна толкова, колкото другата баба-чичерона в черквата «Св. четирийсет мъченици», която в рвението си да ми разкаже значението и миналото на светинята, не ме оставяше спокойно да я разглеждам, та аз бях принуден в нетърпение да ѝ извикам: «Бабо, млъкни! Аз от тебе знам повече!» Нека бог и бабата да ми простят за тая нескромност. . .

Аз тук обаче не обръщах внимание на моя чичероне, но внезапно той ми го възбуди с думите:

— Ела сега да видиш тук цар Асеня.

— Какъв цар Асен? — попитах аз зачуден.

Но бабата ме заведе в тъмния кът до вратата, запали вощеница и ми освети едно платно, поставено в ъгъла над троновете. Тя ми обясни, че това платно е копие, снето от някой си търновски млад живописец — името му не знаеше — от зографите над вратата.

И ето какво видях на платното:

Един български цар със зъбчеста корона на глава, с черна малка брада, с червени горни дрехи, със златни украшения, препасан с меч, обърнат малко настрана, седеше на трон. Не знам във фреската ли беше така или художникът беше дал такова енергично изражение на очите му. До тоя цар стоеше прав някакъв едър български големец с шлем, а зад царя стояха още няколко боляри и на шлемовете им стърчеха някакви бели опашки. При мъжделивото светене от двете вощеници аз можах да съзра само тие неща, доста неясно. Но и това, що видях, ме порази и направи сърцето ми да затупа от вълнение.

Аз се учудвам как това безценно откритие да не е явено досега в наший печат и не е привлякло критическото внимание на учените. Вероятно тая историческа фреска скоро е открита и снета. Аз видях в нартиката и друго платно, още несвършено, на което някой художник копирал друга фреска, от религиозно съдържание.

Стр. 202, р. 19: казват / *в М, АП и АМ липсва* * р. 22: Ако това е истина / *в М, АП и АМ липсва* * р. 23—24: ще трябва да / трябва да *(М, АП, АМ)* * р. 24: величието на тая / всичкото величие на тая *(М, АП, АМ)* *

Стр. 203, р. 4: във вътрешните корици / на вътрешните корици *(М, АП, АМ)* * р. 9: *след* страници на историята ни *стои:* Но търновският Омар с калимавка ги е изпепелил *(М, АП);* Но търновският Омаро *[непопълнено] (АМ)* * р. 9: бабата с жален / бабата с тъжен *(М, АП, АМ)* * р. 14: били там уж / били там *(М, АП, АМ)* * р. 21: друг зелен дърволяк / друг гъст зелен дърволяк *(М, АП);* друг път зелен дърволяк *(АМ)* * р. 24: на върха си с пояс / на върха с пояс *(М, АП)* * р. 30—31: патриаршеската черква / патриархийската черква *(М, АП, АМ)* *

Стр. 200. . . . *«Водач на Търново». Но такъв нямаше, защото той не съществува* — преди 1905 г., когато Вазов публикува своя пътепис, е издаден един малък пътеводител на Търново (Хр. П. Константинов, Упътване за града Велико Търново и околността му. Търново, 1893, 64 стр.), който той обаче не взема пред вид.

Стр. 200. *Нартика* (гр.) — преддверие на храм.

Стр. 201. *Темпло* (ит.) — иконостас в черква.

Стр. 201. *Гивгирен* (тур.) — вж. тук, стр. 451.

Стр. 202. *Гръцкият митрополит Иларион е изгорил, каз-*

ват, това съкровище — за изгарянето на Търновската патриаршеска библиотека вж. изследването на Ю. Трифонов «Преданието за изгорена старобългарска библиотека в Търново», Списание на Българската академия на науките, кн. XIV, 1917, стр. 1—42.

НОВОТО ТЪРНОВО

(Стр. 204)

Пътеписът е публикуван за пръв път в *С*, т. 17, стр. 180—181. Сред ръкописите на Вазов, съхранявани в Научния архив на Българската академия на науките, се намира ръкопис, оставен от ръката на самия Вазов, без заглавие (ф. 112, оп. 1, а. е. 676, л. 38б — 39б; условно — *АР*). Пак там е запазен машинописен препис, направен въз основа на ръкописа (ф. 112, оп. 1, а. е. 676, л. 85б — 86б; условно — *АМ*). Както се вижда от една собственоръчна бележка на Вазов в полето на *АР* (л. 38б), началото на този пътепис е било преписано на пишеща машина от някой си Върбанов: «Дотука преписано от Върбанова. И. В.» Тази бележка трябва да се разбира в смисъл, че целият текст от тетрадката до това място е бил вече преписан от Върбанов, а следващият нататък текст е бил възложен за преписване на друго лице. Както се вижда от *АМ*, той е бил преписан на друга пишеща машина, с по-едър шрифт.

Печата се по текста от *С* със следните поправки:

Стр. 204, р. 29: «удобство» вм. «удобства» (по *АР*).

Стр. 205, р. 17: «narrarlo» вм. «naralu» (по смисъл).

Варианти в *АР, АМ*

Стр. 204, р. 12: такъв град другаде няма / такъв град други няма *(АР, АМ)* * р. 22: нощем, когато / ноще, когато *(АР, АМ)* * р. 27: Голямата щета / Голяма щета *(АР, АМ)* * р. 30—31: построени в наше време / издигнати в наше време *(АР, АМ)* * р. 31: *след* в наше време *в АР зачертано:* Като всяка казарма, те *(неразчетена дума)* своята сурова и *

Стр. 205, р. 9: минува дважди / минува дважд *(АР, АМ)* * р. 17: «Non si narrarlo!» / Non si nararla!» *(АР, АМ)* * р. 17: Не може да се изкаже! / Не може да се разкаже *(АР; поправено както в текста)* *

Стр. 205. . . . *простодушния францискански монах* — касае се за Петър Богдан Балашич (вж. тук, стр. 466).

ПРЕСЛАВ

(Стр. 206)

Произведението е публикувано за пръв път в *С*, т. 17, стр. 181—187. В Научния архив на Българската академия на науките се намира собственоръчен Вазов ръкопис (ф. 112, оп. 1, а. е. 676, л. 43а — 51а; условно — *АР*); там се съхранява също и авторизиран машинописен текст (ф. 112, оп. 1, а. е. 676, л. 87а — 92а; условно — *АМ*).

Печата се по текста от *С* със следните поправки:

Стр. 206, р. 13: «която» вм. «когато» (по *АР*).

Стр. 207, р. 31: «Той» вм. «То» (по смисъл).

Стр. 209, р. 9: «опазване» вм. «спазване» (по смисъл).

Стр. 210, р. 5: «украсени» вм. «украсен» (по *АР*).

Стр. 210, р. 39: «одялани» вм. «отдялани» (по *АР* и *АМ*).

Стр. 211, р. 1: «разкопки» вм. «разкопи» (по *АР*).

Стр. 211, р. 29: «от победа към победа» вм. «от победа на победа» (по *АР*).

Варианти в *АР, АМ*

Стр. 206, р. 4: в ученическите години / в ученическите ми години *(АР, АМ)* * р. 8: на Яким Груев / на Якима Груев *(АР)* * р. 12: *след* юношески патриотизъм *в АР зачертано:* когато * р. 14: *след* величието народно *зачертана дума:* беше * р. 14: събуди / извика *(АР; поправено както в текста)* * р. 15: *след* онова поколение *зачертано:* духа на * р. 20: *след* народът ще възкръсне *в АР и АМ продължава:*

Аз помня, че и едно от най-първите ми стихотворения, момчешки, неумели *(първоначално:* наивни*)* опити, носеше заглавие «Преславските развалини» и се захващаше тъй:

> През ясна нощ аз самичък ходях
> из преславските жални развалини,
> и в дълбоко мечтание бродях
> из порутените онез съсипни.

Бедна, наивна душа! *(в АМ погрешно разчетено:* Бедни, наивни думи!*)* Аз не бях помирисал още Преслав, аз го не знаях, па нито чувствувах нелепостта на поетическата си лъжа — защото в оние хайдушки времена на турския режим кой българин би посмял нощно време да се скита из такива пущинаци сред местност, населена повече от турци? *

Стр. 206, р. 24: *след* столицата на великия Симеона *в АР и АМ продължава:*

Като пиша тие думи сега, аз съм отровен от една мисъл. Излязоха учени хора и разгласиха, че първата българска столица не била Преслав, ала някаква си Абоба! Видиш ли, намерили там при разкопките основи на някаква голяма черква и някаква колона с надписи, не знам какви си, свидетелствующи, че столицата, стария Преслав, била при Абоба, а Преслав, този, който ние знаем, бил една фикция! И забравят тия учени археолози знаменателното му турско название Ески Стамбул, Стари Цариград, нито местните предания на населението в Шуменската околия, и не помислюват, че в оние ратоборни времена столица не е могла да бъде на една гола, беззащитна равнина, безводна и безлесна, необладающа никакви природни условия, за да бъде крепостен град, средневековна столица, каквито има Ески Стамбул! Аз храня голямо уважение към науката, но нека в тоя случай ми се позволи да бъда скептик и не приема за истина нейните открития, разгласени с такъв креслив начин и тъй прибързано! *

Стр. 206, р. 26: *след* ново име *в АР зачертано:* дадено на * р. 30: към градеца Преслав / към селото Преслав *(АР, АМ)* *

Стр. 207, р. 4: върволица кола / върволица коли *(АМ: в АР както в текста)* * р. 12: Аз си мисля / Аз си представям *(АР; поправено както в текста)* * р. 14: може би и сам Симеон / може би сам Симеон *(АР, АМ)* * р. 22: хрисим поп / безобиден поп *(АР; поправено както в текста)* * р. 22: с малка пригладена брада / с малко пригладена брада *(АР, АМ)* * р. 39: кой знае / кой знай *(АР, АМ)* *

Стр. 208, р. 8—9: *след* нашето минало *в АР зачертано:* увиснало като едно * р. 19: Пристигнахме в Преслав / Стигнахме в Преслав *(АР, АМ)* * р. 26: *след* случайно остали в градеца *в АР зачертано:* Прочее, от * р. 28—29: Излязохме из източния край на Преслав / Аз приех с благодарност тяхната учтивост и скоро излязохме из източния край на Преслав *(АР, АМ)* * Стр. 208, р. 29 — стр. 209, р. 13: От една висока полянка ∾ част от някаква каменна стена, ощърбена, полусрутена / От една висока полянка ми посочиха едно място разорано от браздите на ниви, на което се издигаше нова църква, а близо до нея част от някаква каменна стена, ощърбена, полусрутена *(АР, АМ)* * р. 22: нощния дъжд / нощесния дъжд *(АР)* * р. 22: останката на стената / останката от стената *(АР)* * р. 30: *след* малки късове от мрамор *в АР зачертано:* изгубен * р. 31—32: *след* И нищо друго от стария Преслав *в АР и АМ е имало следния текст:*

А местоположението на стария Преслав е било действително стратегическо. Тикнат в тая долина, запазена от юг от стената на планината Забуя, из която зее мрачното и тясно гърло на Камчия, той е бил бранен от юг, отдето само е могъл да се очаква неприятел, византийците, с такава естествена, непристъпна крепост, каквато е била планината. Отсам и оттатък Камчията се разстила хълмиста местност, красива и плодородна, покрита с ливади, лозя и ниви. Казаха ми, че по гребена на горнята планина се точат на безконечно разстояние основите на някаква стена, която ще е била външна крепостна заграда на столицата. Дълго време аз се озъртах дано забележа някое друго свидетелство от бившето величие от Крумовата, Борисовата, Симеоновата и Петровата столица. В турско време са стърчали още останки от мраморни зидове, останки от старите царски палати, съвсем изчезнали, после и на мястото на които се издига сега сиротна и скръбна новата църква. Тя прилича повече на гроб, издигнат въз скелета на миналото величие. Отминахме и слязохме към реката. На няколко места виждам зарязани варници-трапове, в които е горена вар. Другарите ми обясняват, че тая вар е правена от мраморите, що турци и българи откъртвали от стените на палатите. И научих скръбни работи за това дело на систематическо и светотатско опустошение. Всичките мраморни плочи по турските джамии, конаци, чешми и други здания са зети от Преслав. В течение на вековете старият град, разрушаван вече през българското царство, е бил рушен, къртен, обиран, додето не е останало нищо от него. Даже допреди десетина години нашето правителство не е било зело никакви предохранителни мерки за опазването историческите руини. Българите са продължавали безнаказано и безжалостно делото на прежните си господари. В зида на една воденица, дето се спряхме на сянка под дърветата, намерихме взидана между грубите камъни мраморна плоча с артистически изваяни цветя. Кой знае, тая плоча може да е стояла в трема на Симеоновия палат или в тронната му стая, може би великият цар да се е докосвал до нея или да е шумяла край нея порфирата на някоя царица, горда византийска принцеса; но тя не говори, студената и безучастна мраморна плоча с артистично изваяните цветя. Но каква тъга вее от нея, взидана в тоя воденичен дувар! Как срамно и унизено изглежда тя в съседството на тия груби камънаци, зацапана с тая кална глина, осиротяла, нещастна и опозорена! Не, тя го-

вори! И пренася ума ми тя в ония минали векове и вълшебен рой спомени се пръскат от нея. . . *(тук се цитира само окончателният текст от АР, без да се посочват многобройните зачертавания и поправки)* *

Стр. 210, р. 12: *след* преславския дворец във времето Симеоново *в АР и АМ е имало следния пасаж:*

Той далеко е надминувал в това отношение търновския царски палат на Царевец, за който впрочем нямаме никакви сведения ни от български, ни от чужди летописци, но който не е блещял с това изобилие от мрамор и зодчески богатства — от такива са се намерили много оскъдни следи в турските градежи в Търново; при това Второто българско царство не е било богато като Първото; дългогодишното византийско владичество, което е обирало и изтощавало страната, ужасните разорителни нашествия на варварските народи през това време, постоянните външни войни и вътрешни раздори, опустошенията на татарите са докарали до осиромашяване на държавата и народа. *

Стр. 210, р. 23: биха били в състояние / биха в състояние *(АР, АМ)* * р. 25—26: връхлетя гибел / връхлетяла гибел *(АР, АМ)* * р. 27: Той биде разрушен от Цимисхия / *в АР и АМ липсва; вместо това тук е имало следния текст:* Войнственият руский княз Светослав на 964 г. тъй нападнал и превзел без особени усилия България и самата й столица, дето зел в плен Петровий син Бориса, приемник на баща си, с цялото му семейство. Там оставил воеводата си Свеналда да пази съкровищата, които биле събрани от времето на Крума, Бориса и Симеона, както и пленений български цар и преминал Стара планина за нови завоевания. Но в 971 г. гръцкий император Цимисхий нахлул в България през незапазените балкански проходи и след ожесточена битка със Свеналда превзел столицата и я разграбил. Свеналд се заключил в двореца. Тогава гърците го запалили от всички страни и той бил изпепелен заедно с всичките почти руси, находящи се в него. Оттогава Великий Преслав изгубил завинаги своето величие и станал обикновен областен град. Значението му е било твърде слабо и през Второто българско царство, на което столица става Велико Търново, вероятно за несравнено по-укрепеното си естествено положение * р. 28: Но великият Преслав е бил запазил / При всичките тие напасти Великия Преслав е бил запазил *

Стр. 211, р. 11—12: *след* планинското си гърло *в АР и АМ продължава:* Никакъв мост няма тука. Не се забележват на двата бряга и следи от такъв, а той непременно трябва да е съществувал и да е свързвал столицата с отсрещната страна * р. 37: пиехме онова / пиехме същото онова *(АР, АМ)* * р. 39: *след* пиршествата си *в АР и АМ са цитирани стиховете:* Като се скитах в мъртвия Преслав ∞ царството му негли би се сбрало *(от Вазовото стихотворение «Преславските развалини» (вж. т. 3, стр. 271—272); на края под текста в АР и АМ има авторска дата:* 1900 *

Стр. 206. . . . *тия думи в географията на Яким Груев: «Близо до Шумен ∞Ески Стамбул»* — Вазов има пред вид учебника «Уроци от землеописание» (Виена, 1861), където на стр. 87 се съобщава за Преслав следното: «Наблизу [до Шумен] село Преслава (Ески Станбюл) едно время столица на българското кралство».

Стр. 206. *Сюгестивно* (фр.) — внушително.

Стр. 207. . . . *покойният живописец Павлович* — Николай Павлович (вж. т. 11, стр. 420).

Стр. 208. . . *един чех, Холарек* — Емил Холарек (1867—1919), чешки художник и график; учил в академиите в Прага и Мюнхен; рисувал е картини с историческа тематика, между които «Завръщането на ослепените българи от Византия», за която говори Вазов.

Стр. 208. . . . *гения на Матейко, на Давида, на Дора, на Верещагина:* Ян Матейко (1838—1893), голям полски художник-реалист, получил известност главно с историческата си живопис; Жан Луи Давид (1748—1825), бележит френски художник, основател на революционния класицизъм във френската живопис; Гюстав Доре (вж. т. 10, стр. 567); В. В. Верещагин (1842—1904), виден руски художник-реалист, особено известен със своите картини с военни сюжети.

Стр. 209. *Иван Екзарх ∞ във въведението на Шестодневът* — описанието на Екзарх, което Вазов привежда, не представлява въведение към «Шестоднева», а е част от шеста глава.

ЕДИН НАШ ЧЕРНОМОРСКИ БИСЕР

(Стр. 212)

Пътеписът е обнародван в *М*, г. VII, бр. 1013 от 1 септември 1901 г. с подзаглавие в скоби: Посещение на Варна и с подпис Х.Х. Една година по-късно е включен с известни поправки в сборника *ПС*. Между ръкописите на писателя, съхранявани в Научния архив на Българската академия на науките, се намира

авторизиран машинописен препис под наслов «Варна и Черно море», направен въз основа на публикацията в *ПС* (ф. 112, оп. 1, а. е. 676, л. 97б — 99а; условно — *АМ*). При поместването на пътеписа в *С* са внесени малко на брой и не особено съществени подобрения.

Печата се по текста от *С* със следните поправки:

Стр. 215, р. 29: «има любезността» вм. «има любезност» (по *М*).

Стр. 216, р. 8: «заместен» вм. «залесен» (по *М*).

В *ПС, АМ* и *С* под текста има авторска дата «1890». Ако не се касае за грешка, тази дата по всяка вероятност означава годината, когато Вазов е посетил Варна, а не времето на създаването на пътеписа.

Варианти в *М, ПС, АМ*

Стр. 212, р. 1: *след* Един наш Черноморски бисер *в М има подзаглавие в скоби:* Посещение на Варна * р. 2: Да, бисер рядък / Да, бисер е тая Варна, рядък *(АМ)* * р. 3—4: Още от Аспаруха ~ от византийците / *в М липсва* * р. 7: *след* с душа чужда *в М е имало следния текст:*

Неотдавна един софиянец, който се бе завърнал от едно длъжко пътуване по Италия, като го попитах за впечатленията му от тая прекрасна земя, отговори ми:

— Много скъпо, навсякъде харч, сѐ пари искат!

Тоя достоен человек само това впечатление, силно и дълбоко, беше извлякъл от отечеството на Цезаря, на Ромео и Жулиета, на Сикста V-й и на Тициана!*

Стр. 212, р. 8: И българинът, който пръв път посещава / Като него, българинът, който пръв път посещава *(М)* * р. 9: под влиянието / под влияние *(М)* * р. 12—13: да се поразходя / да се разходя *(М, ПС, АМ)* * р. 13: чантата си в / куфара си на *(М);* чантата си на *(АМ, ПС)* * р. 15: Домакинът / Стопанинът *(М)* * р. 20—21: тъй хваленатa Приморска градина / прехваленатa крайморска градина *(М)* * р. 23—24: на турски / на гръцки *(М, ПС, АМ)* * р. 24: непонятен български език / непонятен, развален български език *(М, ПС, АМ)* * р. 29: почтен кафеджия / почтен стопан *(М)* * р. 29: на пейка / *в М липсва* * р. 31: *след* ни буден, ни заспал *в М стои:* Той впива в мен сънливи, учудени очи и ми отговаря. *

Стр. 213, р. 1: Пирморска гордина / Пирморска градина

(М) * р. 1—2: *Изразът* Бу сокак тут *в АМ е преведен под линия:* Тая улица хвани * р. 2: Познавам, гагаузин / По чертите и по произношението познавам гагаузин *(М)* * р. 10: Но вратата не видя / Но врата не видя *(М)* * р. 18: отговаря той / отговори той *(М)* * р. 19: от тоя отговор / при тоя отговор *(М)* * р. 22: неволно го попитах / несъзнателно го попитах *(М)* * р. 33: бръчкавата си повърхност / бърчавата си повърхност *(М)* * р. 37—38: пред вълшебно видение / пред едно вълшебно видение *(М, ПС, АМ)* * р. 38: Сядам на кьошка / Сядам на павилиона *(М)* *

Стр. 214, р. 2: *след* не е дошел още *в М следва:* това беше в средата на юний тая година * р. 2: Вълните там / Вълните, що плискат там *(М)* * р. 6: и свършва / и свърша *(М)* * р. 6—7: невиден оттук / невидим оттук * р. 8: се свършва / се свърша *(М)* * р. 12: красотата, славата / красотата, бъдещето *(М)* * р. 13: на тия светли / на неговите светли *(М)* * р. 14: преливи на шаровете / преливи на краските *(М)* * р. 14: нежните им неуловими / нежните неуловими *(М)* * р. 17: лъскавосребристи реки / светлосребристи реки *(М)* * р. 17—18: гледка, която би внушила / които би внушили *(М)* * р. 21—22: покойният Шишков / покойният Ш. *(М)* * р. 28—29: съблазънта на ритмата / тиранията или съблазънта на ритмата *(М)* * р. 36: А може би те са гъркини / *в М липсва* *

Стр. 215, р. 4—5: Девненското езеро / Девненско езеро *(М, ПС)* * р. 8: с библиотеката / с библиотека *(М)* * р. 10: с една малка, но уредена градска градина / *в М липсва* * р. 15: стоят още / остават още *(М, ПС)* * р. 15: *след* стоят още *в М следва:* Има една малка, но уредена градска градина * р. 18: на българите е останала / на българите останала *(АМ)* * р. 22: В новия порт / В порта *(М)* * р. 29: г. Грозев / г. Г. *(М)* * р. 31: за чистене морето / за копаяне морето *(М)* * р. 37: Девненското езеро / Девненско езеро *(М)* * р. 40: Студени талази / Студени вълни *(М)* * р. 42: безсилен бяс / безсилен бяг *(М)* *

Стр. 216, р. 1: *след* споменах Девненското езеро *в М следва:* Това ми налага длъжност да го почета с две думи, и то заслужава това *(М)* * р. 1—2: То е прекрасно, синьо / Прекрасно, синьо *(М)* * р. 4—5: заобиколено от зелени рътове / *в М липсва* * р. 5: *след* висока тръстика *в М е имало следния текст:* Аз си спомням старите войнствени българи, юнаците на Аспаруха, който пръв превзел Варна, как са издебвали в гъсталака й византийците, скрити във водата, и само устата и носът навън, като жебите * р. 5—6: Представям си бъдещето / Представям си и бъдещето

(M) * р. 6: Девненско езеро / Девненското езеро *(M)* * р. 6—7: съединено с пристанището / *в М липсва* * р. 7: от параходи / от огромни параходи * р. 11: светли води / чудни води *(M)* * р. 14: на дявол му / на дявола му *(M)* * р. 15: 1890 / *липсва* *

Стр. 213. *Бу сокак тут* (тур.) — хвани тая улица.

Стр. 214. *Шишков я прослави в стихове* — Тодор Н. Шишков (1833—1896), дългогодишен учител и книжовник, автор на учебници, между които «Елементарна словесност» (1873); бездарен стихотворец.

II

ОТ МАРИЦА ДО ТУНДЖА

(Стр. 219)

Пътеписът е обнародван в *Д*, г. I, 1890, кн. 1, стр. 28—35; кн. 2, стр. 71—78. Края на произведението под наслов «Розовата долина и Тунджа» Вазов е поместил в *С* (вж. тук бележката на стр. 443). Останалата част е напечатана за пръв път от М. Арнаудов в: «Събрани съчинения на Ив. Вазов», т. 11, София, 1946, стр. 376—394.

Печата се по текста от *Д* без последната част, обособена покъсно от Вазов като отделно произведение и поместена в първия дял на настоящия том (вж. тук, стр. 151—156).

Стр. 219. . . . *o qui me gelidis ∾ protegat umbra?* — мотото от Вергилий в превод на български гласи: «кой ще ме заведе в прохладните старопланински долини, да ме закрие с грамадната сянка на клоните?»

Стр. 220. . . . *като живота на някой гоголевски старосветски помещик* — Вазов има пред вид известната повест на Гогол «Старосветские помещики».

Стр. 220. *Вандименова земя* — друго название на остров Тасмания на югоизточното крайбрежие на Австралия.

Стр. 220. *Молукските острови* — група острови в Тихия океан в Малайския архипелаг.

Стр. 220. . . . *куп учени: Реклю, Каниц, Лежан, Иречек, Леже и други пишат. . .*: Елизе Реклю (1830—1905) — френски географ и социолог, автор на «Нова всемирна география» (19 тома); «Земя» (2 тома); «Човек и земя» (6 тома) и др.; Каниц — вж. тук, стр. 379; Г. Лежан (1828—1871) — френски пътешественик, изучавал Балканския полуостров, автор на съчинението «Етнография на Европейска Турция» (1861); Константин Иречек — вж. т. 10, стр. 531; Л. Леже — вж. т. 10, стр. 575.

Стр. 221. . . . *Шкорпила и Златарски*: Карел Шкорпил (1859—1944) — чех, дошъл след Освобождението в България като учител, посветил много усилия за изучаване на историята, географията, геологията и археологията на нашата страна; автор на редица научни трудове; Георги Златарски (1854—1909) — професор по геология в Софийския университет.

Стр. 222. *Джезаир* — провинция в Източен Судан.

Стр. 223. . . . *сърцата на менадите, прабабите на Тъмръшлият:* менада (мит.) — спътница или жрица на Бакхус в древна Гърция; преносно — разпусната жена; за Тъмръшлият Ахмед ага вж. пътеписа «В недрата на Родопите», глава XVI «Едно независимо родопско княжество» (вж. т. 11 от настоящото издание).

Стр. 223. *Лесбос* — остров в Егейско море по западното крайбрежие на Мала Азия, с който са свързани много старогръцки митове; принадлежи на Гърция.

Стр. 223. *Reisebilder* — «Пътни картини»; забележително произведение на големия немски поет Х. Хайне (1797—1856); публикувано от 1826 до 1831 г.

Стр. 224. . . . *паметника на госпожа Скобелева ∾ офицерина Узатис* — майката на популярния герой от Освободителната руско-турска война генерал М. Д. Скобелев дошла в България след Освобождението ни и обикаляла страната с благотворителна цел; на 6 юли 1880 г. тя била ограбена и убита на път за Чирпан, четири километра от Пловдив, в местността Гладно поле, от руския офицер капитан Узатис и трима черногорци.

Стр. 224. . . . *похода против Гьоктепе* — обширно укрепление на разбунтувалите се туркмени в областта на Ахалтекинския оазис, недалеко от Ашхабад; било превзето след продължителна обсада на 12 януари 1881 г. от турските войски начело с генерал Скобелев.

Стр. 224. *Кязъл-Арват* — един от складовете с боеприпаси, намиращи се между Красноводск и Гьоктепе, построени по указание на генерал Скобелев при подготовката на атаката срещу Ахалтекинското укрепление; през 1881 г. на това място било основано селището Казъл-Арват, днес град в Туркменската ССР.

Стр. 226. *Церера* — в староримската митология богиня на земеделието и плодородието.

Стр. 226. . . . *дето лорд Биконсфилд я опозорява, като я направи граница на Румелия* — лорд Бисконсфилд (1804—1881), реакционен английски държавник, един от инициаторите на Берлинския конгрес, който раздели България на две държави; покрай Тополница е минавала до Съединението в 1885 г. границата между Княжество България и Източна Румелия.

Стр. 226. *Аркадска идилия* — от Аркадия, местност в средната част на Пелопонез (Гърция); древните поети я рисуват като страна на щастливи овчари и селяни.

Стр. 227. *Варка* (диал.) — малка лодка.

Стр. 227. *Харона, който прекарва ∞ душите на умрелите* — според гръцката митология Харон е лодкар в ада, който прекарвал с лодката си душите на мъртвите.

Стр. 227. *Стиксов* — от Стикс (мит.), река в ада, която го обикаля седем пъти.

Стр. 227. *Дукато* (ит.) — дребни пари, дребна монета; в турско време една трета част от пара.

Стр. 227. *Плутонова ковачница* — от Плутон, древногръцки бог на подземния свят, на ада.

Стр. 228. *Лепряв* (диал.) — грапав като разяден от кожната болест лепра.

Стр. 229. . . . *долината на Капуа в Кампания, която омая и плени пет години Анибала* — Кампания е област в Южна Италия, прочута в античността със своето плодородие и със своята живописност; един от нейните центрове е бил град Капуа, който се намирал на четири километра югоизточно от днешния италиански град Капуа; през 216 г. пр. н. е., по време на Втората пуническа война, Капуа минала на страната на картагенския пълководец Анибал; тя била превзета от римските войски през 211 г. пр. н. е.

Стр. 230. . . . *гибелта на Магдебург от войските на Тили*. . . — Й. Ц. Тили (1559—1632), пълководец от Тридесетгодишната война (1618—1648) между протестантските князе, от една страна, и католическите князе и императора, от друга. Тили е ръководил войските на католишката лига. През пролетта на 1631 г. той е превзел Магдебург и го е разрушил до основи, унищожавайки почти всичките му жители.

Стр. 230. *Белерофоновата статуя ∞ за което ни разказва Велтман* — Белерофон е древногръцки митологически герой; А. Ф. Велтман (1800—1860), руски писател, автор на исторически романи и повести, През епохата на Възраждането у нас получава широка популярност неговата повест «Райна българска царкиня», преведена два пъти (от Ел. Мутева и Й. Груев) и драматизирана от Д. Войников. Вазов има пред вид един епизод в първата глава на повестта (вж. А. Ф. Велтман, Райна българска царкиня, прев. Елена Мутева, Петербург, 1852, стр. 3—7).

Стр. 231. *Да будет свет* (църковносл.) — да бъде светлина (Библия, Битие, гл. 1, стр. 3).

Стр. 231. *Любен, голям специалист ∞ повече от казанлъшката гюловица* — касае се за Л. Каравелов.

Стр. 231. *Андидот* (фр.) — противоотрова.

Стр. 232. *По думите на доктора В.* . . . — по всяка вероятност се касае за Лазар Стоянов Ванков (1867—1923), геолог, редовен професор в Софийския университет; доктор на Загребския университет.

Стр. 232. . . . *новий главен управител, княз Александър* — след Съединението княз Александър Батенберг е получил, по споразумение с турското правителство, титлата главен управител (генералгубернатор) на Източна Румелия.

Стр. 232. . . . *от времето на Куза* — Александър Й. Куза (1820—1873), княз на Молдова и Влашко от 1858 до 1866 г.

Стр. 233. *Tara dulce şi frumoasa* (рум.) — страна приятна и красива.

КОСТЕНЕЦ

(Стр. 234)

Пътеписът е напечатан най-напред в *Д*, г. I, 1890, кн. 4, стр. 175—180. По-късно е включен в *ПР*, т. 3, където са направени някои промени.: навсякъде инициалите N. и Z. са заменени съответно с М. и А.; думата «пъстърва» е поправена на «престърва» (тъй като тези поправки се срещат многократно, те няма да бъдат посочвани като варианти). След смъртта на Вазов той е поместен от М. Арнаудов в «Събрани съчинения на Иван Вазов», т. 10, София, 1945, стр. 417—419.

Печата се по текста от *ПР* със следните поправки по *Д*:

Стр. 240, р. 14—16: «един гарван кацна на сухия клон и хвана да го кълве. . . Как зловещо се чернееше птица на трупа на тоя великан!» вм. «един гарван кацна на трупа на тоя великан!»

Стр. 241, р. 4—5: «подавахме» вм. «подаваме».

Вазов посещава и по-късно многократно Костенец. За него говори в пътеписите «Една родопска усоя» от 1900 г. (вж. тук, стр. 74—78) и «Белмекен» от 1905 г. (вж. тук, стр. 83—89).

През 1906 г. той изпраща от Костенец картичка на проф. Ив. Шишманов. За летуването на Вазов в Костенец говори доста подробно в спомените си Е. Консулова-Вазова («Иван Вазов. Сборник от спомени, материали и документи», София, БАН, 1949, стр. 81—86).

Варианти в *Д*

Стр. 234, р. 9: когато се спуснеш / кога се спуснеш * р. 10: долината, в която / долинката, в която * р. 17: друго / *липсва* *

Стр. 235, р. 5—6: заради прелестите / за прелестите * р. 28—29: развалините на Акропола / развалините на Акрополис * р. 32: червеновлас старец / рудовлас старец * р. 42: на руски живописци / на руските живописци *

Стр. 236, р. 8: в продажба на / в продажбата на * р. 20: вътрешна урва / вътрешната урва * р. 34—35: радваха се на широки хоризонти / разкриваха широки хоризонти *

Стр. 237, р. 18: с фразата на / с думите на * р. 18: леко променена / *липсва* * р. 19—20: la civilisation nous envahit. . . / la civilisation nous innonde! * р. 42: изрънчи се / изръмжа се *

Стр. 238, р. 42: ситен / *липсва* *

Стр. 239, р. 24—25: Самуиловата Беласица / Самуиловата Валависта * р. 35: била кръстена / била прекръстена * р. 40: бук ли бе / дъб ли бе *

Стр. 240, р. 18: С цигарото си ли? / С цигарето си ли? * р. 39: та изгуби М. / та N. изгуби * р. 40: с намерването на / с изнамерването на *

Стр. 242, р. 11: в записната си книжка / в нотната си книжка * р. 28: 1890 / София 20 февруари 1890 *

Стр. 235. . . . *и Рафаеля Санцио, и Карло Долчи, и Мурильо, и Гранда:* Рафаел Санцио (1483—1520), велик италиански художник от епохата на Възраждането; Карло Долчи (1616—1686), италиански художник от флорентинската школа; Б. Е. Мурильо (1617/18 — 1682), голям испански художник; Фр. Грант (1803—1878), английски художник-портретист.

Стр. 235. *Акропол* — вж. тук, стр. 446.

Стр. 235. *Химет* — планински масив в Средна Гърция, близо до Атина.

Стр. 235. *Перикловий град* — т. е. Атина, по името на Перикъл (ок. 490—429 г. пр. н. е.), вожд на атинската робовладелска демокрация в периода на нейния разцвет, превърнал Атина в икономически, политически и културен център на гръцкия свят.

Стр. 236. *Културтрегерщина* — от културтрегер (нем.) — разпространител на културни придобивки, носител на културата.

Стр. 237. . . . *като някоя Банкова сянка* — от името на Банко, герой от Шекспировата драма «Макбет».

Стр. 237. *Гамбетовите речи* — Л. М. Гамбета (1838—1882), френски политически деец, прочут с пламенното си красноречие; през 1881—1882 г. бил министър-председател и министър на външните работи.

Стр. 237. *Que voulez-vous, messieurs, la civilisation nous envahit* (фр.) — Какво искате, господа, цивилизацията ни залива.

Стр. 238. *«Алмазна сыплется гора» от Державина* — из стихотворението на Г. Р. Державин «Водопад» (вж. тук, стр. 380).

Стр. 239. . . . *историята на Самуиловата Беласица и Сперхия* — Сперхей е река в югоизточната част на Тесалия, при която в 996 г. Самуил е бил разбит от византийския военачалник Никифор Ураи.

Стр. 239. *Мадан* (тур.) — пещ и ковачница за топене на желязо от руда и за преработване на суровото желязо.

Стр. 240. *Прометеевский крагуй* — според старогръцката митология Прометей е бил един от титаните; той откраднал огъня от боговете и го предал на хората. За наказание Зевс го приковал на една скала в Кавказките планини. Един орел (крагуя, за който говори Вазов) постоянно кълвал черния му дроб, който обаче непрекъснато се възобновявал.

Стр. 241. *Ракъ-мухабети* (тур.) — разговор при чашка ракия.

Стр. 241. . . . *при княз Данило* — Данило I, черногорски княз през 1826—1860 г.

Стр. 242. *Високо възвишавай се ∞ граници на България!* — цитираните стихове са от Вазовото стихотворение «Мусала» (вж. т. 3, стр. 149—150).

РАЗХОДКА ДО ИСКЪР

(Стр. 243)

Пътеписът е обнародван за пръв път в *Д*, г. I, 1890, кн. 10, стр. 454—458; кн. 11, стр. 486—493. С известни съкращения и

други поправки е поместен по-късно в *ПР*, т. 3. В събраните съчинения на Вазов е включен от Б. Вазов в *БИВ*, № 118, стр. 97—129.

Печата се по текста от *ПР* със следните поправки:

Стр. 244, р. 42: «самуми» вм. «самуни» (по смисъл).

Стр. 248, р. 12: «истината» вм. «истина» (по *Д*).

Стр. 249, р. 35: «на горските» вм. «в горските» (по *Д*).

Стр. 252, р. 9: «черди» вм. «черни» (по *Д*).

Стр. 253, р. 9: «отворил» вм. «отворила» (по *Д*).

Стр. 255, р. 17: «като небългарска» вм. «като че българска» (по *Д*).

Стр. 255, р. 18: «че е руска» вм. «не е руска» (по *Д*).

Стр. 255, р. 31: «славянски» вм. «словенски» (по *Д*).

Стр. 256, р. 8: «съградения» вм. «съграден» (по смисъл).

Стр. 256, р. 15: «ладия» вм. «ладии» (по *Д*).

Варианти в *Д*

Стр. 243, р. 3—4: са двайсетина минути / са десетина минути * р. 5—6: аз тръгнах / аз тръгвах * р. 7: там, дето / тамо, дето * р. 28: Тук той / Тука той *

Стр. 244, р. 2—3: не силех / и не силех * р. 6: с тъмнозелената си мантия / с тъмнозеленатa мантия * р. 11: Софийско поле / Софишко поле * р. 28—29: *след* това име? *е имало:* Каква историческа личност наумяваше то? * р. 35: тревясалите / и тревясалите *

Стр. 246, р. 32: със зеленище / със зеленина * р. 36: аз любопитствувах / аз полюбопитствувах *

Стр. 247, р. 41: генерал Инзова / генерала Инзова *

Стр. 248, р. 5: под надзор на / под надзора на * р. 13: нощя / *липсва* * р. 30—31: за очищение на съвестта / для очистения совести * р. 32: горите в България / горите на България*

Стр. 249, р. 8: *след* теориите на социализма: превождат ни колко пъти * р. 16: не знае / тя не знае * р. 18: аз продължавах / аз продължих * р. 38: а когато / когато * р. 38: закара тихо / той закара тихо * р. 39: очевидно, той / видно, той * р. 40—41: Това се пишеше ∾ горский въпрос / *липсва* *

Стр. 250, р. 16: на мълвата, че / на мълвата за него, че *

Стр. 251, р. 1: Виена или Букурещ / Вена или Букурещ * р. 13: трезвени сме при / трезвени сме ние при * р. 23—24: великодушност и любов към / великодушност, милостивост и любов към * р. 27—28: Хенрих IV / Хенрих V *

Стр. 252, р. 10—11: мочурливи тъсми / мочурливи ивици * р. 31—32: естетическото чувство / естетическо чувство *

Стр. 253, р. 1: тук почва / тука почва * р. 5: *след* сечат ги. . . *продължава:* Боят се от самодиви!

— Как от самодиви!? — попитах аз.

— Вярват, че самодиви идат да спят ноще на дърветата!

Аз спомних, че същото суеверие съществува и в Старозагорско и други места на Тракия. . .

— А вие не разправяте ли им, че това е глупост?

— Да им разкажа? Трябва в черковата да им държа слово. . . а в черква пет души не можеш да ги събереш! — каза учителят живо. — Нашите селяне не обичат да се черкуват. . . Има такива, които са биле в черква само, когато са ги кръщавали, и ще идат пак, когато ги опеят. . .

— А пък имате такава голяма черква! — казах аз, като вледах през плетищата високий покрив на селската черква.

— Кой? Те ли са я направили? Един турчин стана причина! — извика момъкът.

Аз го изгледах учуден.

— Мустафа ага, полякът — той бил проклет турчин — още в турско време с тояга ги е накарал да си сградат черковата, дето я виждаш. Царят не ще н и н с и з и! — рекъл. Да не е бил Мустафата, и днес надали щяхме да имаме храм божи!

— Един турчин, чудно! — казах аз.

— Истина, казват, че Мустафата бил потурчен българин. . . но мене ми се чини, че от срам казват това. . . за да се не рече, че един неверник е бил, тъй да се каже ктитор на черквата. . . Много скрьбно! Хич не са набожни нашите курилчане.

Учителят би могъл да каже «нашите шопи», защото тая нерелигиозност и равнодушие към вярата, съединени с най-затъпяющето невежество, са качества присъщи на цялото селско население в Западна България.

Стр. 254, р. 1: да се надпреваря / да се надпредваря * р. 5: а по-далеко, нейде / а по далеко, по-далеко, нейде * р. 9: Янка не знай къде Искър тече / *липсва* * р. 33: се поправила грешката / се поправила погрешката *

Стр. 255, р. 2—3: представлявал пролома / представял пролома * р. 14: плувателния апарат / плувателния си апарат *

Стр. 258, р. 31—32: да навестя «Св. Ивана» / да навеста «Св. Иван» * р. 34: 1890 / *липсва* *

Стр. 243. . . . *според препоръката на г. Иречека* — за К. Иречек вж. т. 10, стр. 531.

Стр. 243. *Шарения мост* — старо название на сегашния Лъвов мост в столицата; наричан е така, тъй като бил боядисан на жълти и червени ивици.

Стр. 243. . . . *истински Росинант* — в значение на кранта, по названието на коня на Санчо Панса от романа на Сервантес «Дон Кихот».

Стр. 244. *«Orlando Furioso»* — «Бесният Роланд», бележита поема на италианската литература, написана от Л. Ариосто (1474—1533), по мотиви от рицарския епос, който авторът осветлява иронически.

Стр. 244. *Самум* (ар.) — горещ вятър в Сахара, който духа от юг на север и носи облаци от пясък.

Стр. 245. *Ферней* — имение на френския писател Волтер (1694—1778) на френско-швейцарската граница, в което той прекарва последните двадесет години от живота си и създава редица литературни произведения.

Стр. 245. *Сан Суси* — дворец на германските монарси в Потсдам, близо до Берлин; пруският крал Фридрих II обичал да се нарича «философът от Сан Суси»; там е прекарал известно време и Волтер (1750—1753).

Стр. 245. *Салент* — град в Калабрия, Италия. Френският писател Фенелон дава в световноизвестното си произведение «Телемах» това име на въображаемия град.

Стр. 246. *Бретонци* — така наричат жителите, населяващи полуострова Бретан в Северозападна Франция.

Стр. 247. *Г-н Лавеле* — вж. т. 10, стр. 575.

Стр. 248. . . . *генерал Инзов* — И. Н. Инзов (1768—1845), руски генерал; от 1818 г. бил назначен да председател на комитета за колонистите в Южна Русия; бил известен със своята строгост при изпълнение на поверената му длъжност.

Стр. 249. . . . *работнический конгрес в Берлин* — вероятно се касае за Берлинския работнически конгрес от 1868 г., на който се учредява сектантско професъюзно обединение на десет отраслеви работнически съюза.

Стр. 250. *Филип II ∞ свиреп цар* — Филип II (1527—1584), испански крал, който провеждал политика на жестоко потисничество и реакция.

Стр. 251. *Иван Грозни* (1530—1584) — руски владетел, при който централизираната руска държава укрепва и значително разширява своите територии.

Стр. 251. *Хенрих IV* (1553—1610) — френски крал през 1594—1610 г.

Стр. 251. *моя roi galant* и *roi bonvivant* (фр.) — тоя благовъзпитан и весел цар.

Стр. 254. *Херодот* (ок. 484—425 г. пр. н. е.) — старогръцки историк, наречен «баща на историята», автор на големия труд «История на гръцко-персийските войни».

Стр. 254. *«Cesty po Bulharsku»* — съчинение на К. Иречек «Пътувания из България» (Прага, 1888, 710 стр.).

Стр. 254. *г. Данов* — Хр. Г. Данов (вж. тук, стр. 400).

Стр. 255. *Богоровия речник* — И. А. Богоров (1818 или 1820 — 1892), книжовник, педагог, журналист, езиковед и общественик; работил е над тълковен речник, който остава недовършен; известен е като смел защитник на говоримия общонароден език и като създател на нови думи, с които превеждал чуждици, добили известност сред българите, но в стремежа си да запази чистотата на българския език често пъти достигал до големи крайности.

Стр. 255. . . . *прапрадядото на Святослава* — Светослав Игоревич, киевски княз през X в. (умира в 972 г.).

Стр. 256. *Сарайска одалиска* — придворна наложница у някои източни народи.

Стр. 257. *Калипсо* — според старогръцката митология нимфа, дъщеря на Атлас; приема на острова си Одисей, когато се връща от Троянската война, и го задържа при себе си шест години.

ЕДИН ДЕН НА ВИТОША

(Стр. 259)

Прижив на Вазов пътеписът е напечатан единствено в *Д*, г. II, 1891, кн. 7—8, стр. 362—373. След неговата смърт е поместен от М. Арнаудов в «Събрани съчинения на Иван Вазов», т. 10, София, 1945, стр. 431—453.

Печата се по текста от *Д*.

Стр. 259. *O altitudo!* (лат.) — О, висота!

Стр. 259. . . . *софийския Версайл* — в случая Княжево край София; по името на Версайл, предградие на Париж, бивша резиденция на френските крале. Вазов е взел това название от К. Иречек. В писмо до С. С. Бобчев от 13 март 1889 г. Вазов, споменавайки за Княжево, отбелязва: «г. Иречек го бе нарекъл български Версайл».

Стр. 261. *Магистрат* (лат.) — висш държавен служител.

Стр. 262. *Ясика* (диал.) — вероятно в случая трепетлика, защото думата означава още бреза и вид топола.

Стр. 262. *Благун* (диал.) — вид дъб; думата се употребява още в значение на круша или присад.

Стр. 263. . . . *думите на Мицкевича, който кара младостта да граби лаври от небето* — по всяка вероятност се касае за известната «Ода на младостта» на великия полски поет Адам Мицкевич (1798—1855).

Стр. 266. . . . *г. Златарски* — вж. тук, стр. 479.

Стр. 267. . . . *прочутите лапонски ловци на бели мечки* — от лапонец, жител на Лапландия (вж. тук, стр. 395).

Стр. 268. *Обете* (рус.) — двете.

Стр. 269. *г. Иречек оприличаваше* ∞ *предпотопно животно* — у Иречек намираме следния текст: «Гледано от града, най-високо място е ниският скалист гребен, подобен на изветрял зъб на някой предпотопен великан» (вж. К. Иречек, Пътувания по България, С., 1974, стр. 117).

Стр. 269. *географията на Бр. Шкорпил* — става дума за «Географията на България» от Херменегилд и Карел Шкорпил (Пловдив, 1899).

Стр. 270. *Същите явления забележил* ∞ *ботаникът Ст. Георгиев* — изследването на Ст. Георгиев, за което става дума, е публикувано в Сборник за народни умотворения, кн. III, 1890, стр. 324—354; кн. IV, 1891, стр. 529—585; кн. V, 1891, стр. 311—354.

Стр. 271. *Ами Буе* (1794—1881) — геолог и пътешественик, автор на труда «Европейска Турция», 4 тома, 1880.

Стр. 272. . . . *разкошната Гренадска котловина* ∞ *великолепната Сиера Невада:* Гренада — област в Южна Испания; Сиера Невада — вж. тук, стр. 379.

Стр. 272. . . . *г. Лавеле* — вж. т. 10, стр. 575.

Стр. 272. *Бейлер чифлик* — старото турско название на с. Симеоново край София.

Стр. 273. *Сцила* ∞ *Харибда* — вж. т. 10, стр. 625.

Стр. 273. *Смрика* — вид дребнорасла планинска хвойна.

Стр. 273. *Тамерлан* — вж. т. 7, стр. 356.

Стр. 274. *Препелец* (диал.) — пъдпъдък.

ПИЛАТ

(Стр. 275)

Пътеписът е публикуван в сп. «Мисъл», г. III, 1893, кн. 7, стр. 522—528. Приживе на Вазов повторно не е бил печатан. След смъртта му е поместен най-напред от М. Арнаудов в «Събрани съчинения на Ив. Вазов», т. 11, София, 1946, стр. 394—401.

Печата се по текста от сп. «Мисъл».

Стр. 275. *Люцерн* — град в Швейцария, административен център на едноименния кантон.

Стр. 275. *Понтийский Пилат* — според евангелската легенда представител на римската власт при съденето на Исус Христос.

Стр. 275. *Quand Pilat* ∞ *serein et beau* (фр.) — Когато Пилат си сложи шапка, времето ще бъде ясно и хубаво.

Стр. 276. *Wie schön!* (нем.) — Колко е хубаво!

Стр. 276. *Que c'est beau!* (фр.) — Колко е хубаво!

Стр.277. *Funiculaire* (фр.) — въздушна железница.

Стр. 278. *Лахъм* (тур.) — мина, взрив.

Стр. 279. *Voir, admirer et ne rien lire!* (фр.) — Гледай, възхищавай се и нищо не чети!

Стр. 280. *Couleur locale* (фр.) — местен колорит, местна багра.

Стр. 281. *Le Pilat fumant* ∞ *un grand instrument* (фр.) — Димящият Пилат, който цял звънти като велик инструмент.

Стр. 281. . . . *спят своя вечен сън войниците на Суворова* — А. В. Суворов (1730—1800), велик руски пълководец; под негово командуване през 1799 г. руските войски извършват героично преминаване на Алпите.

НАШАТА ВЕЛИКА ПЛАНИНА

(Стр. 282)

Пътеписът е обнародван в *М*, г. III, бр. 402 от 22 юни 1897 г. с подпис Боянец. Приживе на Вазов повторно не е печатан. След смъртта му е поместен най-напред от М. Арнаудов в «Събрани съчинения на Иван Вазов», т. 10, София, 1945, стр. 455—457.

Печата се по текста от *М*.

Стр. 283. . . . *една книжка, излязла тия дни, от г. Д. Илкова* — касае се за съчинението на Д. Илков «Екскурзия до езерата на Рила», публикувано в Сборник за народни умотворения, кн. XIV, София, 1897, стр. 226—283.

Стр. 284. . . . *със сръбския професор Цвиича* — Й. Цвинч (1865—1928), известен сръбски географ и геолог, дългогодишен професор в Белградския университет.

ПРОВИНЦИАЛНИ КАРТИНИ

(Стр. 286)

Приживе на Вазов пътеписът е публикуван единствено в *М*, г. III, бр. 405 от 29 юни 1897 г. с подпис Средньогорски. След смъртта му е поместен за пръв път от М. Арнаудов в «Събрани съчинения на Иван Вазов», т. 11, София, 1946, стр. 321—327.

Печата се по текста от *М* със следните поправки по смисъл:
Стр. 286, р. 24: «провинция» вм. «провинции».
Стр. 289, р. 3: «Глух» вм. «Глухо».
Стр. 289, р. 23: «причести» вм. «пречисти».
Стр. 290, р. 15: «благодатна» вм. «благодарна».
Стр. 290, р. 15: «са се изнервили» вм. «са изнервили».
Стр. 290, р. 23: «и те биха» вм. «и те не биха».
Стр. 291, р. 3: «кокетна» вм. «кокетка».
Стр. 291, р. 12: «едни» вм. «един».

Стр. 286. *Деревня ∾ прелестный уголок* — стихотворното мото е от началната строфа на втората глава на романа «Евгений Онегин».

Стр. 289. . . . *приснопамятний Хаджия* — касае се за хаджи Христо (Лилко) Славчов, прототип на Хаджи Ахил от едноименния разказ на Вазов (вж. т. 7, стр. 69—97).

Стр. 289. *Бутада* (фр.) — сръдня, прищявка; каприз.

Стр. 290. *Купидон* — в римската митология бог на любовта.

Стр. 290. . . . *стават симпатични Офелии* — от името на Офелия, героиня на Шекспировата драма «Хамлет».

Стр. 290. . . . *и на волтерианските виходки* — безбожнически, богохулни изстъпления; от името на френския писател и философ Волтер (1694—1778).

Стр. 290. *Уврат* (диал.) — мярка за земя (около 1000 кв. м).

Стр. 291. *Молоха* — цвете, мушкато.

ПО ЧУКИ И ПО ЧАЛОВЕ

(Стр. 292)

Пътеписът е публикуван в *М*, г. III, бр. 408 от 6 юли 1897 г. с подпис Средньогорски. Приживе на Вазов повторно не е печатан. След смъртта му е поместен най-напред от М. Арнаудов в «Събрани съчинения на Иван Вазов», т. 11, София, 1946, стр. 328—333.

Печата се по текста от М със следните поправки по смисъл:
Стр. 295, р. 19—20: «Джендема» вм. «Джендеме».
Стр. 296, р. 13, 19, 23 и 26: «Койнов» вм. «Войнов».

Стр. 292. *Кавказ подо мною ∾ у края пучины. . .* — цитираното мото е от стихотворението на Пушкин «Кавказ» (вж. тук, стр. 435).

Стр. 292. . . . *Каниц, който се е изкачвал на Черния връх* — вж. тук, стр. 379).

Стр. 293. *Чейрек* (тур.) — четвърт, четвъртина от нещо.

Стр. 294. *Сюгжестивен* — вж. тук, стр. 475.

Стр. 294. *Кавказ подо мною ∾ движенье* — при цитирането Вазов е направил известни отклонения от оригинала (срв. тук, стр. 435).

БЪЛГАРСКИЯТ ХЕРКУЛЕСБАД

(Стр. 297)

Пътеписът е обнародван в *М*, г. III, бр. 414 от 20 юли 1897 г. с подпис Средньогорски. Приживе на Вазов повторно не е печатан. След неговата смърт е поместен най-напред от М. Арнаудов в «Събрани съчинения на Иван Вазов», т. 11, София, 1946, стр. 333—339.

Печата се по текста от *М* със следните поправки по смисъл:
Стр. 297, р. 21: «очите ми» вм. «очите ти».
Стр. 300, р. 38: «са лепнати» вм. «са лепнат».
Стр. 301, р. 14: «не се мяркат» вм. «се мяркат».

Стр. 297. *Херкулесбад* — вж. т. 7, стр. 438.

Стр. 298. *46 градуса реомюрови* — от името на Р. А. Реомюр (1683—1757), френски физик и природоизпитател; през 1730 г. изобретил спиртов термометър, чиято скала се определяла от точките на кипенето и замръзването на водата и била разделена на 80 градуса.

Стр. 298. *Евокация* (фр.) — в случая: извикване на спомен.
Стр. 300. *Horribile dictu* (лат.) — страшно е да се каже.
Стр. 301. *Ръкопост* (остар.) — уредност, похватност.

ПРИ БРЕГА НА ДЪМБОВИЦА

(Стр. 302)

Приживе на Вазов пътеписът е напечатан единствено в *М*, г. III, бр. 420 от 6 август 1897 г. с подпис Х. Х. Във Вазовите съчинения е включен за пръв път от М. Арнаудов в «Събрани съчинения на Иван Вазов», т. 11, София, 1946, стр. 402—406.

Печата се по текста от *М* със следните поправки по смисъл:
Стр. 303, р. 17: «уважение» вм. «уважения».
Стр. 304, р. 32: «безосновно» вм. «безосновни».

Стр. 302. *Дъмбовица* — река, която минава през Букурещ.
Стр. 302. . . . *улицата на победата* — Calea Victoriei, една от централните улици в Букурещ.
Стр. 303. *Евлоги Георгиев* (1819—1897) — крупен търговец и банкер, живял в Румъния; в обществено-политическия живот на българската емиграция оглавявал, заедно с брат си, партията на «старите» след Освобождението завещал 6 милиона златни лева за построяване на висше училище в България.
Стр. 303. *«Adevarul»* — румънски вестник, излизал в Букурещ от 1888 до 1916 г. и от 1919 до 1937 г.
Стр. 304. . . . *подир 18 май* — вероятно Вазов има пред вид датата 19 май 1894 г., деня, в който К. Стоилов съставя ново правителство след режима на Ст. Стамболов.
Стр. 305. *В. Епоха* — румънският вестник «Ероса» излиза в Букурещ и Яш през годините 1885—1889, 1895—1923, 1926 и 1929—1938.
Стр. 305. . . . *той се подписваше Адам* — вероятно се касае за Йоан Адам, известен румънски публицист, сътрудничил през 90-те години на миналия век в най-значителните румънски вестници и списания.
Стр. 305. *Воинца Национала* — румънски вестник, излизал в Букурещ от 1884 до 1914 г.
Стр. 305. *Катастрофата в Русе* — на 25 юли 1897 г. край Русе избухва барут, който убива на място 22 работници, други ранява тежко; от тях 29 души умират в болницата, а останалите — по съобщението на тогавашните вестници — се намират в безнадеждно състояние.

Стр. 306. *Стефан Стамболов, Олимпий Панов, Висковски, Кърджиев* — членове на преобразувания през 1876 г. Български централен революционен комитет в «Българско централно благотворително общество»; в него участвува и И. Вазов (вж. т. 9, стр. 447, т. 10, стр. 554—555).

ЕДИН ДЕН В СРЪБСКАТА СТОЛИЦА

(Стр. 307)

Пътеписът е публикуван в *М*, г. III, бр. 422 от 10 август 1897 г. с подпис Х. Х. Приживе на Вазов повторно не е печатан. След смъртта му е поместен най-напред от М. Арнаудов в «Събрани съчинения на Иван Вазов», т. 11, София, 1946, стр. 407—414.

Печата се по текста от *М* със следната поправка по смисъл:
Стр. 308, р. 1: «задушно» вм. «задушено».

Стр. 307. *Собарица* (сърбохърв.) — камериерка.
Стр. 307... *краля Александра* — Александър Обренович (1876—1903) сръбски крал от 1889 г.; привърженик на проавстрийска ориентация в сръбската външна политика.
Стр. 308. *Митрополит Михаил* (1826—1898) — обществен и политически деец, Белградски митрополит от 1859 г. до смъртта си (с прекъсване от 1881 до 1889 г., когато бил принуден да емигрира); известен като противник на режима на крал Милан.
Стр. 308. *Смотър* (рус.) — военен преглед.
Стр. 308. *Платка* (остар.) — заплата.
Стр. 309. *Карлсбад* — вж. днес Карлови вари, курорт в Чехословакия, прочут с минералните си бани.
Стр. 310. *М. Дж. Миличевич* (1831—1908) — изтъкнат сръбски обществен и просветен деец, историк и писател; автор на повече от 100 книги.
Стр. 311. *Безбели* (тур.) — види се, изглежда, вероятно.
Стр. 311. *Сквер* (рус.) — площадна градинка.
Стр. 312. *«Ускок»* — сръбски седмичен вестник, излизал в Белград от 1895 до 1897 г.; редактор П. Карарадованович.
Стр. 313. . . . *в запитването си към г. Симича* — Д. Симич (1843—1921), сръбски държавен деец; от 1884 до 1894 г. дипломатически представител: първо в България, а по-късно — в Русия и Австро-Унгария; от 1894 г. до 1900 г. бил министър-председател.

ПОСЕЩЕНИЕ НА КРЕМИКОВСКИЯ МАНАСТИР

(Стр. 314)

Приживе на Вазов пътеписът е напечатан единствено в *М*, т. III, бр. 425 от 17 август 1897 г. След смъртта му е поместен най-напред от М. Арнаудов в «Събрани съчинения на Иван Вазов», т. 11, София, 1946, стр. 339—343.

Печата се по текста от *М*.

Стр. 314. *Добрият П-ша* — вж. тук, стр. 413.

Стр. 316. *Магерка* (гр.) — манастирска готвачка.

Стр. 316. *Бесараба* — бесарабка, от Бесарабия.

ВИСКЕР ПЛАНИНА

(Стр. 318)

Пътеписът е публикуван в *М*, г. VI, бр. 847 от 15 юли 1900 г. с подпис Н-чев. Приживе на Вазов повторно не е печатан. След смъртта му е поместен най-напред от М. Арнаудов в «Събрани съчинения на Иван Вазов», т. 11, София, 1946, стр. 343—348.

Печата се по текста от *М* със следните поправки по смисъл:

Стр. 320, р. 27—28: «не се забележват» вм. «не се забележва».

Стр. 321, р. 9: «коническия» вм. «конически».

Стр. 321. *Тук два народа ∾ две идеи. . .* — цитираните стихове са от Вазовото стихотворение «Бойното поле при Сливница» (вж. т. 3, стр. 12).

Стр. 321. . . . *позорните лаври на Тръстеник и Дуранкулак* — Вазов има пред вид селските бунтове срещу десятъка през май 1900 г., за чието потушаване правителството използува войската.

Стр. 322. . . . *свирепата Молткева теория* — Х. К. Молтке (1800—1891), пруски фелдмаршал, виден военен деец, известен с теорията си за неизбежността на войните и за тяхната «цивилизаторска» роля.

ЕДИН БЪЛГАРСКИ ХЕРКУЛЕСБАД

(Стр. 323)

Пътеписът е обнародван в *М*, г. VI, бр. 855 от 5 август 1900 с подпис Н-чев. Приживе на Вазов повторно не е печатан. В събраните му съчинения е включен за пръв път от М. Арнаудов

в «Събрани съчинения на Иван Вазов», т. 11, София, 1946, стр. 348—351.

Печата се по текста от *М*.

Стр. 323. *Карлсбад* — днес Карлови вари, курорт в Чехословакия, известен с минералните си бани.

Стр. 323. *Херкулесбад* — вж. т. 7, стр. 438.

Стр. 323. *Наухайм* — град в Германия, известен с минералните си извори.

Стр. 323. *Александровски площад* — днешният площад «Девети септември» в София.

Стр. 324. . . . *някъде в «Евгений Онегин» и тоя стих «Здесь руский дух, здесь Русью пахнет»* — посоченият стих не е от «Евгений Онегин», а от поемата на Пушкин «Руслан и Людмила» (песен първа, стих 29). В оригинала той гласи: «Там русский дух. . . там Русью пахнет!» (вж. А. С. Пушкин, Избранные произведения, Москва, 1959, стр. 181).

Стр. 324. *Уврат* — вж. тук, стр. 490.

Стр. 325. *Testimonium pauperitatis* (лат.) — свидетелство за бедност; в случая — свидетелство за недомислие, за скодоумие.

Стр. 325. *«чающіе смятеніе воды»* (църковнослав.) — чакащи размътването на водата.

БЪЛГАРИЯ ПРИ БОСФОРА

(Стр. 327)

Приживе на Вазов пътеписът е публикуван единствено в *БСб*, г. IX, 1902, кн. 6, стр. 345—350 с подпис М. В събраните му съчинения е включен за пръв път от П. Динеков (И. Вазов, Събрани съчинения, т. 11, София, 1956, стр. 342—347). Пръв съобщи за тоя пътепис В. Вълчев (вж. И. Вазов, Непубликувани писма, София, 1955, стр. 134).

Печата се по текста от *БСб* със следните поправки по смисъл:

Стр. 331, р. 12—13: «величествено» вм. «величество».

Стр. 332, р. 6: «история» вм. «историята».

Произведението е написано във връзка с участието на Вазов в юбилейното тържество в чест на Екзарх Йосиф I. Подробности за юбилея вж. у Ат. Т. Илиев, Спомени. София, БАН, 1926, стр. 390—394.

Стр. 327. *Конвенционален* (лат.) — договорен, приет при определени условия.

Стр. 328. *Мустафапашовската станция* — днес Свиленградската ж. п. гара.

Стр. 330. Θαλασσα (гр.) — море.

Стр. 330. *Ксенофонт* (ок. 430—355/4 г. пр. н. е.) — старогръцки историк.

Стр. 330. *«Сан Стефано»! ∾ графа Игнатиева* — граф Н. П. Игнатиев (1828—1908), руски генерал и дипломат, от 1864 г. руски посланик в Цариград; след Освободителната война дейно участвува в преговорите за сключване на Санстефанския договор.

Стр. 330. *Седемте кули* — на турски Едикуле; намират се в най-южната част на Истанбулската крепост, на брега на Мраморно море.

Стр. 331. *Сарайбурну* — вж. т. 7, стр. 356.

Стр. 331. *Сиркеджи-скелеси* — вж. т. 10, стр. 560.

Стр. 331. *Ив. Ст. Гешов* — вж. т. 10, стр. 566.

Стр. 331. *Пера* — вж. т. 7, стр. 361.

Стр. 331. *Пиер Лоти* — вж. т. 10, стр. 545.

Стр. 333. *Вавилон* — прочут в древността по богатство и големина град в Месопотамия.

ЛЯТНА СОФИЯ

(Стр. 334).

Пътеписът е публикуван в *М*, г. XI, бр. 1623 от 9 август 1905 г. с подпис Белчин. Приживе на Вазов повторно не е печатан. След неговата смърт е поместен най-напред от М. Арнаудов в «Събрани съчинения на Иван Вазов», т. 11, София, 1946, стр. 352—356.

Печата се по текста от *М* със следните поправки по смисъл:

Стр. 335, р. 11: «фурия» вм. «фурна».

Стр. 336, р. 14: «приоблачния гръб» вм. «пригръбначния гръб».

Стр. 336, р. 29: «енергични» вм. «енергично».

Стр. 337, р. 3: «зелени» вм. «зеленини».

Стр. 377, р. 5: «да ѝ гостувам там» вм. «ѝ гостуват там».

Стр. 335. . . . *адвокатския конгрес ∾ вотиране поздравителната телеграма. . .* — касае се за първия български юридически събор, открит на 6 юли 1905 г.; при поставяне на въпроса да се изпрати телеграма до княза между делегатите се повдига голям спор, който се разрешава с поименно гласуване; за изпращане на телеграмата гласуват 98 души, против — 90 души.

Стр. 335. . . . *хумора на Аристофана* — Аристофан (ок. 446—358 г. пр. н. е.), бележит представител на старогръцката комедия и сатира.

Стр. 335. . . . *социалистическия конгрес ∾ огнени филипики против буржоазията и капитализма в България* — Вазов има пред вид XII конгрес на БРСДП (т. с.), състоял се в София от 31 юли до 4 август 1905 г.; тук, както и в други свои творби, Вазов остава чужд на социалистическите идеи.

Стр. 335. *Excusez du peu* (фр.) — посмали, манго.

Стр. 336. *Шудрав* (диал.) — проскубан; изцапан, мръсен.

Стр. 336. *Фюникюлер* (фр.) — вж. тук, стр. 380.

Стр. 336. *Каниц* — вж. тук, стр. 379.

Стр. 336. *Балкани, дигайте се в небесата ∾ на вашите орли* — стихотворение от Кирил Христов, станало туристически химн.

Стр. 337. *Хораций* — вж. тук, стр. 390.

НА ПОЛЕТО

(Стр. 338)

Произведението е публикувано в *БСб*, г. XIV, 1907, кн. 2, стр. 81—82. Приживе на автора повторно не е печатано. След смъртта му е поместено най-напред от М. Арнаудов в «Събрани съчинения на Иван Вазов», т. 11, София, 1946, стр. 356—357.

Печата се по текста от *БСб*.

По същество това не е пътепис в истинския смисъл на думата, а една импресия, навеяна от природната картина. Поместваме произведението тук, тъй като сам Вазов е отнасял аналогични творби към своите пътеписи (вж. тук, стр. 9—10).

ЧЕРЕПИЧ

(Стр. 340)

Пътеписът е публикуван в *БСб*, г. XIV, 1907, кн. 7, стр. 424—432. Приживе на Вазов повторно не е печатан. След смъртта му е поместен най-напред от Б. Вазов в *БИВ*, № 118, стр. 139—156.

Печата се по текста от *БСб.*

Стр. 340. *О град крамолен ~ природа дива* — мотото е от Вазовото стихотворение «Беглец», писано през 1899 г. (вж. т. 3, стр. 186).

Стр. 341. . . . *известния Дантев надпис «Lasciate ogni speranza»* — вж. тук, стр. 448—449.

Стр. 342. . . . *оня дядо Серапион, който така беше изплашил с вида си Алека* — Вазов има пред вид фейлетона на Алеко Константинов «В българска Швейцария», напечатан през 1897 г. във в. «Знаме» (вж. А. Константинов, Съчинения, т. 2, София, 1974).

Стр. 342. *Ст. Заимов* — вж. т. 10, стр. 522.

Стр. 342. *Васил Атанасов* (1855 — ?) — обществен деец и книжовник.

Стр. 342. . . . *един любопитен пергаментов ръкопис ~ биде отнесена в София* — става дума за сборник от слова и поучения («Маргарит») на поп Тодор Врачански (днес в Народната библиотека «Кирил и Методий» в София, № 1061).

Стр. 344. *Кат феодали ~ височини, простори* — цитираните стихове са от Вазовото стихотворение «Орлите на Бабини плазове», писано през 1899 г. (вж. т. 3, стр. 176—177).

Стр. 345. *Спас Ганев беше дал хубаво осветление. . .* — Вазов има пред вид статията на Спас Ганев «Декадентството в най-новата ни литература», напечатана в сп. «Българска сбирка», г. XIV, 1907, кн. 4, стр. 220—231.

Стр. 345. *Тревожни писъци ~ небитие неверно* — засега не бе възможно да установим произведението, което има пред вид Вазов в случая.

Стр. 345. *На тъмновиолетна орхидея ~ предгробен спомен* — цитираните стихове са от стихотворението на Т. Траянов «Тъмновиолетна орхидея», публикувано в сп. «Художник», г. I, 1905—1906, кн. 19—20, стр. 18—20.

Стр. 345. *Над вашите бедни страстици ~ безднено сърце копнея да стопя* — тук Вазов цитира част от стихотворението на Сирак Скитник «Алеята на усамотението», напечатано в сп. «Художник», г. II, 1906—1907, кн. 2, стр. 24; при цитирането са допуснати някои неточности.

Стр. 347. *Съмна се ~ «Добрутро, добрутро!»* — цитираните строфи са от Вазовото стихотворение «В нейните обятия», писано през 1899 г. (вж. т. 3, стр. 201—202).

Стр. 348. *В недрата на природата ~ с битието на все-*

мирът — цитираните строфи са от Вазовото стихотворение «Във всемира», писано през 1899 г. (вж. т. 3, стр. 177—178); при цитирането Вазов е изоставил третата строфа.

Стр. 349. . . . *малко опозиция ~ чете «Духовна пробуда»* — религиозно обществено списание, пропагандиращо християнския социализъм, поради което е в конфликт с официалната православна църква.

ЕСЕННА СУТРИНА

(Стр. 350)

Произведението е публикувано в *ДП,* г. II, 1907, кн. 16, стр. 7. Приживе на автора повторно не е печатано. След смъртта му е поместено най-напред от М. Арнаудов в «Събрани съчинения на Иван Вазов», т. 11, София, 1946, стр. 369—370.

Печата се по текста от *ДП* със следната поправка по смисъл:

Стр. 351, р. 10: «премрежена» вм. «премрежено».

Отнасянето на това произведение към пътеписите на Вазов е също до голяма степен условно (срв. бележката на стр. 497). Както в предходния случай, така и тук ние се придържаме към установената вече практика.

БУРЯ В ПЛАНИНАТА

(Стр. 352)

Пътеписът е публикуван в *Нап,* г. II, бр. 514 от 15 март 1921 г. Приживе на Вазов повторно не е печатан. След смъртта му е поместен за пръв път от Б. Вазов в *БИВ,* № 118, стр. 157—163.

Печата се по текста от *Нап* със следната поправка по смисъл:

Стр. 352, р. 22: «лази» вм. «гази».

В *Нап* пътеписът е придружен със следната редакционна бележка: «Тоя подлистник, изпратен за в. «Напред» още миналото лято, по една пощенска грешка едвам днес попадна в редакцията. Макар и толкоз закъснял и без никаква връзка с днешния момент, ние го печатаме, уверени, че ще се прочете с интерес.»

Стр 355. *Щенѐ* (диал.) — малко кученце.

ПО ВЪЛНИТЕ НА ЧЕРНО МОРЕ

(Стр. 356)

Пътеписът е публикуван в *Нап*, г. III, бр. 589 от 16 юни 1921 г. и повторно пак там, бр. 592 от 22 юни 1921 г. При втората публикация той е придружен със следната редакционна бележка: «Печатаните в бр. 589 (първия от третята годишнина) пътни впечатления от Ив. Вазов «По вълните на Черно море» излязоха с многобройни коректурни грешки, които — на места — съвсем изменихa смисъла. Това стана не по вината на автора, нито на редакцията, която се извинява пред него и пред читателите за допуснатите от коректора опущения. В днешния брой очеркът препечатваме изцяло, но с поправките.» След смъртта на Вазов пътеписът е напечатан най-напред от Б. Вазов в БИВ, № 118, стр. 164—167.

Печата се по текста от втората публикация в *Нап*.

При една съпоставка на двата текста се вижда, че във втората публикация са направени редица поправки, добавки или съкращения на отделни думи и цели пасажи. Дали това са само коректурни грешки, както се съобщава в редакционната бележка, или в някои случаи се касае и за авторски варианти, засега е трудно да се установи. Тук ще посочим само два примера. След израза «И сега островчето пустее с полупорутения си манастир» (стр. 357, р. 8—9) в първата публикация стои текстът:

Трябва да кажа, че Бургас има още гръцка колония, фанатична и непримирима, казаха ми. Нейното крепене се дължало на самите български правителства: всяко от тях за изборни интереси галило гърците в ущърб на българската националност.

И днес даже гърците не приемат да говорят български, даже и пред съда, нито да научат езика ни. Помислете си, в Гърция би ли посмял да стори това българин?

След думите «Един бъдещ наш Трувил или Биариц. . .» (стр. 357, р. 15—16) в първата публикация следва «Но аз се отклоних».

Това пътуване на Вазов до Бургас през пролетта на 1921 г. е подробно описано в спомените на неговата сестра Вела Вазова-Фетваджиева (Иван Вазов. Сборник от спомени, материали и документи. Под ред. на Н. Лилиев, София, 1949, стр. 59—61).

Стр. 357. *Лаго Маджоре* — езеро в западната част на Ломбардските Алпи между Италия и Швейцария.

Стр. 357. *Един бъдещ наш Трувил или Биариц:* Трувил — малко френско пристанище на Ламанш с прочути морски бани; Биариц — град в най-югозападната част на Франция, на брега на Бискайския залив, известно морско летовище.

В ПАЗВИТЕ НА БАЛКАНА

(Стр. 359)

Пътеписът е публикуван в *М*, г. XXVII, бр. 6363 и бр. 6369 съответно от 20 и 27 август 1921 г. След смъртта на Вазов е напечатан от П. Динеков в «Събрани съчинения», т. 11, София, 1956, стр. 314—320.

Печата се по текста от *М* със следната поправка по смисъл:

Стр. 363, р. 24: «в зеленина» вм. «в зеленината».

За летуването на Вазов в Балкана през лятото на 1921 г. вж. писмата му до Евгения Марс от 8 и 9 август 1921 г. от Плачковци.

Стр. 359. . . . *вашия злоезичен Добриянов* — Сава Донев Добриянов (1876—1946), дългогодишен журналист, редовен сътрудник на в. «Мир».

Стр. 359. . . . *ги наричат «курортаджии» за голяма скръб на професора Тодорова-Балан* — Александър Теодоров-Балан (1859—1959), бележит български езиковед, дългогодишен професор в Софийския университет, известен като борец за чистотата на българския език.

Стр. 362. . . . *знаменития капитан Никола* — вж. тук, стр. 425.

Стр. 363. *Гасконщина* — от името на жителите на областта Гасконня във Франция, известни със склонността си да се хвалят и да преувеличават.

Стр. 363. *Навред зелено ∾ царствено разкошна!* — цитирано е Вазовото стихотворение «Зелено», написано през 1917 г. (вж. т. 4, стр. 207—208).

Стр. 364. *Хубава си, земньо ∾ кат жена засмена!* — цитираните стихове са от Вазовото стихотворение «Разходка до Бакяса» (вж. т. 1, стр. 124).

ЕДНО БАЛКАНСКО СЕЛО

(Стр. 367)

Ръкописът на тоя недовършен пътепис се съхранява в музея «Иван Вазов» в София, инв. № 724, л. 1. Обнародван е за пръв път от М. Арнаудов (И. Вазов, Събрани съчинения, т. 20, София, 1950, стр. 363).

Варианти в ръкописа

Стр. 367, р. 5: Църквата / *първоначално:* Църквица [та] *(поправено както в текста)* * р. 13—14: *след* от някой вълшебник *зачертано:* Пред входа на църквата се бялва някакъв малък ням надгробен паметник * р. 16: с него да приспи / да приспи с него *(поправено както в текста)* * р. 17: *след* защото *зачертано* наши тук *

КРАТКА ГЕОГРАФСКА СПРАВКА

В кратката географска справка са включени имената на посетените от Вазов обекти, които по-късно са били преименувани. Освен това са поместени бележки и за имена на обекти, които са по-малко известни. Тук не са дадени сведения за всички онези обекти, които вече са обяснени в предходния том.

А и е в о — Анево, село в Пловдивски окръг. Намира се на запад от Сопот. През 1974 г. слято с града като негов квартал.

Б а б а — най-високият връх на Етрополската планина (1787 м.).

Б а н я с е л о (Карловски бани) — Баня, село в Пловдивски окръг. Намира се на юг от Карлово, на левия бряг на р. Стряма.

Б а т а н о в ц и — село в Пернишки окръг. През 1950 г. преименувано на Темелково. През 1974 г. признато за град.

Б е д е ч к а — река, която води началото си от Източна Средна гора, на северозапад от Стара Загора; влива се в р. Сюютлийка, като неин ляв приток.

Б е р и м и р ц и (Биримирци) — село в Софийски градски окръг. През 1954 г. заедно със с. Обрадовци образува столичния квартал Бенковски. Намира се на север от кв. Орландовци.

Б е т е р — връх в Източна Средна гора. Издига се на север от Стара Загора.

Б и с т р и ц а — така се нарича горното течение на Чепинска река. Води началото си от югозападните части на връх Малка Сюткя.

Б л а т о — река, която води началото си североизточно от гр. Сливница; ляв приток на р. Искър.

Б р е з о в д о л — село в Софийски окръг, община Осеновлаг; намира се на северозапад от Своге.

Б р е з е — село в Софийски окръг, община Искрец; намира се на северозапад от село Искрец.

Бричебор — планински рид в Средна Рила; намира се на югоизток от Рилския манастир.

Буная — връх в Същинска Средна гора. Издига се на югозапад от Копривщица.

Бургеншок — връх в средната част на Северна Швейцария, над Фирвалдщедското езеро.

Бяла църква (Бяла черква) — връх в родопския дял Чернатица, южно от летовището «Бяла черква».

Велибей — село в Шуменски окръг. През 1934 г. преименувано на Владимирци. През 1950 г. — Миланово. Намира се на североизток от Преслва.

Вердикалене — село в Софийски градски окръг. Намира се на северозапад от Банкя. От 1969 г. слято с гр. Банкя.

Вискер планина — планина Вискяр. Намира се северозападно от Люлин, между Сливница и Брезник.

Владайски Черен връх — връх в Северозападна Витоша; югоизточно от с. Владая.

Влайна — връх в Стара планина; издига се на изток от гр. Своге.

Габровница — река в Западна Стара планина, ляв приток на р. Искър.

Герловска котловина — Герлово; намира се между планините Преславска, Драгоевска, Върбишка, Котленска, Лиса и Омурташкия рид; обхваща горното и средното течение на р. Тича.

Германска планина — в тесен смисъл под това име се разбира най-западната част на Лозенска планина.

Големий Искър (Голям Искър) — така се наричало в миналото главното течение на Искър в Софийско поле, за разлика от Стари Искър, който се отделя от него при с. Горубляне и се влива в него отсам гр. Нови Искър.

Голо бърдо — намира се на юг и югоизток от Перник; отделя Пернишко от Радомирско поле.

Голяма Стара планина — планински дял от Западна Стара планина, който се простира от Искър до Мургаш, между долините на Габровница и Батулийска река.

Голям Купен — връх в Калоферска планина; издига се на север от Карлово.

Градоман — село в Софийски градски окръг, намира се на юг от Банкя. През 1970 г. слято с града.

Гракьовци — вероятно се касае за с. Бракьовци, с. в Софийски окръг, община Гинци.

Гроба — връх в Калоферска планина.

Гурмазово — село в Софийски окръг, община Божурище.

Гъзуряне — Гъзурниците, колиби в Габровски окръг, градска община Габрово. През 1951 г. слети с Габрово.

Гьопса — турското наименование на р. Стряма, която води началото си от връх Вежен и се влива в Марица на изток от Пловдив.

Дерелий — село в Пловдивски окръг. През 1934 г. преименувано на Богдан. Намира се на югозапад от Сопот.

Джендема — най-голямата и недостъпна пропаст в Калоферска планина. Намира се на юг от връх Ботев, в най-горното течение на Бяла река, ляв приток на Стряма. През 1942 г. преименувано на Пъклото.

Добрила — връх в Троянска планина; издига се на югозапад от връх Левски.

Друшлявица — река, която води началото си от Мальовишкия дял на Северозападна Рила и се влива в Рилска река непосредствено под Рилския манастир.

Думантепе — днес Зайчи връх; издига се в най-източната част на Средна гора, на северозапад от Ямбол.

Дупините — колиби в Габровски окръг, градска община Трявна; през 1923 г. преименувани на Николаево.

Душанци — село в Софийски окръг, градска община Пирдоп; намира се на югозапад от града.

Енчовци — колиби в Габровски окръг, градска община Плачковци. През 1961 г. признати за село.

Завидовци — село в Софийски окръг, община Искрец.

Заноге — село в Софийски окръг, община Зимевица; намира се на северозапад от Своге.

Заселе — село в Софийски окръг, община Зимевица; намира се на север от Своге.

Зимевица — село в Софийски окръг; намира се на северозапад от Своге.

Ин — река, която води началото си от Алпите в Швейцария, от северните склонове на прохода Бренер, преминава през Австрия и ГФР и се влива в Дунав при гр. Пасау.

Искрец — село в Софийски окръг. Намира се на северозапад от гр. Своге.

Кадемлия — планински дял и връх в Калоферска планина. През 1942 г. преименувани на Триглав.

Калоферската стража (Калоферска клисура) — Стражата (в миналото наричана Кръстец), планински клон,

който свързва Калоферската планина със Средна гора.

Камен дял — връх на Витоша над Драгалевци и Бояна.

Кикеш (Кикиш) — връх на Витоша, югозападно от Драгалевци.

Клисура — село в Софийски градски окръг, градска община Банкя.

Клисурски проход — става дума за най-ниската част на планинския клон Козница.

Кумарица — село в Софийски градски окръг; през 1955 г. заедно със село Славовци образува село Александър Войков. През 1974 г. влиза в състава на гр. Нови Искър.

Кочмарът — връх в Средна Стара планина. Издига се на югоизток от връх Голям Купен.

Крайна — река, която води началото си от връх Коларов; заедно с река Чавча образува Стара (Костенецка) река.

Кричим — така се нарича река Въча в най-горното си течение (някои наричат и най-долното течение на реката Кричимска река).

Куманица — село в Софийски градски окръг; през 1936 г. преименувано на Кубратово.

Леевица — малка река, която води началото си от най-южните склонове на връх Левски; минава на изток от Сопот и се влива в Стряма.

Маджари — село в Пловдивски окръг, градска община Карлово. През 1934 г. преименувано на Бегунци.

Мала Стара планина — планински дял от Западна Стара планина, който се простира на юг от Искрецка река; на изток опира до Искър, а на запад до шосето София—Михайловград.

Малък Купен — връх в Калоферска планина; издига се на север от Карлово.

Марагидик — връх в Калоферска планина; издига се североизток от връх Ботев. През 1942 г. преименуван на Русалка.

Меча поляна — село в Софийски окръг, община Искрец.

Михилци — село в Пловдивски окръг, градска община Хисаря.

Мустафапашоватa станция — от 1912 г. гара Свиленград. Намира се при село Ново село, през 1974 г. слято със Свиленград.

Мустачал — връх в Източна Рила; намира се на югоизток от мястото, където река Права Марица се влива в Марица.

Мъглижка планина (Мъглижки балкан) — най-южните части на Шипченска и Тревненска планина, между долините на Енинска и Поповска река.

Манастирска река — малка река, която води началото си на изток от връх Добрила, минава на запад от Сопот и се влива в Тунджа.

Никюп — село във Великотърновски окръг, община Ресен.

Осмар — село в Шуменски окръг, югозападно от гр. Шумен.

Острец — планински клон, който служи за вододел между Росица и нейния ляв приток Видима; най-висок връх Острец.

Павелче (Паволче) — село във Врачански окръг, градска община Враца.

Палакария — река, която води началото си от югоизточните склонове на Витоша, минава през областта Палакария и се влива в язовир Искър.

Петрич — село в Софийски окръг, северозападно от Панагюрище.

Пилат — връх в средната част на Северна Швейцария; издига се на югозапад от Фирвалдщедското езеро и гр. Люцерн.

Пленщица — малка река, която се влива в Стара Костенецка река на югозапад от село Костенец.

Погановски водопад — намира се в най-източните части на СР Сърбия (СФРЮ), образуван от Погановска река, десен приток на р. Ерма.

Поибрене — село в Пазарджишки окръг, градска община Панагюрище.

Почивалото — местност в Средна Стара планина; намира се в най-горното течение на Манастирска река, югоизточно от връх Добрила.

Равни чал — заравнено било в Средна Стара планина; намира се на северозапад от връх Добрила.

Радевци — колиби в Габровски окръг, градска община Плачковци.

Рахманлий — село в Пловдивски окръг. През 1934 г. преименувано на Розовец; намира се на североизток от гр. Брезово.

Рединска река — води началото си от югозападните склонове на Голяма Стара планина и се влива в Искър югоизточно от Своге.

Резньовете — (Голям и Малък Резен) — върхове на Витоша, североизточно от Черни връх.

Р ж а н а — планински дял в Западна Стара планина; простира се на северозапад от Ботевградско поле.

Р и б н и ц а — река, която води началото си на север от седловината между връх Помочена поляна и връх Шпаньовица и се влива в Стара (Костенецка) река в най-долното ѝ течение.

Р и г и — планина в средната част на Северна Швейцария, североизточно от Фирвалдщедското езеро.

Р и г и К у л м — най-висок връх на планината Риги.

Р и г и Ш а й д е к — връх в планина Риги; издига се на югоизток от връх Риги Кулм.

Р и т л и т е — успоредни, отвесни скални стени, високи до 80 метра; спускат се стръмно по източните склонове на Врачанска планина към Искър при село Лютиброд.

Р у й — гранична планина между България и СФРЮ, северозападно от Трън.

С в е т а А н а с т а с и я — остров в югоизточната част на Бургаския залив; през 1945 г. преименуван на Болшевик.

С в е т и Н и к о л а — връх в Шипченска планина; през 1951 г. преименуван на Столетов връх.

С е д е м п р е с т о л а — манастир; намира се на североизток от Своге, на десния бряг на р. Габровница, десен приток на Искър.

С о к о л о в е ц (Соколец) — рид в Източна Рила; намира се на югозапад от с. Костенец, непосредствено на север от средното течение на Стара (Костенецка) река.

С т а й к о в ц и — колиби в Габровски окръг, от 1971 г. квартал на Габрово.

С о л у д е р в е н т — проход, образуван между средногорските дялове Септемврийски рид и Еледжик; от 1942 г. преименуван на Момин проход.

С у х а п л а н и н а — планина в СР Сърбия (СФРЮ), югоизточно от Ниш.

С у у ч у р у м с к и в о д о п а д — намира се над Карлово; образуван от р. Сушица (Стара река). През 1942 г. преименуван на Карловски водопад.

С ъ р б о г ъ з и ц а — колиби в Габровски окръг, градска община Трявна. През 1951 г. преименувани на Шипково. През 1965 г. били изселени.

С ю ю т л и й к а — река, която води началото си от Източна Средна гора и се влива в р. Сазлийка под гр. Раднево.

Т е к е — село в Старозагорски окръг. През 1906 г. преименувано на Богомилово.

Т о р б о л ъ ж и т е — колиби в Габровски окръг, градска община Габрово.

Т ъ ж а — река, която води началото си от южните склонове на Русалийски проход и се влива в Тунджа на югоизток от с. Търничени.

Х а и н к ь о й — село в Старозагорски окръг. През 1906 г. преименувано на Гурково. От 1974 г. признато за град.

Х е л и к о н — планина в Средна Гърция, северозападно от Атина.

Х и м е т — планина в Средна Гърция, югоизточно от Атина.

Х и с а р к ю с е л е р е — село в Пловдивски окръг. През 1934 г. преименувано на Момина баня. Днес в състава на гр. Хисар.

Ч а в ч а — река, която води началото си от седловината между връх Ибър и връх Сивричал; заедно с Крайна река образува Стара (Костенецка река); смята се за начало на Стара река.

Ч а н а к ч и й с к и б а н и — през 1906 г. преименувани на Долнопаничеревски бани. Намират се в село Долно Паничерево в Старозагорски окръг. През 1950 г. преименувано на с. Ягода.

Ч а я — река, която води началото си от Букова планина, северно от летовище Васил Коларов и се влива в Марица. От 1945 г. преименувана на Чепеларска река.

Ч е т и р и к а н т о н н о т о е з е р о — Фирвалдщедското езеро — наречено така, понеже с него граничат четири кантона — Люцерн, Цуг, Швиц и Унтервалден; намира се в средната част на Северна Швейцария.

Ч е ш н е г и р о в о — село в Пловдивски окръг. През 1881 г. преименувано на Садово. През 1974 г. признато за град.

Ч и ф а д а р и ц а — планински дял в Калоферската планина с най-висок връх Равнец. От 1942 г. преименуван на Равнец.

Ч о р л у — град в Турция. Намира се на шосето Одрин—Истанбул, югоизточно от Люлебургас.

Ш а ф х а у з е н — град в Северна Швейцария на р. Рейн, недалеко от прочутия Рейнски водопад.

Ш а н ц х о р н (Шанзерхорн) — връх в средната част на Северна Швейцария; намира се югозападно от Фирвалдщедското езеро.

Ю н г ф р а у — връх в Бернските Алпи в Швейцария.

А л е к с а н д ъ р К ю р к ч и е в

СЪДЪРЖАНИЕ

I

ЖИВОПИСНА БЪЛГАРИЯ

Висините . . . 9
Витоша . . . 11
Водопадът . . . 15
Софийската долина . . . 20
Из Владайското усте . . . 24
Из Мала Стара планина . . . 27
Седем престола . . . 36
Искърски пролом . . . 41
Своге . . . 47
При шумът на Искъра . . . 53
Планината се събужда . . . 57
По висините и в самотните . . . 61
Погановският манастир . . . 65
Рила . . . 69
Една родопска усоя . . . 74
Родопите . . . 79
Белмекен . . . 83
Волът . . . 90
Бов . . . 96
Мургаш . . . 100
Юмрючал . . . 104
Богдан . . . 113
На върха Свети Никола . . . 118
Един старопланински манастир . . . 122
Един кът от Стара планина . . . 125
Мочурът . . . 145
Розовата долина и Тунджа . . . 151
Най-младата столица на Балканския полуостров . . . 157

До Радомир . . . 162
Впечатления от «Българската Атина» Пловдив . . . 169
Ерусалимите на българската признателност . . . 174
Велико Търново (Поклонение на Асеневската столица) . 185
Велико Търново . . . 194
Царевец . . . 197
Асенова махала . . . 199
Новото Търново . . . 204
Преслав . . . 206
Един наш черноморски бисер . . . 212

II

От Марица до Тунджа . . . 219
Костенец . . . 234
Разходка до Искър . . . 243
Един ден на Витоша . . . 259
Пилат . . . 275
Нашата велика планина . . . 282
Провинциални картини . . . 286
По чуки и по чалове . . . 292
Българският Херкулесбад . . . 297
При брега на Дъмбовица . . . 302
Един ден в сръбската столица . . . 307
Посещение на Кремиковския манастир . . . 314
Вискер планина . . . 318
Един български Херкулесбад . . . 323
България при Босфора . . . 327
Лятна София . . . 334
На полето . . . 338
Черепич . . . 340
Есенна сутрина . . . 350
Буря в планината . . . 352
По вълните на Черно море . . . 356
В пазвите на Балкана . . . 359

НЕПУБЛИКУВАНИ ПРИЖИВЕ ПЪТЕПИСИ

Едно балканско село . . . 367
Бележки . . . 371

ИВАН ВАЗОВ

СЪБРАНИ СЪЧИНЕНИЯ В 22 ТОМА

ТОМ XII ПЪТЕПИСИ

Редактор Славка Иванова
Художник Евгени Клинчаров
Худ. редактор Елена Маринчева
Техн. редактор Цветана Арнаудова
Коректор Виолета Димитрова

Формат 89/108/32; тираж 60 113 екз.; печатни коли 32; издателски коли 26,88; л. г. VI/33; изд. № 4187; поръчка № 89/1977 г.; дадена за набор на 29. III. 1977 г.; излиза от печат на 15. X. 1977 г. Цена 2,34 лв.

Код 15 $\frac{9536172511}{5506\text{-}4\text{-}77}$

Издателство «Български писател» — София
ДПК «Димитър Благоев» — София